

ISSN 2307-7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1
Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ
2015

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – 230 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 26 травня 2015 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Ігор Райківський - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено постановою ВАК України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» від 10.03.2010 р. № 1-05/2.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106-03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2015

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477)

Микола Бармак

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ КИЇВСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ В СИСТЕМІ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ХІХ СТ.

Розглядається роль німецьких колоністів у системі господарських відносин Правобережної України часів Російської імперії, чинники, які впливали на особливості економічного функціонування компактної групи німецького населення українських земель.

Ключові слова: колонія, німецьке населення, Російська імперія, господарські відносини, Правобережна Україна.

Наприкінці XVIII ст., після зруйнування Запорозької Січі, завоювання Кримського півострова та поділів Речі Посполитої, до Російської імперії відійшли значні території, що потребували з боку уряду як адміністративного впорядкування, так і господарського освоєння. Російський уряд був зацікавлений в іноземних колоністах, маючи на меті з їх допомогою підняти до тогочасного європейського рівня сільське господарство та промисловість Південно-Західного краю. Тому питання переселенців було поставлене на державному рівні й, у багатьох європейських містах відкрилися офіційні пункти, у яких вербували бажаючих переїхати в Російську імперію [1, s. 8–9].

Прихильно ставилася до німецьких переселенців ще російська імператриця Єлизавета Петрівна. Але майбутнім колоністам були потрібні певні гарантії і підтримка, тому її наступниця Катерина II 29 липня 1763 р. видає два законодавчих акти, які й стали юридичним фундаментом для поселення іноземців на вільних землях. Цими документами були указ про заснування канцелярії опіки переселенцями і маніфест про права та пільги для них. Згідно з останнім, німецькі колоністи отримували значні привілеї: після переїзду вони отримували земельні наділи від 30 – до 65 десятин, грошову допомогу в розмірі до 500 карбованців (далі – крб.), держава гарантувала їм свободу віросповідання та право самоврядування в колоніях, звільняла від податків на 10 років і більше, надавала право влаштовувати свої ярмарки [1, s. 9]. Крім того, підприємцям було дозволено «заводити фабрики», «вступати в торгівлю», вивозити власну продукцію без державного мита. Велике значення для переселенців мало також звільнення «від рекрутської повинності як натуральної, так і грошової». У той же час, їм дозволяли добровільно вступати на військову службу до регулярної армії [4].

Масового і організованішого характеру переселення німців на українські землі набуло на початку ХІХ ст. Люди, змучені довгими наполеонівськими війнами, феодалними міжусобицями, заохочені обіцянками, масово залишали рідні обжиті місця й їхали шукати кращої долі на нових землях. Цьому сприяли як політика столичного уряду, так і об'єктивні економічні причини. Останні можна поділити на такі, які змушували німців емігрувати з батьківщини (розвиток капіталізму в Європі і масове вивільнення робочих рук, що штовхало значну кількість людей шукати заробітків поза межами своєї країни), і ті, які склалися безпосередньо на землях, куди можлива була еміграція (родючі ґрунти та порівняно низькі ціни на землю; незаповненість місцевого ринку товарами; нестача робочих рук та орендарів землі, особливо після відміни в 1861 р. кріпосного права; схожість методів господарювання, певна політична стабільність краю і порівняно територіальна близькість до німецьких етнічних земель) [1, s. 9].

Щодо ставлення урядових кіл різного рівня до іноземних колоністів і зокрема німців, то воно було досить суперечливим: заохочення з боку вищого чиновництва й самодержців і одночасно бюрократизм місцевих чиновників, що заважав нормальному розвитку німецьких господарств. Переселенські процеси на українські землі мали специфіку: німецькі емігранти прибували в основному з Польщі (привіслянського краю), і тільки незначні групи німців походили безпосередньо з Німеччини. Це були вихідці зі Східної Пруссії, Сілезії та Швабії [3, s. 5–17]; зустрічалися також і жителі Віртембергії та Бранденбургії [2, s. 200]. Треба зазначити й ту особливість аграрної колонізації, що перші переселенці дуже обережно й вимогливо ставилися до нових місць проживання, не засновуючи постійних поселень до того часу, поки не пересвідчатся в економічній вигідності нових земель.

Шлях іноземних колоністів у центральну частину Російської імперії пролягав через Волинь, багату родючими ґрунтами і порівняно малозаселену, тому не дивно, що частина переселенців

осіла тут. Поселенці рухалися трактом від Варшави через Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир – до Києва і далі. Вздовж цієї дороги розташувалося чимало німецьких поселень [7, арк. 1–3].

У 30-х рр. XIX ст. на Правобережжі виникла ціла низка нових колоній німців, вихідців з польських земель. Приводом до переїзду стало польське повстання 1830–1831 рр. проти царизму. Німці, не поділяючи ідеї польської незалежності, схвально ставилися до заходів російських чиновників щодо припинення заворушень. Це викликало неприязнь поляків, їх гнів спрямовувався не тільки проти російського панування, а й проти німецьких поселенців. Уряд намагався утримати німців від переселення, відшкодовуючи їм збитки, заподіяли повстанці, але дарма. Новим німецьким громадам російська влада надала право власності на землю під поселення, дозволила будувати для потреб колоній водяні та вітряні млини, купувати у власність державну і приватну землю для обробітки. Значні пільги мали поселенці при сплаті податків і виконанні різних повинностей [4, с. 228–250]. Хоча політика центрального російського уряду щодо іноземних переселенців була в цілому сприятливою, у німецьких колоністів часто виникали непорозуміння з місцевим чиновництвом [1, с. 8–9].

Скасування кріпосного права, прийняття закону про передачу в оренду іноземцям поміщицьких земель терміном до 36 років (від 19 лютого 1861 р.), відміна пільг для іноземців у Царстві Польському сприяла тому, що в другій половині XIX ст. кількість німецьких колоністів на українських землях Російської імперії починає швидко збільшуватися. Впровадження реформ 1861 р. викликало гостру нестачу робочих рук у великих поміщицьких господарствах. Це посилювало приплив переселенців, які осідали на приватних і орендованих землях, без прийняття російського підданства. Разом із тим, повстання 1863 р. у Польщі прискорило прийняття багатьма етнічними німцями рішення про переїзд із привіслянських губерній на Правобережжя, де заворушення були меншими і швидко придушені [6, арк. 1–7]. Після розправи з польським повстанням 1863 р. міграційний потік посилювався. У регіоні виникла можливість дешево купити землю або отримати її в тимчасове користування на вигідних умовах. За участь у політичних «непорядках» конфісковано значні земельні угіддя поляків у Волинській губернії. Їх продавали чи здавали в оренду новоприбулим колоністам з метою «зменшення польського впливу» в регіоні. Російський уряд сприяв німецьким емігрантам. Царським указом від 18 грудня 1861 р. їх звільнено від військової служби, а указами від 5 та 23 березня 1864 р. німці, як і росіяни, звільнялися від податків при купівлі нерухомості в 22 західних губерніях імперії. Банки видавали колоністам на рівних умовах із росіянами пільгові позики на придбання маєтків [1, с. 20].

Надання значних привілеїв іноземним поселенцям у західній прикордонній зоні Російської імперії призвело до швидкого зростання кількості німецьких колоній. Але наприкінці XIX ст. міждержавні стосунки Російської імперії та Німеччини ускладнилися. Наявність чималої кількості поселень етнічних німців у прикордонній зоні, на думку російських урядовців, могла б становити певну «політичну небезпеку». Тому в цей період змінюється ставлення вищого чиновництва щодо створення нових і розширення колишніх колоній німецьких емігрантів, навіть проводяться репресивні заходи стосовно німців.

Місцева адміністрація почала буквально атакувати уряд пропозиціями припинити заселення Південно-Західного краю іноземцями. У 1873 р. київський генерал-губернатор О. Дундуков-Корсаков одним із перших написав звіт до Кабінету Міністрів щодо питання німецької колонізації. У донесенні він вказував на значну політичну небезпеку, що виникла біля кордонів держави. О. Дундуков-Корсаков зазначав недоцільність терпимого ставлення до іноземців, які відмовляються від прийняття російського підданства, надання їм ще й при цьому значних привілеїв. У 1874 р. доповідь київського генерал-губернатора заслухана на засіданні Кабінету Міністрів. Після довгих дискусій прийняли резолюцію, згідно з якою, вирішено не обмежувати у правах німецьких поселенців, «щоб не виник міжнародний скандал». Одночасно наголошувалося на тому що іноземні поселенці «дуже корисні господарству», місцевій адміністрації необхідно сприяти створенню змішаних поселень місцевого населення і німецьких колоністів, бо останні можуть становити політичну небезпеку для держави [1, с. 23].

Згодом, Кабінет Міністрів знову повернувся до проблеми припинення еміграції в західні прикордонні губернії Російської імперії. На його думку, «існування іноземних колоній у районі найважливіших стратегічних шляхів могло стати серйозною небезпекою у випадку політичних ускладнень». У 1885 р. уряд створив комісію для вивчення питання про переселення іноземців західних губерній Росії. Комісія визнала процес колонізації небезпечним та шкідливим для інтересів імперії і взялася за розробку заходів щодо його призупинення [11, арк. 1–2].

Певне негативне значення у формуванні думки російських офіційних кіл щодо цієї проблеми відіграла складена помічником командувача Київського військового округу генералом А. Кошиця карта розміщення колоній іноземних поселенців у Росії з нанесенням на якій компактних поселень

німців [1, с. 25]. У 1885 р. волинський губернатор видав розпорядження припинити масову видачу німецьким поселенцям свідоцтв на купівлю землі [9, арк. 21].

Упродовж 1887–1892 рр. російський імператор Олександр III підписував низку документів, які обмежували права німецьких колоністів. Зокрема, указ від 12 жовтня 1887 р. забороняв переселенцям купувати нерухоме майно поза межами визначених 22 західних губерній [14, арк. 15]. Розпорядженням від 8 листопада 1887 р. німецькі школи в західних губерніях – Волинській, Подільській і Київській підпорядковувалися Міністерству освіти. Указом від 15 червня 1888 р. ліквідувалися поселення засновані без згоди місцевої влади, на так званих «самозахоплених» землях. Більше того, тепер іноземців за порушення законів Російської імперії карали нарівні з місцевим населенням [14, арк. 16]. У цей час російські банки перестали давати німецьким громадам позики на купівлю землі [15].

У спеціальній доповіді Миколи II від 1896 р. «Про заходи щодо припинення напливу іноземних (особливо німецьких) переселенців у Волинську губернію» зазначалося, що прийняття згаданих законодавчих актів «з одного боку припинило розвиток власне іноземного землеволодіння, а з іншого – різко змінило минуле пільгове становище іноземних колоністів..., підпорядкувавши їх загальній системі місцевого управління, і зобов'язало до відбування всіх повинностей нарівні із селянами». Констатувалося, що масовий виїзд колоністів і неможливість ліквідувати нестачу робочих рук призвів до зникнення цілих сіл-колоній, значного зменшення прибутків місцевих поміщиків [14, арк. 15–16].

Більше 90 % усіх поселенців зберігали німецьке підданство, однак після прийняття указу 1887 р., згідно із яким, заборонялося купувати нерухоме майно особам без російського підданства [10, арк. 6, 9], розпочалася масова зміна громадянства. Необхідно зауважити, що набагато раніше чиновники вели облік і переслідували іноземних емігрантів, які відмовлялися ставати підданими «Його імператорської величності». Зокрема, у 1889 р. статський радник Велісарій у замітках про Південно-Західний край наголошував на терміновості прийняття урядом негайних рішучих заходів з «обрусення» Волинської губернії [8, арк. 12–16].

Заснуванню нових і розширенню існуючих німецьких колоній особливо перешкодив указ від 14 березня 1892 р., який безпосередньо стосувався волинських територій. У ньому заборонялося емігрантам, незалежно від їх громадянства, купувати й утримувати нерухоме майно, а також самостійно обирати місця проживання. Це викликало масовий виїзд німецької молоді, яка не бачила для себе майбутнього на Волині. Тому уряд змушений був переглянути своє рішення і з 1895 р. згадана заборона стосувалася лише нових переселенців, а ті, хто проживав на Волині до 1892 р., отримували право купувати, утримувати землю і передавати її у спадок [8, арк. 15].

Дії державних чиновників спричинили до поступового припинення розширення вже існуючих та створення нових колоній німців на українських землях, у ці роки зменшуються великі поселення, а малі, з часом припиняють своє існування. 14 березня 1892 р. Кабінет Міністрів, зважаючи на значну кількість бажаючих виїхати за межі Російської імперії, надав право генерал-губернаторам «видавати... іноземним поселенцям безкоштовні еміграційні свідоцтва» [12, арк. 7]. За порівняно короткий період видано десятки тисяч таких документів жителям Київської, Волинської та Подільської губерній [13].

Розпочався процес міграції німців із південно-західних губерній Російської імперії як у межах держави, так і за кордон. Аналізуючи досліджувану проблему, можна відзначити цікавий парадокс: хоча на вищому рівні іноземну колонізацію краю визнавали шкідливою і вживали заходів щодо її припинення, на початках місцеві чиновники перешкоджали виїзду німців за кордон. Лише з 1892 р. розпочали проводити політику урядового сприяння міграції. Наймасовішими напрямками німецької еміграції були: Бразилія, Аргентина, США. Незначна еміграція відбувалася в межах Російської імперії (Крим, Далекий Схід, Забайкалля, Казахстан).

Масовий виїзд іноземних поселенців із південно-західних губерній, в тому числі німців, спричинив нестачу робочих рук у поміщицьких господарствах, призвів до зникнення цілих сіл-колоній та до значного зменшення прибутків місцевих землевласників.

Список використаних джерел

1. Cichoska-Petrazyska S. Zywiol niemiecki na Wolyniu. – Warszawa, 1933. – S. 8–9, 20, 23, 25.
2. Zimmerman K. Fryderyk Wielki i jego kolonizacya rolna na ziemiach polskich. – Poznań. – 1915. – Т. 1–2. – S. 200.
3. Тумієнський К. Колонізація а германізація Слaska в wiekach srednich. – Katowice, 1937. – S. 5–17.
4. Свод законов Российской империи. – Спб., 1842. – Т. 12. – Ст. 179, 181, 211, 212, 228–250.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп.1, спр. 1932, арк. 1–791.
6. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 430, арк. 1–9; спр. 431, арк. 1–7.
7. Там само, оп. 616, спр. 49, арк. 1–3.
8. Там само, оп. 527, спр. 79, арк. 12–16.
9. Там само, оп. 539, спр. 154, арк. 21.
10. Там само, оп. 617, спр. 114, арк. 6–9.
11. Там само, оп. 618, спр. 49, арк.1–2.
12. Там само,

оп. 690, спр. 206, арк. 7. 13. Там само, оп. 693, спр. 31; 54; 60; 91; 102; 107; 131; 152; 162; 164; 167; 174; 177; 191–194; 201; 208; 220–224; 238–239; 244; 267–269; 271–273; 300; 302–303; 315; 322; оп. 694, спр. 13; 60; 140; 150. 14. Там само, оп. 846, спр. 463, арк. 15, 16. 15. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк. Составил С. Каретников. Изд. 1. – Ковель, 1905. – 208 с.

Николай Бармак

**НЕМЕЦКИЕ КОЛОНИСТЫ КИЕВСКОЙ, ВОЛЫНСКОЙ И ПОДОЛЬСКОЙ
ГУБЕРНИЙ В СИСТЕМЕ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ
УКРАИНСКИХ ЗЕМЕЛЬ XIX В.**

Рассматривается роль немецких колонистов в системе хозяйственных отношений Правобережной Украины времен Российской империи, факторы, которые влияли на особенности экономического функционирования компактной группы немецкого населения украинских земель.

Ключевые слова: колония, немецкое население, Российская империя, хозяйственные отношения, Правобережная Украина.

Mykola Barmak

**GERMAN COLONISTS KYIV, VOLYN AND PODOLSK PROVINCES IN ECONOMIC
RELATIONS UKRAINIAN LAND NINETEENTH CENTURY**

The role of German colonists in the system of economic relations of Right-Bank Ukraine the Russian Empire, the factors that affect the economic functioning features a compact group of German population Ukrainian lands.

Key words: colony, the German population, Russian Empire, economic relations, Right Bank Ukraine.

УДК 94(477)

Микола Москалюк

**ТЮТЮНОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження особливостей тютюнової промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: тютюнова промисловість, губернія, Російська імперія, торгівля, промисловий розвиток.

На сучасному етапі розвитку історії принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку обробних галузей промисловості, які зазнали принципових трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, яка на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, які пов'язані із тютюновою промисловістю.

Промисловість завжди була одним із важливих об'єктів дослідження вчених, зокрема, аналізувалися різні галузі промисловості. Тютюнова промисловість належить до галузей, які недостатньо вивчені істориками. Дослідження історії становлення тютюнової галузі, аналіз закономірностей її розвитку становить важливу наукову проблему.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку тютюнової галузі в українських губерніях.

Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування тютюнової галузі в досліджуваній період.

Над цією проблематикою працювали такі науковці, як К. Воблій [1], А. Дем'яненко [14], О. Заєць [15], О. Нестеренко [18–19]. Проте у своїх працях вони досліджували лише окремі сегменти розвитку тютюнової галузі, такі, як становище та джерела формування робітників, оприлюднювали деякі статистичні дані щодо випуску продукції галузі та наводили загальну характеристику в окремих повітах і губерніях. Виходячи із вказаного, ця стаття передбачає детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку тютюнової промисловості в українських губерніях Російської імперії та зробити певні узагальнення і висновки.

У 1862–1863 рр. у Російській імперії нараховувалася 301 тютюнова фабрика. У цей період виготовлено 594830 пудів тютюну для куріння, 69098 пудів для нюхання і 630376796 штук сигарет

[17, с. 73–74]. Поряд з дрібними тютюновими заводами в Україні було немало і великих фабрик: братів Коген у Києві, Зарицького у Черкасах, Римаренка в Ромнах, Дурунче в Полтаві. Деякі з цих фабрик мали по декілька сотень робітників.

Упродовж 1868–1896 рр. посіви тютюну в українських губерніях збільшилися на 100 %. Кількість тютюнових плантацій у Чернігівській губернії в пореформений період постійно зростала. Якщо в 1862 р. їх нараховувалося 6159, у 1864 р. – 12689, то у 1869 р. – вже 30388. Загалом, посівні площі під тютюн за цей період зросли з 4456 – до 13645 десятин (далі – дес.), або більше, ніж утричі [15, с.59]. Особливо інтенсивно відбувався ріст тютюнових підприємств у таких губерніях, як Катеринославська, Харківська, Херсонська та ін. Згідно з даними Катеринославського губернського статистичного комітету, в 1883 р. тут нараховувалося 437 підприємств з 13608 робітниками, у 1898 р. кількість підприємств зросла до 1387 із 108311 робітниками [25, арк. 130].

В Україні, як і Російській імперії в цілому, тютюнова промисловість розвивалася нерівномірно. У 1865 р. в українських губерніях було 109 фабрик, які виробили продукції на 1,6 млн крб. Через 10 років, у 1875 р., кількість фабрик зменшилася до 90, а вартість їх продукції зросла до 5,9 млн крб. У 1885 р. кількість підприємств збільшилася до 114, а вартість виробництва тютюну – до 19,2 млн крб. На 1895 р. у губерніях України діючих фабрик налічувалося всього 72, які виготовили тютюну на 7,7 млн крб. [24, арк. 2 зв. – 3]. Українські фабрики давали від 20 % – до 40 % загальної кількості виробництва тютюну. Наприклад, у 1882 р. вартість їх продукції становила 14,5 млн крб., або 40 % [24, арк. 61].

На Волині у 1870 р. нараховувалося 17 тютюнових фабрик. З кожним роком їх кількість постійно зменшувалася і в 1879 р. становила 8 фабрик [5, арк. 33]. Зокрема, в 1906 р. у Рівному незаконно побудовано тютюнову фабрику євреєм П. Кончуном, про що повідомляв наглядач акцизних зборів Волинської губернії [3, арк. 7]. Тютюн кращих сортів у Волинській губернії в 1878 р. вирощувався досить успішно у Дубенському повіті. Проте звичайний тютюн селяни розводили в деяких повітах губернії, але ця галузь господарства не становила значного виробництва. Всього у цьому році тютюну посаджено 111 дес., з яких зібрано продукції 125 тис. пудів. Він вирощувався у Новоград-Волинську, Кременецькому і Ковельському повітах губернії [27, арк. 23–24]. У 1893 р. у Волинській губернії тютюн засівали в усіх повітах. Загальна кількість плантацій цього року досягала 134955 дес. Зібрано тютюну вищого ґатунку із турецького насіння 203 пуди, із американського насіння – 88 пудів і нижчого ґатунку – 52426 пудів [2, с. 311].

Київська губернія також славилася тютюновим виробництвом. Зокрема, в 1878 р. у губернії виготовлено продукції на 1656415 крб., майже на 400 тис. крб. більше, ніж попереднього року [28, арк. 29 зв.].

У Подільській губернії з успіхом вирощувався тютюн не тільки звичайний, але і турецький, вищого ґатунку [14, с. 4]. У 1864 р. дворянин А. Маркевич просив у подільського губернатора дозволу відкриття в Кам'янці-Подільському тютюнової фабрики. Згідно з даними 1894 р., в Подільській губернії нараховувалося 32864 тютюнових плантації, з яких зібрано 20875 пудів тютюну, в тому числі 5985 пудів лише з Новоушицького повіту [2, с. 1612].

Одним із важливих центрів тютюнової промисловості півдня України пореформеного періоду була Одеса. У 1863 р. тут нараховувалося 13 постійно діючих тютюнових фабрик. Також існувало 43 заклади для продажу листового тютюну, в тому числі 7 – з продажу турецького тютюну і 27 – російського. Тютюну першого ґатунку виготовили 8178 пудів, другого – 17321, третього – 7815, четвертого – 3906 і п'ятого – 222. У 1865 р. в Одесі існувало 17 тютюнових фабрик, а в 1866 р. – 18. У 1865 р. нараховувалося 47 складів з оптового продажу продукції, а 1866 р. – 44, у тому числі кримського і бессарабського у 1865 р. – 39, а 1866 р. – 29. На одеських тютюнових фабриках у 1865 р. було 12217 пудів турецького тютюну, у 1866 р. – 14785 пудів; американського відповідно 66 пудів і 28 та російського – 39339 пудів і 43176 [6, арк. 4–9 зв.].

Характеризуючи становище цигарково-гільзових фабрик Одеси станом на 1910 р., можна констатувати, що одеські фабрики цигаркових гільз значно скоротили своє виробництво. Фабрика Ясиновського (30 робітників, 50 тис. крб.) зупинила своє виробництво. На фабриці Файнбурна (15 робітників, 30 тис. крб.) припинило роботу гільзове відділення. Фабрика Балирева (15 робітників, 30 тис. крб.) і фабрика Ковельського (90 робітників, 35 тис. крб.) працювали по три дні на тиждень. У 1864 р. тут працювало 15 тютюнових фабрик, які постачали своїми виробами багато міст не тільки України, а й Російської імперії. У 1869 р. 15 тютюнових фабрик Одеси виготовили товарів на 1,9 млн крб. [20, с. 47].

За обсягом виробництва друге місце в Полтавській губернії належало тютюновим фабрикам (понад 10 %), найбільші з них розташовувалися в Кременчуці, Полтаві, Прилуках, Ромнах. На 1896 р. на тютюнових підприємствах губернії працювало 1500 робітників і вироблено продукції на суму 2493 тис. крб., тоді як у 1861 р. на цих підприємствах зайнято лише 40 осіб, а вартість виробленої ними продукції становила 50 тис. крб. [16, с. 20–21].

Тютюн, що вирощувався на Чернігівщині, був таких видів: махорка, рубанка, комергерський, ніжинські корінці. Усі ці сорти були нижчого ґатунку. Деякі поміщики (Кониський, Лизогуб, Свічин) розводили у себе американський тютюн або «виргинку» (найвищий ґатунок) [15, с. 59]. Тютюнова промисловість займала важливе місце в соціально-економічному розвитку Чернігівської губернії в 1913 р., проте ринкові і частково сільськогосподарські умови за останнє десятиліття були не дуже сприятливими для розвитку місцевої тютюнової галузі. Кількість плантацій скоротилася з 88 тис. – до 59 тис. у 1910 р. – до 66 тис. у середньому за останнє п'ятиріччя. При цьому як і кількість плантацій, так і площа землі під посів тютюну, прогресивно скорочувалися. Ця тенденція щодо скорочення продовжувала спостерігатися до 1913 р. [30, с. 9–10].

Деякі особливості тютюнового виробництва відбувалися і в Харківській губернії. Зокрема, у 1861 р., при заснуванні нових тютюнових фабрик в губернії, потрібно було надіслати прохання керуючому тютюново-акцизним округом, а в губерніях, які не належали до округів – у казенну палату, додаючи до цього опис приміщення, яке належало фабриці; підписку про ознайомлення власником фабрики про всі постанови. Після отримання дозволу на відкриття фабрики Міністерством фінансів, начальник округу або казенна палата повідомляли про це місцеве повітове казначейство для видачі прохачу належних документів, за які власник мав сплатити певну суму коштів [7, арк. 3–3 зв.].

У 1862 р. в Харкові відкрито тютюнову фабрику купцем М. Ростовцевим, на що дала дозвіл міська рада за умови, якщо у будинку, в якому функціонуватиме фабрика, не буде закладів, у яких продаватиметься готовий тютюн [8, арк. 5]. У 1863 р. тут відкрито тютюнову фабрику купцем А. Капоном [9, арк. 1], у 1868 р. – купцем другої гільдії Ю. Айвазовим [10, арк. 8] і купцем А. Кайоном у будинку купця Кам'ягіна [11, арк. 3].

Тютюнова і махоркова промисловість українських губерній в 1907 р. представлена 109 фабриками. Під культурою тютюну засівалося в Україні 29685 дес. [18, с. 52]. На думку К. Воблого, тютюн вирощували в переважній більшості у лісостеповій зоні [1, с. 17].

На Полтавщині тютюнова промисловість була провідною галуззю виробництва. Зокрема, в 1904 р. тут були наступні підприємства фабрично-заводського типу: тютюнова фабрика, заснована у 1879 р. і парова тютюново-махоркова фабрика, побудована у 1904 р. [26, с. 2–12].

Перше місце за промисловим виробництвом тютюну наприкінці ХІХ ст. належало Катеринославській, Київській, Полтавській і Харківській губерніям, а останнє – Чернігівській. Однією з причин, які гальмували розвиток цієї галузі, було те, що, згідно з акцизним статутом, закупка листового тютюну концентрувалася у руках невеликої кількості фабрикантів. Це усувало вільну конкуренцію і призводило до штучного зниження цін на нього. Незважаючи на це, посіви тютюну зросли і в 1911 р. в 6 українських губерніях вони становили 26080 дес. У наступні роки загальна площа посівів продукції скоротилася і в 1912 р. становила 23663 дес., в 1913 р. – 18786 дес. і 1914 р. – 16337 дес. Зменшувався і збір тютюну. У 1911 р. зібрано 3272 тис. пудів, 1912 р. – 3426 тис., 1913 р. – 2803 тис., 1914 р. – 2018 тис. пудів [29, арк. 97–98].

Починаючи з 1906 р., кількість тютюнових фабрик щороку різко зменшувалася. Для порівняння, якщо в 1906 р. у Російській імперії налічувалося 280 фабрик, то у 1910 р. їх було 237, а в 1914 р. – лише 206. За цей період на Лівобережній Україні кількість фабрик зменшилася з 28 – до 23, на Правобережній – з 49 – до 26, на півдні України – з 38 – до 22. В українських губерніях упродовж 1907–1911 рр. кількість фабрик скоротилася з 115 – до 92. Таке становище пояснювалося зменшенням ринків збуту продукції. Кількісне скорочення тютюнових підприємств не тільки не вплинуло на зменшення випуску продукції, а, навпаки, сприяло його збільшенню, що ми бачимо вже у 1911 р. Упродовж 1911–1914 рр. випуск тютюнової продукції у Російській імперії, в тому числі й Україні, зріс із 5721 – до 7250 тис. пудів. Усе це пояснюється ліквідацією дрібних і збільшенням за їх рахунок виробництва тютюну на великих підприємствах. Таким чином, за короткий проміжок часу, тютюнова промисловість в українських губерніях не тільки відбулася як ринкова промисловість, а й пройшла епоху вільної конкуренції і наблизилася до монопольних об'єднань. Першим кроком на цьому шляху було монопольне право підприємців купувати сировину при умові, що власники сировини були зобов'язані продавати останню лише їм. І в цій галузі виробництва відбувався процес розвитку промисловості: зростало землеробство, а разом з ним і ринкова промисловість, пов'язана з цією галуззю господарства.

У тютюновій промисловості, як і раніше, панувала ручна, переважно дешева жіноча та дитяча праця, що й було перешкодою для впровадження машин. Лише наприкінці ХІХ ст. механізується центральний процес виробництва – різання тютюну. Решта робіт здійснювалася вручну.

З метою конкретизації питання щодо технології виготовлення тютюнової продукції, наведемо приклади в окремих українських губерніях за 1885 р. У Київській губернії на всіх тютюнових підприємствах налічувалося ручних верстатів – 210 і механічних – 3, парових або газових – 21, ступ або ручних жорен – 78, кінних або парових жорен – 18. Найбільше (12) парових або газових

верстатів було на тютюновій фабриці братів Коган, яка працювала в Кисві. У Харківській губернії на всіх тютюнових фабриках було ручних верстатів – 83, ступ – 1, механічних верстатів – 4, парових або газових – 5, пресів – 12, парових жорен – 4, парових ступ – 10, парових дробилок – 6, парових вальців – 3, парових або кінних кришильних верстатів – 4, парових терок – 2. На Полтавщині на тютюнових підприємствах діяло ручних верстатів – 58, механічних верстатів – 4, парових – 3, ручних ступ або жорен – 48, парових або кінних жорен – 34. Найкраще технічно обладнані були тютюнові заклади Полтави купців Дурунча (три парових верстати, шість парових жорен тощо), І. Сарафа і М. Рофе та ін. [19, с. 160].

Із договору, укладеного у 1904 р. між фірмою братів Кертингів і харківським купцем М. Каліфом видно, що фірма братів Кертингів зобов'язувалася перебудувати тютюнову фабрику Кальфа, яка знаходилася у Харкові. Також фірма мала встановити новий котел низького тиску системи «Кертинг» площею 16 м² поверхневого нагріву з автоматичним регулятором тяги і тиску та збудувати зі старого матеріалу вентиляцію з установкою нових клапанів. Система парового опалення мала нагрівати приміщення до +16° С. Усе повинно мало перевірятися під наглядом досвідченого техника або інженера. За переобладнання парового опалення домовилися за ціною у 2150 крб. [12, арк. 13].

На французьких тютюнових фабриках, які переробляли значну кількість продукції, машини застосовувалися раніше, ніж у Російській імперії, головну роль у яких виконували дві безкінечні смуги, які рухалися у протилежних напрямках. Листя, яке між ними знаходилося, стискалося і поступало у вигляді компактної маси, переміщувалося до ножів різальної машини, які рухалися зверху-вниз. Згодом ці ножі замінили круглими ножами. Описана машинна операція поступово застаріла, позаяк рух смуги часто переривався [21, с. 715–716]. Водночас, у 1876 р. в Одесі на тютюновій фабриці Піндака встановлено парову машину для нарізання тютюну [4, арк. 3].

Обгортання тютюну відбувалося наступним чином: листя змочували водою для надання гнучкості, а потім із гіршої якості поламаних листків приготувляли внутрішню частину згортка, а з кращої – обгортку. Початок згортка робили вручну, а потім застосовували горизонтальне залізне веретено, яке приводилося у рух за допомогою особливого колеса. На одному кінці знаходилася рукоятка, з'єднана із мотовилом; у середині був закріплений гачок, який крутив тютюновий жмут навколо вісі. Мотальник ставив один листок за іншим і розташовував на них призначений для використання згортка матеріал, який, завдяки обертанню, з'єднувався у щільну масу. Біля мотальника знаходився помічник, який подавав готове листя. Поступово робота мотальників була замінена дією машин, які працювали за допомогою газу, води, пари і т. д. Готовий скручений тютюновий жмут намотувався на вісь, скручувався у згорток, сушився і пресувався [21, с. 716].

Приготування жувального тютюну схоже до приготування скрученого. Різниця полягала лише у тому, що пошкоджені листки попередньо поміщалися у тютюновий «соус», просочувалися ним, а потім – сушилися. Головну частину тютюнового «соусу» становив екстракт вилуженого тютюну, який виготовлявся із сорту «Кентукки», незамінної при виготовленні жувального тютюну кращих сортів. Такий методом приготування листя називається «фаршируванням» [21, с. 716].

Після того, як листя просочувалося соком, його піддавали бродінню, причому цей процес на різних фабриках відбувався по-різному. На одних фабриках бродінню піддавалося усе листя, інші їх попередньо подрібнювали на кусочки; інколи тютюн складали на декілька малих купок, а в інших випадках насипали одну велику купу, як, наприклад, на французьких фабриках. Чим більша кількість тютюну піддавалася бродінню, тим довше тривав процес. Маленькі купки влітку бродили упродовж 4–10 днів, а великі – 5–6 місяців. Повільніше бродіння давало завжди кращий результат. На деяких фабриках застосовувався особливий спосіб бродіння, який тривав 10–15 років. Просочені «соусом» листки скручувалися у веретеноподібні згортки вагою 1–2 кг кожен, які зверху обгорталися відповідно розрізаним полотном і перев'язувалися. Завдяки цьому вичавлювався сік із листків і разом з тим зупинявся доступ повітря всередину згортка [21, с. 717–718].

Тютюн стискався за допомогою вальців і ворота. Кароти залишали лежати декілька тижнів. Починався поступовий процес бродіння, завдяки чому випаровувалася волога і деякі непотрібні речовини. Через два-три тижні перев'язані листки послаблювали, а потім знову міцно перев'язували. Після трьох тижнів забирали обгортку, перев'язували досить міцно листя, пакували їх у ящики і залишали у теплому і вологому приміщенні, перевертаючи їх час від часу. У такому вигляді листя може пролежати багато років, причому його якість постійно покращується; всередині воно стає м'яким. Приготовлений з листя тютюн для нюхання називався «рапе» або «каретта» [21, с. 718].

Приготування сигарет за допомогою машин увійшло у практику лише в середині XIX ст. Машини з'явилися у зв'язку з потребою покупців отримувати сигарети правильної форми. Ручна праця не могла конкурувати з машинною, проте вона була б витіснена, але при машинній праці

тютюн дещо втрачав товарний вигляд і тому повернулися до ручної роботи, яка удосконалювалася з метою виготовлення сигарет правильної форми.

Тютюн, який використовувався для приготування сигарет, спочатку змочували водою. Для цього складений сухий тютюн збризкували водою або ставили у воду. Вологий тютюн залишали на 24–36 год. до тієї пори, поки він не розпрямиться. Після цього листки піддавали обробці. Приготування сигарет відбувалося в окремих приміщеннях, де робітники і робітниці сиділи рядами за окремими столами. Насамперед видаляли жилки із листків, правильно пакували листя і згортали [21, с. 720–721].

Підприємці часто надавали перевагу ручній роботі, проте не відмовляючись від машинної праці, яка переважала у часі. Двоє робітників за допомогою спеціальної машини за шість днів виготовляли від 2500 – до 3000 штук сигарет, а без машини – тільки 1500–2000 штук. Проте підприємці при цьому старалися сигаретам машинного виробництва надавати вигляду ручної роботи. Машинна сигарета мала полосу. Існувало також багато дрібниць, які становили секрети фабрикації, за винятком гаванського способу, де завжди працювало двоє робітників: один приготував згорток, а інший – закручував листок. Робітниця, яка закручувала сигарети, повинна була мати готові заготовки, щоб не робити перерви у роботі. У тих випадках, у яких сигарети приготувалися кустарним методом, зазвичай, обгортав сигарети голова сім'ї, а жінка і діти підготували тютюн і робили обгортки [21, с. 723–724]. Для приготування обгортки для тютюну давно були запропоновані машини, які розповсюджувалися лише в Америці і для дешевих сортів. Також наприкінці XIX ст. у Бельгії були спроби все виробництво побудувати на машинній праці, проте це так і не втілено у життя [21, с. 724].

Приготування сигарет за допомогою машинного способу було досить обмеженим. Машинна праця застосовувалася лише під час виготовлення дешевої продукції. Тютюн мав бути вологим для того, щоб він не стерся на порошок, проте під час виготовлення вологого тютюну зношувалися машини. Крім цього, у гільзі шов був досить широким, так що курці разом з димом тютюну втягували і дим паперу. Сигарети середньої якості виготовлялися вручну за допомогою трубки, яка відкривалася; у неї ставили тютюн, потім трубка закривалася і тютюн за допомогою стержня проштовхувався у гільзу. Ще більшого вміння вимагала ручна праця для вищих сортів, коли тютюн насипався у гільзи легким розтиранням руки, а той тютюн, що залишався, відрізувався ножицями. Гільзи у цьому випадку заклеювалися клейстером [21, с. 727–728].

У тютюновій галузі промисловий переворот відбувався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній. Лише наприкінці XIX ст. більше як половина фабрик мала парові і газові двигуни. Проте ще на багатьох з них застосовували ручні верстати і ступи. Механізація в тютюновій промисловості гальмувалася поширенням тут надзвичайно дешевої жіночої та дитячої праці.

Збут тютюнової продукції, яка виготовлялася у Чернігівській губернії, відбувався, зазвичай, на місці вирощування. Купували його й іногородні купці, які приїжджали самі або прислали своїх представників. Здебільшого продукція збувалася через посередників, переважно вихідців із сіл чи євреїв. Вони в основному їздили селами, скуповували тютюн у виробників невеликими партіями і звозили його у Ніжин, Сосницю, Мену, поселення Біла Вежа, які були центрами тютюнової торгівлі і куди приїжджали восени іногородні купці. Із відомостей Чернігівського губернського акцизного управління дізнаємося про стан тютюнової промисловості губернії у повітах та округах на 1891 р. На 1 липня 1891 р. в губернії від продажу залишилося тютюну вищого ґатунку 3751 пудів 27 фунтів і нижчого, зокрема махорки, бакуні, швіценту – 2608 пудів 8 фунтів [13, арк. 3].

Пореформена Україна була одним з найбільших районів імперії із вирощуванню тютюну. На неї припадало, у середньому, 50–60 %, а в окремі роки й понад 70 % загального збору тютюну.

Основна частина експортованого тютюну відправлялася із українських губерній. В окремі періоди вивіз цієї продукції становив таку кількість: у 1861–1865 рр. – 133, 1866–1870 рр. – 132, 1871–1875 рр. – 249, 1876–1880 рр. – 271, 1881–1885 рр. – 251, 1886–1890 рр. – 281, 1891–1895 рр. – 255 і в 1896–1897 рр. – 299 тис. пудів [22, арк. 197 зв.]. Вивіз тютюну зростав, хоча й повільно. У зв'язку з тим, що український тютюн мав значний попит у країнах Північної Європи, його багато вивозили через Петербурзький і Ризький порти.

На чернігівський тютюн в окремі повіти надходили замовлення з різних місцевостей країни. На конотопський тютюн – переважно з великоросійських губерній і Сибіру; на сосницький – з Риги, західних губерній і Польщі; на борзненський – з Москви і великоросійських губерній; на ніжинський – з Риги, Вітебська, Могильова, Динабурга та Бобруйська; на ковельський – з Бердичева, Ніжина, Василькова, Київської губернії [23, арк. 59]. Інформацію щодо збуту тютюну через Курсько-Київську залізницю наведено у таблиці.

Таблиця 1

Товарний рух тютюну через станції Курсько-Київської залізниці					
Відправлено			Прибуто		
Станція	тис. пуд.	у %	Станція	тис. пуд.	у %
Ніжин	837,7	71,2	Ніжин	22	72,3
Бобровиця	81,5	6,9	Конотоп	3,75	12,3
Конотоп	72,7	6,2	Бахмач	2,25	7,4
Бахмач	56,2	4,8	Бровари	1	3,2
Пліски	44	3,7	Бобровиця	0,75	2,4
Носівка	37,7	3,2	Пліски	0,25	0,8
Крути	32,5	2,8	Носівка	0,25	0,8
Бобрик	10,2	0,9	Крути	0,25	0,8
Бровари	3,5	0,3	Бобрик	–	–
Всього	1176	100	Всього	30,5	100

[23, арк. 63]

Полтавський тютюн вивозили на продаж у Москву, Петербург, Ригу і навіть у Сибір [23, арк. 65 зв.].

Тютюнова промисловість у пореформений період розвивалася у напрямку подолання численних пережитків кріпосництва, витіснення мануфактури та міського ремесла, а також підпорядкування селянських промислів. 1861–1914 рр. стали добою прискореного розвитку промисловості в українських губерніях Російської імперії. Розпочаті урядом у 1860-х рр. реформи мали модернізувати країну. Здійснювані заради імперських потреб, вони об'єктивно сприяли включенню українських земель до загальноросійського і загальноєвропейського ринків капіталів, сировини, продукції. Провідна роль у цих процесах належала Україні, яка за багатьма показниками вийшла на провідні позиції в державі.

Зміни, що відбулися, стосувалися не лише виробничої сфери. Вони змінили соціальну структуру населення, спосіб життя, а тому не випадково кінець XIX – початок XX ст. вважається періодом «наздоганяючої» модернізації, що відбувалася із використанням ринкових методів. На початку XX ст. поглиблювалися кризові явища в тютюновій промисловості. Російська імперія, у тому числі й українські губернії, йшла назустріч важким випробуванням, що невдовзі проявилися у роки Першої світової війни. У зв'язку з цим постає питання: чи збагатилися українські губернії, особливо дрібні виробники продукції, внаслідок величезних експортних операцій із промисловою продукцією? Чи вирішила тодішня влада проблеми, які породжували відсталість і бідність, які тяжіли над переважною більшістю населення? Відповідь на ці питання, на жаль, цілком негативно.

Список використаних джерел

1. Воблый К. Г. Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР: (до освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Воблый. – М.: Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1. – 412 с. 2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – 1897. – Т. 2. – 3399 с. 3. Держархів Житомирської обл., ф. 120, оп. 1, спр. 102, 16 арк. 4. Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 3, спр. 693, 10 арк. 5. Там само, ф. 16, оп. 84, спр. 534, 126 арк. 6. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 44, 9 арк. 7. Державний архів Харківської обл., ф. 3, оп. 206, спр. 102, 4 арк. 8. Там само, ф. 3, оп. 210, спр. 60, 12 арк. 9. Там само, ф. 3, оп. 210, спр. 125, 6 арк. 10. Там само, ф. 3, оп. 232, спр. 185, 10 арк. 11. Там само, ф. 3, оп. 232, спр. 293, 8 арк. 12. Там само, ф. 3, оп. 257, спр. 131, 29 арк. 13. Держархів Чернігівської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 2, 70 арк. 14. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / А. Демьяненко. – Каменец-Подольский, 1865. – 69 с. 15. Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст. / О. Заєць // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 58–65. 16. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1967. – (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова та ін.). – 1967. – 1028 с. 17. Матеріали к пересмотру общетаможенного тарифа. – Одесса, 1867. – 100 с. 18. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с. 19. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. – Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво, 1962. – 580 с. 20. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К.: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с. 21. Промышленность и техника.

Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарева и др.]. – СПб., 1904. – Т. IV. – 745 с. 22. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 18, оп. 4, д. 923, 229 л. 23. Там само, ф. 207, оп. 1, д. 20, 256 л. 24. Там само, ф. 219, оп. 1, д. 5946, 280 л. 25. Там само, ф. 219, оп. 1, д. 6104, 155 арк. 26. Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. – Полтава, 1905. – 219 с. 27. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 532, спр. 181, 101 арк. 28. Там само, ф. 442, оп. 532, спр. 202, 72 арк. 29. Там само, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк. 30. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 7. – 14 февраля.

Николай Москалюк

ТАБАЧНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Статья посвящена ключевым проблемам исследования особенностей табачной промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: табачная промышленность, губерния, Российская империя, торговля, промышленное развитие.

Mykola Moskalyuk

TOBACCO INDUSTRY OF UKRAINIAN PROVINCES OF RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article is devoted to the key problems of research of features of tobacco industry of the Ukrainian provinces of the Russian empire in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Key words: tobacco industry, province, Russian empire, trade, industrial development.

УДК 94(477)

Надія Шкільняк

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІСЬКОЇ ТОРГІВЛІ ВОЛИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджено основні тенденції розвитку міської торгівлі Волині, проаналізовано процеси, що впливали на зростання міст Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: міська торгівля, Волинь, міста, торгівельно-економічні відносини, економіка.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що науковий інтерес до проблем вітчизняної економічної історії, в тому числі Волині, визначається необхідністю осмислення нашого минулого та врахування досвіду в розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі у контексті сучасного державотворення в Україні.

Мета дослідження полягає в дослідженні торговельно-економічних відносин Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. Завдання дослідження полягають у виявленні механізму та особливостей розкриття складного процесу становлення та розвитку торговельно-економічних відносин міст волинського регіону.

Історіографічний доробок досліджуваної проблематики досить істотний. Під різним кутом зору нею займалися як дослідники XIX – початку XX ст., так і вчені радянської доби, зарубіжні історики, а також сучасні українські краєзнавці та історики. У роботах Г. Діхтяра, І. Гуржія, Б. Кругляка, присвячених розвитку внутрішньої торгівлі в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., підкреслюється роль нових форм постійної торгівлі, які нарівні з гуртовими дозволяли займатися і гуртово-роздрібними, а також роздрібними операціями [7, с. 99–100; 10, с. 95–131; 14, с. 58–59].

Сучасний стан української історичної науки свідчить про те, що, незважаючи на певні серйозні здобутки учених, поза межами наукових досліджень, залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це питання особливостей розвитку міської торгівлі Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.

У розвитку економіки міст Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. торгівля продовжувала зберігати свої провідні позиції. Однак впродовж цього часу відбулися зміни у співвідношенні окремих форм торгівлі на користь стаціонарної. З'явилися принципово нові за характером заклади торгівлі – універсальні магазини, виставки, крамниці споживчої кооперації. Саме міста, передусім найбільші – Житомир, Луцьк, Рівне, впливали на формування ринкових відносин у всьому регіоні через появу в них нових торговельних підприємств – торгових домів, фірм, гуртових складів. У досліджуваний період відбулися певні зміни у географії розміщення визначних

осередків торгівлі. Сформована у 70–90-ті рр. XIX ст. мережа залізниць призвела до зростання ролі нових торговельних центрів та водночас до занепаду колишніх.

Для задоволення щоденних потреб міського населення в містах і містечках збиралися базари, на яких продавалися продукти харчування. Зростання їх мережі в 60-90-х рр. було пов'язано з розвитком промисловості та зростанням міст. Міська торгівля на Волині розвивалася в трьох основних формах: базарній, ярмарковій та стаціонарній.

Найдавнішою формою організації торгівлі в містах та містечках Волині були базари. За усталеною традицією в другій половині XIX ст. базари в містах Волині проводилися щотижня по вихідних днях, а подекуди й у святкові (як, наприклад, в Кременці, Новограді-Волинському, Острозі). У Рівному та Ковелі вже в 60-і рр. XIX ст. базарних днів було два на тиждень, у Житомирі – 3, а в Старокостянтинові вони функціонували щоденно [32, с. 1–35]. В подальшому у всіх волинських містах кількість базарних днів зростала.

Незважаючи на незначні обсяги торговельних операцій, які здійснювалися на міських базарах, тут відбувався безпосередній обмін: все, що привозилося з навколишньої округи тут же продавалося. Зазвичай, це були продукти харчування з коротким терміном реалізації, продукція ремісників, частково промислові товари. Зростання в містах кількості торгових площ, де проводилися базари, також свідчить про розширення цієї форми торгівлі. Якщо в середині XIX ст. кожне волинське місто мало по одній торговій площі, то на початку XX ст. – не менше двох, а найбільше їх нараховувалося в Житомирі (7), Ковелі (6), Луцьку (5) [6, с.534]. У Житомирі торгівля велася на Сінному та Житньому ринках, а для збуту кустарних виробів відводився спеціальний базар на Путятинській площі [13, с. 122]. На трьох міських базарах велася торгівля і в Новограді-Волинському. Головний із них знаходився на Соборній площі, на якій торгували м'ясом, рибою, молочними і рибними продуктами, фруктами і овочами. На Сінній площі велася жвава торгівля худобою і фуражем, а на Кінній – періодично влаштовувалися ярмарки [12, с. 21].

Переважна більшість міських ярмарків на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. були роздрібними і залишалися одноденними, а за обсягами торговельних обсягів майже нічим не відрізнялися від торговельних операцій, які проводилися у звичайні базарні дні. Наприклад, впродовж 80-х рр. XIX — початку XX ст. обсяги торговельних операцій на міських ярмарках не перевищували 1 – 1,5 тис. крб. [11, с. 314; 234, с. 125].

Зростала чисельність і щорічних гуртових багатоденних ярмарків. Так, якщо на початку 60-х рр. XIX ст. один чотиритижневий ярмарок проводився в Дубно, а з 1865 р. три десятиденних ярмарки почали функціонувати в Житомирі, то на початку XX ст. з'явилися ще один чотиритижневий ярмарок в Дубно, по два двотижневих – в Ковелі та Старокостянтинові, один тижневий (хмільний) – в Житомирі [5, с. 63; 7, с. 111; 4, с. 434; 21, с. 264]. Однак найбільш поширеними на Волині залишалися роздрібні ярмарки.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на ярмаркову і базарну форми торгівлі в містах Волині продовжували впливати такі чинники як географічне розміщення того чи іншого міського поселення, наявність шляхів сполучення тощо. У 60–80-і рр. XIX ст. важливу роль в міській торгівлі відігравали насамперед шосейні і водні шляхи сполучення. Наявність зручних шляхів сполучення дозволила таким містам, як Кременець, Новоград-Волинський, Острог, Старокостянтинів у 60–70-і рр. XIX ст. зайняти провідні позиції в гуртовій торгівлі на Волині. При цьому вони орієнтувалися на торгіві зносини з Царством Польським, Австро-Угорщиною, Пруссією, а також із Одесою. Найбільші обороти цих міст були пов'язані з торгівлею хлібом, цукром, лісом, спиртом тощо [32, с. 18, 22, 28].

Головну роль у внутрішній торгівлі на Волині у 60–80-х рр. XIX ст. відігравав губернський центр. У цей час найбільш поширеними предметами продажу на житомирських базарах та ярмарках виступали зерно, борошно, лісні будівельні матеріали тощо. Найбільші цукрові заводи Київської і Волинської губерній мали тут свої великі склади, звідки цукор поступав до рук дрібних торговців і розвозився в інші місцевості [32, с. 4].

Окрім Житомира, значними торговельними хлібними центрами на Волині у 60–80-х рр. XX ст. виступали повітові міста Луцьк, Острог і Дубно, а також містечка Корець Новоград-Волинського та Устилуг Володимир-Волинського повітів [33, с. 236].

Велике значення для розвитку торгівлі мала поява залізниць, яка зробила товарообіг значно дешевше і швидше. Внаслідок цього фактично зникло чумаки. Більшість з тих, хто накопичував капітали, займаючись чумацьким промислом, вкладали їх в організацію промислових підприємств або торгових фірм. Залізничні станції перетворилися на торгові центри. Дрібні торговці-посередники засновували тут свої контори і закуповували у селян товари, на які був попит в місті. Одночасно вони продавали те, що було потрібно селянам. Внаслідок цього село все більше втягувалося у товарно-грошові відносини, ставало частиною структури ринкової економіки.

У 80–90-і рр. XIX ст. частина колишніх торговельних центрів Волині, які залишилися осторонь залізниць, втратила своє значення, а інші, отримавши залізничне сполучення, інтенсивно розвивалися. Залізниці не лише залучали до товарного обігу все більші маси сільськогосподарської і хлібної продукції, а й різко змінили налагоджені шляхи постачання ринків [17, с. 129].

Так, через відсутність, або досить пізню появу залізничної колії поступово втратили свої провідні позиції в торгівлі Острог, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Кременець. І навіть на обсягах торгівлі губернського центру негативно позначилася довготривала відсутність залізничного сполучення. Адже з появою залізниць відпадала потреба у функціонуванні тут гуртових ярмарків.

Новий вид транспорту спрощував доставку товарів від виробника безпосередньо до споживача. Так, за 1894–1895 рр. лише до Дубно залізницею привезено 861432 пудів різних вантажів [9, арк. 74]. А в 1898 р. через станцію Здолбунів відправлено 542929 пудів, а прибуло 1262373 пудів вантажів. Найбільші обсяги товарних перевезень пов'язано з пшеничним борошном і лісовими будівельними матеріалами [30, арк. 61, 61 зв.].

Залізничне сполучення, яке зв'язувало між собою низку населених пунктів Волинської губернії, прискорило поширення постійних форм торгівлі у її містах, зокрема, магазинно-крамничну. Хоча подібні торгові заклади були відомі в містах краю і в середині XIX ст., найбільшого поширення вони починають набувати з 80-х рр. XIX ст. На даний час в своїх спостереженнях А. Забелін вказував на таку характерну деталь: «...в містах Волинської губернії вражає маса крамничок, а втім рідко в якій товару набереться більш ніж на 100 рублів» [11, с. 314].

Найбільше постійних торгових закладів функціонувало в містах з найвищими демографічними показниками, і в першу чергу в тих, де проживало найбільше потенційно заможних покупців із числа дворян, чиновників тощо. Це, передусім, стосується губернського центру Волині, а також повітового м. Рівне. Стаціонарна торгівля успішно розвивалася і на залізничних станціях. Так, у Здолбуніві в 1903 р. функціонував 31 торговий заклад, а поблизу вокзалу збиралися щоденні базари, на які місцеві селяни, а також чеські колоністи з навколишньої округи, привозили на продаж продукти харчування [31, арк. 7, 93]. На початку XX ст. його торговельні обороти вже перевищували 100 тис. крб., що дозволило за показниками домінувати над повітовим центром – Острогом [31, арк. 93]. Здолбунів продовжував швидко розвиватися, незважаючи на близькість такого значного торговельного центру як Рівне.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. стаціонарна торгівля тісно пов'язувалося із базарною, доповнюючи одна одну. Міські базари в цей час проводяться значно частіше (тричі на тиждень, а подекуди й щодня), а на базарних площах відкриваються крамниці, з'являються рундуки, столи, з яких велася торгівля продуктами харчування та фабричними виробами [3, с. 22].

У другій половині XIX – на початку XX ст., з'являються нові форми постійної торгівлі, які нарівні з гуртовими дозволяли займатися і гуртово-роздрібними, а також роздрібними операціями [10, с. 95–131; 7, с. 99–100; 14, с. 58–59]. Поява гастрономів і універмагів, торговельних фірм і приміщень сільськогосподарських виставок та бірж – усе це стало характерним для найбільших торгових міст Волині, насамперед на початку XX ст. Передусім, це стосується Житомира та Рівного. За підрахунками Т. Лазанської, у Житомирі впродовж XIX ст. не існувало жодного торговельного закладу [16, с. 28, 30]. Проте в 1905 р. їх вже діяло 10 [23, с. 51–53]. Згідно з даними «Сборника сведений действующих в России торговых домах», на 1912 р. торговельних закладів у містах Волині нараховувалося 55, а в 1914 р., за підрахунками Б. Кругляка, їх вже нараховувалося 59, що становило 35 % від загальної кількості по губернії [1, с. 79–285; 14, с. 68].

Прискорене зростання Рівного як важливого торгового центру Волині спонукало саме тут у 1910 р. відкрити товарну біржу. Аргументуючи перед волинським губернатором необхідність її відкриття, керуючий Рівненським відділенням державного банку наголошував: «Необхідне місце, де б торговці могли отримувати дані про ціни на товари, про місця збуту їх і обговорювати інші комерційні питання. Фактично біржа і тепер уже існує, але вона не має приміщення і є натовпом євреїв, які штовхаються на вулицях» [29, арк. 4].

Упродовж 60–90-х рр. все більше змінювалися форми торгівлі. Зростання міст і міського населення спричинило поступову заміну базарів стаціонарною торгівлею через магазини і магазини. Стаціонарна торгівля зосереджувалася у великих промислових центрах, у яких виникали сотні магазинів і крамниць. Нові торгові заклади створювалися і поза містами – у фабрично-заводських поселеннях, інших населених пунктах. Мережа магазинів формувалася стихійно, відповідно до вимог задоволення попиту населення. Головне місце в асортименті займали фабрично-заводські товари.

Однак поживавлення внутрішньої торгівлі в Наддніпрянській Україні збагачувало центральні російські губернії, оскільки саме звідти надходила більшість промислових товарів. Українське населення було змушене купувати російські промислові товари (в основному виготовлені з

української сировини) за завищеними цінами. Таким чином, українці фінансували розвиток промисловості в центрі імперії.

Питома вага традиційних українських ярмарків у загальному товарообороті зменшувалася. Замість торгівлі сільськогосподарськими продуктами і кустарними виробами, як раніше, набув розповсюдження оптовий продаж за зразками. Внаслідок цього ярмаркова торгівля набула характеру біржових операцій [22, с.14].

У розвитку внутрішньої торгівлі на Волині, зумовленому соціально-економічними змінами 60-90-х рр. XIX ст. важливу роль відігравали і магнатські господарства краю. Погоджуючись із висновками В. Павлюка про те, що магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. перетворювала свої господарства на капіталістичні економії і виробляла продукцію для ринку, варто наголосити, що її реалізація через ярмарково-базарну мережу, зазвичай, відбувалася в містах [18, с. 106]. Саме тут поміщики продавали сільськогосподарську продукцію і промислові товари і водночас закуповували гуртом сировину для своїх заводів і фабрик.

У цьому зв'язку дієвою формою стаціонарної торгівлі, у якій активну участь брали місцеві поміщики, наприкінці XIX – на початку XX ст. являлася виставкова торгівля. На сільськогосподарських і промислових виставках, які, зазвичай, організовувалися в містах, експонувалися зразки продукції, з якими могли ознайомитися потенційні покупці, а при потребі і придбати потрібний товар. Хоча поширення така форма торгівлі в містах Волині не набула, однак відомо, що на початку XX ст. в Житомирі і Луцьку діяли філії найбільшої на Правобережній Україні виставки у Бердичеві, а в Кременці – продуктів садівництва і бджільництва. У 1912 р. в Житомирі відкрито самостійну виставку продукції землеробства, тваринництва, хмелярства тощо [15, с. 126–129].

Близькість кордону з Австро-Угорщиною визначала основні напрямки зовнішньої торгівлі Волинської губернії, у якій основну роль відігравали такі містечка, як Радзивилів Кременецького та Волочиськ Старокостянтинівського повітів. Функціонування у цих населених пунктах найбільших державних митниць на Волині позитивно позначилося на їх торгівлі, особливо після того, як в 70-і рр. XIX ст. залізнична колія з'єднала їх із внутрішніми регіонами підросійської України, а також із західноукраїнськими землями у складі Австро-Угорщини. Ось як описував Радзивилів у 70-і рр. XIX ст. Т. Стецький: «...вже на його околицях помітний значний рух подорожніх, які рухалися в напрямку митниці, а в самому містечку він видавався ще більшим: хто перепаковував товари з возів на вози, а хто вже починав торгувати з подорожніми, що прибули до Росії» [2, с. 193].

У 1881 р. у Радзивиліві нараховувалося 162 крамниці, щотижня збиралися великі базари, 6 разів на рік проводилися одноденні ярмарки [25, арк. 57 зв.]. Найбільш значні обсяги зовнішньоторгівельних операцій здійснювалися через Радзивилів на початку XX ст. Так, у 1905 р. через митницю вивезено товарів на суму більше 5 млн крб., а ввезено на 2,67 млн крб. Через шість років, у 1911 р. торгівельні операції з експорту зросли на 1 млн крб., а з імпорту – на 2,5 млн крб. [20, с. 86; 27, арк. 57 зв.].

Проте першість із зовнішньоторгівельних операціях утримувала митниця у Волочиську, через яку, на початку XX ст., вивозили товарів на суму більше 20 млн. руб. і ввозили більш, ніж на 10 млн крб. [21, с. 86]. Основними експортними товарами, що проходили через найбільші волинські митниці, залишалися хліб, шерсть, худоба, цукор. Ввезені товари з-за кордону в основному були промислової групи (сільськогосподарські машини, обладнання для залізниць тощо) [11, с. 322; 28, арк. 57 зв.].

Основну роль міста Волині на початку XX ст. продовжували відігравати насамперед у внутрішній торгівлі губернії, при цьому поширюючи свої торгівельні операції і на низку інших регіонів України, а також царської Росії. Так, анкетні дані міських торговців Волинської губернії, які в 1911–1914 рр. бажали отримати кредити в Ковельському відділенні Російського торгово-промислового банку для розвитку своєї справи, свідчать про те, що переважно мануфактурні, тютюнові, бакалійні, книжково-канцелярські товари вони завозили на Волинь із Києва, Москви, Петербурга, а також із Варшави, Любліна, Лодзі [8, арк. 5 зв., 19 зв., 36, 38].

Купецтво в пореформені роки зросла чисельно і збільшило свій вплив у суспільстві. Але через обмеження попередніх десятиліть українське купецтво залишалося в меншості, поступаючись кількісно і за впливом російським купцям.

У розвитку економіки волинських міст в другій половині XIX – на початку XX ст. торгівля продовжувала зберігати свої провідні позиції. Однак впродовж даного часу відбулися зміни у співвідношенні окремих форм торгівлі на користь стаціонарної. Сформована у 70–90-і рр. XIX ст. мережа залізниць призвела до зростання ролі нових торгівельних центрів, а також до занепаду деяких колишніх. Цілеспрямований потік товарообігу між поліською та лісостеповою частинами Волинської губернії дозволив тісніше їх об'єднати у єдине економічне ціле, а торгівельні зв'язки волинських міст з іншими регіонами України внесли свій вклад у формування всеукраїнського

ринку. Водночас торгівельні зносини міст Волині з центральними губерніями царської Росії та Царством Польським прискорювали інтегрування української економіки у загальноімперську. У зовнішніх торгівельних зносинах міста Волині тяжіли до ринків Східної Галичини у складі Австро-Угорщини, що диктувалося географічним положенням Волинської губернії.

Список використаних джерел

1. Сборник сведений о действующих в России торговых домах. – СПб., 1912. – 454 с.
2. Stecki T. J. Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym: Ser. 2-ga / T. J. Stecki. – Lwow, 1871. – 472 s.
3. Вержбицкий Т. И. Краткое описание города Житомира / Т. И. Вержбицкий. – Житомир, 1887. – 28 с.
4. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – 645 с.
5. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин. – К., 1869. – Ч. 1. – 140 с.
6. Города России в 1910 году. – СПб.: Центр. статист. ком. МВД, 1914. – 1158 с.
7. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наук. думка, 1968. – 188 с.
8. Держархів Волинської обл., ф. 395, оп.1, спр.1.
9. Держархів Рівненської обл., ф. 359, оп. 1, спр. 1.
10. Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России / Г. А. Дихтяр. – М.: Изд-во Акад. наук СССР. – 236 с.
11. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / А. Забелин. – К., 1887. – Ч. 1. – 365 с.
12. Історія Волині: 3 найдавніших часів до наших днів / [О. Г. Михайлюк (відп. ред.), Я. Н. Димнич, М. М. Кучінко та ін.]. – Львів: Вища шк., 1988. – 480 с.
13. Коган Л. Г. На рубеже столетий (Новоград-Волынский в конце XIX – начале XX ст. / Л. Г. Коган // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 20–21.
14. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века на материалах Украины / Б. А. Кругляк. – Самара: Самарский университет, 1992. – 191 с.
15. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
16. Лазанська Т. І. Торговельні доми України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. II. – С. 24–41.
17. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Капитализм / П. И. Лященко. – М.: Госуд. изд-во полит. литературы, 1956. – Т. 2. – 728 с.
18. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. / В. В. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 102–108.
19. Памятная книжка Волынской губернии за 1886 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1885. – 78 с.
20. Памятная книжка Волынской губернии на 1907 год: Изд. губерnsk. статист. ком., 1906. – 183 с.
21. Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1910. – 620 с.
22. Прищепя О. П. Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / О.П. Прищепя. – Чернівці, 2003. – 20 с.
23. Указатель действующих в Российской империи акционерных предприятий и торговых домов. – СПб., 1905. – Т. 2. – 783 с.
24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 44, спр. 437.
25. ЦДАК України, ф. 442, оп. 549, спр. 43.
26. Там само, оп. 627, спр. 65.
27. Там само, оп. 636, спр. 391.
28. Там само, оп. 638, спр. 155.
29. Там само, оп. 639, спр. 608.
30. Там само, оп. 651, спр. 243.
31. Там само, оп. 653, спр. 121.
32. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. – СПб., 1863. – Ч. 1. – VIII. Волынская губерния. – 35 с.
33. Янсон Ю. Хлебная торговля на Волыни / Ю. Янсон. – СПб., 1870. – 285 с.

Надежда Шкильняк

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ГОРОДСКОГО ТОРГОВЛИ ВОЛЫНИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX СТ.

В статье исследованы основные тенденции развития городской торговли Волыни, проанализированы процессы, которые влияли на рост городов Волынской губернии во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: городская торговля, Волынь, города, торгово-экономические отношения, экономика.

Nadija Shkilnyak

URBAN TRENDS TRADING VOLYN IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURY

In the article the major trends in urban trade Volyn, analyzed the processes affecting the growth of cities in Volyn province in second half XIX – early XX century.

Keywords: urban trade, Volyn, cities, trade and economic relations, economy.

УДК 93 (477.7)

Олександр Черемісін

МІСЬКІ БЮДЖЕТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1870–1917 РР.

У цій статті аналізуються кошториси міських громадських інститутів влади на території Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст., згідно з адміністративно-територіальним поділом визначеного періоду в Катеринославській, Херсонській та Таврійській губерніях. Характеризуються різні статті видатків і прибутків. Проводиться порівняння кошторисів в містах різних губерній. Вивчено боргові і кредитні зобов'язання самоврядних одиниць та їх співвідношення із прибутками та витратами. Схарактеризовано поділ кошторисів на різні рівні прибутків і витрат та їх вплив на формування державної скарбниці. Зроблено висновки про структуру міських бюджетів. На відміну від попередніх досліджень в статті міські кошториси, як, власне, і самі самоврядні інститути міської влади, характеризуються своєю слабкістю, оскільки без державної допомоги та банківських кредитів муніципалітети були б нежиттєздатними до самоврядування в регіоні. У видатковій частині кошторисів переважали обов'язкові видатки на державні потреби: утримання адміністративних установ та військової повинності. У прибутковій частині домінували збори з міських мешканців.

Ключові слова: Південна Україна, державна скарбниця, міське самоврядування, фінансова політика, муніципалітети.

Головним завданням сучасного українського державотворення є радикальна зміна системи державного управління, що потребує проведення широкомасштабних реформ, основна мета яких полягає у перетворенні існуючої адміністративної системи в один із визначальних чинників прискорення соціально-економічного розвитку регіонів. Українське суспільство, забезпечуючи ефективну організацію виконавчої влади на центральному та місцевому рівнях управління та формуючи сучасну систему місцевого самоврядування, не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і історичний, що дає змогу вивчати та аналізувати процес становлення Української держави. Управлінські відносини минулих епох не зникають безслідно, вони продовжують функціонувати в нових суспільних відносинах як успадковані – управлінська культура, технологія управління, свідомість людей, суб'єктивні права та обов'язки, законність, існуючий правовий порядок та інші.

Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна. Незважаючи на те, що низка праць Д. Горловський [1], А. Комарницький [2], Ю. Гессен [3], Г. Ге [4] та інші має публіцистичний характер, більшість із них містить широкий матеріал щодо правових норм, основних положень «Жалуваної грамоти» 1785 р., міських положень 1870 та 1892 рр. і практичної роботи органів самоврядування.

У радянській історіографії в окремих роботах Л. Веліхов [5], А. Чернов [6], М. Белявський [7] та інших надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтового аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів або міст. Це зумовлювалося упередженням негативним ставленням до буржуазного самоврядування в цілому і до його господарської діяльності зокрема.

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави і проведенням широкого спектру реформ в Україні 1990-х рр. активізувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, у тому числі й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування в роботах О. Головка [8], В. Горбачова [9], Т. Щерби [10], Л. Цибуленко [11] та інших.

Однак, незважаючи на багатство та розмаїття досліджень щодо діяльності міського самоврядування до сьогодні майже не розглядалися питання наповнення кошторисів південноукраїнських міст.

Метою цієї роботи є дослідження бюджетної політики міського самоврядування Південної України кінця XIX – початку XX ст.

Міська реформа 1870 р. створила правові засади для безпосередньої участі міських органів самоврядування у вирішенні господарчих питань. Головні зміни відбулися в податковій сфері. З запровадження положення 1870 р. кошториси прибутків та витрат міста склалися міською управою в термін, означений думою. Потім вони передавалися на попередній розгляд до обраної міською думою комісії. Лише після цього кошториси остаточно затверджувалися думою. Ухвалений документ, упродовж двох тижнів необхідно передати градоначальнику та довести до загального відома.

У період кінця XIX – початку XX ст. кошториси в містах Херсонської губернії поділялися у прибутковій сфері на такі види: поточні – 80 % (з землі приналежної місту; з орендних місць; на утримання війська; з міського майна; з оброчних статей; відсотки з міських капіталів; податок на нерухоме майно; податки на промисловців; податки непрямі; на утримання благодійних організацій; різне); спеціальні – 8,7 %; надзвичайні – 11,3 % [12, с. 2–3; 13, с. 22–26; 14, с. 14–18; 15, с. 18–24; 16, с. 33–48; 17, с. 22–28; 18, с. 34–42; 19, с. 2–3].

У видатковій частині розподіл коштів мав такий стан: поточні – 80,7 % (утримання адміністративних установ; судів; військ; закладів народної освіти; освітлення; утримання міського майна; шляхів сполучення; санітарно-гігієнічного стану; пенсії; благодійних організацій; утримання громадських установ; разові); спеціальні – 3,4 %; надзвичайні – 11,3 %; залишок – 4,6 %. Але, досить часто, муніципалітети витрачали рівну долю з прибутками [12, с. 2–3; 13, с. 22–26; 14, с. 14–18; 15, с. 18–24; 16, с. 33–48; 17, с. 22–28; 18, с. 34–42; 19, с. 2–3].

Поточні витрати перевищували прибутки за рахунок того, що містам доводилося витрачати більше коштів на утримання військ ніж отримували у прибутку від держави. Надзвичайні прибутки і видатки майже завжди зрівнювалися. Витрати на спеціальні заходи завжди були меншими ніж прибутки і завдяки цим статтям покривалися витрати на поточні рахунки або переходили у залишок для покриття кредитів та боргів.

Прибутки від державної казни отримувалися такі: на утримання війська і благодійних організацій, що складало близько 20 % від загальних прибутків. А у видатковій частині на державні заходи (утримання адміністративних установ; судів; військ; благодійних організацій) витрачалося близько 44 % міських бюджетів. Тобто рівномірності не існувало.

Були відомі й інші статті прибутків та видатків (ремонт, будівництво, допомога та інші), але вони щороку змінювалися і не були постійними.

Продовжували існувати невиконані видатки, але вони накопичувалися безсистемно не за кожен рік і не в кожному місті та варіювалися в залежності від різниці між прибутком та видатком. Так, за один бюджетний рік у невиконаних видатках могла залишитися сума близько 12 % від загальної видаткової частини і бути використаною у наступному році, а не накопичуватися.

Борги перед державною скарбницею з часом накопичувалися за утримання поліції, судів та розквартирування військ і на кожне місто могло становити суму від 50 – до 170 тис. крб. Наприклад, лише в Миколаєві у 1895 р. нараховувалося боргу на суму в 95 тис. крб. [3]. Але в цей період часу вже не тільки міське самоврядування заборгувало але й перед муніципалітетами мали заборгованість купці за оголошені капітали, канцелярії губернаторів, поліцмейстери, різні державні комітети, колезькі асесори та інші. З цих коштів формувався дефіцит бюджету. Недобори продовжували мати місце але в значно менших масштабах ніж це було у дореформені часи. Тепер сума недоплат щороку коливалася між 20 та 30 тис. крб., що складало приблизно 10–12 % запланованого прибутку. З них майже 2/3 заборгованості поверталася упродовж наступних 2–3 років.

Незважаючи на поліпшення фінансування міського самоврядування, бюджетних коштів все одно не вистарчало на найнеобхідніші заходи (санітарний стан, навчальні заклади та інше). Для більш широкомасштабних нововведень (проведення каналізації, водопостачання, електрифікації та інших) доводилося брати величезні кредити (300–500 тис. – 1,5 млн крб.) на 25–50 і більше років і сплачувати їх з відсотками [20, с. 8–16].

У містах Таврійської губернії прибуткові частини кошторисів зростали досить швидкими темпами. Так, якщо станом на початок 1870-х рр. прибуток до бюджетів коливався в сумі від 10–20 тис. крб. в малих містах (Бахчисарай, Євпаторія, Ялта, Олешки, Феодосія, Перекоп, Каховка та інші) до 60–85 тис. крб. у великих містах (Симферополь, Севастополь, Бердянськ), то станом на 1900 р. він збільшився до 35–45 тис. крб. в малих містах до 140–160 тис. крб. в великих містах, а станом на 1913–1917 рр. прибуток збільшився в малих містах до 50–60 тис. крб. на рік, а в великих містах до 185–250 тис. крб. [21, с. 3–4; 22, с. 8–12; 23, с. 12–16; 24, с. 12–18; 25, с. 10–14; 26, с. 8–12; 27, с. 10–18].

Усі міста Таврійської губернії страждали від великих недоборів і різниця між очікуваними прибутками і реальними складала 30–50 тис. крб. Вона формувалася в результаті того, що в кошторисах видатків завжди розташовували міський борг, як обов'язковий поточний видаток, а для рівноваги загальних даних в кошторисах прибутків зазначалися недобори за оренду міського майна попередніх років, які сягали 18 тис. крб. щороку. Недобори склалися в основному з орендної платні міської землі під баштанами та городами. З боржниками постійно боролися методом попереднього стягнення грошей але до позитивних результатів це не призвело, оскільки однією ділянкою землі могли володіти декілька господарів і борги тільки зростали на користь міст [21, с. 3–4; 22, с. 8–12; 23, с. 12–16; 24, с. 12–18; 25, с. 10–14; 26, с. 8–12; 27, с. 10–18].

Борги перед державою також щороку збільшувалися і сягали цифри 45–50 тис. крб. Формувалися з нестачі виплат на користь поліції та розквартирування військ. Так, заборгованість міст перед державою складала станом на 1 січня 1900 р.: Старий Крим – 10468 крб., Мелітополь – 27132 крб., Бахчисарай – 37902 крб., Феодосія – 46432 крб., Перекоп – 5736 крб., Бердянськ – 38384 крб., Каховка – 2110 крб., Джанкой – 3068 крб., Генічеськ – 1000 крб. Поверталися кошти на виплату боргу перед державою повільно. Так, Феодосія виплатила лише 19,4 %, Бердянськ – 63,2 %, Перекоп – 9 %, Каховка – 16,4 %, Джанкой – 37,1 % боргу. Таким чином, різниця між боргом на користь міського самоврядування і на користь держави складала від 20 – до 30 тис. крб. До 1913 р. борги значно зросли і становили для одного міста від 40 тис. крб. – до 120 тис. крб. Державне казначейство йшло на поступки муніципалітетам і списувало борги. Так, з загального боргу була списана сума у 27145 крб. 33 коп. [21, с. 3–4; 22, с. 8–12; 23, с. 12–16; 24, с. 12–18; 25, с. 10–14; 26, с. 8–12; 27, с. 10–18].

З боргів на користь міського самоврядування формувався дефіцит бюджету. Наприклад, згідно з даними кошторису Севастопольської міської управи за 1877 р., нараховувалася заборгованість муніципалітету 11087 крб. 65 коп., що і складало дефіцит бюджету. Віддавали кошти самоврядуванню неохоче, але в більшості це були купці [28, с. 33–48; 29, с. 12–24].

Продовжували мати місце невиконані витрати і з них формувалися недоторкані капітали. На одне місто приходилося приблизно до 3 %, з часом або накопичувалися, або упродовж наступних років витрачалися на понаднормові витрати.

Позики від держави для міського самоврядування відігравали доволі вагомую роль, оскільки вони заносилися у кошториси в графу поточних прибутків від держави. Особливість була в тому, що вони були безвідсотковими, не обмеженими термінами та безумовними. Вони диференціювалися як систематизоване капіталовкладення держави у міський розвиток. Щороку такий прибуток складав в середньому біля 7 % від загальних прибутків і розподілялися на поточні видатки.

Міста Таврійської губернії багато в чому залежали від кредитів Симферопольського Азово-Донського комерційного банку, Херсонського земського банку. На відміну від міського самоврядування Херсонської губернії, вони брали позики не тільки на проведення водопостачання, каналізації, електрифікації, а також на ремонт (багато з яких не ремонтувалися 50 років) та будівництво нових навчальних закладів і з кредитних коштів створювали власні банки. Так, Бахчисарайська міська дума взяла кредит у 25 тис. крб. під 8 % річних і встигла побудувати новий навчальний заклад на 110 учнів та створити власний міський громадський банк, прибуток якого станом на 1 січня 1913 р. склав 66 тис. крб., що дало змогу сплатити борг перед державою в сумі 72250 крб. 45 коп. Залишився в залишку до 1917 р. борг на суму 41820 крб. Аналогічні банки організували міські управління в Севастополі, Бахчисарай, Ялті, Симферополі, Керчі та ін. [21, с. 3–4; 22, с. 8–12; 23, с. 12–16; 24, с. 12–18; 25, с. 10–14; 26, с. 8–12; 27, с. 10–18].

Прибуткові суми розподілялися у кошторисах великих міст таким чином: 1) поточні прибутки – складали 25 % від загальних прибутків і поділялися на добровільні внески на користь міста (оціночний збір з нерухомого майна, акциз із трактирних закладів, торгівельних лазень і купалень), міські оброчні статті (з міських земель, орендні виплати, з торгівлі та промислів, з міського майна та будівель), мито, державні позики та різні прибутки; 2) прибутки не прямі – 2,5 % (збори з контрактів та договорів, якірний збір, відсотки на міський капітал, збір з клейміння терез); 3) прибутки випадкові – 0,9 % (від продажу торгівельних місць, аукціонів, за видобуток льоду, різні штрафи, пожежні); 4) прибуток повернених грошей – 0,1 % (за візництво, не використані на інші заходи); 5) спеціальні прибутки – 10,5 % (допомога від казни за розквартирування військ, припаси для військ, додаткові для офіцерів, допомога на утримання морехідних навчальних закладів); 6) прибутки оборотні – 30 % (запозичені у кредитних спілках, не використані на ремонт шляхів сполучення, повернені від гімназій позакошторисні суми та продуктової магазинів); 7) прибутки з інших джерел – 6 % (за продаж невикористаних будівельних матеріалів після завершення будівництва); 8) прибутки від боргів та недоборів – 12 %; 9) прибутки з державних податків – 10 %; 10) прибутки цільового призначення – 3 % (на рятувальні станції, паспортні та закладні суми) [21, с. 3–4; 22, с. 8–12; 23, с. 12–16; 24, с. 12–18; 25, с. 10–14; 26, с. 8–12; 27, с. 10–18].

Таким чином, міста при формуванні бюджетів залежали від запозичень від держави, банків та кредитних спілок. Прибутки від власної підприємницької діяльності займали друге місце в міських кошторисах, найбільше надходжень поступало від міської земельної власності. Певні позиції займали прибутки від боргів та недоборів, допомога від казни, спеціальні, та прибутки з інших джерел. Найменше надходжень поступало з випадкових та повернених прибутків. Останні дві категорії насправді в міських кошторисах не залишалися, а перераховувалися на рахунки державного казначейства. Їх записували до кошторисів щоб покрити різницю між прибутковою і

видатковою частинами кошторисів і зробити їх більш рельєфними, оскільки майже завжди видатки перевищували прибутки, які в реальності поступали в меншій кількості від запланованих розписів.

У видатковій частині розподіл коштів мав такий стан: 1) обов'язкові – 24 % (на утримання громадського управління, судів та поліції, комітетів від різних міністерств, канцелярії градоначальства, навчальних закладів); 2) не обов'язкові – 32 % (на утримання міського майна, благоустрій, санітарно-гігієнічний стан, пожежну безпеку, народну освіту, благодійні заходи, оброчні статті, не передбачені витрати, не виконані витрати); 3) спеціальні – 30 % (навчальні заклади, продуктові магазини); 4) на рахунок казенних сум – 10 %; 5) на цільові заходи – 4 % [21, с. 3–4; 22, с. 8–12; 23, с. 12–16; 24, с. 12–18; 25, с. 10–14; 26, с. 8–12; 27, с. 10–18].

Таким чином, не обов'язкові витрати домінували в кошторисах, оскільки були пов'язані з життєвими міськими першочерговими потребами. Витрати, пов'язані із будівництвом та забезпеченням продовольства, були на другій позиції. Доволі значні суми виділялися на абсолютно не прибуткові заходи власного утримання та ті, які мали державне значення. Останні дві позиції з казенними та цільовими сумами міським самоврядуванням не використовувалися, а просто перераховувалися на необхідні рахунки.

У малих містах Таврійської губернії ситуація з кошторисами виглядала дещо простіше і в суттєвих моментах відрізнялася від великих міст. Якщо в містах Херсонської губернії різниці особливої не було у відсотковому відношенні прибутково-видаткової частини і кошториси малих міст різнилися від кошторисів великих міст лише підсумковими цифрами, то в Таврійській губернії різниця була більшою.

У малих містах Таврійської губернії зберігалися загальні тенденції розвитку фінансової системи з великими. Різниця була у прибутковій сфері в тому, що більшість прибутку до кошторисів приносили землі, які здавалися в оренду. На другому місці була державна допомога, а менше всього прибутків отримувалося з міської підприємницької діяльності. Тобто, в основному міста існували тільки за рахунок земельних відносин і державної допомоги [21, с. 3–4; 22, с. 8–12; 23, с. 12–16; 24, с. 12–18; 25, с. 10–14; 26, с. 8–12; 27, с. 10–18].

У видатковій частині більше всього витрачалося на утримання поліції, муніципалітетів, судів і державних комітетів, а менше всього витрачалося на міську підприємницьку діяльність. Тому головним завданням для багатьох міст губернії була боротьба за повернення орендних недоборів та постійне збільшення плати за землі.

У містах Катеринославської губернії прибутки також мали тенденцію до зростання, хоча в певні роки і відбувалося зменшення прибутків, загальної тенденції це не змінювало. Так, якщо в 1870-х рр. загальна кількість міських прибутків дорівнювала 995450 крб., то вже в 1910-х рр. прибутки збільшилися до 3307935 крб. Причому на початку ХХ ст. прибутки зростали більш швидкими темпами. Так, якщо в 1880–1890-х рр. загальні міські прибутки збільшувалися упродовж року від 30 – до 90 тис. крб., то вже на початку ХХ ст. вони щороку зростали до 560 тис. крб. [30, с. 18–22; 31, с. 18–22; 32, с. 18–24; 33, с. 22–24; 34, с. 24–26; 35, с. 18–20; 36, с. 20–24; 37, с. 22–24; 38, с. 18–24].

Разом із прибутками зростали і недобори. Тенденція в кінці ХІХ ст. йшла до зменшення недоборів. Так, якщо в 1881 р. їх нараховувалося 344850 крб., що у порівнянні з попереднім роком зменшилися на 45066 крб. 27 коп., а до 1897 р. сума недоборів зменшилася до 260998 крб. 28 коп. На початку ХХ ст. ситуація змінюється і недобори збільшуються і вже в 1902 р. їх нараховувалося 569816 крб., а в 1910 р. майже 800 тис. крб. За статтями міські прибутків розподілялися на такі категорії: з міського майна та оброчних статей – 45 %, оціночного збору з нерухомого майна – 9 %, з торгівельних документів – 7 %, допомоги від скарбниці – 11 %, від трактирів – 7 %, нотаріальних зборів – 4 %, різні прибутки – 27 % [30, с. 18–22; 31, с. 18–22; 32, с. 18–24; 33, с. 22–24; 34, с. 24–26; 35, с. 18–20; 36, с. 20–24; 37, с. 22–24; 38, с. 18–24].

Таким чином, міста Катеринославської губернії в абсолютній більшості прибутків жили за рахунок підприємницької діяльності міського самоврядування, і лише на 11 % отримували допомогу від держави. Муніципальні видатки розподілялися наступним чином: розквартирування військ – 16 %, утримання громадського управління – 19 %, допомога скарбниці – 1 %, утримання поліції – 9 %, народна освіта – 12 %, благоустрій – 8 %, благодійні заходи – 5 %, пожежна частина – 5 %, виплата боргів – 9 %, різні дрібні видатки – 15 % [30, с. 18–22; 31, с. 18–22; 32, с. 18–24; 33, с. 22–24; 34, с. 24–26; 35, с. 18–20; 36, с. 20–24; 37, с. 22–24; 38, с. 18–24]. Таким чином, найбільше коштів витрачалося на власне утримання, розквартирування військ, різні дрібні видатки та народну освіту.

Отж, реформи другої половини ХІХ ст. справили позитивний вплив на розвиток міської фінансової системи. Міста отримали в розпорядження муніципальну власність і могли вільно проводити підприємницьку діяльність, розвиваючи міста як єдині соціально-економічні комплекси. Прибутки значно зростають, але не тільки завдяки стабілізаційним заходам, але й в результаті попередніх накопичень, оскільки бюджети стають неподільними. З'являється поняття дефіциту бюджету. Борги та недобори перестають бути нагальною першочерговою проблемою, оскільки

легше стало з ними боротися. Незважаючи на позитивні нововведення, коштів все одно не вистарчало на нагальні життєві проблеми (водопровід, каналізація, електрифікація) і муніципалітети змушені брати кредити на декілька десятків років.

Серед прибутків найбільш значимими були зовнішнього надходження, власного підприємництва та використання міської власності, оподаткування міського населення. Серед другорядних прибуткових статей можна виділити відсотки на нарощення різних капіталів, добровільні внески, збори з трактирного промислу, нотаріальні збори та цікава графа різне.

Серед видатків найбільш масовими були витрати на утримання поліції, судів, розквартирування військ, громадських та адміністративних установ, утримання муніципального майна, народну освіту і медицину, благоустрій. Серед другорядних видатків можна виділити витрати на благодійну діяльність, пожежну частину, виплати за заборгованостями.

Список використаних джерел

1. Горловский Д. Н. Итоги двадцатипятилетия Херсонского самоуправления. Краткий историко-экономический очерк города Херсона / Д. Н. Горловский. – Херсон: Тип О. Д. Ходушиной, 1896. – 97 с.
2. Комарницкий А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края / А. Комарницкий // Годичный акт в Ришельевском лицее. – Одесса, 1849. – 21 июня. – С. 3–70.
3. Гессен Ю. И. Городское общественное управление и евреи / Ю. И. Гессен // Вестник права. – 1904. – Декабрь. – Кн. X. – С. 68–91.
4. Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890) / Г. Н. Ге. – Николаев: Русская тип., 1890. – 122 с.
5. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства / Л. А. Велихов. – М.: Госиздат., 1928. – 467 с.
6. Государственные учреждения России в XVIII–XIX в.: (Законодательные материалы): Справочное пособие / [Подгот. к печ. А. В. Чернов] / М-во высш. и средн. спец. образования РСФСР. – М.: Моск. гос. ист-архивный ин-т, 1960. – 579 с.
7. Дворянская империя XVIII века: (Основные законодательные акты): Сб. документов / [Сост. М. Т. Белявский] / М-во высш. и средн. спец. образования РСФСР, Науч.-метод. кабинет по заоч. обуч. при Моск. гос. ун-те имени М. В. Ломоносова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 224 с.
8. Головки О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 рр.: дис... канд. іст. наук / О. М. Головки. – Харків, 1997. – 189 с.
9. Горбачев В. П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): дис... канд. юрид. наук / В. П. Горбачев. – Харків, 1995. – 160 с.
10. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: дис... канд. іст. наук / Т. О. Щерба. – К., 2001. – 223 с.
11. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія / Л. О. Цибуленко. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.
12. Держархів Миколаївської обл., ф. 222, оп. 1, спр. 1652, 4 арк.
13. Обзор Херсонской губернии за 1879 г. – Херсон: Тип. херсонского губернского правления, 1880. – 72 с.
14. Обзор Херсонской губернии за 1889 г. – Херсон: Тип. херсонского губернского правления, 1890. – 94 с.
15. Обзор Херсонской губернии за 1899 г. – Херсон: Тип. херсонского губернского правления, 1900. – 102 с.
16. Обзор Херсонской губернии за 1901 г. – Херсон: Тип. херсонского губернского правления, 1902. – 104 с.
17. Обзор Херсонской губернии за 1905 г. – Херсон: Тип. херсонского губернского правления, 1906. – 112 с.
18. Обзор Херсонской губернии за 1909 г. – Херсон: Тип. херсонского губернского правления, 1910. – 124 с.
19. Обзор Херсонской губернии за 1912 г. – Херсон: Тип. херсонского губернского правления, 1913. – 261 с.
20. Бензенгр В. Настоящее положение вопроса о канализации городов и оптимизации их грязных вод / В. Бензенгр. – Одесса: Типография А. Шульце, 1880. – 20 с.
21. Держархів АР Крим, ф. 455, оп. 1, спр. 16, 22, 32, 57.
22. Держархів АР Крим, ф. 63, оп. 1, спр. 12, 20, 37, 42, 49, 75, 82, 96, 97, 106, 113, 142, 143, 156, 157, 163, 167, 185, 186, 215, 216, 249, 259, 273, 283, 284, 516, 541, 542, 580, 971, 885.
23. Держархів АР Крим, ф. 64, оп. 1, спр. 18, 51, 60, 119, 155, 195, 232, 243, 453, 509, 593, 1020, 1021, 1036, 1104, 1436, 1532, 1534.
24. Держархів АР Крим, ф. 681, оп. 1, спр. 7, 57, 254, 304, 456, 619, 673, 695.
25. Держархів АР Крим, ф. 681, оп. 2, спр. 10, 149, 150, 434, 464, 579, 610, 618, 620, 630.
26. Держархів АР Крим, ф. 518, оп. 1, спр. 830, 831, 842, 886, 915, 954, 968.
27. Держархів АР Крим, ф. 522, оп. 1, т. 1, спр. 10, 17, 19, 29, 53, 138, 176, 208, 209, 210, 243, 263, 292, 327, 339, 367, 425, 454, 463, 523, 554, 463, 555, 595, 623, 630, 720, 753, 926, 1114.
28. Держархів АР Крим, ф. 64, оп. 1, спр. 1020, 86 арк.
29. Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. – Севастополь: Типография городского управления, 1878. – 36 с.
30. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1882. – 261 с.
31. Обзор Екатеринославской губернии за 1884 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1884. – 93 с.
32. Первое столетие города Екатеринослава (1787–1887 гг.). Материалы для исторического очерка / [Сост. М. М. Владимиров]. – Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – 281 с.
33. Обзор Екатеринославской

губернии за 1886 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1886. – 102 с. 34. Обзор Екатеринославской губернии за 1887 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1888. – 276 с. 35. Обзор Екатеринославской губернии за 1889 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1890. – 361 с. 36. Обзор Екатеринославской губернии за 1891 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1892. – 224 с. 37. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. – 275 с. 38. Обзор Екатеринославской губернии за 1894 г. – Екатеринослав: Тип. екатеринославского губернского правления, 1895. – 109 с.

Александр Черемисин

ГОРОДСКИЕ БЮДЖЕТЫ ЮЖНОЙ УКРАИНЫ В 1870–1917 ГГ.

В данной статье анализируются бюджеты городских самоуправляющихся институтов власти на территории Южной Украины во второй половине XIX – в начале XX ст., согласно административно-территориальному делению данного периода на Екатеринославскую, Херсонскую и Таврическую губернию. Характеризуются разные статьи доходов и расходов. Проводится сравнение бюджетов в городах разных губерний и их соотношение на уровне доходов и расходов и влияние на их формирование государственной казны. Сделаны выводы про структуру городских бюджетов. В отличие от предшествующих исследований в статье городские бюджеты, как и сами самоуправляющиеся институты городской власти, характеризуются своей слабостью, поскольку без государственных пособий и банковских кредитов муниципалитеты были бы не жизнеспособны к самоуправлению в регионе. В расходной части городских бюджетов было доминирование обязательных расходов на государственные цели: содержание административных учреждений и военной повинности. В доходной части преобладали налоги с местных жителей.

Ключевые слова: Южная Украина, государственная казна, городское самоуправление, финансовая политика, муниципалитеты.

Oleksandr Cheremisin

MUNICIPAL BUDGETS OF THE SOUTHERN UKRAINE AT 1870–1917

This article is devoted to the analysis of the budgets of city autonomous government institutions on the territory of Southern Ukraine in the second half of XIX– beginning of XX centuries, according to the administrative-territorial division to Yekaterinoslav, Kherson and Taurida Governments. There are different income and expenditure items characterized. There is made a comparison of budgets in cities of different governorates and their interrelation on different income and expenditure levels, and State treasury's influence on their formation. There are drawn conclusions about the structure of city budgets. Compared to previous researches of the article, city budgets as well as autonomous government institutions, are characterized by their weakness, because municipalities would be able for self government in the region without state benefit payments and bank credits. There was a domination of mandatory expenditures for national goals in the expenditure's part of state budgets: allowance of administrative institutions and military duty. Inhabitant taxes were predominated in the income's part.

Key words: Southern Ukraine, state treasury, municipal government, financial policy, municipalities.

УДК 94:[336+614.258]613(477.41) «1904/1917»

Ганна Андріяка

ФІНАНСУВАННЯ МЕДИЧНИХ УСТАНОВ ОРГАНАМИ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ УПРОДОВЖ 1904–1917 РР.

Впровадження на території Російської імперії, зокрема у Київській губернії, органів земського самоврядування, дало поштовх на створення якісно нових соціально-економічних умов життя. Новостворені земські установи мали змогу самостійно розпоряджатися фінансами, які надходили з державної скарбниці, що мало неабияке позитивне зрушення для окремих галузей господарства. Особливо значні зміни на Київщині відбулися саме у медично-санітарному напрямку земського господарства: відкривалися нові лікарняні заклади у сільській місцевості, створювалася лікарська дільнична мережа, проводилася боротьба з інфекційними захворюваннями серед сільського населення, велася наукова підготовка лікарів та середнього медичного персоналу в навчальних закладах тощо.

Ключові слова: бюджет, земський кошторис, лікарняні заклади, медична галузь, органи земського самоуправління.

У другій половині XIX ст. уряд Російської імперії, після поразки у Кримській війні та подолання економічної відсталості від розвинених країн Європи, провів низку реформ, створивши тим самим основу щодо зміни державного ладу від феодально-кріпосного до буржуазного. Одне з чільних місць зайняла земська реформа, введена в 1864 р. Зі становленням земських установ у більшості губерній країни, уряд намагався покращити економічну ситуацію на місцях, реабілітувати деякі галузі господарства – охорону здоров'я, освіту, ветеринарію, аграрний сектор тощо, тому з державної скарбниці виділялися значні кошти на розбудову земського самоврядування. Раціональне використання грошових коштів на більш значимі сфери економіки для тієї чи іншої окремо взятої губернії, зумовило позитивні зрушення, що мали місце впродовж усього часу існування цієї форми місцевого правління.

На прикладі Київської губернії розглянемо як еволюціонувала медична галузь, від впровадження на її території спрощеного земства у 1904 р., а згодом виборного у 1912 р. – до 1917 р. – часу революційних подій.

Розвиток земської медицини України та її фінансовий стан вивчали Г. Влайков «Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края – Киевской, Волынской и Подольской» [1], І. Верховцева «Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.)» [2], О. Голяченко «История развития больничного обслуживания сельского населения Украины (1864–1964)» [3], С. Ігумнов «Очерки развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму» [4], В. Коган «Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти)» [5], О. Опієнко «Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.)» [6], О. Рогоза «Діяльність земств України по створенню та розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917 рр.)» [7], Н. Рубан «Розвиток земської медицини в Україні (1865 – 1914 рр.)» [8], Г. Сидоренко-Зелезінська «Здравоохранение и здоровье населения Киевщины за полтора столетия (1797 – 1941)» [9], З. Френкель «Очерки земского врачебно-санитарного дела» [10], І. Хорош «Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР» [11] тощо. У названих працях недостатньо розкрито проблему фінансового стану земських медичних установ, тому актуальність та новизна цієї проблеми полягає у детальному висвітленні розподілу грошових коштів на медичну галузь Київського земства у період 1904–1917 рр.

Метою цього дослідження є вивчення фінансового стану земських медичних установ на території Київської губернії.

З огляду на поставлену мету, визначено наступні завдання: охарактеризувати фінансовий стан органів земського самоврядування в обраний період; провести аналіз розподілу коштів на охорону здоров'я у порівнянні з іншими сферами економіки Київщини; дати порівняльну характеристику загальному земському та медичному бюджетам у повітах; розкрити динаміку виділення коштів на окремі статті медично-санітарної галузі, а також на кожну особу; порівняти загальний та медичний бюджети київського земства з іншими губерніями України; висвітлити діяльність Київського земського правління щодо забезпечення армії медичною допомогою у період Першої світової війни.

У науковій публікації використано матеріали архівів та наукових бібліотек: Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Архівної бібліотеки України, Національної

наукової бібліотеки НАН України, Національної наукової медичної бібліотеки України, Національної історичної бібліотеки України.

З впровадженням згідно із законом про земські установи від 2 квітня 1903 р., спрощеного земства на території Південно-Західного краю, розпочався новий етап у розбудові економіки. Новостворені установи свою роботу на території Київської губернії фактично розпочали тільки у 1904 р. [12, арк.1; 13, с. 334–353].

Упродовж 1904–1911 рр. існування спрощеного земства усе земське господарство утримувалося з коштів загального губернського земського збору та підпорядковувалося губернській управі, виконавчому органу губернського комітету. Що стосується повітового збору, то цей збір, згідно із законом 1903 р., не був встановлений; розпорядчі повітові органи за цим нормативно-правовим документом мали обмежені функції [1, с. 125–126; 14 с. 31–34].

Під загальнообов'язкове оподаткування земським збором підпадали землі та ліси, які знаходилися у приватній власності селянських господарств та інших власників, фабрично-заводські та торгово-промислові підприємства, нерухоме майно у містах й містечках та сільські будинки у повітах. До інших статей оподаткування також відносилось: збір з документів на право торгівлі та різних промислів, прибутки з майна, яке належало земству, судові збори за користування переправами, мостами та іншими дорожніми спорудами, збір із закладів трактирів, різні штрафи та пені, які йшли на користь закладів громадської опіки, а також фінансова допомога зі скарбниці, міст, різних установ та приватних осіб і т.п. [13, с. 3].

Станом на 1904 р. земський кошторис складав – 1510261 карбованців (далі – крб.), а наступний кошторис 1905 р. становив – 2504168 крб., перевищивши минулорічний кошторис майже на 1 млн крб. Таке збільшення сум кошторисів органами земського самоуправління пояснюється необхідністю якнайшвидшої заміни колишніх органів господарювання та встановлення якісно нового господарства, яке б задовольняло потреби населення Київської губернії. Тож у наступні роки тенденція до збільшення кошторису не зменшувалася, а навпаки збільшувалася. Динаміка зростання сум земських кошторисів відобразилася у таблиці 1.

Таблиця 1

Суми кошторисів Київського губернського комітету у справах земського господарства впродовж 1904–1911 рр.

Рік	Кошторис у крб.	Рік	Кошторис у крб.
1904	1510261	1908	3564975
1905	2504168	1909	3733409
1906	2938712	1910	4103820
1907	2839141	1911	4469006

[15, с.1; 16, с. 28].

У таблиці 2 детально висвітлено статті видатків губернських коштів та подано порівняльну характеристику між окремими галузями економіки у період існування спрощеного земства. Аналіз проаналізованих джерел Київського земського календаря за 1911 р. та журналів і протоколів комісії надзвичайного Київського губернського зібрання травневої сесії 1914 р. – дав можливість визначити загальну суму витрат коштів у 1911 р., що становила 4469006 крб.

Таблиця 2

Витрати грошових коштів на основні статті бюджету Київського земського губернського управління впродовж 1904–1911 рр.

№ статті	Предмет видатків	Призначено по земському кошторису															
		1904 р.		1905 р.		1906 р.		1907 р.		1908 р.		1909 р.		1910 р.		1911 р.	
		Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%
1.	Шляхова повинність	368721	24,41	361321	14,43	321321	10,93	321321	11,31	321321	9,01	321321	8,60	365321	8,9	365321	8,17
2.	Утримання цивільного управління	96615	6,4	297881	11,89	294314	10,02	306794	10,81	321439	9,01	321739	8,61	324764	7,92	немає даних	

12.	11.	10.	8.	6.	5.	4.	3.2.	3.1.	3.
Запасні суми	Агрономічні заходи та різні видатки	Народна освіта	Утримання духовенства	Військова повинність	Утримання арештантських приміщень	Ветеринарна частина	Громадське опікування	Лікарська частина	Утримання земського управління
25918	1000	104120	208012	15426	57278	22767	283000	327404	-
1,72	0,07	6,89	13,77	1,02	3,79	1,51	15,75	24,67	-
100692	4000	282271	208012	24653	51070	54867	496266	474212	148923
4,02	0,16	11,27	8,31	0,98	2,04	2,19	19,82	18,94	5,95
120828	8600	469099	208012	24410	56110	71807	202500	963488	198223
4,11	0,29	15,96	7,08	0,83	1,91	2,44	6,89	32,79	6,75
117981	13600	318043	208012	24278	89738	78387	203171	960526	197290
4,15	0,48	11,2	7,33	0,85	3,17	2,75	7,17	33,82	6,96
152693	35700	725231	208012	24410	58454	98107	225849	1206849	186910
4,29	1,13	20,34	5,83	0,68	1,67	2,75	6,33	33,85	5,24
160713	94250	748249	127012	24468	83388	107305	278051	1267853	199060
4,3	2,53	20,04	3,4	0,66	2,24	2,87	7,45	33,96	5,33
177033	134913	964158	127012	19731	92906	112411	290363	1286748	208460
4,31	3,29	23,47	3,1	0,48	2,27	2,74	7,08	31,36	5,08
немає даних	512700	1080837	немає даних	немає даних	немає даних	117741	311875		
	11,5	24,2				2,64	7		

Разом:	1510261	100	2504168	100	2938712	100	2839141	100	3564975	100	3733409	100	4103820	100	4469006	100
--------	---------	-----	---------	-----	---------	-----	---------	-----	---------	-----	---------	-----	---------	-----	---------	-----

[17, с. 46–47; 18, с. 1–22; 19, с. 2–5].

Як свідчать дані таблиці 2, суми видатків на різні сфери економіки були неоднаковими. Особливий акцент органами земського самоврядування упродовж 1904–1911 рр. надавався розвитку охорони здоров'я, яка була у вкрай занедбаному стані. Так, станом на 1904 р., видатки на медицину склали 24,67 % від загального бюджету, а вже 1909 р. – 33,96 %, варто зазначити, що це був найвищий відсоток видатків за усі роки існування «куцого» земства. Отже, надходження значних грошових коштів на медичну галузь, призвело до позитивних зрушень в охороні здоров'я Київської губернії.

Що стосується видаткових кошторисів у повітах Київщини, дослідник земської медицини Г. Влайков наголошував на тому, що за час існування спрощеного земства, кошториси повітових комітетів, які складали виконавчі органи – повітові управи, в усіх галузях господарства не завжди відповідали затвердженому кошторису губернського комітету, який об'єднував у собі все земське господарство. Тим паче, що у губернських кошторисах були загальні для території губернії видатки – епідемічний персонал, дезінфекційні засоби та апарати, детрит, вакцини, сироватки тощо. Тому впродовж 1904–1911 рр. немає достовірних даних в окремих повітах [1, с. 126].

Впровадження на території Південно-Західного краю Російської імперії виборного земства, згідно із законом від 14 березня 1911 р., повіти Київської губернії стали самостійно розпоряджатися своїми фінансами та створювати власний бюджет [20; 21, с. 170–175]. Так, станом на 1912 р., бюджет повітових земств складав – 5461574 крб., а губернський у той же час становив – 2790428 крб., що у загальному підрахунку дорівнювало 8252002 крб. Що стосується міста Києва, то воно було окремою земською одиницею та брало участь лише у видатках губернського земства, а з 1912 р. обкладалося лише одним губернським земським збором, який дорівнював вартості майна губернії, яке підлягало оподаткуванню.

Починаючи з 1912 р., повітові земства стали користуватися коштами виключно із свого повіту. Відповідно до оподаткування вони внесли у свої кошториси – станом на 1912 р. – прибутки та видатки з таким розрахунком, щоб забезпечити собі самостійне існування [15, с. 2]. Відповідно до проаналізованої низки джерел, нижче приведено об'єктивні дані губернського, повітових та загальному земського видаткових кошторисів за 1912–1917 рр. (табл. 3).

Таблиця 3

Суми кошторису київського земства упродовж 1912–1917 рр.

Рік	Сума губернського кошторису у крб.	Сума повітових кошторисів у крб.	Сума загального земського кошторису у крб.
1912	2790428	5461575	8252002
1913	3367477	7362483	10729960
1914	3266649	8686351	11953000
1915	3663270	немає даних	
1916	3477633	немає даних	
1917	3840607	немає даних	

[1, с. 127; 15, с. 2; 18, с. 1–22; 19, с. 2–5; 22, с. 386–387].

Дані таблиці вказують на те, що з впровадженням виборного земства значно зросли видатки повітових кошторисів у Київській губернії – якщо станом на 1912 р. сума повітових кошторисів становила 5461575 крб., то вже в 1914 році – 8686351 крб. Загалом, на таке зростання вплинули такі чинники: надання фінансової автономії повітам, зростання потреб населення, що дало змогу земствам більш повніше та всебічно задовольняти їх [15, с. 2].

Отримавши незалежність від губернського центрального органу, повітові установи розпочали формувати свої кошториси з окремих галузей економіки. Як зазначав Г. Влайков, повні дані повітових кошторисів зустрічаються лише за 1912 р., а з 1913 р. – дані неповні. Це пояснюється тим, що до початку Першої світової війни, не усі повітові управи змогли підготувати звіти про видатки за певний період. У наступні роки системність формування даних була порушена початком воєнних подій на території Російської імперії [1, с. 127].

Що стосується видатків на охорону здоров'я, то у різні періоди існування земських установ вони були різними. Так, у період «куцого» земства, медичний бюджет займав провідне місце у видатках на різні галузі земського господарства. Дані, приведені у таблиці свідчать про те, який відсоток коштів, у порівнянні із загальноземським бюджетом, виділявся на медичну галузь в

губернії; бюджетні асигнування становили від 33,4 % – до 41,3 %. Особливо значного розвитку медичний бюджет досяг у 1908–1911 рр., коли інтенсивно розвивалася лікарсько-дільнична мережа та відбувалося покращення обслуговування населення медичною допомогою. Починаючи з 1912 р., спостерігаємо незначне зменшення видатків на охорону здоров'я від 25 % – до 18,8 %, у цей період на першому місці за виділенням коштів в губернії домінувала освіта – 24–27 %. Незважаючи на обмежене фінансування за часів виборного земства, медична галузь за короткий період свого існування досягла значного розвитку.

Таблиця 4

Видатки загального та медичного бюджетів Київського земства у період 1904–1914 рр.

Повіти	Роки	Загальноземський		Медичний		
		В крб.	У % зростанні	В крб.	У % до загального	У % зростанні за медичним
Губ. комітет	1905	2504168	100	947036	37,8	100
Губ. комітет	1906	2938712	117	1144677	39,0	121
Губ. комітет	1907	2839141	113	1170376	41,2	124
Губ. комітет	1908	3564972	142	1429604	40,1	151
Губ. комітет	1909	3733409	149	1542777	41,3	163
Губ. комітет	1910	4103820	164	1573831	38,3	166
Губ. комітет	1911	4469006	179	1713987	33,4	181
Губ. земство	1912	2790428	-	860965	30,9	-
Повітові земства	1912	5461574	-	1204883	22,6	-
Разом за	1912	8252002	330	2065848	25,0	218
Губ. земство	1913	3367477	-	902437	29,0	-
Повітові земства	1913	7362483	-	1431487	18,8	-
Разом за	1913	10729960	429	2033924	19,0	215
Разом за	1914	11953000	477	2366800	20,0	250

[1, с. 127–128; 16, с. 28; 22 с. 386–387].

Далі розглянемо, яким був склад медичного бюджету Київської губернії упродовж 1905–1912 рр. Згідно з даними таблиці 5, найбільше видатків потребувала губернська земська лікарня, яка вже у 1912 р. поступалася утриманню медичного персоналу. Потім йшли видатки на благодійні установи (притулки-ясла, богадільня), фельдшерсько-акушерську школу, лікарські засоби та медикаменти, підготовку фельдшерського персоналу, на будівельні та ремонтні роботи у лікарняних закладах, протиепідемічні заходи і т.п. З 1912 р. з'являється нова стаття видатків медичного бюджету – санітарна справа – на встановлення у повітах санітарної повітової організації.

Таблиця 5

Склад медичного бюджету земств Київської губернії у 1905–1912 рр.

Статті видатків	Роки							
	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Утримання медичного персоналу	227420	272800	265150	273150	312723	329985	353202	475659
Утримання дільничних лікарень	178094	192180	206901	243389	249357	251135	264301	333954
Губернської земської лікарі	246538	294382	334175	374318	373578	367612	390823	395494
Благодійних установ	129352	147042	173170	186472	237428	249240	269809	262310
Будівельні видатки	62842	99431	45805	176715	174505	173286	210312	274106
Медикаменти	64412	78995	78995	88500	99000	99000	117000	143071

Підготовка фельдшерського персоналу	17211	28632	29430	33721	34439	34853	36087	40804
Проти епідемічні заходи	12700	15700	21000	24000	35500	40000	42000	62040
Санітарне бюро	1134	8450	10250	11270	13870	13870	13870	17060
Санітарна справа	-	-	-	-	-	-	-	49500
Інші видатки	7333	7165	5500	18069	10877	14850	16583	11850
Всього	947036	1144777	1170376	1429604	1541277	1573831	1713987	2065848

[1, с. 129–130; 16, с. 29].

Розподіл грошових коштів у повітах Київської губернії був неоднаковим. Наведемо найповніші дані за 1912 р. Дані наступної таблиці 6 свідчать про те, що найбільші суми загальних бюджетів мали – Київський, Бердичівський, Васильківський та Уманський повіти, їх повітові кошториси становили більше ніж 500 тис крб. Медичні кошториси повітових земств теж мали неоднорідний характер – найбільші асигнування на медичну частину мав Уманський, Бердичівський, Канівський, Київський та Звенигородський повіти. У більшості випадків, спостерігаємо відсоткове співвідношення медичного до загального повітового кошторису становило від 22,5 % – до 27,6 %, в окремих повітах Київському, Васильківському, Уманському та Чигиринському цей відсоток становив менше 20 %.

Таблиця 6

Загальний та медичний бюджети повітових та губерньського земств Київської губернії у 1912 р.

Повіти	Загальний бюджет	Медичний бюджет	Медичний бюджет у % зростанні
Липовецький	247706 р. 02 к.	64902 р. 58 к.	26,2%
Сквирський	343400 р. 41 к.	94921 р. 17 к.	27,6%
Радомишльський	369798 р. 11 к.	93284 р. 90 к.	25,2%
Звенигородський	378013 р. 00 к.	106335 р. 00 к.	28,1%
Чигиринський	410498 р. 25 к.	78172 р. 98 к.	19,0%
Таращанський	428488 р. 00 к.	105193 р. 00 к.	24,6%
Черкаський	453876 р. 00 к.	100648 р. 00 к.	22,2%
Канівський	490124 р. 00 к.	110724 р. 00 к.	22,6%
Бердичівський	507249 р. 00 к.	113871 р. 00 к.	22,5%
Київський	570160 р. 50 к.	110568 р. 69 к.	19,4%
Васильківський	598059 р. 00 к.	105688 р. 00 к.	17,7%
Уманський	664202 р. 00 к.	120574 р. 00 к.	18,2%
Губернське земство	2790428 р. 00 к.	860965 р. 00 к.	30,9%
Всього	8252002 р. 29 к.	2065848 р. 32 к.	25,0%

[1, с. 130–131; 16, с. 28].

Що стосується складу медичного бюджету губерньського та повітових земств за 1912 р., то він мав наступний вигляд (табл. 7):

Таблиця 7

Склад медичного бюджету повітових та губерньського земств Київської губернії у 1912 р.

Радомишльське	Липовецьке	Канівське	Звенигородське	Васильківське	Бердичівське	Київське	Земства
50734 р. 16 к.	30149 р. 98 к.	35852 р. 00 к.	39262 р. 00 к.	47505 р. 00 к.	44240 р. 00 к.	40886 р. 40 к.	Утримання медичного персоналу
26868 р. 00 к.	21310 р. 60 к.	23572 р. 00 к.	28953 р. 00 к.	30709 р. 00 к.	36006 р. 00 к.	29308 р. 00 к.	Утримання лікувальних закладів
11694 р. 00 к.	7759 р. 00 к.	12600 р. 00 к.	12000 р. 00 к.	19268 р. 00 к.	9900 р. 00 к.	15200 р. 00 к.	Медикаменти та перев'язувальні засоби
1300 р. 00 к.	1554 р. 00 к.	-	700 р. 00 к.	867 р. 00 к.	1150 р. 00 к.	934 р. 00 к.	Боротьба з інфекційними захворюваннями
-	-	-	-	-	-	-	Підготовка фельдшерського персоналу
2463 р. 74 к.	2189 р. 00 к.	38400 р. 00 к.	25420 р. 00 к.	7039 р. 00 к.	21750 р. 00 к.	24140 р. 05 к.	Будівельні видатки
-	-	-	-	-	-	-	Піклування
-	-	-	-	-	-	-	Утримання губерньської лікарні
-	-	-	-	-	-	-	Санітарні заходи
225 р. 00 к.	1940 р. 00 к.	300 р. 00 к.	-	300 р. 00 к.	825 р. 00 к.	100 р. 00 к.	Інші видатки
93284 р. 90 к.	64902 р. 58 к.	110724 р. 00 к.	106335 р. 00 к.	105688 р. 00 к.	113871 р. 00 к.	110568 р. 45 к.	Всього

Губернське	Чигиринське	Черкаське	Уманське	Таращанське	Сквирське
6627 р. 00 к.	30227 р. 10 к.	30622 р. 00 к.	47314 р. 00 к.	43496 р. 00 к.	28743 р. 30 к.
2475 р. 00 к.	24723 р. 50 к.	22466 р. 00 к.	39506 р. 00 к.	18497 р. 00 к.	26859 р. 51 к.
2200 р. 00 к.	9750 р. 00 к.	7900 р. 00 к.	14396 р. 00 к.	10500 р. 00 к.	9904 р. 36 к.
50635 р. 00 к.	900 р. 00 к.	1500 р. 00 к.	1700 р. 00 к.	700 р. 00 к.	100 р. 00 к.
40804 р. 00 к.	-	-	-	-	-
24700 р. 00 к.	12572 р. 38 к.	38160 р. 00 к.	17358 р. 00 к.	31500 р. 00 к.	28414 р. 00 к.
262310 р. 00 к.	-	-	-	-	-
395494 р. 00 к.	-	-	-	-	-
66560 р. 00 к.	-	-	-	-	700 р. 00 к.
9160 р. 00 к.	-	-	300 р. 00 к.	500 р. 00 к.	200 р. 00 к.
860964 р. 92 к.	78172 р. 98 к.	100648 р. 00 к.	120574 р. 00 к.	105193 р. 00 к.	94921 р. 17 к.

Одне з чільних місць у кошторисах повітових земств становили видатки на утримання медичного персоналу (див. табл. 7), загалом ці суми коливалися в залежності від кількості останнього. Потім йшло асигнування на утримання лікувальних закладів, як і в першому випадку суми коливалися в залежності від загальної кількості та характеру цих установ – лікарня, амбулаторія, кількість ліжок. Що стосується статті видатків на будівельні роботи, то слід зазначити, що суми видатків на цю статтю були різними. Так, Канівське, Черкаське та Таращанське земство внесли у кошторис більше 30 тис. крб., у той же час Радомишльське, Липовецьке та Васильківське менше 10 тис. крб., зазвичай, на ремонтні роботи вже існуючих лікарень [1, с. 131; 16, с. 30].

Видатки на протиепідемічні заходи проводилися тільки губернським земством, а повітові земства мали лише контролювати переміщення протиепідемічного персоналу в місцях ураження інфекційною хворобою. У 1912 р. видатки дванадцятьма повітовими земствами на придбання віспяного детриту та на профілактичні заходи щодо запобігання сказу склали у сумі 12105 крб. [1, с. 133].

У статті видатків губернського земства (див. табл. 7) на утримання медичного персоналу, лікувальних закладів, медикаменти – не були включені видатки губернської земської лікарні та закладів піклування. Тож згадані видатки були віднесені до статті «Інші видатки». Видатки на одну особу в Київській губернії за загальним та медичним бюджетами були такими (табл. 8).

Таблиця 8

Динаміка зростання видатків загального та медичного бюджетів земств Київської губернії на одну особу у 1905–1913 рр.

Рік	За загальним бюджетом	За медичним бюджетом
1905	61,5 коп.	23,3 коп. (37,9 %)
1906	70,0 коп.	27,3 коп. (39 %)
1907	66,8 коп.	27,5 коп. (41,2 %)
1908	82,2 коп.	33,5 коп. (40,8 %)
1909	84,2 коп.	34,8 коп. (41,3 %)
1910	90,0 коп.	34,5 коп. (38,3 %)
1911	96,2 коп.	36,9 коп. (38,4 %)
1912	187,7 коп.	46,4 коп. (24,7 %)
1913	240,1 коп.	52,3 коп. (21,8 %)

Згідно з даними таблиці 8, загальний бюджет Київського губернського земства на одну особу щороку мав тенденцію до зростання, починаючи з 1912 р. із введенням виборного земства, загальноземський кошторис, у порівнянні з 1911 р., зріс майже удвічі, а в 1913 р. утричі. Стосовно медичного бюджету, то останній упродовж 1905–1912 рр. у відношенні до загального, розвивався у відсотковому відношенні від 21,8 % – до 46,4 % [1, с. 133; 16, с. 31]. Видатки на одну особу за загальним та медичним бюджетами повітових та губернського земств за 1912 р. подані у таблиці 9.

Таблиця 9

Видатки загального та медичного бюджетів повітових та губернського земств Київської губернії на одну особу у 1912 р.

Повітові та губернське земство	Загальний бюджет	Медичний бюджет
Уманське	1 крб. 73,7 коп.	31,5 коп. – 18,1 %
Київське	1 крб. 56,5 коп.	30,4 коп. – 19,4 %
Таращанське	1 крб. 48,5 коп.	36,4 коп. – 24,5 %
Бердичівське	1 крб. 41,7 коп.	31,8 коп. – 22,4 %
Чигиринське	1 крб. 39,4 коп.	26,6 коп. – 19,0 %
Канівське	1 крб. 37,1 коп.	22,8 коп. – 16,6 %
Васильківське	1 крб. 35,2 коп.	23,9 коп. – 17,7 %
Черкаське	1 крб. 17,2 коп.	26,0 коп. – 22,2 %
Сквирське	1 крб. 15,4 коп.	31,9 коп. – 27,6 %
Звенигородське	1 крб. 06,2 коп.	29,9 коп. – 28,2 %
Радомишльське	96,5 коп.	24,3 коп. – 25,2 %
Липовецьке	93,9 коп.	24,6 коп. – 26,2 %
Губернське земство	56,9 коп.	17,5 коп. – 30,8 %

Дані таблиці 9 свідчать про те, що видатки за загальним бюджетом були досить значними: так, найбільший показник видатків був в Уманському повіті – 1 крб. 73,7 коп., а найменший у Липовецькому – 93,9 коп.; за медичним бюджетом, у відсотковому відношенні до загального бюджету найбільших асигнувань на охорону здоров'я мали повіти Звенигородський – 28,2 % та Сквирський – 27,6 %, а найменше видатків мали повіти Васильківський – 17,7 % та Канівський – 16,6 %. Таке нерівномірне витрачання коштів у повітах зумовлювалося у більшості випадків нерівномірним та якісним розвитком тих чи інших галузей господарства, в тому числі охорони здоров'я. Так, у деяких повітах земські діячі мали за мету приділяти увагу медично-санітарним заходам, а в інших – освіті. Такий стан речей, на думку Г. Влайкова, залежав від авторитетності лікарських органів – повітових санітарних рад або від авторитету та впливу деяких лікарів [1, с. 134; 16, с. 32].

Київське губернське земство серед інших губерній Російської імперії у 1912 р. посідало не останнє місце у темпах економічного розвитку. Так, за загальним бюджетом Київське земство займало восьме місце після Харківської, Катеринославської, Полтавської, Пермської, Херсонської, В'ятської та Московської губерній, а за медичним бюджетом – чотирнадцяте після губерній Катеринославської, Пермської, Харківської, Херсонської, Самарської, Полтавської, Московської, Тверської, Тамбовської, В'ятської, Курської, Подільської губерній [16, с. 26–28]. Серед губерній України Київська губернія займала за загальним та за медичним бюджетами – п'яте місце в абсолютних даних у спадаючому порядку (табл. 10).

Таблиця 10

Загальний та медичний бюджети земств України у 1912 р.

Земство	Загальний бюджет	Медичний бюджет
Харківське	13031000	2903190
Катеринославське	12315100	3297990
Полтавське	11875700	2314900
Херсонське	9827000	2868400
Київське	8252002	2065848
Подільське	7676500	1803600
Чернігівське	6880100	1420300
Таврійське	6002100	1679200
Волинське	4257800	1190000

[16, с. 26–28].

Перша світова війна внесла у звичайний побут пересічних громадян та діяльності земських установ Київської губернії багато клопотів, пов'язаних із воєнним часом. Виникла низка завдань перед губернською управою щодо знаходження коштів на надзвичайні потреби, викликані війною, та при цьому не збільшуючи оподаткування населення, яке теж опинилося у той час у скрутному становищі. До того ж виконавчому органу довелося зменшувати статті видатків, передбачених кошторисом на 1914 р. на ті чи інші галузі господарства, або зовсім від них відмовитися до кращих часів [15, с. 3].

Згідно зі звітами повітових управ, які знаходилися в підпорядкуванні губернської управи, вони мали гостру потребу у грошових коштах, які варто було виділяти на поточні витрати для повноцінного функціонування земського повітового господарства та на надзвичайні потреби, викликані воєнним часом. Так, за підрахунками повітових виконавчих органів, на задоволення їх потреб потрібно було приблизно 1,8 млн крб. Загалом, на потреби Київського земства потрібно було у 1914 р. приблизно 3 млн крб., але такою сумою коштів воно не володіло, тому цю суму необхідно було запозичити з ресурсів державного казначейства, позаяк земство у своєму розпорядженні мало лише 1,840 млн крб., які можна було отримати під заставу в державному банку.

На надзвичайному губернському зібранні сесії 1914 р. за доповіддю губернської управи, губернське зібрання дозволило управі збільшити кредит у київській конторі Державного банку в сумі 1,5 млн крб., під заставу цінних паперів, які мала управа у розмірі 2511961 крб. Отримавши позику від фінансової державної установи на суму 3 млн крб., частина з цієї суми відійшла повітам у розмірі 1,8 млн крб. по 150 тис. крб. на повіт, а залишок від основної суми передавався губернському земству на потреби, викликані воєнними подіями. Звітний 1914 р. Київське губернське земство завершило без дефіциту бюджету, як і було заплановано. Такими ж благополучними фінансовими звітними періодами були 1915–1916 рр. [15, с. 4].

Що стосується 1917 р., то на цей час припала фінансова криза – російський карбованець стрімко знецінювався. Такий стан речей негативно відобразився на виконанні кошторису. Якщо на початок року закладалася одна сума на придбання тих чи інших предметів для господарства, то вже всередині року вартість на них збільшувалася у три-шість разів. Наприклад, на придбання дров для установ київського земства на початок звітного періоду закладалася одна вартість 85–90 крб. за сажень, але згодом із-за стрімкого падіння грошової одиниці довелося купувати за ціною 300–500 крб. за сажень. Продовольчий пайок для хворих на початок звітного періоду закладався в розмірі 50 коп. за добу з особи, але фактично довелося платити 2 крб. за добу. Зростання цін на ринку відобразилося на багатьох товарах широкого вжитку. Тож, стрімке падіння російського карбованця із-за погіршення економічного життя країни, дефіцит за видатками у 1917 р. склав приблизно 4 млн крб. [15, с. 5]. Складне фінансове становище 1917 р. та неможливість населення відшкодувати дефіцит бюджету змусило губернську управу порушити клопотання про надання їй позики на 10 років у розмірі 4 млн крб. для погашення дефіциту.

З початком Першої світової війни губернське земство поклато на себе низку зобов'язань та завдань щодо полегшення ведення війни: облаштування госпіталів, харчових та лікарських пунктів, медично-санітарних загонів, надання допомоги хворим та пораненим воїнам і т. п.; також земство постачало чоботи, теплі речі, сухарі та інші предмети спорядження для армії [23, с. 14-29].

Загалом, усі ці заходи проводилися за рахунок спеціальних коштів, що відпускалися різними воєнними відомствами та воєнно-громадськими організаціями: надання допомоги хворим та пораненим воїнам проводилося за рахунок грошових коштів Всеросійського земського союзу (далі – ВЗС), постачання обмундирування та провіантом – інтендантством, спорядження для військовослужбовців за кошти земського міського союзу. Обіг коштів губернського земства склав

майже 18 млн крб. на рік – як наслідок співробітництва з воєнними відомствами та воєнно-громадськими організаціями.

Такі грошові операції для губерньського земства не приносили збитку, але іноді із-за несвоєчасного отримання коштів, земству доводилося закладати у витратні кошториси власні кошти, які згодом поверталися інтендантством та головним комітетом ВЗС (далі – ГК ВЗС). Були випадки, коли сума боргу могла сягати майже 2 млн крб. Так, інтендантське відомство для закупівлі необхідного речового майна та харчових продуктів надавало губерньському земству аванси, а ГК ВЗС на утримання хворих та поранених воїнів переказував кошти зазначеному земству із запізненням, позаяк уряд своєчасно не проводив грошові операції на потреби армії, внаслідок чого сума боргу перед київським земством зросла до 2млн крб., така тенденція спостерігалася в останні роки війни на території Російської імперії. Разом з тим, внаслідок соціально-економічних протиріч утворився дефіцит бюджету у розмірі приблизно 4 млн крб. [15, с. 6]. Такий стан речей вкрай негативно відобразився на фінансовому становищі губерньського земства, але, незважаючи на фінансові труднощі та складні умови тогочасних подій в країні, воно було стабільним. Що стосується майна Київського губерньського земства, цінність якого становила 25 млн крб., то воно не було закладено в жодній банківській установі під заставу. Фінансова система київського земства мала стабільне підґрунтя, вона складалася з таким розрахунком, щоб у видатковому кошторисі не було перевитрат, а у прибутковому – недостачі грошових коштів. Видатки поза бюджетом не проводилися. З початком воєнних подій в губерньській управі з'явилися нові статті видатків та джерела їх наповнення. У 1917 р. із-за політично-економічних протиріч в країні різко погіршилося фінансове становище Київського губерньського земства, його дефіцит виріс майже удвічі, але управі вдалося покрити борг, взявши позику у банківській структурі та погасити кошторисами майбутніх років [15, с. 7].

Початок ХХ ст. для губерній Південно-Західного краю Російської імперії ознаменувався суттєвими змінами у місцевих державно-адміністративних органах. З впровадженням у 1904 р. спрощеного земства у Київській губернії відбулися кардинальні зміни у веденні господарства та у фінансовій системі загалом. Відпускалися значні кошти на розбудову найбільш затребуваних галузей господарства, одне з таких місць займала охорона здоров'я, яка на той час була у вкрай занедбаному стані.

З введенням у 1912 р. виборного земства повітові органи місцевого самоврядування отримали ширшу автономію. З цього часу вони самостійно розпоряджалися власними коштами, створювали власні бюджети з таким розрахунком, щоб забезпечити собі самостійне існування. Також повітовими земствами формувалися медичні бюджети, у які закладалися кошти на ті статті видатків, у яких була найбільша потреба.

У період Першої світової війни київське земство скерувало усі свої сили на задоволення потреб воєнного часу: відкривало госпіталі, харчові та лікарські пункти, створювало медично-санітарні загони, заготовлювало продовольчі пайки для армії, одяг та інші предмети спорядження. Також співпрацювало з воєнними та воєнно-громадськими організаціями, які відігравали значну роль у фінансуванні вказаних заходів.

Тож за час існування земських установ 1904–1917 рр. фінансова система зазнала значних змін, вона стала досить стабільною, незважаючи на такі негативні явища, як війна та революційні події, завдяки якій медична галузь за короткий період існування змогла наздогнати за рівнем свого розвитку передові губернії Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Влайков Г. Ф. Очерк развития земской медицины в губерниях Юго-Западного края – Киевской, Волынской и Подольской / Г. Ф. Влайков – Машинопись, б/г. – 310 с. 2. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.) / І. Г. Верховцева: дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – Ізмаїл, 2004. – 240 с. 3. Голяченко А. М. История развития больничного обслуживания сельского населения Украины (1864–1964) / А. М. Голяченко: автореф. дисс. кан. мед наук. – Ивано-Франковский мед. институт. – Ив.-Фр. – 1967. – 20 с. 4. Игумнов С. Н. Очерки развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и Крыму / С. Н. Игумнов. – К.: КМИ, 1940. – 155 с. 5. Коган В. Я. Материалы к развитию больничного строительства в сельских местностях УССР (в дореволюционный период и за 50 лет Советской власти) / В. Я. Коган: дисс. канд. мед. наук. – К., 1967. – 288 с. 6. Огієнко О. В. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.) / О. В. Огієнко: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2010. – 232 с. 7. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню та розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917): дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / О. М. Рогоза. – Х, 2002. – 294 с. 8. Рубан Н. М. Развитие земской медицины в Украине (1865–1914 рр.) / Н. М. Рубан: дис. канд. істор. наук: 07.00.01. – Д., 2004. – 253 с. 9. Сидоренко-Зелезинская Г. М. Здравоохранение и здоровье

населения Киевщины за полтора столетия (1797–1941) / Г. М. Сидоренко-Зелезинская: дисс. канд. мед. наук. – К., 1962. – 315 с. 10. Френкель З. Г. Очерки земского врачебно-санитарного дела / З. Г. Френкель. – СПб., 1913. – 228 с. 11. Хорош И. Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР: дисс. док. мед. наук / И. Д. Хорош. – К., 1964. – 826 с. 12. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 656, спр. 132, ч. 1, арк. 1. 13. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Том 23. – Отделение 1. – СПб., 1905. 14. Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. – СПб., 1903 г. – 59 с. 15. Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904–1917 гг. – Ч. 1. – К., 1918. – 196 с. 16. Земский отдел на Киевской Всероссийской выставке 1913 года. – Киев: Типография императорского университета св. Владимира, 1913. – 324 с. 17. Киевский земский календарь на 1911 год. – Киев, 1910. 18. Журналы и протоколы комиссий чрезвычайного Киевского губернского земского собрания майской сессии 1914 г. – К, 1914. – 111 с. 19. Киевская земская газета. – 1914. – № 21. 20. Именной Высочайший указ 14 марта 1911 года о распространении Положения о земских учреждениях на Витебскую, Волынскую, Киевскую, Минскую, Могилевскую и Подольскую губернии. – СПб., 1911. 21. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Том 31. – Отделение 1. – СПб., 1914. 22. Календарь-справочник земского деятеля на 1915 год / Сост. Б. Б. Веселовский. – Москва, 1914. – 417 с. 23. Очерк деятельности Киевского губернского земства по удовлетворению нужд, вызванных войною (от начала войны по 1 января 1916г.). – Киев, 1916. – 37 с.

Анна Андрияка

ФИНАНСИРОВАНИЕ МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ ОРГАНАМИ ЗЕМСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ В ТЕЧЕНИЕ 1904–1917 ГГ.

Внедрение на территории Российской империи, в частности в Киевской губернии, органов земского самоуправления, дало толчок на создание качественно новых социально-экономических условий жизни. Вновь созданные земские учреждения имели возможность самостоятельно распоряжаться финансами, которые поступали из государственной казны, что имело немаловажное значение для отдельных отраслей народного хозяйства. Особенно значительные изменения состоялись в Киевщине именно в медико-санитарном направлении земского хозяйства: открывались новые больничные учреждения в сельской местности, создавалась врачебная участковая сеть, проводилась борьба с инфекционными заболеваниями среди сельского населения, велась научная подготовка врачей и среднего медицинского персонала в учебных заведениях и т.п.

Ключевые слова: бюджет, земская смета, больничные учреждения, медицинская отрасль, органы земского самоуправления.

Ganna Andriyaka

FINANCING OF HEALTH ESTABLISHMENT BY THE ZEMSKY SELF- GOVERNMENTS INSTITUTIONS OF KIEV PROVINCE DURING 1904–1917

Consummation in the Russian Empire, particularly in the Kiev province, the zemsky self-government institutions, gave impetus to creation of the new social and economic conditions. Were created the new zemsky self-government institutions were able to manage the finances which came from the state treasury. It's had considerable positive changes for individual industries. Especially large changes have occurred in the Kyiv province with medical-sanitary industries of the zemsky economy: opened new hospitals in the countryside, created medicinal district, struggled with infection diseases control among the rural population, conducted scientific training of doctors and medical attendants in educational institutions ets.

Key words: budget, zemsky estimate, hospitals, medical industry, zemsky self-government institutions.

УДК 94(47)08+339.562:672/677 «1911–1914»

Ірина Жиленкова

ІМПОРТ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ В РОСІЙСЬКУ ІМПЕРІЮ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ (1911–1914)

З'ясовано імпорнтні пріоритети європейського промислового капіталу на початку ХХ ст. Визначено основні чинники, що впливали на відповідну політику. Охарактеризовано об'єктивний імпорнтний потенціал промислової продукції. Наведено ключові статистичні дані щодо ввозу продукції на ринки Російської імперії. Простежено специфіку діяльності гірничопромисловців Донбасу щодо зменшення об'ємів імпорту промислової продукції. Доведено, що попри слабкий експортний потенціал, низка промислових галузей Російської імперії, передусім, українських губерній, потребували іноземної продукції.

Ключові слова: імпорнт, промисловий капітал, протекціонізм, економічна криза, Російська імперія.

Сучасна структурна трансформація глобального ринку обумовлює необхідність здійснення конструктивного планування шляхів подальшого розвитку експортно-імпорнтних відносин України з іншими державами, об'єктивне визначення ефективності та доцільності тієї чи іншої моделі зовнішньоторгівельної політики (фритредерство, протекціонізм тощо), дослідження можливостей регіональної інфраструктури з метою вирівнювання платіжного балансу, надання йому позитивного сальдо. Зважаючи на це, доцільним, з точки практичної зору, є вивчення аналогічного історичного досвіду, передусім, періоду Російської імперії.

Наукова важливість аналізу проблем імпорнтної політики на початку ХХ ст. (зокрема, з'ясування відповідних пріоритетів та чинників зовнішньоторгівельної діяльності, дослідження об'єктивного потенціалу промислової продукції України та статистичних показників щодо імпорту закордонної промислової продукції в Російську імперію у вказаний період), в умовах залучення опублікованих праць (М. Довнара-Запольського, К. Лейтеса, О. Реєнта та О. Сердюка тощо) та періодичних джерел, визначається відсутністю вузькоспеціалізованої студії з вказаної теми.

Розгляд специфіки та тенденцій імпорту промислової продукції в Російську імперію на початку ХХ ст. дав змогу масштабно відобразити загальну промислову кон'юнктуру у ці роки. Як відомо, у вказаному процесі важливу роль, хоча й різною мірою, відігравали саме промислово розвинені країни світу. При цьому поживавлений товарообмін Російської імперії зі США був ускладнений віддаленістю цієї держави, а також тим, що остання не потребувала російської сільськогосподарської продукції [1, с. 217]. Експорт товарів на американський ринок, за офіційними даними статистики США, становив у 1912 р. всього 18 млн крб., а в 1913 р. – 14,2 млн крб. Американський експорт у Російську імперію був більшим – відповідно 85,7 і 74,2 млн крб. [2, с. 107].

Певні ускладнення були і в торгівлі з Великобританією. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. ця країна експортувала більше капітали, ніж товари. Слід враховувати й ту обставину, що попит Британії на сільськогосподарську сировину покривався переважно заокеанськими країнами. До того ж у цій державі панував принцип вільної торгівлі, тож питання щодо взаємних поступок, яке вирішувалося при укладанні торгових угод, тут не мало належного ґрунту. Великобританія не могла надати російській сировині ніяких особливих пільг чи переваг порівняно з відповідними товарами, що завозилися з інших країн – США, Канади, Аргентини, Австралії, Румунії тощо. Зі свого боку, Російська імперія також не могла відмовитися від політики митного захисту.

Інші умови в торгових взаємовідносин склалися між Російською й Німецькою імперіями. Вони ставали з кожним десятиліттям все ширшими, базуючись на товарообміні аграрної країни з промисловою. З одного боку, перехідний етап від епохи традиційного економічного устрою – до індустріального ставив у залежність російське промислове зростання від іноземної промислової продукції у величезних розмірах. Крім цього, завдяки технічним вдосконаленням, масовому виробництву і добре налагодженій торговій організації ця продукція надходила переважно під німецькою маркою. Із часом залежність від закордонного ввозу посилювалася і досягла небезпечних розмірів, особливо від Німеччини. Прагнення промислового капіталу Російської імперії послабити свою залежність від експорту цієї країни, яка поступово набувала рис економічної експансії, шляхом переорієнтації на інші розвинуті тогочасні країни, виявилися безуспішними. Спроба ж підвищення мита на товари німецької промисловості спричинила аналогічні кроки у відношенні до сільськогосподарської продукції. Про масштаби ввезення на ринок Російської імперії закордонної промислової продукції в 1911 р. частково свідчать дані таблиць 1–3 [3, с. 31].

Таблиця 1

Вартість імпортованого у 1911 р. до Російської імперії кам'яного вугілля та металевої продукції
(в тис. крб.)

Продукція	Англія	Німеччина	Франція	Голландія	США	Швеція	Японія
I. Кам'яне вугілля	18°631	13°106	250	266	71	4050	607
II. Метал							
1. Чавун	856	1455	95	54	7	56	–
2. Залізо	79	2062	49	33	1	234	9
3. Сталь	287	463	22	34	4	60	–
4. Олово	3107	1967	306	2574	16	19	2
5. Мідь, нікель	1839	4176	530	871	881	–	–
6. Цинк	463	3906	17	379	–	–	–
7. Свинець	2293	2295	328	373	114	–	–

Таблиця 2

Вартість імпортованих у 1911 р. до Російської імперії промислових та сільськогосподарських машин (в тис. крб.)

Вид продукції	Англія	Німеччина	Франція	Голландія	США	Швеція	Японія
Машини з чавуну, заліза, сталі	14918	51074	495	309	3756	1165	9
Прості машини	1019	7435	–	–	8303	1601	–
Складні машини	4346	3675	–	–	14411	1276	–
Частини машин	2294	7985	101	55	1324	187	–
Разом	22577	70169	596	364	27794	4229	9

Таблиця 3

Вартість імпортованої у 1911 р. до Російської імперії хімічної та фармацевтичної продукції (в тис. крб.)

Промислова продукція	Англія	Німеччина	Франція	Голландія	США	Швеція	Японія
Хімічна продукція	2320	14030	1097	1210	57	93	61
Фармацевтична продукція	163	1694	285	6	–	–	–
Разом	2483	15724	1382	1216	57	93	–

Слід вказати, що узагальнена в таблицях 1–3 інформація (систематизована на основі даних М. Довнара-Запольського) конкретизує вартість увезеної в Російську імперію продукції тієї чи іншої галузі. Проте насправді імпорт промислових товарів виражався в дещо більших грошових сумах, з урахуванням промислової продукції, яка не відображена у таблицях (див. табл. 4).

Таблиця 4

Загальна вартість імпортованої у 1911 р. до Російської імперії промислової продукції
(в тис. крб.)

Вид продукції	Англія	Німеччина	Франція	Голландія	США	Швеція	Японія
Кам'яне вугілля	18631	13106	250	266	71	4050	607
Увесь метал	9916	17649	1428	4341	1026	418	15
Усі машини й апарати	27030	78196	596	364	28212	4565	9
Хімічні й фарм-товари	2483	15724	1392	1216	58	94	62
Загалом	58060	124675	3666	6187	29367	9127	693

Зауважимо, що таблиці 1–4 важливі тим, що засвідчують значну залежність промисловості Російської імперії від іноземного ввозу. По-перше, у країні не вистарчало мінерального палива, без якого важко розраховувати на прискорений розвиток продуктивних сил. Імпорт кам'яного вугілля в 1911 р. був оплачений солідною грошовою сумою – 33798 тис. крб., і в наступні роки продовжував зростати. По-друге, промисловість Російської імперії потребувала у значних обсягах закордонний метал (чавун, залізо, сталь, цинк, свинець, мідь, нікель тощо), вкрай необхідний для розвитку машинобудівної галузі. Витрати на нього перевищили в 1911 р. 37 млн крб. По-третє, цифрові обчислення в таблицях віддзеркалюють найбільш вразливий бік імперської економіки – нестачу машин як у промисловості, так і сільському господарстві. Витрати на них досягли величезної для того часу суми – 147247 тис. крб. По-четверте, варто говорити і про недостатню розвиненість хімічної й фармацевтичної промисловості в Російській імперії. Зрештою, наведені цифри подають небезпечну залежність економіки від експорту німецької промислової продукції, вартість якою у 1911 р. становила 124675 тис. крб., або 51,62 % від усього завою (241503 тис. крб.).

Слідом за Німеччиною найбільшими імпортерами машин і різноманітного устаткування на ринок Російської імперії були Великобританія – 58060 тис. крб., США – 29367 тис. крб., Швеція – 9127 тис. крб. Ввезення промислової продукції з Голландії, Франції та Японії було незначним.

Слід відзначити, що статистичні дані таблиць 1–4 не відображають повною мірою ані всього ввозу промислової продукції, ані його динаміки. Згідно з нашими підрахунками, імпорт машин і апаратів, без урахування сільськогосподарської техніки, упродовж 1900–1912 рр. збільшився на 36,68 %. Якщо в 1891–1895 рр. готові вироби становили 22,6 % загального ввозу в Російську імперію, то в 1906–1910 рр. їх частка піднялася до 29,3 %, а в 1913 р. – до 37,2 % [4, с. 311; 5]. І це за умов надзвичайно високого рівня митних тарифів в Російській імперії.

Зростало ввезення й іншої продукції, необхідної для подальшого промислового розвитку країни. У 1911 р. на імперський ринок ввезено волокнистих матеріалів загальною вартістю 203200 тис. крб. Серед них переважали вироби з джуту і сирцю, шовку, шерсті, вовни тощо. [3, с. 30]. Імпорт лляної, конопляної, джутової, шовкової і шерстяної пряжі становив 40660 тис. крб., а бавовняних тканин – 17770 тис. крб. Частка німецьких комерсантів складала 76724 тис. крб. або 29,32 % від усього ввозу. Ввезення усіх товарів у грошовому вимірі становило у 1911 р. 1162 млн крб. при загальному обороті зовнішньої торгівлі в 2753 млн крб. [4, с. 309].

Непомірний ріст імпорту іноземних виробів викликав незадоволення як промислового капіталу, так і широкої громадськості. Професор Київського комерційного інституту Л. Яснопольський на експортному з'їзді, який проходив у Києві в лютому 1914 р. акцентував увагу аудиторії на тому, що завдяки колосальному ввозу промислових виробів Росія стала ринком збуту для німецької промисловості [5–6].

Зростання промислового імпорту стало ще більш помітним і загрозливим явищем у роки, що передували Першій світовій війні. 2 квітня 1912 р. голова російського уряду В. Коковцов прибув на зібрання Московського біржового комітету. Вітаючи його, лідер московського купецтва Г. Крестовніков звернув увагу на перші ознаки нестачі низки промислових товарів внаслідок зростання попиту. «З'ясувалося таке становище, – зазначав Г. Крестовніков, – що рівень російської промисловості здатний забезпечити тільки країну з низькими статками населення». Проте економічне піднесення призвело до зростаючого імпорту з інших держав, вартість якого перевищила в 1911 р. 1 млрд крб., що загрожувало перетворенню зовнішньоторгового балансу в пасивний, і неминуче вело до краху фінансової системи [7, с. 393–394].

Нестача енергоресурсів, металу та іншої промислової продукції гостро відчувалася в українських губерніях. 2 листопада 1912 р. в Одесі відбулася промислова нарада за участю члена ради Міністерства торгівлі й промисловості Р. Аматауні, на якій розглядалося й питання безпеки паливної кризи. Представники великих фабрично-заводських підприємств, пароплавних товариств, біржового капіталу одностайно заявили, що попит на мінеральне паливо зростає. Потребу в ньому відчували усі торгові й промислові підприємства. Придбати кам'яне вугілля було важко навіть за завищеними цінами, а залізниця на той час вже його секвеструвала, що дезорганізувало роботу промисловості. Ряд учасників наради запропонували через відсутність запасів палива клопотатися, щоб уряд заборонив експорт кам'яного вугілля [8, с. 6180].

Загрозлива тенденція набирала обертів. У поданні міністра торгівлі й промисловості С. Тімашева в Раду міністрів від 22 серпня 1913 р. зазначалося: «Останній часом в нас спостерігається надмірне подорожчання предметів і продукції масового попиту; більше того, часто неможливо придбати певні товари навіть за високими цінами або їх надходження відкладається на довгий час. Відповідно загрозливо зростає закордонне ввезення, послаблюючи позитивне сальдо торгового балансу». Головна причина цього явища була в тому, що попит на ринку перевищував пропозицію, а фабрики і заводи не могли задовольнити потреб.

Різні аспекти економічного розвитку країни, експортно-імпоротної політики стали предметом аналізу VIII Всеросійського з'їзду торгівлі й промисловості. У своїй промові С. Тімашев визнав факт «порушення рівноваги між попитом і пропозицією товарів». «Ми знаємо, – заявив він, – що нині деякі продукти першої необхідності ми не можемо отримати за жодними цінами; ми знаємо, що споживач змушений посилено звертатися до іноземного імпорту і що розрахунковий баланс країни з кожним роком різко погіршується» [9, с. 514]. Міністр торгівлі й промисловості пояснював нестачу палива, металу та інших товарів різким зростанням попиту на них із боку держави і приватних замовників.

За таких обставин уряд змушений був звертатися навіть до безмитного ввозу мінерального палива і металу. Якщо раніше кам'яне вугілля з Великобританії і німецької Сілезії надходило у значних обсягах переважно в губернії прибалтійського регіону Російської імперії, то тепер воно знову з'явилося навіть в азово-чорноморських портах. 1913 р. був рекордним щодо завезення іноземного палива. Тільки для казенних залізниць держава закупила й завезла близько 100 млн пудів англійського кам'яного вугілля, у тому числі 25 млн пудів – через порти Чорного й Азовського морів (Маріуполь, Одесу, Миколаїв); 42 млн пудів ввезено безмитно [10, с. 8712].

Зважаючи на нищівну критику паливної політики синдикатів «Продамет» й «Продвугілля» з боку громадськості, гірничопромисловці пояснювали гостру нестачу металу і мінерального палива «несподіваним переходом економіки від фази депресії та застою до крутого економічного піднесення». Принаймні так подавав ситуацію на паливному і металевому ринку М. Авдаков у доповіді в Державній Раді. «За останні три роки, – зазначав він, – попит на кам'яне вугілля й метал зріс неймовірно. Відтак вугільна й металургійна промисловість не змогли задовольнити потреби споживачів. Сталося це внаслідок того, що перехід від майже 10-літнього економічного застою до посиленого економічного піднесення важко було передбачити». Через нестачу певної продукції промисловці змушені були «звертатися до іноземного ввозу, особливо з Німеччини. Ринок металів був у пригніченому становищі, що сприяло вивозу в Японію й Ост-Індію залізничних рейок, яких нам тепер так не вистачає». У «пригніченому стані» перебувала й вугільна промисловість. Однак «урожай 1909 р., слава Богу, призвів до пожвавлення промисловості, збільшився експорт сільськогосподарської продукції, виросло міське будівництво, розпочалося загальне економічне зростання» [11, с. 206; 12, с. 6–8].

Така аргументація М. Авдакова була загалом логічною, тим більше, що вона перегукувалася з поданими вище оцінками урядовців. Але в ній було деякі неточності. Про це свідчать, зокрема, визнання секретаря Ради з'їздів промисловості й торгівлі, барона Г. Майделя, котрий назвав у своїй доповіді низку чинників, що могли пом'якшити економічну кризу й перехід від депресії – до господарського піднесення. Серед них він найперше визначив необхідність раціонального планування з боку держави, у тому числі й казенних замовлень на цій основі для великого підприємництва, регулювання ціни й організацію капіталу у вигляді синдикатів, картелів, трестів тощо [13, с. 517]. Отже в нестачі металу, енергоресурсів та іншої промислової продукції були почасти винні як урядові структури, так і підприємницькі організації.

Таким чином, імпортна політика Російської імперії щодо промислових товарів, хоча й відповідала реальним потребам економічного розвитку країни та її продуктивних сил, однак суперечила інтересам вітчизняних підприємців. Наміри уряду зменшити обсяги ввозу іноземної продукції з інших країн виявилися непосильними. Суперечливість подібних задумів полягала у слабкості імперської промисловості, і, як результат, імпорту промислових товарів збільшувався щороку, а конкурувати з ним було дуже важко.

Список використаних джерел

1. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
2. Лейтес К. Вопросы внешней торговой политики в русской повременной печати / К. Лейтес. – Пг.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1916. – 291 с.
3. Довнар-Запольский М. В. Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах / М. В. Довнар-Запольский. – Киев: тип. И. И. Чоколова, 1914. – [6], 46, [1] с., 7 л. диагр.: табл.
4. Промышленность и торговля. – 1914. – № 6. – С. 303–334.
5. Торгово-промышленная газета. – 12 ноября 1914.
6. Киевская мысль. – 18 февраля 1914.
7. Промышленность и торговля. – 1912. – № 8. – С. 393–394.
8. Горно-заводское дело. – 1912. – № 45. – С. 6177–6183.
9. Промышленность и торговля. – 1914. – № 10. – С. 512–515.
10. Горнозаводское дело. – 1914. – № 11. – С. 8711–8713.
11. Речь М. С. Авдакова в Государственном совете в заседании 9 июня // Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – 1914. – № 18. – С. 206.
12. Промышленность и торговля. – 1914. – № 13. – С. 6–8.
13. Майдель Г. Теория и практика / Г. Майдель // Промышленность и торговля. – 1914. – № 10. – С. 514–517.

Ирина Жиленкова

ИМПОРТ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПРОДУКЦИИ В РОССИЙСКУЮ ИМПЕРИЮ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: УКРАИНСКИЙ КОНТЕКСТ (1911–1914)

Выяснены импортные приоритеты европейского промышленного капитала в начале XX в. Определены основные факторы, которые влияли на соответствующую политику. Охарактеризован объективный импортный потенциал промышленной продукции. Приведены ключевые статистические данные относительно ввоза продукции на рынки Российской империи. Прослежено специфику деятельности горнопромышленников Донбасса по уменьшению объемов импорта промышленной продукции. Доказано, что, несмотря на слабый экспортный потенциал, ряд промышленных отраслей Российской империи, прежде всего, украинских губерний, нуждались в иностранной продукции.

Ключевые слова: импорт, промышленный капитал, протекционизм, экономический кризис, Российская империя.

Iryna Zhilenkova

IMPORTS OF INDUSTRIAL PRODUCTS OF THE RUSSIAN EMPIRE BEFORE THE FIRST WORLD WAR: UKRAINIAN CONTEXT (1911–1914)

Import priorities of the European industrial capital at the end of XX century are found out. The main factors that influenced on corresponding politics are determined. The objective import potential of industrial products is characterized. The main statistical information concerning import of products to markets the Russian Empire is pointed. The specific of activity of Donbas mining towards the reduction of imports volumes of industrial products is traced. It is proved that though there was weak export potential, many industrial branches of the Russian Empire needed foreign products, first of all Ukrainian provinces.

Key words: imports, industrial capital, protectionism, the economic crisis, Russian Empire.

УДК 94:334(477:44)

Тимофій Герасимов

СПРАВА КОМПАНІЇ «ЗІНГЕР» НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто вжиті царською владою заходи щодо перевірки торгівельної мережі виробника швейних машин «Зінгер» на предмет шпигунської діяльності на користь Німеччини та її союзників упродовж 1914–1915 рр. Висвітлено перебіг її проведення в містах Правобережної України, що мали філії фірми. Досліджено особливості ведення інформаційної кампанії місцевої преси, скерованої на дискредитацію зазначеного підприємства. Названо причини припинення справи проти компанії «Зінгер» у Російській імперії.

Ключові слова: «Зінгер», Перша світова війна, шпигунство, торгівля, Правобережна Україна.

Велика війна 1914–1918 рр. стала першим у світовій історії військовим конфліктом, що надзвичайно глибоко проник в усі сфери життя населення воюючих країн, незалежно від їх соціального статусу. Перемога у війні потребувала мобілізації величезних економічних і людських ресурсів та швидкої адаптації суспільства до нових правил життя. Тогочасна офіційна пропаганда через пресу постійно наголошувала на необхідності очищення країни від ворожого німецького елементу, що напередодні війни міцно інтегрувався в соціально-економічну та політичну систему Російської імперії. Державу охопила шпигуноманія. Під підозрою в передачі таємної інформації військовим Німеччини та Австро-Угорщини опинялися як мешканці імперії, так і торгово-промислові підприємства. Серед останніх була всесвітньо відома компанія «Зінгер», довкола справи якої в суспільстві тоді зчинився чималий ажіотаж. Водночас вона й донині залишається однією з найбільших загадок в дореволюційній історії російських спецслужб.

В історичній літературі, присвяченій Першій світовій війні, помітне місце посідають спеціальні дослідження, що висвітлюють боротьбу царату з німецьким впливом всередині держави, зокрема на території підросійської України. Вони переважно стосувалися заходів, скерованих на ліквідацію «німецького засилля» в промисловій та аграрній сферах [1]. Насадження владою антинімецьких настроїв у суспільстві згадано також в окремих у працях, що подають повсякденне життя населення впродовж 1914–1917 рр. [2]. Однак, незважаючи на такий науковий доробок, представників вітчизняної історіографії, окреслена в цій статті проблема залишена ними поза увагою.

Джерельну базу нашої праці становлять документи Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, а також матеріали періодичної преси Києва, Житомира, Вінниці та Проскурова, датовані 1915 р.

Мета статті полягає в дослідженні повсякденного життя міст Правобережної України періоду Першої світової війни крізь призму висвітлення боротьби царської влади з іноземним впливом на прикладі детального розгляду справи компанії «Зінгер».

Історія знаменитої швейної машини бере свій початок із середини XIX ст. У 1851 р. у Нью-Йорку А. Зінгером спільно з компаньйоном засновано фірму «The Singer Manufacturing Co». Поява цього якісного товару буквально спричинила революцію у пошитті одягу, швидко завойовуючи ринки по всьому світу. Не дивно, що в 1897 р. більшість з 14 млн швейних машин у Російській імперії були саме її виробництва. Тоді ж у губерніях Правобережної України фірма відкрила магазини в Києві, Вінниці, Житомирі, Бердичеві, Рівному [3, с. 53]. У 1902 р. у підмосковному м. Подольськ запрацював завод, що випускав машини з русифікованим логотипом «Зінгер».

Ще до війни діяльністю компанії «Зінгер» у Росії активно зацікавилася контррозвідка. Причин для того було більш ніж достатньо. По-перше, незважаючи на американське походження, розташоване у Санкт-Петербурзі (з 1912 р. – у Москві) російське представництво було філією офісу фірми, що знаходився в німецькому Гамбурзі. По-друге, пост директора-розпорядника в Російській імперії займав офіцер німецької армії А. Флор. По-третє, не могло не турбувати те, що завдяки величезній кількості представників-комівояжерів, продавців та рекламних агентів, мережа «Зінгера» повністю покривала територію держави [4].

Перша світова війна збільшила і без того величезний попит на продукцію названої компанії, оскільки багато жінок стали займатися пошиттям одягу для мобілізованої армії. Крім того, нагальна необхідність прогодування себе та дітей змушувала дружин, призваних на фронт чоловіків, опановувати швейне ремесло. Звичною картиною стало придбання на останні гроші швейної машини на виплату, середня ціна якої становила 85 крб. За інформацією однієї з київських газет, деякі агенти «Зінгер», користуючись моментом, стали займатися махінаціями з продажами, безсоромно обдурюючи покупців [5, с. 2].

Із початком війни явний німецький «слід» зазначеного виробника швейних машин усе більше створював підґрунтя для його обвинувачень у шпигунській діяльності на території Російської імперії. При чому, як свідчать джерела, вони, зазвичай, базувалися на чутках та домислах. Досить симптоматичною в тому сенсі є службове листування працівників Волинського губернського жандармського управління (далі – ВГЖУ). Восени 1914 р. названа структура отримала від департаменту поліції відомості, згідно з якими «головна контора фабрики Зінгера доручила своїм агентам з продажу швейних машин зібрати негласним шляхом в районах, що їх обслуговують, інформацію про кількість та назву поселень, із зазначенням в них чисельності садиб та мешканців, а також визначних місцевостей». Озвучена інформація супроводжувалася наказом «силовикам» посилити нагляд за діяльністю представників компанії «Зінгер» та регулярно звітувати про те перед керівництвом управління. Результати були суперечливими. Так, 29 січня 1915 р. (за н. ст.) капітан ВГЖУ рапортував перед начальством: «Кожний агент названого товариства особисто несе покладену на ньому відповідальність по шпигунству, надаючи, кому слід, свої відомості кілька разів на рік». Проте ще того місяця волинський жандармський ротмістр у письмовій доповіді висловив сумніви щодо шпигунської діяльності «Зінгера», посилаючись на те, що статистичні дані фірма збирала із самого початку своєї діяльності з метою широкого розвитку торгівлі [6, арк. 1, 2 зв., 14].

Взимку-навесні 1915 р. нагляд за працівниками фірми «Зінгер» посилювався. Поліція складала їх списки та перевіряла приватну кореспонденцію. Відповідно до зібраної статистики, у Волинській губернії, наприклад, на службі перебувало 140 осіб. Усі мали російське підданство. У Житомирі з 26 працівників 20 були євреями [6, арк. 5, 10–13 зв., 59]. Зауважимо, що значне представництво цієї національності в регіональних відділеннях для території смуги осілості (зокрема правобережних губерній) було типовим, що, власне, давало прихильникам теорії «німецько-єврейської змови» додаткові підстави для звинуваченні компанії в шпигунстві.

У липні 1915 р. поліція розпочала обшуки магазинів та офісів «Зінгера», в ході яких вона вилучала ділову документацію, опечатувала приміщення, описувала майно, допитувала працівників. У Правобережній Україні одним з перших був магазинів у Острозі (21 липня). Знайдене поліцією листування, написане, до речі, на єврейській мові, нічого підозрілого не містило. Наступного дня проведено обшуки в Рівному, Житомирі [6, арк. 81–82, 89] та Вінниці [7, с. 2]. Вночі 25 липня правоохоронці опечатали усі 10 магазинів, розташованих у м. Києві [8, с. 3].

Справжню інформаційну кампанію супроти фірми «Зінгер» розгорнула преса, виступаючи із обвинуваченнями як у шпигунстві, так і в підіривній діяльності. У липні 1915 р. вінницький часопис «Юго-Западный край», передруковуючи одну з петроградських газет, писав: «Горезвісний продаж швейних машин у розстрочку спричинив немало горя біднякам, кравчиням і т. д., оскільки агенти

фірми укладали спритні умови, які повністю віддавали клієнтів фірми в її матеріальну залежність» [9, с. 2]. У іншій публікації названого видання доводилося, що покупці швейних машин переплачували вп'ятеро, оскільки, як підраховано, собівартість виробу разом із доставкою мала насправді становити лише 17 крб. [10, с. 4]. Тоді ж із недвозначним заголовком «Зінгер і Ко – шпигунська організація» вийшла проскурівська газета «Земская мысль». У статті, зокрема йшлося про опубліковану в Петрограді записку колишнього працівника компанії із відвертими свідченнями про спосіб її організації. Зазначалося, що «дисципліна серед службовців – не комерційна, а чисто військова: старший молодшому не має права подавати руку, в присутності старшого молодший не має права сидіти, палити і т. д.» [11, с. 4]. Як і варто було очікувати, з акцентом на національне питання виступила чорносотенна газета «Киев». Вона звинувачувала «німецько-єврейську адміністрацію» київського відділення фірми в надмірній експлуатацію рядових «русских» агентів, що до того ж стали безробітними [12, с. 4].

Хоча безпосередніх доказів причетності компанії «Зінгер» до шпигунства так і не знайшли, в серпні 1915 р. щодо неї розпочалася процедура секвестру (заборони користуватися майном, накладене органами влади – примітка автора). У Києві управляти магазинами та збирати плату з клієнтів за машини, придбані на виплату, доручили місцевій казенній палаті [13, с. 1]. У Київській губернії восени того ж року докола «Зінгера» виникла курйозна та водночас показова ситуація. Тоді в деяких повітах поліція арештувала агентів компанії, які збирали гроші в покупців-боржників та загалом перешкоджали їм це робити. Губернатору довелося розіслати наказ із роз'ясненням, що усі зібрані кошти надходять до київського казначейства. Тому за його наполяганням поліція мала не лише не перешкоджати агентам у їх справі, а й навіть надавати їм відповідну допомогу [14, с. 2].

Власне, восени 1915 р. гучну справу компанії «Зінгер» вирішено на користь її власників. Цьому сприяла відсутність належної доказової бази та, як ми припускаємо, небажання Російської імперії псувати стосунки зі США. Так, у розпал інформаційної війни, вчиненої пресою, директор підприємства в Подольську В. Діксон, котрий мав американське громадянство, погрожував уряду закриттям заводу. Наприкінці вересня Рада Міністрів, розглянувши питання про вжиття заходів щодо названої фірми, розпорядилася призупинити поза театром воєнних дій подальше закриття її магазинів і відділень, а також постановила відкрити закриті раніше установи [4]. Невдовзі відповідне розпорядження послідувало на місця [15, с. 3].

Отже, упродовж 1914–1915 рр. американська компанія «Зінгер», що завдяки тісним російсько-німецьким економічним зв'язкам у довоєнний період, мала значне представництво як на території Правобережної України, так і в усій Російській імперії, опинилася в центрі уваги царських спецслужб та тогочасних засобів масової інформації через підозру в шпигунській діяльності. Незважаючи на значний резонанс, офіційне розслідування проти відомого виробника швейних машин припинили за відсутності безпосередніх доказів та з огляду на економічні та політичні інтереси імперії. Справа компанії «Зінгер» й досі залишається оповитою міфами та суперечностями.

Список використаних джерел

1. Дякин В. С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого засилья / В. С. Дякин // Первая мировая война. 1914–1918. – М.: Наука, 1968. – С. 227–238.
2. Агасиев И. К. Социально-экономические последствия осуществления «ликвидационных законов» в немецких хозяйствах в годы Первой мировой войны (на примере Вольни и Азербайджана) / И. К. Агасиев // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 1999. – С. 264–273; Білецький П. М. Антинімецька кампанія в Подільській губернії (1914–1917 рр.) / П. М. Білецький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 20 / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – С. 210–219.
2. Лисий А. К. Вінниця у 1914–1917 рр. / А. К. Лисий, Н. М. Марценюк // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. XIII. – С. 226–230; Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–70.
3. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кін. XIX – поч. XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості: монографія / О. Вільшанська; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2009. – 172 с.
4. Колпакиди А. Спецслужбы Российской империи. Уникальная энциклопедия / А. Колпакиди, А. Север. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 768 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1010016>.
5. Vivat. «Разсрочки» // Южная копейка. – 9 января 1915. – С. 2.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1335, оп. 3, спр. 130, 203 арк.
7. У всех служащих... // Юго-Западный край. – 10 июля 1915. – С. 2.
8. Закрытие магазинов Зингера // Киевская мысль. – 12 июля 1915. – С. 3.
9. Грандиозные обыски у фирмы «Зингер» // Юго-

Западный край. – 12 июля 1915. – С. 2. 10. Как богатеют на Руси // Юго-Западный край. – 17 сентября 1915. – С. 4. 11. Зингер и КО – шпионская организация // Земская мысль. – 15 июля 1915. – С. 4. 12. «Компания Зингер» // Киев. – 22 июля 1915. – С. 4. 13. Объявление // Южная копейка. – 4 сентября 1915. – С. 1. 14. К секвестру предприятий Зингера // Киевская мысль. – 11 ноября 1915. – С. 2. 15. Разрешение открытия магазинов компании «Зингер» // Жизнь Волыни. – 15 ноября 1915. – С. 3.

Тимофей Герасимов

ДЕЛО КОМПАНИИ «ЗИНГЕР» НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассмотрены принятые царской властью меры по проверке торговой сети производителя швейных машин «Зингер» на предмет шпионской деятельности в пользу Германии и её союзников на протяжении 1914–1915 гг. Освещён ход её проведения в городах Правобережной Украины, имевших филиалы фирмы. Исследованы особенности ведения информационной кампании местной прессы, направленной на дискредитацию указанного предприятия. Названы причины прекращения дела против компании «Зингер» в Российской империи.

Ключевые слова: «Зингер», Первая мировая война, шпионаж, торговля, Правобережная Украина.

Tymofiy Gerasymov

THE CAUSE OF «SINGER» IN THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE PERIOD OF WORLD WAR I

The tsarist power measures of trading net verification of the sewing-machine «Singer» produces for the purpose of spy activity for the benefit of Germany and its allies during 1914 – 1915 are considered in this article. The cause of its realization in the towns of Right-Bank Ukraine with firm branches is elucidated. The peculiarities of information company cause of local press directed to the mentioned enterprise discredit are investigated. The reason of cause stopping against «Singer» company in Russian Empire are indicated.

Key words: «Singer», World War I, espionage, trade, Right-Bank Ukraine.

УДК 94(477.43) «1917»: 352.071

Юрій Лопатовський

УТВОРЕННЯ ІНСТИТУТУ КОМІСАРІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Висвітлюється процес виникнення інституту комісарів Тимчасового уряду у Правобережній Україні після Лютневої революції 1917 р., який прийшов на заміну колишнім органам царської адміністрації з метою з'ясування їх місця та ролі в системі органів влади. Відображено умови, в яких відбувалось становлення цього органу. Окреслено основні права та обов'язки комісарів, роль і місце, відведене їм Тимчасовим урядом. Звертається увага на ставлення населення, органів місцевого самоврядування на механізм виникнення даного інституту та вплив на подальше його становлення. Показана підтримка комісарів Тимчасового уряду земствами, на яке у перші весняні місяці уряд намагався зробити ставку. Розкрито заходи, які вживалися для зміцнення становища комісарів, налагодження їх діяльності та формування довіри у громадськості.

Ключові слова: Правобережна Україна, комісари, Тимчасовий уряд, революція, створення, земства.

Трансформаційні процеси, які розпочалися після революційних подій лютого 1917 р. стосувалися усіх рівнів влади. З поваленням самодержавства влада перейшла до рук Тимчасового уряду, який практично відразу ж взявся за встановлення нового ладу в Україні. Одним із перших кроків стало утворення інституту комісарів Тимчасового уряду з метою встановлення порядку та забезпечення підтримки нової влади.

В історіографії проблема виникнення та діяльності інституту комісарів Тимчасового уряду досліджена недостатньо. В основному вона представлена короткими згадками, розглядом даного інституту в контексті дослідження земського управління або революційних подій 1917 р. в цілому. Окремо це питання піднімається у статті П. Гай-Нижника [1], присвяченій інституту місцевих

комісарів та комендантів за Центральної Ради, проте, проблема саме комісарів Тимчасового уряду висвітлюється фрагментарно. Деякі аспекти проблеми піднімає Т. Матвієнко [2], з'ясовуючи становище земств України в контексті процесу формування інституту комісарів Тимчасового уряду. Вагомим є дослідження Г. Герасименка [3], який висвітлює аспекти проблеми виникнення та діяльності комісарів в загальноросійських масштабах.

Метою дослідження є висвітлення процесу створення інституту комісарів Тимчасового уряду, визначення їх місця в системі органів влади, прав та обов'язків, завдань, які на них покладалися.

Значну підтримку у зміцненні свого становища Тимчасовий уряд отримав від земського управління, на яке зробив першочергову ставку. Це обумовлено тим, що багато членів уряду саме в земствах пройшли школу громадсько-політичної діяльності [3, с. 57]. Телеграми, які надходили від земств різних губерній засвідчували підтримку уряду. В телеграмі із Києва йшлося «Губернська управа захоплена вітає прийняття Вами відповідального служіння в великий для Батьківщини історичний час» [3, с. 53]. Тому, напевно закономірним стало рішення, прийняте Тимчасовим урядом та телеграфним розпорядженням від 5 березня 1917 р., передане головам губернських земських управ, про усунення інституту губернатора і віце-губернатора, та створення посад губернських комісарів Тимчасового уряду [3, с. 56; 4, с. 133; 5, с. 18], які зайняли голови земських управ. Голови повітових земських управ отримали повноваження повітових комісарів з поєднанням головування в земській управі [2, с. 88; 6, с. 47; 7, с. 91; 8, с. 49]. Таке суміщення посад вважалось тимчасовим заходом. Комісари призначалися та діяли з метою реалізації контрольно-наглядових функцій щодо законності діяльності місцевого самоврядування, а також брали на себе відповідний обсяг повноважень з управління територією. Губернському комісару підпорядкувався штат колишнього губернського правління, а повітовим комісарам – повітові та волосні правління (згодом – волосні земства). Вводилися посади помічників губернського комісара та повітових комісарів у великих торгово-промислових центрах. Подільське губернське земське зібрання виразило князю Львову глибоку вдячність за призначення голови губернської управи комісаром Тимчасового уряду [3, с. 58]. Обов'язки повітових справників цією ж постановою покладено на комісарів повітового рівня – голів повітових земських управ. Комісари отримали право нагляду над місцевим самоврядуванням з правом ознайомлення з діяльністю, але без права ревізії. Комісар мав право загального керівництва міліцією, але в цілому вона залишалася в підпорядкуванні органів самоврядування.

Таким чином, повноваження урядових комісарів виявилися досить значними і разом з тим вкрай розмитими. Ця правова невизначеність неминуче зумовила неефективність правового регулювання відносин у сфері організації та діяльності місцевих органів влади, які були позбавлені чіткої юридичної основи.

6 березня 1917 р. голова Київської губернської земської управи М. Суковкін прийняв на себе нові обов'язки [9, с. 1]. У губерніях Правобережної України суттєвого опору поширенню революційних перетворень не чинилося. Посаду волинського губернського комісара зайняв член Союзу українських федералістів-автономістів А. В'язлов [10, с. 115].

Для очільників земств не встановлено жодної процедури оформлення нової посади, оскільки у відповідності із циркуляром голови губернських та повітових земських управ автоматично ставали комісарами, навіть у випадку перебування на час виходу указу у відпустці, відрадженої, або відсутності з будь-якої іншої причини. Голови земських управ звільнялися від процедури затвердження Тимчасовим урядом та могли відразу приступати до виконання своїх обов'язків. Проте, на час прийняття такого рішення урядом, в більшості випадків, дані особи скомпрометували себе настільки, що призначення їх комісарами нової влади сприймалось населенням, громадськими організаціями які ставали на шлях революційних змін та демократичних перетворень досить негативно, викликало певне нерозуміння та подальший спротив.

10 березня 1917 р. Київським губернським земським зібранням затверджено тимчасову інструкція повітовим комісарам Тимчасового уряду Київської губернії. Відповідно до неї, повітовим комісарам підпорядковувалися усі місцеві установи, підвідомчі губернському комісару. «У своїй діяльності повітовий комісар керується діючими законами, а також розпорядженнями Тимчасового уряду, губернського комісара і Ради при ньому. Повітові комісари об'єднують, спрямовують і контролюють діяльність усіх місцевих установ, підвідомчих губернському комісару. Зокрема найпершою турботою комісарів є вжиття заходів з забезпечення в повітах порядку, спокою і охорони громадської безпеки. Раді надається обрати заступника повітового комісара, а також помічників для завідування окремими галузями управління і окремими районами» [11, арк. 199].

Досить різко і негативно оцінювали указ про призначення голів земських управ комісарами на волосних та сільських сходах, звертаючись з листами і проханнями не лише до Тимчасового уряду. Зокрема, своє незадоволення стосовно призначення голів управ комісарами висловлювали селяни

с. Топільни Звенигородського повіту в Київську Раду робітничих і солдатських депутатів [3, с. 59], просили не допускати на посаду комісара «ворога народу князя М. А. Куракіна» [3, с. 61].

Зміст листів і пояснення невдоволення здебільшого були однаковими і зводилися до того, що призначені комісари, на їх думку «надто тісно були пов'язані із старим ладом, проводили антинародну політику, та є контрреволюційним елементом», який не можна допускати до управління при новій владі. Так, у телеграмі із Нової Ушиці зазначалося, що повітовий комісар був предводителем дворянства та реакційною особою, наближеною до Миколи II [3, с. 61].

З процесом масового утворення комітетів громадських організацій, Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів та інших органів, відбувався процес поступової зміни комісарів. На посади комісарів, призначалися особи різних професій та категорій населення. Ця інформація чітко прослідковується у списках комісарів, які склалися восени 1917 р. [12, арк. 60–62]. Інститут волинського губернського та повітових комісарів зазначав, на думку І. Гуцалюк, найменших внутрішніх змін, що позначилося на його діяльності [10, с. 115].

Невдоволення населення та постійні скарги, на які Тимчасовий уряд не реагував, все ж змусили його поступово відійти від розпорядження 5 березня 1917 р. з метою збереження влади. 26 березня 1917 р. Міністерство внутрішніх справ скерувало циркуляр губернським комісарам, у якому зазначалося, що призначення нових повітових комісарів необхідно покласти на осіб, які користуються широким авторитетом та довірою населення [2, с. 89]. Проте, уряд намагався забезпечити контроль за діяльністю повітового рівня комісарів, шляхом доручення цієї функції губернським комісарам.

Загалом циркуляр не виправдав тих сподівань, які на нього покладав Тимчасовий уряд та не розв'язав тих проблем, якими був зумовлений. Навпаки, інколи він викликав критику демократично налаштованих верств щодо призначення нових комісарів та їх діяльності. На думку дослідника В. Старцева, призначення представників центральної влади шляхом адміністративних розпоряджень суперечило тій практиці обрання всіх осіб, що так широко розповсюдилася в країні після Лютневої революції [13, с. 206]. Тому з кінця березня пішов потік телеграм про усунення комісарів Тимчасового уряду з чітким зазначенням причини, яка виражалася, зазвичай, у шкідливій, антинародній чи протиправній дії посадовців. У травні 1917 р. на адресу голови Тимчасового уряду надійшла телеграма від Германовського сільського сходу Київського повіту з постановою виразити недовіру діяльності повітовому комісару Демченку і позбавити його повноважень [3, с. 64]. 7 травня 1917 р. у Кам'янці-Подільському відбулося перше засідання Подільської губернської Ради громадських організацій. Зібрання висловило недовіру губернському комісару, члену Союзу російських націоналістів П. Александрову, про що сповіщено телеграмою Тимчасовий уряд [14, с. 4–5].

На місцях склалася далеко не така картина, якою її хотів бачити уряд. Губернські і повітові комісари не мали реальної влади і цілком залежали від низових органів самоврядування, Рад і комітетів громадських організацій. Після обрання нових комісарів, все ж знаходилися органи, які висловлювали свій протест та невдоволення певним вибором. Так, Подільська губернська Українська Рада у зверненні до голови Подільського губернського виконавчого комітету протестувала проти затвердження капітана Шостаковського губернським комісаром, аргументуючи це тим, що на її думку, «ні одна вища посада на Україні не може бути затверджена без згоди на те «Центральної Української Ради», як представниці всього українського народу, а на Поділлі – без порозуміння з подільською Губернською Радою» [14, арк. 7]. Також вагомою причиною вони зазначали про те, що «керівником народними справами не може бути людина, яка служила поліційному устрою царизму і ганяла наших братів і сестер, борців за волю, у кайданах на Сибір; ні поліція, ні жандарм, ні начальник арештантської пересилочної команди у Сибір – не можуть займати таких посад, а капітан Шостаковський був начальником такої пересилочної команди» [15, арк. 7–7зв.]. Відтак, на посаду губернського комісара висунуто українського діяча, лікаря М. Стаховського, кандидатуру якого, дещо пізніше, вимушений був затвердити Тимчасовий уряд [14, с. 10]. Такі заяви були непоодинокі та мали місце в подальшому процесі призначення комісарів, сприяли, з одного боку, демократизації, прозорості інституту комісарів, проведенню на посаду осіб, які б задовольняли різні органи, з іншого – не давали можливості повноцінно виконувати покладені на них обов'язки, оскільки приступивши до них змушені були подавати у відставку.

Ситуація з призначенням комісарів була гострою і у квітні-травні 1917 р. До Тимчасового уряду надходили повідомлення про усунення колишніх та обрання нових кандидатур на посади комісарів з проханням затвердити їх. У деяких місцевостях інколи комісари залишали займану посаду, навіть не призначивши заступника. Зокрема, така ситуація обговорювалася у кінці квітня 1917 р. в Волинському губернському виконавчому комітеті. З місць надходили повідомлення про те, що повіти залишаються без керівництва, повітові комісари залишають посади, не призначивши

заступників. Так, у 10 повітах Волинської губернії на початок травня були відсутніми 6 комісарів, 9 помічників комісарів та не вистарчало 8 заступників, а бажаючих посісти ці посади не було [2, с. 92].

Тимчасовий уряд та його органи на місцях намагалися дискредитувати українських рух, для чого влаштовувалися різного характеру провокації. Одна з них була предметом обговорення у Малій Раді, на засіданні якої член Центральної Ради від Поділля Н. Григоріїв, повернувшись з Кам'янця-Подільського, інформував про обстановку, що панувала в регіоні: «Хаос, непорозуміння, насильства – з явним протиукраїнським і проти революційним ухилом» [16, с. 122–123]. У центрі повідомлення був арешт Кам'янець-Подільського повітового комісара, лікаря П. Блонського, який був прибічником Центральної Ради. Влада інкримінувала П. Блонському, українському соціал-демократу, нібито він агітував народ не підкорятися Тимчасовому уряду, а лише Центральній Раді. Його заарештовано, хворого посаджено до в'язниці і випущено лише після того, як на його захист стали чільні політичні і громадські організації [17, арк. 1].

Таким чином, на початку березня 1917 р., виникає інститут комісарів Тимчасового уряду, який прийшов на заміну колишнім органам царської адміністрації. Губернському комісару підпорядкувався штат колишнього губернського правління, а повітовим комісарам – повітові й новостворені волосні правління. Першочергово уряд зробив ставку на земське самоврядування, призначивши голів земських управ комісарами різних рівнів. Не дивно, що земство в свою чергу висловлювало велику підтримку Тимчасовому уряду. Проте, земство, як інституція та значна частина його очільників своєю діяльністю скомпрометували себе в очах громадськості настільки, що не могли бути сприйняті населенням та громадськими організаціями, в результаті чого зустріли жорстку критику.

На адресу Тимчасового уряду з місць надходила значна кількість телеграм про не допустимість призначення на посади комісарів голів земських управ, їх не відповідність займаним посадам та повідомлення про усунення таких осіб від діяльності. Розпочався процес обрання та подання на затвердження Тимчасовому уряду нових комісарів, осіб, які користувалися довірою населення на місцях. Утворення інституту комісарів Тимчасового уряду, налагодження їх діяльності відбувалося не одразу, а супроводжувалося тривалим телеграмним листуванням про обрання, призначення, усунення або відмову від займаної посади комісарів, що негативно впливало на діяльність цього інституту, оскільки постійна нестабільність, зміна одного комісара на іншого, не давала можливості повноцінно виконувати покладені на них функції.

Список використаних джерел

1. Гай-Нижник П. Інститут місцевих комісарів та комендантів за Центральної Ради (1917–1918 рр.) / П. Гай-Нижник // Наукові записки. Серія педагогічні та історичні науки. – Вип. CIV (104). – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – С. 244–256.
2. Матвієнко Т. О. Земства України в контексті процесу формування інституту комісарів Тимчасового уряду в березні – травні 1917 року / Т. О. Матвієнко // Історична пам'ять. – № 1. – Полтава, 2010. – С. 87–95.
3. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России / Г. А. Герасименко. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
4. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: [Монографія] / В. Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
5. Солдатенко В. Ф. Революційні альтернативи 1917 року й Україна / В. Ф. Солдатенко, О. М. Любовець. – К.: Наукова думка, 2010. – 320 с.
6. Кабытова Н. Н. Власть и общество российской провинции в революции 1917 года: [Учебное пособие] / Н. Н. Кабытова. – Самара: Из-во «Самарский университет», 2002. – 324 с.
7. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2 кн. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1 / [В. Ф. Верстюк (керівник.) та ін.]. – 2011. – 390 с.
8. Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 220 с.
9. В доме губернатора // Киевлянин. – 7 марта 1917 г. – № 66.
10. Гуцалюк І. Державотворчий потенціал української влади в Західній Волині (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / І. Гуцалюк // Волинські історичні записки. – 2011. – Т. 6. – С. 110–120.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1792, оп. 1, спр. 39, арк. 199.
12. ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 2, арк. 60–62.
13. Старцев В. И. Внутренняя политика Временного Правительства первого состава / В. И. Старцев. – М.: Наука, 1980. – 257 с.
14. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради (Історичний нарис) / В. С. Лозовий. – Київ, 1999. – 29 с.
15. ЦДАВО України, ф. 2520, оп. 1, спр. 3, 39 арк.
16. Грушевський М. С. Споми́ни / М. С. Грушевський // Київ. – 1989. – № 9.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 419, оп. 1, спр. 7216, 97 арк.

Юрий Лопатовский

ОБРАЗОВАНИЯ ИНСТИТУТА КОМИССАРОВ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ

Освещается процесс возникновения института комиссаров Временного правительства в Правобережной Украине после Февральской революции 1917 г., который пришел на замену старым органам царской администрации с целью выяснения их места и роли в системе органов власти. Отражены условия, в которых происходило становление данного органа. Очерчены основные права и обязанности комиссаров, роль и место, отведенное им Временным правительством. Обращается внимание на отношение населения, органов местного самоуправления на механизм возникновения данного института и влияние на дальнейшее его становление. Показана поддержка комиссаров Временного правительства земствами, на которое в первые весенние месяцы правительство пыталось сделать ставку. Раскрыты меры, которые принимались для укрепления положения комиссаров, налаживания их деятельности и формирования доверия у общественности.

Ключевые слова: Правобережная Украина, комиссары, Временное правительство, революция, создание, земства.

Yurii Lopatovsky

THE FORMATION OF COMMISSIONER'S INSTITUTION OF THE PROVISIONAL GOVERNMENT IN THE RIGHT-BANK UKRAINE

The paper highlights the formation process of Commissioner's Institution of the Provisional Government in the right-bank Ukraine after the February Revolution of 1917 that came to substitute the old authorities of tsar administration with the aim of finding out its role and place in the authority system. The conditions are described, where the foundation of the given authority took place. The main rights and duties of the commissioners, their role and place given by the Provisional Government are defined. The paper pays attention to the attitude of the population, local government towards the formation mechanism of the given institution and the impact on its further foundation. In addition, it shows the support of the Provisional Government's Commissioners by zemstvo, trusted by the Government during the first spring months. The paper reveals the measures used to strengthen the position of the commissioners, the adjustment of its activity and the formation of the society's trust.

Key words: the right-bank Ukraine, commissioners, the Provisional Government, Revolution, formation, zemstva.

УДК [045::06.048.8+477.51] «1917»

Алла Нітченко

РУЙНАЦІЯ ВЕРТИКАЛІ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ВОСЕНИ 1917 Р.

На прикладі окремої адміністративної одиниці – Чернігівської губернії, досліджено причини малоефективної діяльності та кризи місцевих органів виконавчої влади та самоврядування восени 1917 р. Констатовано, що після повалення монархії, у лютому 1917 р., на всі українські губернії поширювалася влада центральних міністерств Тимчасового уряду. Проаналізовано комплекс недоліків і прорахунків у діяльності Тимчасового уряду з реорганізації місцевого управління. Доведено, що під деструктивних процесів та дезорганізації вертикалі місцевого управління прийшовся на осінь 1917 р.

Ключові слова: Тимчасовий уряд, вертикаль влади, місцеві органи виконавчої влади, самоврядування, Чернігівська губернія.

У лютому 1917 р. на теренах Російській імперії, до складу якої входило майже 80 % етнічних українських земель, відбулася Лютнева революція. У результаті подій 23 лютого – 2 березня (8–15 березня за н.ст.) 1917 р., що відбувалися головно в Петрограді, завершився короткий період ліберального реформаторства, була скинута монархія й до влади прийшов Тимчасовий уряд, який фактично і зосередив у своїх руках вищу законодавчу та виконавчу владу. Він вважав себе спадкоємцем монархічної держави та прагнув зберегти колишній державний апарат. Але революція практично миттєво дезорганізувала політичну систему як в центрі, так і на місцях. Глибина протиріч, що склалися у суспільстві, швидко проявилася в дестабілізації післяреволюційної системи влади. На жаль, Українська Центральна Рада, утворена після повалення самодержавства, ще була

занадто слабкою, щоб консолідувати українське суспільство та зайняти місце цементуючого прошарку в системі влади. На всі українські губернії, у тому числі і Чернігівську, поширювалася влада центральних міністерств Тимчасового уряду.

Проблема революційного державотворення привертає дослідницьку увагу вітчизняних і закордонних учених. В історіографії накопичений величезний фактографічний матеріал, видані десятки монографій і документальних публікацій, сотні статей, у яких висловлені різні, часом полярні, оцінки й судження. Розширюється коло досліджуваних проблем і в регіональній історіографії. Так, на прикладі Чернігівської губернії, досліджені окремі аспекти системної кризи революційної доби (В. Бойко, Т. Демченко, О. Оніщенко, І. Еткіна) [1]. Нами зверталася увага на низку причин дезорганізації місцевих органів виконавчої влади восени 1917 р., але коло науково-дослідницьких завдань, вирішенню яких присвячені тези, не передбачало цілісного висвітлення проблеми [2, с. 28–31].

Метою статті є дослідження причин малоефективної діяльності та кризи вертикалі місцевих органів виконавчої влади та самоврядування восени 1917 р. на прикладі окремої адміністративної одиниці – Чернігівської губернії.

Дослідження механізму влади на рівні мікроісторії дозволить виявити особливості проведення державної політики й співвіднести її з реальністю практики управління на локальному рівні зазначеного періоду.

Прийшовши до влади Тимчасовий уряд здійснював управління державою через місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, залишені у спадок від колишньої імперської системи (згодом, земське самоврядування отримує функції державних органів управління); місцеві державні органи (інститут комісарів Тимчасового уряду) та громадські органи, створені самим урядом після повалення самодержавства; місцеві громадські органи (виконавчі комітети громадських організацій – далі виконкоми, згодом, санкціоновані урядом як виконавчі органи), що виникли стихійно, як прояв революційної творчості мас, та репрезентували інтереси всіх громадських організацій.

Реалізація заходів Тимчасового уряду щодо реформування місцевого управління впродовж 1917 р. позначалася системною кризою у різних сферах громадського життя та економіки, продовженням війни та екстремістськими тенденціями, що знаходили відгук серед широких верств суспільства. Незважаючи на політичні складнощі, Тимчасовий уряд намагався приділяти значну увагу розбудові виконавчої вертикалі. Передусім, уряд запровадив на губернському та повітовому рівні інститут комісарів Тимчасового уряду. Розширив географію земських установ. Створив волосні земства – нижчі органи місцевого самоврядування, реформував селищне управління й запровадив у містах поряд з міськими думами та управами районні (дільничні) думи та управи, скасував губернські у земських і міських справах «присутствія», розширив господарські та адміністративні права земств. Далі, запровадив демократичні вибори на принципах загального, рівного, прямого і таємного голосування, чим визначив чітку вертикаль органів місцевого самоврядування: районні думи – міські думи – центр; селище – волость – повіт – губернія – центр. Заповнивши вакуум виконавчої влади зверху донизу і одночасно демократизувавши думську та земську системи управління, уряд тим самим, у справі місцевого управління, зробив ставку на органи місцевого самоврядування. Однак спроби реформування системи місцевої влади здебільшого виявилися непослідовними, суперечливими, незавершеними і врешті відверто невдалими. Реорганізація місцевого управління весь час відбувалась із урахуванням громадської ініціативи, репрезентованої виконкомом різних рівнів. Більша частина 1917 р. пройшла в обстановці зовсім невизначеної перспективи, боротьби різнорідних політичних сил на фоні нечітких ліній протистояння: пресловуте двовладдя у центрі (а на теренах українських земель – тривладдя) на периферії колишньої імперії обернулося багатовладдям, а згодом взагалі безвладдям.

Восени 1917 р. чітко проявився комплекс недоліків і прорахунків у діяльності Тимчасового уряду з реорганізації місцевого управління: створені урядом органи виконавчої влади не отримали чіткого механізму реалізації повноважень; перенесення центру ваги управління на органи самоврядування в умовах наростаючої соціально-економічної нестабільності ускладнювало реалізацію політики уряду; намагання обмежити повноваження виконкомів і протиставити їм інститут комісарів призвело до втрати реальної можливості впливати на їхню діяльність. У результаті, існуюча система місцевої влади внаслідок неузгодженості, розбіжностей і постійних суперечок між її структурами, не могла забезпечувати належне виконання функцій, покладених на неї. Крім того, поглибленню деструктивних процесів сприяла нездатність нових структур влади, що орієнтувалися на модель петербурзького центру, справлятися із революційними перетвореннями. Пік деструктивних процесів прийшовся на осінь 1917 р. і призвів до найтяжчих і просто жаклих наслідків: перш за все, – дезорганізації місцевих органів виконавчої влади.

Події 1917 р. на Чернігівщині розвивалися за загальноросійським та загальноукраїнським сценарієм. Отже, дослідження дозволяє розглядати Чернігівську губернію як модель загальних регіональних процесів, що відбуваються по всій країні. Зокрема, деструктивні процеси, характерні для усієї колишньої імперії, набули значного поширення й на Чернігівщині. Так, упродовж весни-літа у губернії відбулася стихійна аграрна революція. Найпоширенішою формою аграрного руху в цей період була примусова оренда. З липня у губернії розпочинається продовольча криза, апогей якої прийшовся на серпень – жовтень 1917 р. Ситуація ускладнювалася тим, що Чернігівська губернія не забезпечувала себе власним хлібом, внаслідок чого, набула розквіту спекуляція, яка призвела до росту цін на продукти харчування вдвічі. Згодом вони продовжували рости «щохвилини».

Матеріали архівів дають можливість визначити масштаби соціально-економічного колапсу та райони найбільшого напруження ситуації. Зокрема, від кризи сильно потерпали п. Святськ, п. Еліонки, п. Вороночка п. Лужки [3, арк.13; 4, арк.11]. У м. Новозибкові населення «доведено до повного відчаю»: 27 вересня тисячна юрба почала громити продовольчі установи [5]. Припинити їх розгром вдалося лише за допомогою війська. Від аграрних заворушень також потерпав Ніжинський повіт [6, арк.108]. Разом із тим, Міністерство внутрішніх справ категорично заборонило комісарам Тимчасового уряду втручатися у діяльність продовольчих комітетів та опротестовувати їх постанови. Неспроможні самостійно вирішити продовольче питання, голови продовольчих управ нерідко подавали у відставку [3, арк. 23]. У деяких селах та повітових містах почали практикувати натуральний обмін. З часом продовольче питання різко погіршилося. На межі голоду опинився Суразький повіт, без хліба залишилося м. Бровари Остерського повіту [7, с.6]. У п. Еліонки на ґрунті продовольчої справи почався масовий безлад, який призвів до пожеж. Для владнання ситуації були надіслані солдати [3, арк. 44]. Однак вони ще більш погіршили становище посаду, тому що їх теж треба було утримувати. Незважаючи на складну продовольчу ситуацію, у губернії продовжувалися суцільні військові реквізиції продуктів харчування. На ґрунті незадоволення хлібною монополією, що була запроваджена з березня 1917 р., між селянами та солдатами, які проводили реквізицію хліба, часто траплялися сутички.

У жовтні на порядку денному, перед губернською владою, постало питання, що марно дискутувалося ще з березня 1917 р. – про долю державних запасів спирту. Губернський комісар отримав від Міністерства внутрішніх справ нагадування про необхідність вжити заходів з охорони винних складів та керуватися весняними інструкціям по їх знищенню. Але погромний настрій уже поширився в губернії. Губернський комісар отримував безліч відомостей про погроми спиртових заводів. Очевидець того періоду Д. Країнський згадував: «юрба громила їх до самозабуття» [8, арк.52]. Так, у Ніжині горів винний склад, «і люди лізли п'яні в полум'я, зіштовхуючи один одного у палаючі канави зі спиртом» [8, арк.52]. У тих місцевостях, де такі погроми намагалися попередити, виливаючи спирт до річок або на землю, «люди кидалися на ці місця та збирали цей спиртовий бруд, аби тільки напитися» [8, арк.52]. Ці свідчення Д. Країнського важливі для розуміння масштабу «п'яної революції», що охопила майже всю губернію. Дії влади з наведення порядку у губернії були неефективними і зводилися до спроб вгамувати населення за допомогою поліції та військ. Це призвело до поглиблення невдоволення населення владою та апофеозу анархії.

Однак найпотужнішим джерелом збурювання та дезорганізації усієї системи державної влади залишалася триваюча війна. Чернігівщина дуже страждала від дезертирів, військових постів та поборів. Ще в липні до губернського міста прибув 13-й запасний піхотний полк, який тривалий час наводив жах на місцевих жителів. Д. Дорошенко писав, що «це був вируючий натовп солдат, що нічого не робили і слугували постійною загрозою місту» [9, с.77]. За свідченням Д. Країнського, «...солдати творили безлад. Вони викинули свого офіцера з вікна другого поверху. Водили по вулиці напоказ усунутого ними полковника... Злодійство в місті досягло небувалих розмірів, і все частішали окремі випадки вуличних грабежів» [8, арк.27]. Згодом, кримінальна вакханалія охопила всю територію губернії і «грабежі набули повального характеру» [8, арк. 27]. На шпальтах «Черниговской земской газеты» друкувалися численні повідомлення про зґвалтування, вбивства та бездіяльність місцевих установ.

Політична ситуація в губернії характеризувалася нестабільністю. Сучасники тих подій констатували: «країна дуже темна і селяни у великому хвилюванні не знають кого слухати» [10, л.110]. Зважаючи на близькість Чернігівщини до Росії, агітаторів у губернії було чимало. В умовах розпаду колишніх цінностей і підвалин, обіцянка швидкого здійснення незбутніх надій за рахунок повного знищення колишнього порядку та еліти стала потужним джерелом радикалізації населення Малоземельне та безземельне селянство губернії швидко сприймало більшовицьку агітацію. Так, на початку серпня на шпальтах всеукраїнського часопису «Нова рада» з'явилося повідомлення під заголовком «Контрреволюція в Чернігові» [11]. У ньому йшлося про те, що до Києва прибули делегати з Чернігова, які повідомляли, що у місті контрреволюційна пропаганда

досягла вже свого апогею. Контролювати ситуацію губернському комісару ставало чимдалі важче. Тому вони мають намір просити скерувати до міста «вірну революції військову частину», оскільки на місцеве військо розраховувати вже було неможливо. «Солдати, що повернулися із фронту зі зброєю в руках, оголосили своїм девізом «Бий буржуїв!» [8, арк.34 зв.]. Д. Країнський згадував, що під словом «буржуй» розумілася кожна інтелігентна людина [8, арк.27]. Дії селян усе частіше набували ультрарадикального характеру. Так, у Старій-Басані, на сільському сході, один із селян звернувся до голови виконкому з такими словами: «Дозвольте нам вирізати панів, усю відповідальність беремо на себе» [12]. У вересні починаються масові стихійні повстання населення та військ, розпропагованих більшовиками, пік яких прийшовся на жовтень-листопад. Доводиться лише констатувати, що восени 1917 р. у Чернігівській губернії, при бездіяльності місцевої влади, відбулася цілковита руйнація громадського порядку.

Поza всяким сумнівом, розпал класової боротьби у селах з липня 1917 р. безупинно зростає і на вересень 1917 р. охопив уже усю губернію. Радянські дослідники стверджували, що впродовж березня-жовтня 1917 р. на Чернігівщині сталося близько 64 селянських виступи [13, с. 598]. Революційний натиск стримувався лише сільськогосподарськими роботами. За таких умов, сільський апарат влади швидко опинився у стані кризи. Уявлення про масштаб кризи місцевого селянського апарату влади дає промова, виголошена кн. Г. Львовим на приватному засіданні Державної Думи: «У селі в цей час немає влади, суду та управління, усе віддано на розсуд сходів, що збираються в хаотичному безладді. Комітети та усякі установи, що виникли після революції продовжують створювати партійні організації, які переслідують вузько-партійні завдання, зневажають загальним добром. У комітети потрапляють люди з кримінальним минулим, які не розуміють, що можна, чого не можна. За таких обставин селу впоратися зі свавіллям неможливо» [14]. Розгром виступу Л. Корнілова лише прискорив втягнення губернії у хаос і безладдя. Комісари Тимчасового уряду та виконкоми виявили неспроможність впоратися з лавиноподібним наростанням анархії. На цьому тлі досі невизначений статус комісарів Тимчасового уряду свідчив про катастрофічність вертикалі місцевої виконавчої влади. Справа в тому, що запроваджений 5 березня 1917 р. інститут комісарів, в особі голів губернських та повітових земських управ, одразу зустрів масове незадоволення місцевої громадськості, яку представляли виконкоми. Вони були переконані, що «комісарами повинні призначатися люди, визнані місцевими організаціями» [15]. Тому вирішували це питання радикально: комісарів звільняли явочним порядком з займаних посад, іноді заарештовували.

Політика уряду зовсім не сприяла зміцненню становища комісарів. Уряд постійно підкреслював у своїх заявах, що саме інститут комісарів уособлює місцеву владу. Однак питання про межі їх повноважень залишалося невизначеним і дискусійним. Прийняте 6 травня 1917 р. «Тимчасове положення про губернських та повітових комісарів» визначило функції комісарів як наглядові» [16, л.10 об. – 12 об.]. Як наслідок, отримавши повноваження колишніх губернаторів, комісари володіли, зазвичай, номінальною владою. Яким би не було ставлення комісарів до уряду, вони були змушені враховувати та реалізовувати інтереси виконкомів. Це рішення значно ускладнило статус комісарів у вертикалі місцевого управління і стало на перешкоді створення жорсткої вертикалі державної влади на місцях.

Остаточо визначити статус інституту комісарів не вдалося і восени 1917 р. 19 вересня 1917 р. затверджена, а 25 вересня опублікована, знову ж таки тимчасова постанова уряду «Про затвердження Тимчасового положення про губернських та повітових комісарів» [17, арк. 6]. Згідно з цією постановою, права і обов'язки комісарів майже не відрізнялися від прав скасованих губернаторів та відсторонених від обов'язків предводителів дворянства. Комісар визнавався представником уряду на місцях, що контролює законність дій усіх інших державних органів. Разом із тим, Тимчасовий уряд продовжував вважати, що необхідною умовою забезпечення ефективного місцевого управління мало б стати запровадження повноцінного місцевого самоврядування, обраного на демократичних засадах. У тих місцевостях, у яких проведення демократичних виборів до органів місцевого самоврядування затягувалося, губернські та повітові комісари, їх помічники тимчасово мали призначатися на посади за згодою місцевих виконкомів.

Отже, зазначена постанова лише формально завершила конструювання цього державного інституту. Але вже з серпня 1917 р. діяльність комісарів була паралізована. Справа в тому, що після проведення Тимчасовим урядом реформи місцевого самоврядування та виборів на принципах загального, рівного, прямого, таємного голосування і пропорційній основі, їх діяльність втратила сенс. Як наслідок, комісари втратили підтримку на місцях. Восени темпи падіння їх авторитету стають взагалі катастрофічними. Голова Остерського повітового виконкому констатував, що за відсутності коштів «скрізь комітети відмовляються працювати» [18, арк. 103]. Повітові комісари були стурбовані відсутністю коштів, вважаючи що це «шкідливо відбивається на справі підтримки спокою» [18, арк. 97] у повітах. Вони наполягали на тому, щоб губернський комісар

задовольнив їх прохання і асигнував кошти на утримання усіх повітових та волосних виконкомів. Однак позитивно вирішити це питання було неможливо, адже інститут комісарів теж потерпав від нестачі коштів.

Спочатку губернський комісар користувався кредитами Чернігівської казенної палати. Згодом, зі скасуванням губернського у земських та міських справах «присутствія», він отримав у своє розпорядження його кредити [19, арк.19], але й ці кошти швидко вичерпалися. Повітові комісари постійно скаржилися на те, що за відсутності коштів вони не можуть повноцінно виконувати покладені на них обов'язки [20, арк. 15, 56–57]. Департамент державного казначейства не зміг вирішити проблему фінансування місцевої адміністрації, так як прибутки казни були незначні – держава жила виключно за рахунок кредитних білетів. Така ситуація була однією з причин того, що вже влітку комісари почали добровільно звільнятися зі своїх посад. Недостатнє фінансування також стало однією із причин занепаду, малоефективної діяльності та зрештою й ліквідації виконкомів. Зазвичай, голови виконкомів передавали свої справи міським громадським управлінням (думам). Однак органам місцевого самоврядування, що успішно справлялися зі своїми функціями в другій половині XIX ст., в умовах революції не вдалося стабілізувати ситуацію на місцях. Гласні, які потрапили до дум та земств на хвилі популярності своїх партій, не мали необхідного фаху і досвіду для муніципальної роботи. В умовах інфляції, викликаній війною та революцією, традиційні джерела оподаткування вже не могли покрити зростаючі потреби самоврядувань. Восени земські та мирські збори взагалі припинили надходження до скарбниці. Переосмислюючи події 1917 р. П. Мілюков дав цілком об'єктивну оцінку ситуації, що склалася: «...очевидно, населення було занадто бідне, щоб винести витрати на удосконалені провінційні установи...» [21, с.110].

На початку жовтня при Міністерстві внутрішніх справ розпочала діяльність комісія з реформи губернських установ, яка мала реорганізувати губернське правління. Справа місцевого управління була остаточно передана органам самоврядування. Однак проект створення сильної виконавчої влади так і не був реалізований. Тимчасовий уряд, своєчасно не забезпечивши належного рівня місцевого управління, втратив контроль над політичною ситуацією в країні.

Отже, ситуація на осінь 1917 р. склалася дійсно тупикова. Руйнація вертикалі місцевого управління супроводжувалася суцільною руйною господарського життя, шаленим зростанням цін на товари і послуги, голодом, більшовицькою пропагандою та руйнацією громадського порядку. Колапс господарського життя губернії помножувався на фінансові негаразди. Місцева влада не мала коштів ані на те, щоб забезпечити населення товарами першої необхідності, ані на виплату заробітної платні службовцям місцевих урядових та самоврядних установ.

Аналізуючи ситуацію, що склалася в Росії, шведський часопис «Vossishe Zeitung» попереджав, що «Росія невідмінно стоїть перед новою великою, страшною революцією» [22]. І не безпідставно, наприкінці жовтня 1917 р. в Петрограді стався більшовицький переворот, внаслідок якого Тимчасовий уряд повалено.

Таким чином, маємо всі підстави констатувати, що Тимчасовому уряду вдалося заповнити вакуум легітимної влади, але як виявилось, це був «лише ескіз влади» [23]. З часом І. Церетелі у своїх спогадах визнав «... була одна проблема, яка вимагала вирішення в першу чергу, і практичне вирішення якої виявилось не під силу революційній демократії. Це була проблема держави, проблема створення твердої влади...» [24, с. 251]. Діячам Тимчасового уряду так і не вдалося перейти від «емоційного сприйняття революції ... до активного будівництва демократичного суспільства» [25, с.97] і вирішення соціально-економічних проблем, що призвело до їх політичного банкрутства восени 1917 р.

Список використаних джерел

1. Бойко В. М. 1917 рік на Чернігівщині: історично-краєзнавчий нарис / В. М. Бойко, Т. П. Демченко, О. В. Оніщенко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – 126 с.; Еткіна І. І. Боротьба селян за розв'язання земельного питання на Чернігівщині (1917 – весна 1918 року) / І. І. Еткіна // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2005. – № 701. – Серія: Історія. – Вип. 37. – С. 249–257.
2. Нітченко А. Г. Дезорганізація місцевих органів виконавчої влади восени 1917 р./ А. Г. Нітченко// «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності»: Матеріали міжнар.наук.-практ.конф. (Дніпропетровськ, 17–18 квітня 2015 р.). – Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2015 – 144 с.
3. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 3, спр. 2801, 63 арк.
4. Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 3, спр. 2807, 28 арк.
5. [Новозыбков] // Народное слово. – 20 октября 1917. – С. 4.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1467, оп. 1, спр. 1, 163 арк.
7. Суражское уездное очередное земское собрание (заседание 8–14 ноября 1917 г) // Черниговская земская газета. – 1917. – № 96 – 97. – С. 5–6; [У м. Броворах Остерського повіту...] // Нова рада. – 1917. – № 130. – 5 вересня. – С. 3.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 5, оп. 5, спр. 21, 112 арк.
9. Дорошенко Д. И.

Война и революция на Украине / Д. И. Дорошенко // Революция на Украине по мемуарам белых; [состав.: С. А. Алексеев, подред. Н. Н. Попова]. – М.-Л.: Госиздат, 1930. – С. 64–98. 10. Государственный архив Российской Федерации, ф. Р-1235, оп. 80, д. 62, 180 л. 11. Контрреволюция в Чернігові // Нова рада. – 5 серпня 1917. – С. 2. 12. [У Старій-Басані на Чернігівщині...] // Нова рада. – 9 листопада 1917. – С. 3. 13. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: енциклопедичний довідник / [відп. ред. І. Ф. Курас]. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1987. – 632 с. 14. Речь председателя министров кн. Львова на частном совещании Государственной Думы // Вестник Одесского земства. – 6 июля 1917. – С. 3. 15. Организация революционной власти на местах // Рабочая газета. – 19 мая 1917. – С. 1. 16. Государственный архив Российской Федерации, ф. 1788, оп. 2, д. 32, 139 л. 17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2241, оп. 1, спр. 20, 36 арк. 18. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 254а, спр. 59, 170 арк. 19. Там само, оп. 12, спр. 1470, 120 арк. 20. Там само, оп. 254а, спр. 47, 111 арк. 21. Милуков П. Н. Катастрофа самодержавия / П. Н. Милуков // Свободная мысль. – 1997. – № 2. – С. 103–114. 22. [Часопис «Vossische Zeitung» доносить...] // Рідне слово /Українська народна часопись. – Ч. 3–4. – 14 липня 1917. – С. 5. 23. Александров А. Очередные задачи революции / А. Александров // Русская воля (Петроград). – 5 апреля 1917. – С. 3. 24. Церетели И. Г. Кризис власти. Воспоминания лидера меньшевиков, депутата II Государственной думы. 1917 – 1918. / И. Г. Церетели. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255 с. 25. Яковлев А. Уроки одной революции / А. Яковлев // Свободная мысль. – 1992. – № 7. – С. 93–99.

Алла Нитченко

РАЗРУШЕНИЕ ВЕРТИКАЛИ МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ ОСЕНЬЮ 1917 Г.

На примере отдельной административной единицы – Черниговской губернии исследованы причины малоэффективной деятельности и кризис местных органов исполнительной власти и самоуправления осенью 1917 г. Констатировано, что после свержения монархии, в феврале 1917 г., на все украинские губернии была распространена власть центральных министерств Временного правительства. Проанализирован комплекс недостатков и просчетов в деятельности Временного правительства по реорганизации местного управления. Доказано, что пик деструктивных процессов и дезорганизации вертикали местного управления пришелся на осень 1917 г.

Ключевые слова: Временное правительство, вертикаль власти, местные органы исполнительной власти, самоуправление, Черниговская губерния.

AllaNitchenko

THE DESTRUCTION OF LOCAL GOVERNMENT VERTICAL IN CHERNIGOV REGION IN THE FALL 1917

In terms of a separate administrative unit – Chernigov province the causes of inefficient activity and the crisis of local executive authorities and self-government in the fall 1917 have been investigated. It was stated that after the overthrow of the monarchy in February 1917, the power of the central ministries of the Provisional Government has been distributed over all Ukrainian provinces. The complex of shortcomings and mistakes in the work of the Provisional Government for the reorganization of local government has been analyzed. It is proved, that the peak of the destructive processes and disorganization of local government vertical took place in the fall 1917.

Key words: Provisional Government, chain of command, local executive authorities, self-government, Chernigov province.

УДК 94 (477) «1917/1920»

Вячеслав Попов

ДЕФОРМАЦІЯ ПРЕДМЕТНОГО СВІТУ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ У 1917–1920 РР.

У статті характеризуються процеси, які відбувалися під час революції та громадянської війни 1917–1920 рр., у оточуючому міських мешканців середовищі, що складалося зі звичних речей. Визначається доля всього хатнього майна, зокрема меблів, одягу, посуду, книг тощо. Робиться висновок, що внаслідок втрати традиційного стилю життя, більшість городян позбавилася не тільки колишніх звичаїв та звичок, але й залишила у минулому свою соціальну ідентичність. Це явище додатково сприяло перемозі більшовиків.

Ключові слова: національно-демократична революція 1917–1920 рр. в Україні, повсякденне життя міського населення, житловий фонд, хатнє майно, спекуляція.

Повсякденності була в усі часи притаманна певна ступінь автономності, яскраво виражений інерційний характер, спроба захиститися від тиску соціальних процесів. Будь-який сучасник прагнув усіма силами зберегти замкнутість звичного маленького світу. У реаліях громадянського протистояння, закріплені у свідомості людей схеми поведінки, засновані на здоровому глузді і життєвому досвіді, переставали працювати. Життєва монотонність, настільки характерна для повсякденного існування людей, ставала недосяжною фантазією. Кожен новий день ставив людину перед необхідністю пошуку нестандартних шляхів вирішення тривіальних завдань. Реалізація потреб та інтересів завжди припускала здійснення особистого вибору. У кризову епоху вибір ставав доленосним, від його правильності в буквальному сенсі залежало життя. У минуле пішли колишні звички, пріоритети, смаки. Символом цього була доля домашніх речей і будинків, які багато в чому повторили долю своїх господарів.

Звичне оточення служило для пересічної людини свідченням стабільності її повсякденного життя. Симптоми неблагополуччя в навколишньому середовищі проявилися, зокрема, і в змінах у колі традиційних предметів. Вплив глобальних процесів у період 1917–1920 рр. на буденність, представлену в даному випадку домашнім майном, представляє науковий інтерес, оскільки допомагає з'ясувати мотиви поведінки пересічного обивателя, причини його вчинків, сенс соціально-політичного вибору.

Побутова складова повсякденності 20–30-х рр. ХХ ст. була предметом уваги багатьох дослідників. Класичним твором з названої теми є книга Ш. Фіцпатрік «Повсякденний сталінізм». У ній багато паралелей з періодом громадянської війни [1]. Житло і побут городян України в 20–30-х рр. ХХ ст. аналізуються в книзі М. Борисенка. В аналізі теми історик часто звертається до подій більш раннього періоду, тобто до 1917–1920 рр. [2]. У 2009–2010 рр. вийшла колективна двотомна монографія під редакцією С. Кульчицького, у якій подана розгорнута картина повсякденності України в роки НЕП [3]. Петербурзькі дослідники Н. Лебіна і О. Чистиков присвятили свою монографію «Обиватель і реформи» повсякденному життю лєнінградців в 20-і і 50-і рр. ХХ ст. У вивченні періоду НЕП вони неодноразово використовували ретроспективу подій громадянської війни [4]. Глибоке, всебічне дослідження, присвячене населенню Уралу, його життю в 1917–1922 рр., належить І. Нарському [5]. На матеріалах Центральної Росії базується книга О. Ільхова, у якій головну увагу приділено матеріальному становищу міського населення в 1917–1921 рр. [6]. Вивченням повсякденного життя на Північному Кавказі багато років займався О. Семенов, який спробував узагальнити основні аспекти теми для всієї Росії [7].

Тим не менш, характеристика міської повсякденності в Україні періоду революції та громадянської війни 1917–1920 рр. в такому її аспекті, як зміни в стані житла, домашньої обстановки, меблів та різного начиння, одягу та інших, необхідних у побуті, речей, ще залишається за межами історичних досліджень. Виходячи з викладеного, метою пропонованої статті є вивчення процесу руйнування звичного світу речей, що оточували міських обивателів до революції.

Для реалізації мети передбачається вирішення наступних завдань: проаналізувати етапи основних змін в стані приватних будинків і квартир; розглянути причини поступового зникнення обстановки, яка раніше оточувала мешканців міського житла; сформулювати соціальні та психологічні наслідки втрати основними групами населення міст традиційного середовища проживання.

З настанням епохи революційних потрясінь, зміни у приватній сфері, в першу чергу, торкнулися власне осель. Вже на початку осені 1917 р у великих містах різко зросла активність на

ринку нерухомості. У Києві почалася «вакханалія купівлі та продажу» будинків [8]. Недовге правління більшовиків вагомо відбилося на житловому фонді. П. Скоропадський, опинився на початку 1918 р в київському будинку своєї старої знайомої: «Кругом порожньо, вікна вибиті, сад розорений. Виявляється, більшовики зробили у них обшук і привели будинок в такий стан» [9, с. 119].

Влітку 1918 в Донбасі були потрібні серйозні роботи з приведення в порядок квартир для робітників, так як «в існуючих квартирах вибиті всі стекла, зруйновані печі, винесені плити, частково зірвані підлоги, поламані віконні рами» [10, арк. 64].

З лютого 1919 р. київські обивателі все більше втрачали замкнутість свого звичного маленького світу. Сім'я київської студентки була змушена потіснитися, і прийняти двох червоноармійців [11, с. 209]. Багато будинків постраждало від бойових дій. У жовтні 1919 р в Києві у квартирі академіка В. Вернадського вікна були розбиті після вибуху. Сусіди академіка придумали заскрити вікна «зі стінок книжкових шаф і картин» [12, с. 171].

Пізньої осені 1919 р. у деяких квартирах мешканці, що повернулися, приводили все в порядок, в більшості інших люди байдуже жили «серед чужих уламків». Не було жодного будинку, де залишилася б в порядку каналізація [11, с. 238]. Київська студентка в січні 1920 р. відвідала квартиру, де на столі були «битий посуд і рвана скатертина» [11, с. 239]. В. Вернадський на особистому прикладі оцінив стан людини, позбавленої власного будинку: «Жахливо жити без кута. Майже без речей, все у чужих, або зсунуті в «ущільнених квартирах». Люди, нарешті, починають знемагати від такого життя» [12, с. 74].

Сумна доля спіткала зручні меблі та інші домашні речі, з якими доводилося розлучатися. Постільна білизна йшла на продаж. Вже у 1917 р. простирадла на ринках купувалися за 20 крб. і через хвилину продавалися за 45 [13, арк. 51]. Юнкер Яконовський в січні 1919 р. на базарі в Кременчуці продав байкову ковдру своєї «білгородської тітки». Виручених грошей вистачило на три квитка на поїзд і ситний обід [14]. У Криму в кінці 1920 р. простирадла були «найкращою валютою» [15, арк. 31].

Меблі й білизна постійно ревізувалися. У березні 1918 р. в Полтаві В. Вернадський записав у щоденнику, що місцеві жителі обговорювали початок обшуків в приватних будинках: «Беруть, кажуть, білизну та їжу» [12, с. 54]. У лютому 1919 р. київська студентка зустрічала «на кожному кроці підводи, навантажені ревізованими меблями. До установ ввозять стильні меблі, килими, дзеркала» [11, с. 210]. Багато майна було потрібно для відкриття лазаретів. Червоний командир Демченко в одному з українських містечок зайнявся організацією госпіталю. «Обстежили всі будинки містечка, щоб зібрати хоч яку-небудь кількість ліжок та матраців. По всіх вулицях люди несли подушки, ковдри, килими, перини» [16, с. 237–238].

Городяни рубали на дрова «дерев'яні ліжка та старі стільці» [17, арк. 31]. У квітні 1919 р. все квартирне майно взяте на облік у Києві. Жодні меблі не вивозилися з квартири «без особливого на це кожен раз дозволу» [18, арк. 38]. Підсумком анархії стало практичне зникнення нормальних меблів. В. Корсак, оселившись в 1919 р. у київському готелі, зауважував, що його сусід «влаштувався на ліжку без матраца, з одною пружинною сіткою», а сам він «волів зайняти високе плато з двох столів» [19, с. 165]. В. Шульгін в Одесі в 1920 р. займав квартиру, де, «крім садових лавок», жодного іншого меблювання не було. «Ми спали на голій підлозі» [20, с. 435].

Довелося розлучитися і з багатьма видами одягу. Інтелігенція «скоро переодяглася у придбане у солдатів сіре шинельне сукно, перероблене на пальта» [13, арк. 50 зв.]. Київська студентка звернула увагу на зменшення кількості «елегантних і навіть охайно одягнених перехожих» [11, с. 211]. Потім почалися повальні грабунки, які іноді маскувалися під ревізії [13, арк. 28]. Більшовики в 1919 р. в Одесі дозволили залишити кожному жителю «одну пару черевиків, один костюм або плаття, три сорочки, три пари кальсонів, два простирадла, дві наволочки» [21, с. 48]. У квітні 1919 р. київська комісія зі збору одягу при виконкомі опублікувала постанову про здачу буржуазією у семиденний термін надлишків білизни та одягу [18, арк. 75].

У червні 1919 р. київська студентка записала в щоденнику, що «вже чотири місяці» вони ховали своє майно «по знайомим, як злодій – крадене» [11, с. 217]. Часто люди зберігали тільки ті предмети одягу, які вдавалося забрати з собою. Один із знайомих І. Буніна в квітні 1919 р. в Одесі носив на собі двоє штанів і дві сорочки, побоюючись грабежу [22, с. 127]. Знайома київської студентки ходила в кількох «різних сукнях» [11, с. 239].

Нарешті, одяг йшов на продаж або обмін. Біженка з Харкова на одній зі станцій «виминяла свою кофточку на курку» [19, с. 34]. У 1919 р. продукти можна було тільки «виминяти лише за яку-небудь кофточку, сорочку, штани, кашкет» [17, арк. 31 зв.]. При білих в Києві люди «розпродавали речі, плаття, залишаючись часто на зиму без теплого одягу» [19, с. 214]. В. Вернадський у кінці 1919 р. вирішив продати свій фрак, за який обіцяли 1 тис. крб. [12, с. 171]. Цікаво, що в такий час ще існував попит на фраки.

Наприкінці війни відчувався гострий дефіцит найелементарніших речей. У В. Шульгіна з товаришем «була одна вихідна сорочка на двох» [20, с. 435]. Земський діяч Оболенський в 1920 р. в Криму нарікав, що «одяг та взуття зношувалися, і підновляти їх не було ніякої можливості», внаслідок дорожнечі [23, с. 63]. У радянському Харкові, у серпні 1920 р., жінка отримала для носіння «три чоловічих сорочки і спідницю» [24, арк. 41зв.]. У відповідь на висловлене невдоволення місцева функціонерка Т. Троїцька заявила, що «весь Харків роздягнений, весь Харків бос» [24, арк. 42].

Нарешті, багато домашніх дрібниць, які створювали мирний затишок, також опинилися в чужих руках, або просто пропали. «Тисячі звичайних речей, на які раніше дивилися як на щось, само собою зрозуміле, стали трудністю, коштовністю, часом неможливими для отримання» [25, с. 9].

Люди намагалися зберегти хоча б спогади про спокійне життя, у вигляді навіть непотрібних речей. Г. Венус в Сумах звернув увагу, що господиня, у якої вони зупинилися, берегла зламаний годинник, подарований їй загиблому від рук бандитів чоловіку на колишній службі [26]. Біженка з Харкова, яка їхала у військовому ешелоні, щоб зварити курку, скористалася квітковим горщиком, а суп їла «подвійною ложечкою для заварки чаю» [19, с. 34]. Під час відходу з Одеси в лютому 1920 р. В. Шульгін обміняв декілька фунтів кукурудзяного борошна «за чашку якусь», що знайшлася у нього [20, с. 346]. Люди, що місяцями кочували по країні, возили з собою якісь дивні предмети, вкрай незручні в похідному побуті. Можливо, це були милі серцю сувеніри, що нагадували про безповоротне минуле.

Сумними були перспективи домашніх бібліотек, вони також були або конфісковані, або розпродані, або спалені в печах [11, с. 210]. Київська студентка записала в щоденнику влітку 1919 р.: «Хороші книги можна купити на вулиці. Боляче дивитися на ці книги. Майже всі вони з ініціалами, багато з написами» [11, с. 221]. І ще один запис, через кілька днів: «З усіх речей, які гинуть, найбільше шкода книги. Вони купувалися і зберігалися з найбільшою любов'ю» [11, с. 222].

Численний домашній скарб заповнив міські базари, комісійні магазини. У 1917 р. на чернігівському базарі продавалися речі, відібрані під час пограбувань, серед яких були парасольки, спідниці, килими, шкатулки, скрипки, фраки та смокінги, валізи, золоті портсигари [13, арк. 50 зв.]. У 1918 р. в невеликому комісійному магазині Полтави на полицях були виставлені шуби, сукні, калоші, фотографічні апарати, старі іграшки, дитячі горщики, чийсь подарунок, «з ще не стертими написами» [27]. Київський адвокат О. Гольденвейзер зазначав, що базари «отримали характер постійних ярмарків, на яких можна було дістати рішуче все – зрозуміло, уживане» [28, с. 287]. У 1919 р. на базарі Чугуєва продавалося останнє, що було. «Улюблені старі речі» потроху йшли за безцінь «для підтримки нестримного «балансу» бюджету» [29]. Восени того ж року на Галицькому базарі Києва городяни винесли на продаж «і попільничку, і шахові дошки, і піджаки з самоварами, і останні чайні ложки» [30]. У 1920 р. в Севастополі, під час евакуації, майно валялося на бруківці. В одному з покинутих тюків поглядам свідків відкрилися «дзеркала, картини, бронза, дамська білизна, плаття, дитячі речі, ікони та інші домашні дрібниці» [31, с. 96, 99].

Таким чином, упродовж 1917–1920 рр. відбулися глибокі деформації предметного світу. Зникли звичні прикмети мирного часу – доглянуті парки з садовими лавками, чисті і рівні вулиці, громадський транспорт, який справно працював. Почалося руйнування парків, площ і вулиць, їх звичайного вигляду. Крім знищення зелених насаджень, пошкодження фасадів будинків і вуличного покриття, замінювалися новими старі пам'ятники, звичні афіші заклеювалися революційними плакатами. З'явилися несанкціоновані звалища сміття, спочатку за межами дворів, а потім і у дворах. Були захаращені внутрішні приміщення будинків і квартир, тобто зруйнувалися структури внутрішнього простору. Холод у домішках, відсутність комунальних зручностей, необхідність у невідповідних умовах займатися домашніми справами позбавили людей звичного затишку. Потреба змусила відмовитися від безлічі корисних у побуті речей і милих дрібничок, які пішли в обмін на їжу. З квартир зникли домашні бібліотеки, книги з яких пішли або на опалення, або на продаж. Більшовицькі реквізиції довершили справу. Позбувшись всіх зовнішніх ознак міської культури, люди втратили урбаністичний стиль життя, перетворилися на шукачів шматка хліба і поліна дров, що означало втрату соціальної ідентичності. З втратою традиційного середовища проживання, зосередившись на елементарному виживанні, багато городян втратили волю до опору. Психологічний перелом, що стався, вселив у них почуття апатії та байдужості, готовність прийняти будь-які нові правила, нав'язані переможцями, тобто більшовиками.

Список використаних джерел

1. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М.: РОССПЭН, 2001. – 334 с.
2. Борисенко М. В. Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ століття: Монографія / М. В. Борисенко. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 357 с.
3. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.):

Коллективная монография. Відп. ред. С. В. Кульчицкий. – К., 2009. – Ч. 1. – 445 с.; ч. 2. – К., 2010. – 382 с. 4. Лебина Н. Б., Чистиков А. Н. Обыватель и реформы. Картины повседневной жизни горожан / Н. Б. Лебина, А. Н. Чистиков. – СПб: «Дмитрий Булавин», 2003. – 340 с. 5. Нарский И. В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг. / И. В. Нарский. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. – 632 с. 6. Ильюхов А. А. Жизнь в эпоху перемен (1917–1921 гг.) / А. А. Ильюхов. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2007. – 264 с. 7. Семенов А. А. Повседневная жизнь населения России в годы Гражданской войны (1917–1920 гг.) / А. А. Семенов. – Армавир: Армавирское полиграфпредприятие, 2005. – 170 с. 8. Миниатюры // Киевская мысль. – 21 сентября 1917 г. – № 100. 9. Скоропадський П. П. Спогади / П. П. Скоропадський. – Київ-Філадельфія, 1995. 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 5, оп. 1, спр. 53, арк. 64. 11. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.) // Архив русской революции. – Берлин: Изд-во «Слово», 1924. – Т. 15. 12. Вернадський В. І. Щоденники / В. І. Вернадський. – К.: НАНУ, 2011. – Том 9. 13. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 21. 14. Яконовский Е. Фарфоровая кокарда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm. 15. Государственный архив Российской Федерации, ф. 5881, оп. 1, д. 158, л. 31. 16. Демченко М. И. Шестой повстанческий. – М.: Воениздат, 1964. 17. Российский государственный военный архив, ф. 40238, оп. 1, д. 39, л. 31. 18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 114. 19. Корсак В. В. (Завадский). У красных. У белых. Великий исход / В. В. Корсак // Красная смута. – М.: Содружество «Посев», 2011. 20. Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки / В. В. Шульгин. – М.: Современник, 1989. 21. Шкляев И. Н. Одесса в смутное время / И. Н. Шкляев. – Одесса: Изд. центр «Студия «Негоциант», 2004. 22. Бунин И. А. Окаянные дни / И. А. Бунин. – М.: Политиздат, 1990. 23. Оболенский В. Крым при Врангеле / В. Оболенский. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1927. 24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 181. 25. Кравченко В. Я выбрав волю / В. Кравченко. – Торонто – Канада: Друкарня «Українського робітника», 1948. – С. 9. 26. Венус Г. Война и люди. Семнадцать месяцев с дроздовцами. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dk1868.ru/history/venus.htm>. 27. На аукционе // Полтавские новости. – 31 октября 1918 г. – № 156. 28. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции. – М.: Терра-Политиздат, 1991. – Т. 6. 29. Родные картинки // Родина. – 8 сентября 1919 г. – № 62. 30. Безработные // Южная копейка. – 12 сентября 1919 г. – № 4. 31. Слободской А. Это было... (на Украине и в Крыму в 1918–1920 гг.) / А. Слободской. – Харьков: Пролетарий, 1926.

Вьячеслав Попов

ДЕФОРМАЦИЯ ПРЕДМЕТНОГО МИРА В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ЖИТЕЛЕЙ УКРАИНСКИХ ГОРОДОВ В 1917–1920 ГГ.

В статье охарактеризованы процессы, происходившие во время революции и гражданской войны 1917–1920 гг. в окружающей городских жителей среде, состоявшей из привычных вещей. Определяется судьба всего домашнего имущества, в частности мебели, одежды, посуды, книг, и т.д. Делается вывод, что, в результате утраты традиционного стиля жизни, большинство горожан лишилось не только прежних обычаев и привычек, но и оставила в прошлом свою социальную идентичность. Это явление способствовало победе большевиков и всяческим социальным экспериментам в будущем.

Ключевые слова: национально-демократическая революция и гражданская война 1917–1920 гг. в Украине, повседневная жизнь городского населения, жилищный фонд, домашнее имущество, спекуляция.

Vyaceslav Popov

DEFORMATION OF THE WORLD OF THINGS IN THE DAILY LIFE OF RESIDENTS OF UKRAINIAN CITIES IN 1917–1920

The article describes the processes that took place during the Revolution and the Civil War of 1917–1920 in the environment of urban residents which consisted of the usual things. The fate of the entire household goods, in particular furniture, clothes, dishes, books, etc. is determined. It concludes that, as a result of the loss of traditional lifestyles, the majority of citizens not only lost their former customs and habits, but also left behind their social identity. This phenomenon had contributed to the victory of the Bolsheviks, and all sorts of social experiments in the future.

Key words: the National Democratic Revolution and the Civil War of 1917–1920 in Ukraine, the daily life of the urban population, housing, household goods, speculation.

УДК 94(477)

Іван Янюк

СТРУКТУРА І ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ ПАРЦЕЛЯЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА «ЗЕМЛЯ» У ЛЬВОВІ (1907–1923 РР.)

У статті розкрито структуру та організацію управління парцеляційного товариства «Земля» у Львові в період від його заснування – до остаточного переходу Східної Галичини до складу Польщі. Визначено основні органи управління товариством та розкрито їх функції.

Ключові слова: парцеляція, товариство «Земля», структура, управління, земля.

Актуальність питання структури і організації управління парцеляційного товариства «Земля» у Львові полягає у тому, що ця тематика залишається практично не розкритою в українській історичній науці.

Наукова новизна дослідження полягає у залученні не досліджуваної раніше джерельної бази, а також вивченні проблем, які раніше не були розкриті українською історичною наукою.

Об'єктом дослідження є соціально-економічний розвиток Східної Галичини впродовж окресленого періоду. Предметом дослідження є особливості структури та організації управління парцеляційного товариства «Земля» у Львові.

Мета дослідження – проаналізувати структуру та організацію управління парцеляційного товариства «Земля» у Львові в зазначений час.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: визначити структуру парцеляційного товариства «Земля» у Львові, дослідити організацію управління парцеляційного товариства «Земля» у Львові, оцінити його внесок в соціально-економічний розвиток краю.

Питання економічного розвитку українських земель в цей період досліджували В. Виздрік [1], І. Витанович [2], О. Горовий [3], С. Злупко [4], З. Комаринська [5], Б. Лановик [6]. Але окресленій проблемі достатньої уваги не було приділено.

Джерельною базою дослідження є матеріали ф. 845 «Кооперативний банк «Земля», м. Львів» Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [7–12].

Таким чином, можна констатувати, що джерельна база окресленої проблеми в українській історіографії практично не використовувалася, це питання залишається не висвітленим в історичній науці.

Структура і управління Львівським парцеляційним товариством «Земля», за винятком незначних змін, залишалася сталою впродовж 1907–1923 рр. [7]. Товариство утворило фірму «Парцеляційне товариство «Земля» [7, арк. 1], основним місцем розташування якого було м. Львів, площа Ринок, 43 [8, арк. 9]. Поштовою адресою інституції була вул. Сисустуска, 38 [12, арк. 49]. За організаційно-правовою формою воно було товариством з обмеженою відповідальністю. Основною метою діяльності якого було отримання матеріальної вигоди його членами [7, арк. 1]. Для того, щоб стати членом товариства, потрібно було придбати хоча б один уділ, вартість якого у 1908 р. становила 200 крон [8, арк. 1 зв.]. У 1923 р. вартість уділу становила 5000 польських марок [7, арк. 3]. Кількість уділів для одного члена не була обмеженою [8, арк. 1 зв.].

Консалтингові послуги товариству «Земля» надавав Ревізійний союз українських кооператив (далі – РСУК) [10, арк. 1]. Статути та діловодні документи товариства викликали зацікавлення й використовувалися для наукових досліджень за кордоном. Так, 21 жовтня 1921 р. РСУК повідомив товариство «Земля» про те, що президент шведського кооперативного союзу у Фінляндії, професор університету в Гельсінгфорсі, доктор філософії і медицини Юрій фон Вендт просить задля порівняння різних кооперативних організацій надіслати йому на німецькій, англійській та французькій мовах статuti товариства «Земля», однієї із спілок та інформацію про подальший розвиток [2, арк. 26–26 зв.]. У відповідь на цей лист товариство скаржилося на неможливість здійснення будь-яких прогнозів щодо прибутку, оскільки це було складно реалізувати, зважаючи на польську окупацію Східної Галичини, складні економічні умови, порушення товарообміну тощо [8, арк. 26 зв.].

Безпосереднє керівництво товариством здійснювала рада директорів [1, арк. 8], Основні положення щодо діяльності та функцій якої затверджено 18 червня 1908 р. [9, арк. 3 зв.]. Рада директорів складалася з трьох осіб та трьох їх заступників [7, арк. 23]. За напрямками діяльності директори виконували технічні, керівні та адміністративні функції [9, арк. 1]. Функції керуючого директора: ведення протоколів засідання, поштові операції товариства, скликання і проведення засідань, головування на засіданнях, оформлення звітності, документації, візування векселів, визначення часу і тривалості відпусток працівників, проведення інвентаризації, виконання функції загального нагляду і фінансового контролю тощо [9, арк. 2]. Функції технічного директора: аудит об'єктів власності, які підлягали парцеляції (перевірка якості ґрунтів, контроль за документацією,

тощо), звітування перед наглядовою радою про стан господарства та управління власністю тощо [9, арк. 2 зв.]. Функції адміністративного директора: управління бухгалтерією товариства, облік окремих актів: сервітутів, кореспонденції, контрактів, подань до різних органів влади, робота з клієнтурою [9, арк. 3], подання податкових декларацій, взаємодія із державними органами тощо [9, арк. 3 зв.].

Директорів на засіданні призначала наглядова рада, вибираючи їх з середовища членів товариства. Повноваження дирекції обмежувалися функціями наглядової ради та загальних зборів товариства [7, арк. 64 зв.]. Функції між директорами розподілялися наглядовою радою [3, арк. 1]. З 1923 р. рада директорів також мала виконувати управління парцеляційними структурами до часу утворення відповідних агенцій [7, арк. 59]. Рішення загальних зборів або наглядової ради були обов'язковими для виконання радою директорів [7, арк. 8].

Для прийняття рішення потрібна була присутність трьох членів ради директорів [7, арк. 23]. Для цього вони мали ставити свої підписи під протоколом [9, арк. 1], таким чином, зазначивши свою присутність. Для прийняття рішення була необхідна більшість голосів від кількості присутніх на засіданні членів ради директорів, для того, щоб будь-яке зобов'язання товариства набрало юридичної сили, потрібні були підписи двох членів ради директорів [7, арк. 8; арк. 64 зв.]. Рада директорів призначала керуючих товариством, визначала суми їх заробітної плати, а також, за потреби звільняла їх. Також вона була матеріально відповідальною у відповідності до норм статуту товариства та діючого на той час законодавства [7, арк. 59].

Засідання ради директорів відбувалося, зазвичай, раз у тиждень. Якщо потрібно було провести позапланове засідання, то це можна було зробити на прохання будь-кого з членів ради директорів. Головував на засіданнях та призначав їх позачергове проведення керуючий директор. У випадку його відсутності або неможливості виконувати з якоїсь причини свої функції, його заміняв технічний директор, який перебирав на себе функції керуючого директора у разі неможливості останнім виконувати свої функції більше чотирнадцяти днів [9, арк. 1].

На засіданнях ради директорів вони звітували про роботу, проведену з часу останнього засідання. Звіти подавалися у письмовій формі кожному присутньому на засіданні. Кожен з них виконував такі функції: визначав кількість годин робочого дня для персоналу, контролював діловодство, наглядав за змінами правил видачі кредитів, дотриманням працівниками свого відділу службової інструкції, оцінював вартість векселів та інші функції, передбачені нормами статуту [9, арк. 1 зв.].

Наглядова рада могла дозволити директорам брати майно товариства в парцеляцію, надавати позики, призначати адміністрацію в маєтках, приймати керуючих і визначати розпорядок їх роботи, укладати договори з членами товариства, оцінювати майно, яке передавалося під заставу товариству, визначати терміни повернення кредитів [9, арк. 1–2].

Не пізніше, як через три місяці після завершення адміністративного року, рада директорів мала подавати річний звіт наглядовій раді. У ньому подавалися усі фінансові надходження та видатки, які здійснювалися касами товариства упродовж підзвітного періоду; розрахунок прибутків та видатків; фінансовий баланс маєтків, які належали товариству; облік загальної кількості членів товариства та їх уділів, а також виплати дивідендів з прибутку товариства «Земля» [7, арк. 6].

Наглядова рада обиралася на загальних зборах товариства терміном на три роки. Цей орган здійснював контроль за роботою органів управління товариством і складався із дев'яти членів і трьох заступників, які обиралися з членів товариства [1, арк. 9]. Термін повноважень членів наглядової ради – 3 роки. Перші два роки частину ради переобирали за допомогою жереба. Кількість термінів перебування в наглядовій раді одного члена товариства була необмеженою [7, арк. 65].

Члени наглядової ради обирали зі свого складу голову, першого і другого містоголів, секретаря і заступника секретаря. Керував на засіданнях ради її голова. Для набуття юридичної сили рішень ради, потрібна була присутність не менше п'яти членів [7, арк. 59]. Рішення наглядової ради приймалися шляхом голосування. Для набуття чинності потрібні були голоси більшості присутніх на засіданні [7, арк. 65 зв.].

Наглядова рада могла бути розпущена рішенням трьох чвертей членів від присутніх на загальних зборах товариства. Таким способом міг бути відкликаний кожен член наглядової ради [7, арк. 9]. Функції, які виконувала наглядова рада: ведення звітності, нагородження та покарання директорів та управляючих товариства, визначення відсотків на кредити, видані товариством, а також на обіговий капітал товариства, ухвалення регламентів [7, арк. 65 зв.], прийняття нових членів, відкриття нових філій, нагляд за веденням діловодства, скликання загальних зборів, вибір часопису для публікації повідомлень про діяльність товариства тощо [7, арк. 11].

Також наглядова рада встановлювала осіб, які мали доступ до каси товариства [9, арк. 3 зв.]. Члени наглядової ради несли особисту відповідальність за збитки, завдані ними товариству [7, арк. 11]. З 1923 р. на засіданні наглядової ради могли бути присутні представники органів державної влади [7, арк. 59 зв.]. Наглядова рада могла виключити будь-якого члена товариства за поданням

ради директорів, у випадку завдання збитків товариству. Це рішення було незворотнім і кінцевим [8, арк. 1]. У випадку потреби наглядова рада могла скликати надзвичайні збори. Для цього необхідне було письмове звернення дирекції товариства або не менше 10 % членів РСУК. У такому випадку збори мали бути проведені не пізніше, ніж через шість тижнів після звернення [7, арк. 79].

Вищим органом управління товариства «Земля» були загальні збори товариства, які скликалися не рідше, ніж щороку і в них брали участь всі члени товариства [7, арк. 18]. Кожен член товариства мав право одного голосу, незалежно від кількості уділів, які він мав у власності [7, арк. 12]. Скликала загальні збори наглядова рада. З 1923 р. право скликати надзвичайні збори мала рада директорів або група не менше як з десяти членів товариства. Для цього потрібно було не раніше, як за шість тижнів повідомити про це у відповідному часописі [7, арк. 60].

До функцій загальних зборів належали вибори наглядової ради, затвердження її окремих рішень, розподіл прибутку товариства, визначення максимальної суми зобов'язань товариства, максимального кредиту, який може бути виділений одному членові, встановлення суми внесків, ухвалення змін і доповнень до статуту, визначення сум вступу в члени інституції, що не вважалось зміною статуту, прийняття рішень щодо проведення ревізій, ухвала рішення про ліквідацію товариства. Голосування на загальних зборах відбувалися таємно, картками [7, арк. 18 зв.].

Контроль за діловодством товариства від імені його ради, у відповідності до статуту та закону від 9 квітня 1875 р., здійснювала ревізійна комісія [11, арк. 7]. Її діяльність регламентувалася окремим положенням [11]. Керівником комісії та його заступником були, відповідно керівник та заступник ради товариства. Їх обирали кожного року на першому, після загальних зборів, засіданні. Референта комісії вибирали серед себе її члени [11, арк. 13]. Голова ревізійної комісії відповідав за виконання регламенту роботи ревізійної комісії [11, арк. 11].

У разі відсутності когось із керівників комісії, його заміняли у відповідності до ієрархії посад. Для виконання своїх функцій на засіданні комісії було достатньо присутності когось із керівництва (керівника, заступника або референта) та одного члена комісії [11, арк. 16]. У разі необхідності для здійснення ревізії могли бути залучені члени ради товариства [11, арк. 11]. Якщо хтось з членів комісії без причини не брав участі в її роботі більше двох місяців, то він позбавлявся повноважень за рішенням ради товариства, відповідно до подання керівника ревізійної комісії [11, арк. 16 зв.].

Упродовж року, не рідше одинадцяти разів, ревізійна комісія перевіряла діловодство товариства. Нею проводилося не менше двох позапланових комплексних перевірок [11, арк. 10]. До 31 грудня кожного року комісія мала здійснювати інвентаризацію каси та інших об'єктів, а упродовж січня – проводити ревізію всіх рахунків товариства [11, арк. 19].

В обов'язки ревізійної комісії входив нагляд за знаходженням доступному для читання членами товариства місці таких документів, як вартість відсоткової ставки від позичок та ощадних вкладень, а також способи нарахувань відсотків; повідомлення про уповноважених до управління фінансами товариства та візування його рішень у точно вказаний час прийому та інструкцій, що забороняють здійснювати прийом готівки в інший час, ніж вказаний в даному документі, а також поза межами товариства [11, арк. 10 зв.].

Ревізійна комісія слідувала за точним оформленням документів, що видавала рада директорів товариства. Особливий контроль здійснювався за введеними в обіг ощадними книжками, реєстрами уділів, облигаціями, вексями тощо [11, арк. 16 зв.]. Діяльність членів ревізійної комісії оплачувалася відповідно до рішення наглядової ради, окремо за кожне її засідання, що тривало більше двох годин [11, арк. 8]. На нашу думку, обмеження, що накладалися на час роботи комісії, негативно відображалися на ефективності використання часу цим контролюючим органом.

Рішення щодо повідомлення ради директорів про планову ревізію комісія приймала на свій розсуд, в залежності від обставин. У процесі здійснення ревізії роботи ради директорів, ревізійною комісією вилучалися усі облікові книги, касові чеки, звіти про окремі акти парцеляції. Рада директорів мала представити точний фінансовий звіт за поточний місяць [11, арк. 8].

Особливості діяльності комісії детально розписувалася у спеціальній інструкції. Свою роботу в ході фінансової ревізії комісія мала розпочати із перерахування всієї готівки, наявної у касі. Будь-які невідповідності між реальним станом речей та фінансовим звітом мали бути записані в спеціальній ліквідаційній книзі. У разі виявлення недостачі, ревізійна комісія мала стягнути збитки із касира. Усі інші матеріальні цінності, які могли знаходитися в касі (бони, страхові купони, поштові марки) комісії не рекомендувалося перераховувати, а лише облікувати наявні звіти [11, арк. 17].

Наступним був етап перевірки векселів та об'єктів, які були надані під заставу. Ревізійна комісія мала перевірити якість виконання радою директорів своїх функцій. Рада директорів мала прозвітувати щодо питань вартості цих об'єктів та надати детальну характеристику поручителів [11, арк. 17].

В останню чергу перевірялися касові операції. В інструкції було чітко застереження, що перед початком перевірки необхідно пересвідчитися в тому, що усі касові звіти перевірені бухгалтером. У випадку, якщо якусь касову книгу або її частину не було перевірено, то за це негайно потрібно було покарати відповідальну особу. Відповідно рекомендувалося чітко визначити право доступу до документації певних службових осіб, щоб виразно окреслити коло відповідальності за ведення кожного документа [11, арк. 30 зв.]. Такий підхід сприяв якісному веденню діловодства, а також встановленню належного рівня дисципліни у веденні роботи товариства та запобігав можливим зловживанням окремим управлінцями.

Усі, етапи перевірки відбувалися на одному засіданні ревізійної комісії. Інші напрямки діяльності органів управління товариством можна було ділити на окремі розділи і встановити такий графік перевірки для кожного із них, щоб інспектувати кожен розділ щомісяця [11, арк. 14 зв.].

Ревізія річного фінансового балансу мала тривати не менше декількох днів. Головним завданням комісії була перевірка відповідності між звітами ради директорів та реальним станом речей господарства товариства. Основними об'єктами ревізії фінансового балансу товариства були облікові книги, інвентар, управління маєтками, вартість активів, якими володіло товариство. Про результати всіх видів перевірок складався відповідний протокол, який спершу представлявся раді директорів, для того, щоб надати можливість їй внести свої зауваження, та, за необхідності, надати роз'яснення щодо тих чи інших аспектів роботи адміністративного апарату товариства «Земля». Після цього звіт передавався на розгляд ради товариства, яка приймала остаточне рішення щодо покарання або нагородження директорів [11, арк. 12].

Остаточне рішення щодо відповідальності того чи іншого службовця або директора приймалося наглядовою радою. До цього часу ніхто не мав права висловлювати будь-які свої думки щодо можливого порушення. Честь і гідність кожного з директорів, а також ради директорів захищалися, оскільки цей орган вважався таким, що представляв усе товариство, репутація якого мала важливе значення [11, арк. 15].

Усі річні звіти, рахунки та ухвали, підписували члени правління і наглядової ради. Вони публікувалися за два тижні перед загальними зборами. У випадку відмови якогось члена наглядової ради або правління підписувати документ, складався окремий відповідний акт [7, арк. 15]. У відповідності із законом, повідомлення про діяльність товариства, мали розміщуватися у спеціальному місці в приміщенні, в якому розташовувалося товариство, а також на сторінках «Господарсько-кооперативного часопису» – періодичному виданні українського кооперативного руху [7, арк. 15].

Отже, структура та організація управління парцеляційного товариства «Земля» у Львові були чітко регламентовані внутрішніми розпорядженнями, положеннями та статутами. Функції окремих підрозділів товариства були добре прописані та чітко розподілені. Діяла система взаємного контролю та противаг, що дозволяло уникнути зловживань окремими особами управління товариства. Також була прописана відповідальність певних структур та окремих керівних осіб. Можна стверджувати, що організація управління товариства була ефективною і сприяла виконанню ним своїх функцій.

Список використаних джерел

1. Виздрик В. Польська аграрна реформа та її реалізація у 20-х рр. ХХ ст. на західноукраїнських землях / В. Виздрик // Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 150–155.
2. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
3. Горювий О. Історико-географічні передумови інвестування господарства Галичини в другій половині ХІХ ст. – поч. ХХ ст. / О. Горювий // Часопис соціально-економічної географії. – 2014. – № 16. – С. 206–210.
4. Злупко С. Економічна історія України / С. Злупко. – Київ: Знання, 2006. – 367 с.
5. Комаринська З. Банки та банківська справа в Західній Україні / З. Комаринська // Вісник НБУ. – 2000. – С. 58–61.
6. Лановик Б. Економічна історія України і світу: Підручник/ Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко. – Київ: Вікар, 1999. – 737 с.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України), ф. 845, оп. 1, спр. 1, 124 арк.
8. ЦДАІЛ України, ф. 845, оп. 1, спр. 2, 32 арк.
9. Там само, спр. 3, 3 арк.
10. Там само, спр. 5, 2 арк.
11. Там само, спр. 7, 21 арк.
12. Там само, спр. 8, 206 арк.

Иван Янюк

СТРУКТУРА И ОРГАНИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ ПАРЦЕЛИЦИОННОГО ОБЩЕСТВА «ЗЕМЛЯ» ВО ЛЬВОВЕ (1907–1923 ГГ.)

В статье раскрыта структура и организация управления парцеляционного общества «Земля» во Львове в период от его основания – до окончательного перехода Восточной Галичины в состав Польши. Указано основные органы управления обществом и раскрыто их функции.

Ключевые слова: парцеляция, общество «Земля», структура, управление, земля.

Ivan Yaniuk**PARTSELYATSIYA COMPANY «ZEMLYA» STRUCTURE
AND ORGANIZATION IN LVIV (1907–1923)**

The structure and management organization of «Zemlya» company located in Lviv during the period from its foundation to the final transition of Eastern Galicia to Poland are revealed in this article. The main authorities of enterprise are specified and their functions are described.

Key words: partselyatsiya, society «Zemlya», structure, management, land.

УДК 94(477.44=161.1) «1921/1923»

Вікторія Єрмакова**ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ ДІТЬМ
ПОВОЛЖЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1921–1923 РР.**

В умовах голоду 1921–1923 рр. найбільш незахищеною категорією виявилось дитяче населення не тільки України, але й голодуючих районів Поволжя. Спільними зусиллями держави та громадськості в Подільській губернії організовано значну допомогу безпритульним голодуючим дітям Поволжя. У статті досліджуються особливості організаційної діяльності та масштаби допомоги голодуючим дітям Поволжя у 1921–1923 рр. Автор визначає основні позитивні та негативні аспекти цього процесу. Головна увага приділена висвітленню рівня життя дітей та умов їхнього повсякденного побуту у дитячих закладах Подільської губернії.

Ключові слова: голод 1921–1923 рр., допомога голодуючим, дитяча безпритульність, Подільська губернія, Поволжя.

Україна сьогодні зіткнулася з новим явищем – діти-переселенці, діти бойовиків-терористів і діти загиблих українських військових, досвіду роботи з якими немає. Тож наразі актуально зазирнути в минуле нашої країни аби дослідити шляхи розв'язання подібних проблем. Однією з них є голод 1921–1923 рр.

Серед дослідників, які аналізували проблему голоду і голодоморів в Україні слід назвати таких науковців, як О. Мовчан і С. Кульчицький [1]. За останні роки з'явилися дослідження, зосереджені навколо питань допомоги жертвам голоду 1921–1923 рр. на Поділлі, зокрема М. Олійника [2]. Водночас, питання допомоги голодуючим дітям, особливо в регіональному аспекті, потребує детального дослідження.

Метою цієї статті є виявлення особливостей організації допомоги голодуючим дітям Поволжя в Подільській губернії у 1921–1922 рр.

Голод 1921–1923 рр. охопив райони Поволжя, Північного Кавказу і Півдня України. Ознаки голоду в Україні були виявлені на початку осені 1921 р., але вищі партійні та радянські органи республіки лише в грудні офіційно визнали його існування.

Голод 1921–1922 рр. збільшив кількість сиріт, безпритульних, покинутих та бездоглядних дітей і висунув найголовнішу задачу – порятунку дитячого населення не тільки України, але й голодуючих районів РСФРР від голодної смерті [3, с.140]. Діяльність держави зосереджувалася на оперативній евакуації населення, худоби, реманенту в урожайні губернії, надання харчування на місцях та отримання і розподіл допомоги із закордону. У 1921 р. РНК УСРР видала постанови та інструкції, що регламентували порядок розташування та утримання голодуючих дітей: «Положення про розміщення безпритульних дітей серед населення» (15 жовтня 1921 р.), «Інструкції нарвідділам, здороввідділам, і робітничим організаціям про прикріплення дитячих закладів до професійно-виробничих колективів» (15 жовтня 1921 р.), «Положення про прикріплення дитячих закладів до пролетарських організацій» (15 жовтня 1921 р.) У цих документах зазначалося, що вся відповідальність за прийом, форму обліку, устрій та евакуацію дітей покладалася на губернські відділи народної освіти, та пропонувалися альтернативні форми роботи – індивідуальний та колективний патронат (прикріплення безпритульних і евакуйованих дітей до сімей, організацій і підприємств) [3, с. 139].

Координація роботи з безпритульними була довірена міжвідомчій Центральній раді захисту дітей, яка об'єднувала представників наркоматів охорони здоров'я, соціального забезпечення, продовольства, земельних справ. У вересні 1921 р. створена секція допомоги голодуючим дітям, котра спочатку підпорядковувалася ЦК Допомоги голодуючим, а потім – Центральній Раді захисту дітей України. При ВУЦВК діяла надзвичайна комісія з боротьби з безпритульністю [4, с. 167].

Незважаючи, на голод в Україні, для прийому дітей із Півночі були визначені Харківська, Київська, Подільська, Чернігівська, Полтавська та Кременчуцька губернії. Власне Подільська губернія готова була прийняти дві тисячі дітей [5, арк. 13].

Спочатку ємкість губерній з прийому голодуючих дітей була визначалася таким чином: Волинська – 1500 дітей, Київська – 1000 дітей, Кременчуцька – 1000 дітей, Полтавська – 1000 дітей, Подільська – 2500 дітей, Харківська – 1500 дітей, Чернігівська – 2500 дітей. Всього планувалося прийняти близько 20 тис. дітей із голодуючих губерній [6, арк. 16]. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про допомогу голодуючим дітям Поволжя» від 16 серпня 1921 р. вже визначала «прийняти на себе зобов'язання забезпечити 25 тис. дітей, дану цифру вважати твердим завданням і докласти зусилля для підвищення кількості, розміщуваних в Україні дітей до 50 тис., дану цифру вважати максимальною» [7].

Заходи боротьби із голодом на Поділлі розпочалася в серпні 1921 р. Вжиття заходів та проведена пропагандистська кампанія дозволила вже до 1 листопада зібрати на Поділлі 27960 пудів хліба і 375994635 крб. Окрім того зібрано 1000 аршин мануфактури та 50 тис. ярдів ниток для дітей, які почали прибувати з голодуючих губерній [2, с. 93].

Після того як з'ясувалося, що Подільська губернія повинна прийняти 3500 дітей, із них 3000 чоловік віку Наркомату освіти і 510 осіб віком до 4-х років була організована трійка в складі відділу управління губвиконкому, представників Наркомату освіти і губздороввідділу з прийому і розміщенню дітей, які прибували до повітів. Організовано два евакопункти у м. Вінниці на 200 дітей і у Вапнярці – 100 дітей, через які діти, після санітарної обробки, відправлялися у повіти. В губернії були обладнані Наркоматом освіти – 100, а губздороввідділом – 8 дитячих будинків. Губернська трійка робила розподіл дітей у повітах, а інструктор підвідділу Охмадиту супроводжував їх в повіти, де був присутній при їх розміщенні. Стан дітей, що прибували, був жахливий. Діти всі були виснажені, роздягнені та роззуті і в більшості випадків приїздили в одній сорочці. Санітарний стан поїздів теж мав багато недоліків: не було санобробки та дезінфекції [8, с. 53].

Для забезпечення дітей дахом над головою, вкрай були ущільнені існуючі дитячі будинки і створені нові, зазвичай, на кошти Наркомосу, що негативно відобразилося на загальному фінансовому стані та дитячій забезпеченості. Повіти, у які скеровувалися голодуючі діти були далекі від ідеалу соціалістичного виховання. Із доповіді Подільського губернського відділу охорони здоров'я за жовтень 1921 р.: «За даний місяць робота виражалась в прийомі дітей із голодуючих губерній, які прибули у Вінницю в кількості 1000 чол. Санпоїзд № 71 в кількості 400 чол. Із цієї партії частина дітей була направлена в Літин – 35 чол., друга в Гайсин, третя в Ямпільський повіт. Дані наступні: в Літині дітей прийняли добре, але там зовсім немає ні мануфактури, ні білизни. В Гайсині Будинок дитини організований при монастирі. Приміщення для дітей не відремонтоване і загрожує обвалом, обладнання ніякого, діти сплять на полу, дров немає, ситуація в справі виховання деморалізується. Відомості надіслані в Раду захисту дітей та наркомат освіти для прийняття заходів. Поїзд № 1183 прибув з 595 дітьми (від Наркомату освіти). Був не розвантажений і відправлений в Ольгопільський повіт. Спостерігається безсистемність у відправці дітей, не проходять карантин. Недоліки: гостра потреба у грошових знаках, теплому одязі, взутті, постільній білизні, посуді і предметах обладнання. Великий недолік – відсутність працівниць на місцях і вихователів» [9, арк. 97].

Всього дітей до 1 січня 1922 р. прибуло організованим шляхом 2053, неорганізованим – 112. Всього – 2165 дітей. Із них хворих дітей – 1313. Діти були розміщені по наступних повітах: Літинський – 35, Ямпільський – 235, Гайсинський – 165, Ольгопільський – 840, Камянецький – 181, Проскурівський – 216, Летичівський – 186, Могилів-Подільський – 220, Ново-Ушицький – 87. Упродовж вересня-березня 1922 р. прибуло організованим шляхом всього 5 тис. осіб, які були розміщені в наступних повітах: Хмельник – 200, Ямпіль – 285, Гайсин – 200, Ольгопіль – 800, Могилів – 300, Камянець-Подільський – 400, Проскурів – 250, Летичів – 150, Жмеринка – 250, Брацлав – 250, Ново-Ушиця – 100, Немирівська санаторія – 225, Вінницький повіт – 100. Стан будинків, у які скеровують дітей за вказаний період суттєво не покращився: «Розміщені діти в більшості випадків незадовільно. Приміщення малі або зовсім не призначені, білизни не вистачає, взуття зовсім немає. Харчування задовільне. Із доповідей варто відмітити особливо важку ситуацію в Жмеринському, Брацлавському, частині Ольгопільського повіту. Проскурівський Унаробраз зовсім не прийняв дітей, залишивши їх у лікарні м. Проскурів» [9, арк. 111].

Загалом, незважаючи, на внутрішнє складне становище України – голод в південних губерніях, нею прийнято до 50 тис. дітей, евакуйованих і тих, які прибували самостійно [10, арк. 6].

На 1 вересня 1922 р. із запланованих 3500 дітей, на Поділлі прийнято 5957 дітей. Інформацію щодо прийому дітей і розподілу їх у повітах подано в таблиці 1.

Таблиця 1

№ санпоїздів	Звідки прибули	Кількість дітей	Розміщення по повітах (організоване)	Розміщення по повітах (неорганізоване)
84	Із Самари	605	Літин 173	20
71	Самари	400	Ямпіль 580	125
167	Казані	573	Гайсин 155	28
44	Донбасу	530	Ольгопіль 789 Могилів 525	20 55
184	Донбасу	536	Кам'янець 991 Проскурів 539	40
38	Казані	418	Летичів 146	30
169	Самари	560	Жмеринка 400	150
1183	Самари	595	Вінниця 200	57
135	Самари	450	Н-Ушиця 420	10
	Самари	470		
Всього 10 санпоїздів		5137	5373	584

[8, с. 54].

На 25 жовтня 1922 р. голодуючих дітей, розміщених у повітах налічувалося 8532, з них найбільше в Ольгопільському повіті – 1425 дітей і Жмеринському – 970 дітей [11, арк. 13].

Регулярно проводилися тижні та місяці допомоги дітям, благодійні спектаклі, концерти, лотереї на користь безпритульних голодуючих дітей. У лютому 1922 р. в Кам'янець-Подільському, Гайсинському, Жмеринському, Могилів-Подільському та інших повітах губернії проведено тиждень допомоги голодуючим дітям Поволжя, під час якого зібрано 422,4 тис. пудів зерна та 200 млн крб. [12, с. 50].

Значна допомога дітям, постраждалим від голоду, була надана під час проведення місячника допомоги, який спочатку оголосили з 15 січня – до 15 лютого 1923 р., а потім продовжили до 25 березня. Під час нього всі організації та установи в обов'язковому порядку купували марки «Місяця допомоги дітям». Отримані кошти розміщувалися на спеціальному рахунку місячника у Вінницькому відділенні Держбанку й використовувалися переважно на допомогу дитячим притулкам [2, с. 94].

Отже, в умовах голоду 1921–1923 рр. найбільш незахищеною категорією виявилось дитяче населення не тільки України, але й голодуючих районів Поволжя. Спільними зусиллями держави та громадськості в Подільській губернії організовано значну допомогу безпритульним голодуючим дітям Поволжя. Одним із головних недоліків надання цієї допомоги була відсутність належного фінансування та врахування регіонального потенціалу, що практично виявилось у недостатньому матеріальному забезпеченні дитячих установ та збільшенні числа безпритульних дітей.

Список використаних джерел

- Кульчицький С. В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні / С. В. Кульчицький, О. М. Мовчан // Історичні зошити. – К., 1993. К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 70 с. 2. Олійник М. П. Допомога жертвам голоду 1921–1923 років на Поділлі / М. П. Олійник // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – вип. XXXIV. – С.93–96. 3. Паращевіна О. Діти і голод 1921–1922 рр. в Україні / О. Паращевіна // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 14 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2005. – С.137–146. 4. Тріпутіна Н. П. Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. XX ст. / Н. П. Тріпутіна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982: Сер. Історія. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – 264 с. 5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 552, 16 арк. 6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр.536, 93 арк. 7. Архівні документи про голод 1921–1923 років в Україні. – Режим доступу: <http://golosukraine.com/publication/kultura/istoriya/33614viprobuvannya-golodom-zlochyn-vladi-tragediya-naro/#.VNeUfOfRUuc>. 8. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.: Збірник документів та матеріалів // Обласна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» (голова І. С. Гамрецький, заступники голови В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.). Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко, В. П. Лациба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. – Вінниця, 2007– 704 с. 9. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 1, спр.789, 111

арк. 10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1738, 68 арк. 11. Держархів Вінницької обл., ф. 254, оп. 1, спр. 795, 35 арк. 12. Григорчук П. С. Допомога подолян голодуючим Поволж्या в 1921–1922 рр. / П. С. Григорчук // Тези доповідей XVI Вінницької обласної іст.-краєзн. конф. 11 лютого 1997 р. – Вінниця, 1997. – С. 49–51.

Викторія Ермакова

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПОМОЩИ ГОЛОДАЮЩИМ ДЕТЯМ ПОВОЛЖЬЯ В ПОДОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1921–1923 ГГ.

В условиях голода 1921–1923 гг. наиболее незащищенной категорией оказалось детское население не только Украины, но и голодающих районов Поволжья. Совместными усилиями государства и общественности в Подольской губернии было организовано значительную помощь беспризорным голодающим детям Поволжья. В статье исследуются особенности организационной деятельности и масштабы помощи голодающим детям Поволжья в 1921–1923 гг. Автор определяет основные положительные и отрицательные стороны этого процесса. Главное внимание уделено освещению уровня жизни детей и условий их повседневного быта в детских домах Подольской губернии.

Ключевые слова: голод 1921–1923 гг., помощь голодающим, детская беспризорность, Подольская губерния, Поволжье.

Viktorija Yermakova

FEATURES OF THE AID ORGANIZATION TO THE STARVING CHILDREN OF THE VOLGA REGION IN PODOLIA PROVINCE IN 1921–1923

In conditions of famine in 1921–1923 the most vulnerable categories of the population turned out to be children not only in Ukraine but also in the Volga areas. By the joint efforts of the state and the public in Podolia province, substantial assistance to homeless starving children of the Volga region was organized. The article analyzes the organizational characteristics and scope of aid to the starving children of the Volga region in 1921–1923. The author identifies the main positive and negative aspects of this process. The main attention is paid to highlighting the level of children's living and conditions of their everyday life in child care institutions of Podolia province.

Key words: famine in 1921–1923, help to starving, child homelessness, child care institutions, Podolia province, Volga.

УДК 329(477.54)»1923»

Сергій Редька

ДИСКУСІЯ 1923 Р. В ПАРТІЙНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ХАРКОВА

У статті йдеться про перебіг дискусії 1923 р. в партійних організаціях Харкова, в результаті якої партійний апарат на місцях консолідувався та зміг показати себе як дієва сила, яка змогла нейтралізувати опозицію. Ідеї опозиції були донесені партійними функціонерами в перекрученому вигляді. Більшість членів партії не знали їх поглядів та не вникали в їх суть, особливо це стосується робітників. У результаті прийняли резолюції, вигідні партійному апаратові, а не рядовим членам партії.

Ключові слова: дискусія, консолідація партійного апарату, нейтралізація опозиції, Харків, партійні організації.

Політичні партії є важливими суб'єктами політичного процесу. Життєздатність громадянського суспільства й держави значною мірою забезпечується наявністю партій. Становище й практична діяльність партій є показниками демократичності суспільства. Важливою умовою виконання партіями своїх функцій у сфері політичних відносин є врахування об'єктивної логіки, гармонізації політичних інтересів соціальних груп, уміння коригувати свій політичний курс зі змінами соціальної ситуації в країні. Способи реалізації функцій партіями залежить від їх природи, організаційної структури та наявності колективного обговорення існуючих проблем активними членами партії. У сучасному політичному полі України існує багато політичних партій. Але вони не відповідають сучасним демократичним вимогам. Тому актуальним є вивчення виникнення тоталітарних рис у партії. Автор ставить за мету дослідити як це відбувалося в місцевих партійних організаціях.

Діяльності комуністичної партії в радянській історіографії присвячена значна кількість робіт. Сучасний рівень історичних знань дає змогу стверджувати що дослідження радянських істориків

були обмежені партійними постулатами, хоча фактичний бік цих досліджень має певну цінність. Спроби збільшити обсяг наукових знань щодо історії партії стикалися з реальною протидією інституцій ідеологічного контролю, будь-які факти й події розглядалися під кутом зору директив партії. Невідповідність їм на практиці, означала не тільки неможливість публікації досліджень, але і їх здійснення. Отже, радянська історіографія містить значний фактичний матеріал, який при критичному підході дає змогу відтворити атмосферу, створену в УСРР упродовж 20-х рр. ХХ ст. Характерною рисою робіт цього періоду було те, що фактичні дані використовуються вибірково для демонстрації тих чи інших досягнень, підтвердження правильності обраного шляху, тому часто факти, які вважалися неприйнятним замовчувалися, або називалися сумнівним. Через це використання цих праць вимагає критичного ставлення до них.

У пострадянській та сучасній українській історіографії вийшла певна кількість робіт, присвячених дискусії в комуністичній партії 1923 р. [1–4]. Автори з нових позицій намагаються об'єктивно викласти перебіг дискусії. Робіт, які б показали як цей процес відбувався в місцевих партійних організаціях немає. Цьому питанню присвячена дана стаття, написана на матеріалах Державного архіву Харківської області.

У кінці 1923 р. в партії виникла дискусія, причиною якої була криза НЕП, що призвела до погіршення політичної та економічної ситуації та загострення боротьби за владу і особистого суперництва у керівництві більшовицької партії у зв'язку з хворобою В. Леніна. Дискусія точилася поміж Л. Троцьким якого підтримали Є. Преображенський, Ю. Пятаков, С. Косіор, Л. Каганович, А. Лобанов та інші, які виступили з «заявою 46-ти», з одного боку та більшістю Політбюро ЦК РКП(б) із іншого боку. Співзвучною виступу Л. Троцького була й «заява 46-ти», у якій вказувалося, що члени партії незадоволені тим або іншим розпорядженням ЦК, або навіть губкому, боялися про це говорити на партійних зібраннях, більш того, спілкуватися розмовляти один з одним.

В УСРР партійне керівництво виступило на боці ЦК. У грудні 1923 року на пленумі Харківського губкому також обговорювали питання, які були предметом дискусії. Делегат Попов виступив зі співповіддю про активізацію партійної роботи. Він наголошував на тому, що «методи роботи епохи воєнного комунізму використовуються партією і в теперішній час» [5, арк. 22]. Він виступав з ідеями, які висувала опозиція. Секретар губкому К. Кіркїж, був присутній на об'єднаному пленумі партії, на якому засудили виступ Л. Троцького та заяву 46-ти, опротестував доповідь Попова тому, що вона «не відповідає на основні питання, які зараз дебатуються в пресі» [5, арк. 23]. К. Кіркїж у властивій манері апаратного працівника, перекутив виступ Попова та підмінив предмет дискусії, але аргументів проти жодних не навів. Також він засудив лінію інших депутатів тому, що вона скеровувалася на ревізію лінії партії та могла негативно вплинути на однопартійців, мобілізованих на службу до війська [5, арк. 22]. На наш погляд ці аргументи не мали безпосереднього відношення до предмету дискусії. Вони слугували для того, щоб відволікти увагу присутніх на конференції та не пояснювали в чому полягала суть ревізії партійної лінії. Секретар Ізюмської партійної організації також виступив проти опозиції. Він вважав, дискусія на перегляд усього партійного життя [5, арк. 23]. Г. Петровський вважав, що «... опозиція нічого не видвинула, вона щось хоче, але сама не знає чого хоче» [5, арк. 24]. У виступах опонентів Попова відчувався безпосередній вплив звинувачень, висловлених більшістю ЦК РКП(б) відносно Л. Троцького та «заяви 46-ти». На опозиціонерів нависли ярлик, не з'ясовуючи предметно дискусію. У резолюції, прийнятій пленумом, пропонувалося розширити критику, розвивати самодіяльність у партії, рахуватися з думкою меншості тощо. Перелік заходів з демократизації партії займав майже 10 сторінок машинописного тексту. Усі вони повторюють ті ідеї, що пропонувала опозиція. Це було кульмінацією цинізму більшовиків. Л. Троцький називав це «апаратним вивертом» та вважав, що «мислення бюрократів проникнуте духом формалізму, який є ідейною підкладкою бюрократизму» [6, с. 181]. Це підтвердив у заключному слові депутат Попов: «Я із самого початку не чекав розуміння із приводу критики тому, що тут більшість є апаратні працівники». Також на пленумі висловлювалася думка про те, що причиною відсутності демократії був низький культурний рівень комуністів [5, арк. 23]. Про це також зауважував делегат Махно на загальноміських зборах Ізюмської організації [7, арк. 21]. Аналогічно про низький культурний рівень комуністів йдеться у «Новому курсі» Л. Троцького. «В низці статей наполегливо проводиться думка, що основним засобом оживлення партії є підняття культурного рівня її рядових членів, після чого робоча демократія приложиться природнім шляхом». І далі по тексту автор не погоджувався з таким твердженням. «Партія може підняти свій рівень тільки шляхом колективного, самодіяльного керівництва робочим класом» [6, с. 200]. Також на пленумі висловлювалася думка, про те, що до різних партійних осередків необхідно використовувати й різні підходи [5, арк. 23]. Л. Троцький із цього приводу писав, що «не можна ставити питання так, наче б то застосування партійної демократії повинно бути поставлено в залежності від ступеню підготовки до неї членів партії» [6, с. 200]. На нашу думку, широке розповсюдження таких поглядів було вигідне партійному апарату. Якщо ж врахувати, що засоби пропаганди та агітації знаходилися під

контролем партійного апарату, то він сприяв поширенню таких думок. Як бачимо, на місцевому рівні партійний апарат використовував аналогічні методи й аргументи що й ЦК, щоб відволікти увагу рядових членів від предмету дискусії, «заговорити» її, не вирішуючи питання по суті.

Дискусія проходила й у повітових партійних організаціях губернії. На загальнономіських зборах Ізюмської організації КПУ(б) в 1923 р. спочатку зачитали доповідь, у якій викладалася точка зору більшості. Один із делегатів вважав, що «питання про внутрішню партійну демократію виникало не один раз, а нарив цей ніяк не може прорватися. Леніна немає й на його місце видвигаються фетиш із десятком ідей» [7, арк. 21]. Інший делегат висловлювався, що «Доповідач указав на одну лінію. А де ж друга? Про неї нам нічого не сказали. Апарат треба перетрясти, щоб секретар ніс відповідальність перед членами партії» [7, арк. 21]. Делегат Поплавський вважав, що не варто сприймати думку осередків, як угруповання [7, арк. 22]. Комуніст Антипов заявляв, що ЦК КПУ(б), побачивши резолюцію ЦК РКП(б), поспішило прийняти її без обговорення з низами [7, арк. 23]. Ізаков, секретар місцевої організації, виступив на захист партійного апарату. Він наголосив на тому, що варто все ж таки вказувати на помилки апарату, однак керівництво партією повинно залишатися в руках невеликого прошарку товаришів, які шли по ленінському шляху. Зараз наш вождь Політбюро» [7, арк. 22]. З наведених прикладів видно, що партійний апарат намагався нав'язати в організації лінію більшості, висловлену Політбюро партії, без обговорення суті дискусії. Збори засудили лінію опозиції, яка вела до появи фракцій та угруповань, а також проголошувала курс на вождизм. На наш погляд, це результат того, що ідеї опозиції на місцях були донесені партійними функціонерами в деформованому вигляді. І хоча члени партії могли висловлювати свою точку зору, резолюцію прийняли такого змісту, який був вигідний партійному апарату. На VIII Всеукраїнській конференції КПУ(б), яка підводила підсумки дискусії, делегат Маркович висловлювався про те, що від складу керівної верхівки залежав результат дискусії та характер резолюцій [8, с. 127]. На місцях практично був створений апарат, здатний реалізувати в життя усі рішення керівних органів. Красномовно про це свідчив представник цього апарату Ізаков. Основне завдання апарату він вбачав у тому, «щоб проводити в життя резолюції ЦК, і хто буде заважати це робити того потрібно вибавити з партії» [7, арк. 22].

У Сумському повітовому комітеті також проводилися загальні збори із приводу виступу Є. Преображенського-Л. Троцького. Перед початком зборів доповідач окружного парткому ознайомив міську організацію із прийнятою постановою Політбюро та головними положеннями, висунутими групою Є. Преображенського-Л. Троцького. Виступаючи у дебатах «апаратники» відзначали, що «у нас в окрузі, навіть ні до чого прискіпатися, а ось там у Харкові або в Москві достатньо неподобств та інших гріхів хоч одбавляй» [9, арк. 44]. Партійні функціонери показали окружному керівництву, що у них немає ухилів від офіційної лінії партії. Після загальних зборів дискусію перенесли в осередки. Як зазначалося в політичній доповіді про хід дискусії: «Щоб не впливати на дебати окрпарткомом було запропоновано висувати доповідачів безпосередньо з членів осередків, при цьому прикріпленим до осередків членам комітету була дана директива виступити з відповідними роз'ясненнями після заключного слова доповідачів» [9, арк. 44]. Як бачимо, це був апаратний прийом, контрольована партійним апаратом демократія. Після цього скликали розширений пленум окружного партійного комітету. На зборах був присутній весь актив сумського округу. Провели диспут про робочу демократію. Показово, що в якості співдоповідачів, які відстоювали лінію Є. Преображенського та Л. Троцького, виступили голова окружного бюро та заступник голови агітпропу. Упродовж двох днів виступили 40 осіб. Резолюцію на підтримку ЦК та його політичної лінії прийняли одногосно, у тому числі й голосами обох співдоповідачів. Декілька осіб намагалися в дебатах відстоювати точку зору Л. Троцького, із застереженням, що вони його підтримують на 25–50 %. Виступ прибічників точки зору опозиції, як бачимо, дуже несміливий, оскільки вони виступали із застереженням, відчуваючи на собі тиск із боку цього ж апарату.

Дискусію провели й у районах. Але там вона проходила «мляво.» Тому, що було з'ясовано, що «довідь Каменєва та Сапронова читали майже всі, статті Зінов'єва та Преображенського половина організації, а лист Троцького лише 3–10 товаришів» [9, арк. 44 зв.]. При викладенні суті статті Л. Троцького, більшість із них критикувала не статтю, а його як особу. «Поки виступаючий говорив про загальну постановку питання, справа йшла пристойно. На конкретне питання, як оживити партійне життя на практиці, відповіді не мали, і закінчували свій виступ» [9, арк. 44 зв.] Як видно з матеріалів, політичні доповіді, це було добре режисовані партійним апаратом політичні спектаклі. В осередках нібито проходила дискусія, але контрольована членами комітету. Співдоповідачі – партійні функціонери, які відповідали за пропаганду в партії, підтримували не опозицію, а резолюцію ЦК. На зборах був присутній весь партійний актив, опозиція виступала несміливо, із застереженням. І все це на тлі того, що в осередках рядові члени або не читали виступів опозиції або читали, але не розуміли суті предмету дискусії. У Сумському повіті партійний апарат показав себе, як дієва сила, яка може нейтралізувати опозицію та провести в життя рішення

керівних органів. У резолюції загальних підсумків дискусії в Сумському повіті були намічені заходи з проведення у життя принципів робітничої демократії. В останньому пункті якої, як глузування над цими принципами записано: «збори вважають за необхідне скоріше покінчити з дискусією і приступити до практичного проведенню резолюцій Політбюро ЦК та ЦКК в життя» [9, арк. 47]. Тобто, слова про робітничу демократію були просто звичайною ширмою. Головне завдання апарату полягало у виконанні не рішення партійної маси, а керівних органів, про що й заявляли у не завуальованій формі. Підводячи підсумки дискусії опозиція писала: «Тиск широких мас на партію був настільки сильним, що верхівка партії була змушена піти на поступки. Але, проголосивши на словах внутріпартійну демократію (резолюція 5 грудня), вона негайно ж почала найзапеклішу боротьбу за збереження будь якою ціною керівного положення в партії, використовуючи всі засоби, впритул до підтасування резолюцій партійних організацій. Незважаючи на те що більшість партій було проти неї, партійній верхівці вдалося, опираючись на партійний апарат, одержати перемогу, придушити пролетарську частину партії й оголосити її «дрібнобуржуазним ухилом» [10, с. 119].

Підсумки дискусії в цілому зроблено на XIII конференції РКП(б), де виступ опозиції був засуджений і зроблено висновок про те, що це «ревiзiя бiльшовiзму» та «дрiбнобуржуазний ухил» Прагнучи закріпити здобуту на XIII конференції перемогу партійного апарату, оголошено «чистку» партії. Під гаслом збереження класової «чистоти» партії, з неї виключали опозиціонерів. Для обговорення рішень XIII конференції РКП(б) проводилася X Ізюмська окружна партійна конференція. Спочатку зачитувався звіт губернського комітету, в якому основний наголос зроблено на те, що угруповань у партії немає. Вони періодично, з'являються правда не політичні, але такі, що заважають роботі, однак «... партія окріпла завдяки дискусії» [11, арк. 1 зв.]. Виступаючи від ревiзiйної комісії, делегат Старухін вважав, що дискусія проходила нормально, але товаришам, які виступали проти, винесено догани. Також він звинуватив секретаря окрпарткому Ізакова в тому, що той проводив помилкову лінію, тому що «... бюро знаходиться під його впливом, а деякі члени партії бояться виступати» [11, арк. 4 зв.] Про винесення доган опозиціонерам свідчив делегат Шабленко [11, арк. 5 зв.]. Комуніст Тарусин відзначав: «Про демократію ми розмовляємо багато, але в життя не провели» [11, арк. 4 зв.]. Вказувалося також на факти того, що секретар окружному Ізаков заборонив виступати комуністу Кушнарєнко на зборах, вважалося, що «... партійна маса боїться виступати, підлабузництво та нашіптування не припиняються» [11, арк. 6]. X Ізюмська конференція із загальними зборами Сумського повіту підтвердила, що партійний апарат на місцевому рівні до того часу закріпив свої позиції, згуртувався, організаційно сформувався. Але на словах виступав за демократизацію внутріпартійного життя, а на ділі робив усе, щоб контролювати рядових членів та проводити в життя не думку широких партійних мас, а рішення керівних органів партії.

Найгостріше боротьба з опозицією в Харкові розгорнулася в осередку Комуністичного університету в якому ректором був відомий опозиціонер І. Дашковський. На VIII Всеукраїнській конференції КПУ(б) в травні 1924 р. в доповіді з організаційного питання він висловлювався про те, що «Більшість вузівських осередків була на боці опозиції. Промислові осередки стояли за лінію ЦК. Чистка, яка зараз проводиться повинна пройти по вузівським та радянським осередкам, цим ми доб'ємося скорочення дрібнобуржуазного елемента» [8, с. 179]. Із цього приводу В. Греченко писав: «Впадає в око, що опозицію підтримували в основному люди з більш високим рівнем освіти-комуністи з навчальних закладів, установ. Інша більша частина партії, яка мала низький рівень освіти, орієнтувалась не за логікою життя, а за вказівним пальцем секретарів партторганів які, у свою чергу керувались директивами вищестоящих органів» [4, с. 186]. У Київському губернському комітеті прийняли платформу опозиції. В. Затонський з цього приводу писав: «Робітники голосували за опозицію тому, що бачили окремі недоліки апарату, а в нас їх скільки завгодно є, тому що їх спіймали (мається на увазі опозиція спіймала) на цій демократії, на висуванні низів та інше.» [12, с. 21]. Дійсно, виникає питання, чому робітничі осередки, які часто стикалися зі сваволею партійного апарату, на відміну від вузівських, не підтримали в цілому в Україні та й Росії ідеї опозиції, вигідні робітникам. Пояснення цього на наш погляд в тому що, як писала газета «Правда» «низи мовчать, величезна більшість членів партії не читає Правди, або нічого не знає про дискусію, або знає про неї з чуток» [13]. Дійсно, більшість членів партії знали про дискусію в інтерпретації партійних функціонерів, а самі не вникали в її суть, особливо це стосується робітників. У цьому випадку свою роль відіграв рівень освіти. Також важливим було те, що народні маси не мали у своїй історії досвіду самоврядування, контролю над владою, демократії взагалі. У результаті дискусії, що розгорнулася в 36 із 43 партійних організацій Харківської губернії перемогла лінія (Зінов'єв-Каменєв-Сталін) [14, с. 268].

У цілому в Україні опозиція зазнала поразки. «99 % виробничих осередків підтримали та схвалили лінію ЦК РКП(б). У 200 з 202 резолюцій, що надійшли до ЦК КПУ(б) рішуче засуджувалась опозиція, і одночасно схвалювалась лінія ЦК КПУ(б). І тільки незначна кількість партійних організацій (в основному установ вузів) підтримала платформу опозиції» [15, с. 97]. Лінія Зінов'єва,

Камєнєва-Сталіна на зміцнення влади та розширення привілеїв більшовицької еліти й партійно-радянського апарату була ближчою номенклатурникам ніж намагання Л. Троцького та інших осіб продовжувати боротьбу за світову революцію. Дійсно, в той час вища номенклатура, за інформацією ДПУ, «поступово набула звичок справжнього пануючого класу, що знаходило своє відображення у використанні службового транспорту в корисливих цілях, придбанні за державний кошт розкішних автомобілів, карет і коней, використанні для поїздок на курорти протекційних вагонів і т. ін.» [16, с. 55].

Таким чином, дискусія 1923 р. свідчила про те, що партійний апарат консолідувався, він відчув свою силу та владу та спробував плодів влади у вигляді привілей. Партійний апарат, незважаючи на те, що опозиція намагалася в партійному середовищі поширювати ідеї демократії, вигідні пересічним партійцям, зумів прийняти ті резолюції, які були потрібні партійній номенклатурі на місцях і в центрі. Партійний апарат намагався нав'язати в організації лінію більшості в Політбюро, без обговорення суті дискусії. Від складу керівної верхівки залежав результат дискусії та характер резолюцій. Партійні робітники головне своє завдання вбачали у тому, щоб проводити в життя волю ЦК, а не волю всієї партії. У резолюціях які приймалися, пропонувалося розширити межі критики, розвивати самодіяльність в партії тощо. Усі вони повторюють ті ідеї, які пропонувала опозиція. Це був такий собі «апаратний прийом».

Номенклатура поширювала ідеї про те, що потрібно піднімати рівень культури та освіти партійців та вдосконалювати партійний апарат. Однак на місцях проводилися добре режисовані партійним апаратом політичні спектаклі. В осередках нібито проводилася вільна дискусія, але під впливом членів комітету. Опозицію підтримували в основному особи з більш високим рівнем освіти. Більшість членів партії не знали справжніх поглядів опозиції. Вони знали про дискусію в інтерпретації партійних функціонерів, а самі не вникали в її суть, особливо це стосується робітників.

Список використаних джерел

1. Шведов В. В. Дискусія в РКПб 1923 года / В. В. Шведов. – М.: Знание, 1991. – 172 с.
2. Надточеев В. «Тройка», «семерка», Сталин / В. Надточеев // Неделя. – 1989. – № 1. – С. 1–19.
3. Греченко В. А. До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки / В. А. Греченко // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 113–127.
4. Греченко В. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918–1941 рр) / В. Греченко, О. Головка. – Х.: Ніка Нова, 2012. – 402 с.
5. Держархів Харківської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 833, арк. 22–24.
6. Троцкий Л. Д. К истории русской революции / Л. Д. Троцкий. – М.: Издательство политической литературы, 1990. – 446 с.
7. Держархів Харківської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 940, арк. 21–23.
8. VIII Всеукраинская конференция КП(б)У. Стенографический отчет. – Х.: Партиздат, 1924. – 247 с.
9. Держархів Харківської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 963, арк. 1–6.
10. Документи «демократических централистов» (20-е г.г.) Союз коллективистов 2007 г. – Режим доступу: <https://bataillesocialiste.files.wordpress.com/2008/04/collection-of-documents-on-the-decists.pdf>.
11. Держархів Харківської обл., ф. 1, оп. 1, спр. 1113.
12. Стенографический отчет IX Киевской губернской конференции 8 мая 1924 года. – К.: Партвидав, 1924. – 231 с.
13. Правда. – 5 декабря 1923.
14. Фролов. М. Політична система та номенклатурна еліта радянської України у 1920–30-х роках: особливості та механізми формування функціонування / М. Фролов. – Запоріжжя.: Класичний приватний університет, 2011. – 856 с.
15. Бачинський П. Боротьба комуністичної партії України проти троцькізму, за єдність рядів партії / П. Бачинський, О. Бородин. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1968. – 185 с.
16. Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю за компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930 ті роки / М. Дорошко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1 (20). – 2003. – С. 50–60.

Сергей Редька

ДИСКУССИЯ 1923 Г. В ПАРТИЙНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ХАРЬКОВА

В статье речь идет о ходе партийной дискуссии 1923 г. в партийных организациях Харькова, в результате которой партийный аппарат на местах консолидировался, и смог показать себя как действенная сила, которая смогла нейтрализовать оппозицию. Идеи оппозиции были представлены партийными функционерами в искаженном виде. Большинство членов партии не знали их взглядов и не вникали в их суть, особенно это касается рабочих. Поэтому приняли резолюции, которые были выгодны партийному аппарату, а не рядовым членам партии.

Ключевые слова: дискуссия, консолидация партийного аппарата, нейтрализация оппозиции, Харьков, партийные организации.

Serhiy Redka**THE DISCUSSION OF THE YEAR 1923 IN THE KHARKIV PARTY ORGANIZATION**

The article refers to the progress of party discussion in 1923 in the Kharkiv party organization, which resulted in consolidation of the apparatus there and allowed it to become an effective force that could neutralize the opposition. Ideas of the opposition party were delivered by the party functionaries in a twisted form. Most party members, especially workmen, did not know these views and were ignorant about their essence. As a result, the resolutions that were adopted were favorable to the party apparatus, not the ordinary party members.

Key words: discussion, consolidation of the party apparatus, neutralization of opposition, Kharkiv, party organizations.

УДК 94(477.87) «1938/1939»: 323.281**Юрій Славик****ПОЛІТИЧНА «ЗАЧИСТКА» ПРИЄДНАНОЇ ЧАСТИНИ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ (ЛИСТОПАД 1938 – БЕРЕЗЕНЬ 1939 РР.)**

У статті розглядаються основні політичні зміни, які відбулися на території південної частини Закарпаття після встановлення угорської влади у листопаді 1938 р. і до повної окупації краю в березні 1939 р. Зокрема, охарактеризовано політичний статус території півдня Закарпаття у складі Угорського королівства. Основний акцент у статті зосереджений на висвітленні та аналізі напрямків репресивної політики угорської влади на новоприєднаних землях. Особливо розглянуто участь угорських диверсійних загонів у розгортанні репресій на півдні Закарпаття.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, репресії, Угорщина, депортації, «зачистка».

Криза навколо Чехословацької республіки (далі – ЧСР) восени 1938 р. призвела до суттєвого порушення геополітичної рівноваги в Європі напередодні Другої світової війни. Мюнхенська конференція 1938 р. Великобританії, Франції, Німеччини та Італії призвела до фактичної ліквідації Версальської системи мирних договорів та повну гегемонію Німеччини у Центральній Європі. Зміна кордонів ЧСР внаслідок рішень конференції призвели до активізації територіальних претензій за етнічним принципом з боку Угорщини, яка впродовж міжвоєнного періоду прагнула переглянути Тріанонський договір 1920 р., за яким Угорщина втратила близько 70 % своєї території.

У зв'язку із угорськими претензіями, які підтримувала Італія, в додатку до Мюнхенської угоди була сформульована окрема пропозиція про те, щоб угорський та чехословацький уряди дійшли згоди щодо спірних питань пов'язаних із угорською національною меншиною, зокрема і на Закарпатті. На підставі цих домовленостей 9–13 жовтня 1938 р. в м. Комарно проведено угорсько-чехословацькі переговори, які, щоправда, закінчилися безрезультатно. Під час їх проведення, на території Закарпаття Угорщиною розпочато диверсійну акцію так званої «обідраної гвардії», яка мала за мету дестабілізацію політичної ситуації в Карпатській Україні [1, с.109]. У свою чергу, внаслідок безрезультатних переговорів у Комарно, 2 листопада 1938 р. у Відні, за згоди Франції та Великобританії, відбувся міжнародний арбітраж Німеччини та Італії, які прийняли рішення про корекцію державного кордону між Чехословащиною та Угорщиною з урахуванням етнічного складу населення суміжних територій. Делегація від Карпатської України на чолі із прем'єр-міністром Августином Волошином, яка перебувала у Відні, участі у засіданнях арбітражу не брала [1, с. 110].

Питання перебування території півдня Закарпаття у складі Угорщини після першого Віденського арбітражу, особливо в контексті здійснених угорською владою політичних репресій, досить епізодично відображено у сучасній історіографії. Окремі згадки даної проблеми представлені, зокрема у працях: О. Довганича [2], Й. Елінека [3], І. Мазурка [4], В. Гирі [5], П. Стерча [6], однак вони не дають чіткого уявлення про порушену автором проблему. Більш детально цій темі присвячена наукова розвідка А. Пеганова про чехословацько-угорські переговори після Віденського арбітражу та їх наслідки для новоприєднаних територій півдня Закарпаття та Словаччини [7]. У словацькій історіографії питання Віденського арбітражу та його наслідків для території південної Словаччини висвітлено у працях історика Л. Деяка [8].

У зв'язку із слабким висвітленням цього питання в сучасній історіографії автором поставлено наступні завдання: охарактеризувати політичну ситуацію на приєднаних землях півдня Закарпаття та проаналізувати основні напрямки та масштаби політичних переслідувань на цій території з боку угорської влади.

Внаслідок рішень Віденського арбітражу ЧСР передавала Угорщині 12,4 тис. км² території Південної Словаччини і Підкарпатської Русі (включно з найбільшими містами краю Ужгородом, Мукачевом та Береговом – примітка автора). Такий поділ значно ускладнив становище автономної Карпатської України, яка втратила основні торговельні та транспортні вузли регіону. Територіально Підкарпатська Русь втратила 1523 км². Згідно з чеською статистикою, на цій території знаходилося 96 населених пунктів, у яких проживало 173233 осіб, з яких 164370 були громадянами ЧСР і 8863 – громадян інших держав. За національним складом до Угорщини приєднано: 16466 (10,02 %) чехів і словаків, 33435 (20,34 %) руських (українців), 4534 (2,76 %) німців, 83578 (50,85 %) угорців, 81 (0,05 %) поляків, 25427 (15,47 %) євреїв та 849 (0,5 %) інших [1, с. 111].

Для вирішення спірних питань, згідно з Віденським арбітражем, створено угорсько-чехословацьку делімітаційну комісію, при якій діяли 11 підкомісій. До юрисдикції яких входило вирішення проблем загальнополітичного, військового, територіального, етнографічного, фінансового, народногосподарського, торговельного та правового характеру. До спільної чехословацько-угорської комісії делеговано двох українців, двох словаків та одного чеха. Уряд Карпатської України у цій комісії представляв Ю. Брацайко та М. Долинай [9, с. 258]. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про систему пропуску для населення через новостворений кордон, вивіз майна з переданої Угорщині території. Комунікаційна лінія мала діяти з 9 січня 1939 р. Евакуація державних установ та їх майна із анексованих територій мала завершитися до 10 листопада 1938 р. Уряд Підкарпатської Русі переведено до міста Хуст, який став новим адміністративним центром автономії. Евакуацією керували В. Комаринський, Д. Німчук і В. Гренджа-Донський [1, с. 111].

Незважаючи на те, що Віденський арбітраж передбачав передачу Угорщині територій заселених переважно угорцями, однак до її складу потрапила і значна частина населених пунктів, у яких угорці складали меншість від загальної кількості населення. Так, зокрема, із 96 населених пунктів, які відійшли до складу Угорщини, 13 було із переважаючою більшістю українського населення, а ще в 11-ти – угорці складали менше половини населення, в тому числі і в найбільших містах краю Ужгороді та Мукачевому. Серед українських сіл, які перейшли до Угорщини були: Баранинці, в яких проживало 77 % українців, у Йоврі – 62 %, в Дравцях – 93 %, в Коритнянах – 72 %, в Квасові – 85 %, у Вишніх Реметах – 92 %, у Нижніх Реметах – 93 %, в Чепі – 67 % [9, с. 258–263].

Після вступу угорських військ на територію південної частини Підкарпатської Русі організовано тимчасову військову адміністрацію, яка діяла до грудня 1938 р. У листопаді 1938 р. міністром внутрішніх справ Угорщини Ф. Керестеш-Фішером, урядовим комісаром спочатку в Мукачеві, а згодом і в Ужгороді та Берегові призначено З. Фекешгазі, який координував свої дії спільно із угорським генералом Ціглером, керівником військової адміністрації. У їх підпорядкуванні перебував спеціальний політичний відділ угорської армії, а також жандармерія і поліція [2, с. 202]. Військова адміністрація діяла упродовж одного місяця.

17 грудня 1938 р., згідно із урядовим розпорядженням № 9.330 про «Новий порядок функціонування адміністрації на звільнених територіях Верхньої Угорщини», відновлено поділ на комітати. Зокрема, організовано комітат Унг (центр Ужгород), комітати Берек і Угоча тимчасово об'єднано в один комітат (центр Берегово). Ужгород і Мукачеве отримали статус міст безпосереднього комітатського підпорядкування з власними магістратами [1, с. 170]. 22 грудня 1938 р. військову адміністрацію остаточно замінили на цивільну [4, с. 43].

Період військової адміністрації відзначився тотальними політичними зачистками серед населення приєднаних населених пунктів. В першу чергу здійснювався активний тиск на слов'янську, зокрема українську, меншість на новій території. За повідомленням газети «Нова Свобода», вже в перший місяць існування угорської адміністрації, в Ужгороді було арештовано близько 900 осіб, переважно українців, які брали участь у громадсько-політичному житті періоду ЧСР [10]. У деяких українських селах, які відійшли Угорщині були проведені маніфестації населення з вимогою приєднання до автономної Карпатської України. Так, відбулося у селах Ужгородського округу – Дравцях та Баранинцях, де в листопаді 1938 р. дійшло навіть до сутичок із угорськими військовими [11]. У зв'язку із цим, Дравці та Баранинці, як найбільш свідомі українські села постійно перебували під наглядом угорської жандармерії.

У листопаді 1938 р. слідчими жандармерії пропонувалося інтернувати жителів Дравець І. Сливку, І. Галайду та І. Мигалину, діяльність яких за визначенням жандармерії: «призвела до того, що ще й сьогодні 75 % населення Дравець є проукраїнськи налаштованими». Також пропонувалося інтернувати жителів с. Баранинці І. Данка, П. Куніка та З. Німеця, які були звинувачувані у тому, що в період чеської влади були активістами аграрної партії, а також у негативних висловлюваннях щодо угорської влади під час приходу угорських військ. За подібними звинуваченнями пропонувалося також інтернувати і жителя с. Холмці М. Головея [12, арк. 2].

Негативне ставлення до угорської адміністрації у цих селах відмічалось також і перед повною окупацією Карпатської України. В одному із донесень ужгородського окружного начальника за березень 1939 р. йшлося про збройні виступи жителів с. Дравці проти угорських солдатів [13, с. 73–74].

У багатьох населених пунктах траплялися випадки викрадення та вбивства людей, запідозрених в проукраїнській діяльності. Так, в с. Руська Долина викрадено та вбито колишнього просвітянина Маслея, а в с. Чома побито М. Ворона, батька секретаря Українського національного об'єднання А. Ворона, після чого той згодом помер [14, с. 424]. У с. Радванка, поблизу Ужгорода, застрелили секретаря місцевої «Просвіти» С. Клева [15]. У Мукачеві в прикордонній смузі викрадено монаха Чину Святого Василя Великого М. Сабелька, якого звинуватили в тому, що він був «українцем» та два тижні протримали у в'язниці, яка знаходилася в Мукачівському замку. Після звільнення він згадував, що крім нього у в'язниці перебувало ще 12 осіб, яких також звинувачували в проукраїнській діяльності. Усі ув'язнені зазнавали фізичних знущань з боку угорських силових структур [14, с. 423].

Особливо активних утисків зазнавали жителі сіл, у яких були окремі слов'янські поселення-колонії, створені за часів чехословацької влади на території компактного розселення угорців. Це були переважно військові чеські та словацькі поселення, створені для охорони прикордонної з Угорщиною смуги. У них проживала також і значна частина українських поселенців, яких переселили із гірських районів Підкарпаття в період земельної реформи 1928 р. Відразу, після встановлення угорської влади, у листопаді нова влада взялася за арешти та примусові виселення колишніх колоністів. Поселенців часто виганяли зі своїх господарств за межі нового кордону. Деяких колоністів відправляли у спеціальний табір в м. Естергом [7]. За повідомленням газети «Нова Свобода» подібні акції траплялися, зокрема у селах Велика Бовтрадь та Руська Долина [16].

Примусові виселення траплялися не тільки в чеських поселеннях-колоніях, але, зокрема і в Ужгороді та інших населених пунктах. Так, 27 листопада 1938 р. в Ужгороді місцева поліція націоналізувала усе майно чеського реставратора Й. Комарка, а його депортувала на територію Карпатської України [17]. Подібна ситуація склалася із іншими «ужгородськими» чехами В. Грушкою, В. Радлом та Ф. Якубинським, А. Павлищак, яких у грудні 1938 р. під тиском змусили покинути Ужгород та все своє майно на території міста [18]. У лютому 1939 р. в Ужгороді, незважаючи на дозвіл угорського Міністерства закордонних справ, арештовано чеську журналістку М. Валентову [19].

Такі дії угорської влади викликали протест як з боку центрального чехословацького уряду, так і автономного Карпатської України. Як контрзаходи на дії угорської влади із території Карпатської України в Угорщину виселено 700–800 місцевих угорців та проугорськи налаштованих русинів. Тільки у зв'язку із загостренням подібних взаємних акцій, 1 грудня 1938 р. угорською правовою підкомісією вирішено дозволити чехословацьким колоністам повернутися за своїм рухомим майном, проте із забороною подальшого проживання. Щоправда, згодом, як виняток 300 переселенцям-русинам, яким не було де проживати, тимчасово дозволено повернутися на свої колишні місця до осені 1939 р. [7].

Утисків зазнавала і єврейська громада, представники якої брали активну участь у громадсько-політичному житті краю в чехословацький період. Значну частину євреїв, які не мали чехословацького громадянства в перші місяці після арбітражу депортовано за межі Угорщини. Як зазначав голова комісії для біженців при уряді Карпатської України М. Бандусяк, із усіх депортованих до Карпатської України, кількість євреїв було найбільшою [20]. Окрім відсутності громадянства, багато євреїв зазнавали тиску за прокомуністичні та прочеські настрої, дуже поширені серед місцевого єврейства. Так, у листопаді 1938 р. угорською жандармерією розпочато слідство проти С. Гершковіча, мешканця с. Концово, якого звинувачували в антиугорських та прокомуністичних висловлюваннях, а також у співпраці із чеськими силовими структурами. Подібні звинувачення були висунуті М. Шварцу, жителю с. Розівка, якого підозрювали у тому, що він, будучи сільським старостою в період чеської влади, намагався відкрити у селі чеську школу. Крім того, він перед приходом угорських військ протидіяв поширенню серед населення угорських листівок та забороняв вивішувати на будинках угорські прапори [21, арк. 3–4]. У с. Петрові, за повідомленнями газети «Нова Свобода», угорські солдати побили до смерті місцевого єврея Ф. Шамуеля та важко поранили Є. Розенфельда за те, що вони ще за чеської влади пожертвували 10 тис. корун на захист держави [16]. Подібні звинувачення, зазвичай, базувалися на свідченнях місцевих неєврейських жителів, що часто було наслідком їх особистої ненависті до євреїв та антисемітизму. Частими були також прояви побутового насильства проти євреїв на вулицях населених пунктів, особливо в середовищі місцевих угорців та німців.

Проте найбільшого утиску місцеві євреї зазнали в економічній сфері. Так, на новоприєднаних територіях введено законодавчі обмеження щодо заняття економічною діяльністю, що було

наслідком дії в Угорщині так званого першого «єврейського» закону від 29 травня 1938 р, за яким участь євреїв економічній та публічній сферах обмежувалася 20-ти % лімітом. Це призвело до значного обмеження для євреїв можливостей заробітку, особливо в сфері торгівлі та послуг, де участь євреїв була домінуючою в регіоні. Потрібно відмітити, що на нових територіях реалізація антиєврейського законодавства набувала жорсткіших форм ніж на інших територіях Угорщини через значний вплив тут військових, які були найбільш радикально налаштовані проти євреїв [3, с. 299–300]. Щоправда, варто зауважити, що, незважаючи на певні утиски, місцеві євреї з ентузіазмом сприйняли нову владу та поклали значні надії на своє майбутнє у складі Угорського королівства.

Зазначимо, що не усі місцеві угорці після встановлення угорської влади позитивно сприйняли нові порядки. Голова Об'єднаної угорської партії в ЧСР Я. Естергазі в особистому колі зізнавався, що він побоюється за угорців, які знову опинилися в Угорщині. За його словами вони: «20 років вони користувалися демократичними свободами, і тепер їм важко буде пристосуватися до угорського феодального режиму» [7]. Крім того на територіях, які відійшли до Угорщини значно ускладнилася економічна ситуація, особливо в Ужгороді та Мукачеві. Як зазначав англійський журналіст Майкл Вінч, який у січні 1939 р. відвідував передмістя Мукачева: «За три місяці кількість населення зменшилося з 26 тис. до 16 тис. Якщо раніше Мукачеве було центром торгівлі, то тепер воно перетворилося у звичайне прикордонне містечко» [22, с. 155]. У прикордонних населених пунктах значно виросли ціни, зупинилося виробництво та торгівля, що стало наслідком порушення звичної господарської кооперації між низинною та гірською частиною краю. Невдоволення місцевих угорців також посилювала земельна урядова політика, за якою звільнені землі слов'янських колоністів роздавалися вихідцям із Угорщини, а не місцевим малоземельним угорцям, що призвело до певної соціальної напруги між ними.

Загалом, після встановлення угорської адміністрації в листопаді 1938 р. на території трьох округів майже повністю була ліквідована багатопартійна система часів ЧСР. Зокрема, під заборону підпадала діяльність усіх партій соціалістичного, чеського та українського спрямування. Крім того їх майно було заарештовано, а їх представники втратили свої повноваження в органах місцевого самоврядування [4, с. 100]. Подібна заборона стосувалася і низки громадсько-культурних організацій. Проте, незважаючи на заборону, на півдні Закарпаття продовжували свою підпільну діяльність деякі комуністичні комітети, які на момент приходу угорських військ уже знаходилися підпіллі. Так, в Ужгороді підпільний осередок очолював М. Ротман, у Берегові – Й.Товт, Мукачеві – С. Габерман. У листопаді 1938 р. М. Ротман встановив зв'язок з керівником підпільного осередку в Кошице З. Шенгерцом, з яким було досягнуто домовленості про координацію дій двох підпільних комітетів [23, с. 108; 113]. Ці осередки займалися нелегальною пропагандистською діяльністю, поширюючи листівки та різні написи проти угорської окупації. У свою чергу, єдиними партіями, які продовжували свою легальну діяльність на територіях, які відійшли до Угорщини були: Автономний землеробський союз (далі – АЗС), Автономна національна партія, Словацька народна партія Глінки, Об'єднана Державна християнська соціалістична та Угорська національна партія [4, с. 100].

Ще перед вступом в Ужгород угорських військ в місті створено так звану «Угорську національну раду», головою якої став колишній депутат чехословацького парламенту, член партії АЗС Е. Корлат, а її секретарем К. Кесерю. Цей орган фактично став перехідною владою в місті під час відходу чехословацької адміністрації та перед встановленням угорської. Представники народної ради в Ужгороді, а також в інших населених пунктах, де були створені подібні структури, згодом стали політичними радниками при військових комендатурах [13, с. 38]. Вони консультували з адміністративних та політичних питань, зокрема у справах місцевих жителів, які були запідозрені угорською жандармерією та поліцією в антиугорських настроях. Аналогічні ради створено в Мукачеві та Берегові, а їх діяльність не була легалізована новою угорською владою [4, с. 42].

В Ужгороді також була створена окрема «Руська національна рада», як представницький орган «руського» населення краю території Закарпаття. На чолі ради були місцеві проугорські діячі, зокрема: С. Фенцик, М. Демко, О. Ільницький, єпископ О. Стойка та ін. Метою створення цього неофіційного органу було звернення до угорською уряду з проханням ввести війська на територію краю для забезпечення порядку та спокою на всій території Карпатської України. З цієї метою 21 листопада до Ужгорода прибув Міклош Козьма – ставленик регента Угорщини Міклоша Горті та безпосередній координатор так званої «малої війни» угорських диверсійних груп на території Карпатської України. Його завданням було нав'язати тісні зв'язки з «Руською національною радою», а також керувати наступом угорських військ на територію Карпатської України, який мав розпочатися 22 листопада [24]. Проте в останній момент, за спогадами М. Козьми, від угорського уряду надійшов наказ про припинення підготовки до наступу, що було результатом впливу Німеччини, яка виступила проти воєнної акції на території Карпатської України.

Крім підготовки до широкомасштабного наступу, який планувався угорською владою у другій половині листопада, після Віденського арбітражу територія півдня Підкарпатської Русі стала новим центром підготовки угорських терористичних загонів «Обідраної гвардії», які спільно із польськими терористами продовжували вчиняти диверсії на території Карпатської України. Перманентні напади здійснювалися ще з початку жовтня 1938 р., проте після листопада набули більшої інтенсивності. За польськими та німецькими даними кількість угорських терористів, які брали участь у нападах на територію Карпатської України сягала 1500–1600 осіб [25, с. 143]. Щоправда згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України.

Вербування у терористичні загони, нерідко примусове, здійснювалося як на новоприєднаній території, так і в самій Карпатській Україні, зокрема серед місцевих угорців. В. Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до президії Міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що посліdnіх днях знову починають занепокоючу роботу на границях малярські терористи, не є то родовиті терористи малярі, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони прикленники Др. Фенцика, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей около 300» [5, с. 135–136]. Фактично йшлося про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території.

Диверсійні акції здійснювалися переважно у прикордонних територіях. Упродовж листопада-грудня 1938 р. напади угорських терористів фіксувалися майже щоденно. Найгучніший напад угорських терористів стався 6–7 січня у Росвигові, поблизу Мукачева. Кількість угорських терористів нараховувалося від 200 – до 250 осіб. В результаті угорської провокації чеська сторона обстріляла місто, яке перебувало під владою Угорщини, а окремі загони навіть увійшли у місто. Під час сутички загинуло п'ять чехословацьких солдатів та дев'ять угорців [25, с. 145]. Провокація набула широкого розголосу серед іноземної преси. Так, нацистський друкований орган «Völkischer Beobachter» свідчив про угорський слід у здійсненні даного інциденту, а також наголошував на зв'язку із іншими подібними нападами на населені пункти Сланець, Шурани та Мецензеф. Про зв'язок нападу на Шурани із мукачівським інцидентом також вказувала британська «The Daily Telegraph», яка усю відповідальність покладала на угорську сторону [26].

У зв'язку із резонансністю цієї події, створено окрему угорсько-чехословацьку комісію, яка займалася розслідуванням деталей інциденту. Проте діяльність комісії переважно супроводжувалася взаємними звинуваченнями у розпалі інциденту обома сторонами. У кінці січня сторонам вдалося дійти компромісу і більше не акцентували уваги преси на конфлікті. Також відновлено діяльність міждержавної делімітаційної комісії та її підкомісії, призупинену внаслідок мукачівського інциденту [7].

Загалом напади терористів з різною інтенсивністю здійснювалися до березня 1939 р. Значне пожвавлення диверсантів фіксувалося у лютому 1939 р. перед запланованими виборами до сейму Карпатської України 12 лютого 1939 р. Станом на 10 лютого 1939 року угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України. При чому, це тільки ті напади, у відбитті яких брали участь загони «Карпатської Січі». Так, у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. ув'язнено 345 угорських терористів, що свідчить про масовість терористичних нападів [5, с. 138]. Вже під час окупації Карпатської України, яка розпочалася 14 березня, терористичні загони стали авангардом угорських частин, які наступали на територію краю. Саме ці загони, так звані «дикі малярі», стали рушієм угорського терору проти місцевого проукраїнського населення та загонів «Карпатської Січі» в перші тижні після окупації регіону.

Оцінюючи політичне становище на території півдня Закарпаття, після Віденського арбітражу і до повної окупації краю у березні 1939 р., можна констатувати про значне згортання політичних прав і свобод місцевого населення. Особливо жорстких переслідувань зазнавали місцеві жителі за прочеські, проукраїнські та прокомуністичні настрої. Угорські силові структури активно перевіряли політичне минуле особи, визначаючи її «благонадійність» до нової влади. Значних утисків зазнали слов'янські поселення-колонії, створені чехословацькою владою у зонах компактного проживання угорської меншості. У багатьох жителів таких поселень (переважно українців, чехів та словаків) конфіскували все майно, а самих депортували за межі Угорщини. Утисків також зазнала і єврейська громада, на яку запроваджено дію угорського антиєврейського законодавства, яке обмежувало участь євреїв у суспільно-політичному та економічному житті регіону. Приєднана територія також стала центром формування терористичних загонів, які здійснювали диверсійні напади на територію Карпатської України майже до повної її окупації у березні 1939 р.

Список використаних джерел

1. Вегеш М. Переговори в Комарно. Перший Віденський арбітраж / М. Вегеш, М. Токар // Закарпаття

1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / [Ред. М. Вегеша, Ч. Фединець]. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с. 2. Довганич О. Репресії угорського окупаційного режиму і Закарпатський рух опору / О. Довганич // Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / [Упоряд. і передм. В. Маркуся та В. Худанича]. – Ужгород: Карпати – Гражда, 1999. – С. 194–218. 3. Йешуягу А. Елинек. Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948) / Йешуягу А. Елинек; [пер. з англ. М. Егорченко, С. Гурбича, Э. Гринберга]. – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2010. – 498 с. 4. Мазурок І. Правове становище Закарпаття у 1939–1944 / І. Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. – 306 с. 5. Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті) / В. Гиря. – Ужгород: Видавництво Карпати, 2012. – 200 с. 6. Стерчо П. Карпато-Українська держава / П. Стерчо. – Львів: За Вільну Україну, 1994. – 288 с. 7. Пеганов А. Чехословацко-венгерские переговоры в ноябре 1938 – марте 1939 г. по реализации Венского арбитражного решения. – [Електронний ресурс] / А. Пеганов. – Режим доступу: <http://www.rsijournal.net/chexoslovacko-vengerskie-peregovory-v-noyabre-1938-marte-1939-g-realizacii-venskogo-arbitrazhnogo-resheniya>. 8. Deák L. Medzinárodnopolitické súvislosti Viedenskej arbitráže a dôsledky pre južné Slovensko // Viedenská arbitráž v roku 1938 a jej európske súvislosti. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie. – 2008. – S. 9–24. 9. Шандор В. Спомини. Т. І. Карпатська Україна 1939–1945 / В. Шандор. – Ужгород: МПП «Гражда», 2000. – 245 с.: іл. 10. В Ужгороді арештовано 900 осіб // Нова Свобода. – 1938. – Ч. 122. – С. 4. 11. Протест проти мадярського панування // Нова Свобода. – 1938. – Ч. 122. – С. 5. 12. Держархів Закарпатської обл., ф. 254, оп. 1, спр. 32, 3 арк. 13. Шляхом Жовтня (боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення з Радянською Україною): збірник документів. – Т. V (1938–1944 р.) / [упоряд. Г. Сіяртова]. – Ужгород: Карпати, 1967. – 519 с. 14. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади / [Упорядкування та примітки Д. М. Федаки; вступна стаття В. І. Ільницького, Д. М. Федаки]. – Ужгород: «Закарпаття», 2002. – 516 с., іл. 15. Звірства мадярів // Нова Свобода. – 1938. – Ч. 143. – С. 4. 16. Мадярська солдатська тероризує людей // Нова Свобода. – 1938. – Ч. 124. – С. 3. 17. Мадярська поліція грабує // Нова Свобода. – 1938. – Ч. 132. – С. 4. 18. Звірства мадярської солдатески // Нова Свобода. – 1938. – Ч. 137. – С. 4. 19. В Ужгороді ув'язнили чеську редакторку // Нова Свобода. – 1939. – Ч. 39. – С. 2. 20. Сірко О. Справа еміграції з територій окупованих Мадярщиною, в Карпатській Україні (розмова з др-ом М. Бандусяком, комісаром еміграції в К. Україні) // Нова Свобода. – 1939. – Ч. 46. – С. 4. 21. Держархів Закарпатської обл., ф. 254, оп. 1, спр. 58, 44 арк. 22. Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України / М. Вінч. – Київ: Темпора, 2012. – 348 с. 23. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / [авт. В. Белоусов, І. Гранчак, О. Довганич та ін.; редкол. Ю. Ільницький та ін.]. – Ужгород: Карпати, 1980. – 230 с. 24. Філіп Л. Ужгород у 1938–1944 рр. і його керівники – [Електронний ресурс] / Л. Філіп. – Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/Zmi/94366-Uzhhorod-u-1938-1944-rokakh-i-joho-kerivnyky>. 25. Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939. – Київ: Темпора, 2012. – 392 с. 26. Замах Мадярщини на наші границі наше військо відбило. Світова преса з обуренням відсуджує поступування мадярів // Нова Свобода. – 1939. – Ч. 5. – С. 2.

Юрій Славик

ПОЛИЧИТЕСКАЯ «ЗАЧИСТКА» ПРИСОЕДИНЕННОЙ ЧАСТИ ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ (НОЯБРЬ 1938 – МАРТ 1939 ГГ.)

В статье рассматриваются основные политические изменения, которые произошли на территории южной части Закарпатья после установления венгерской власти в ноябре 1938 и до полной оккупации края в марте 1939 г. В том числе, охарактеризован политический статус территории юга Закарпатья в составе Венгерского королевства. Основной акцент в статье сосредоточен на освещении и анализе направлений репрессивной политики венгерских властей на новоприсоединенных землях. Отдельно рассмотрены участие венгерских диверсионных отрядов в развертывании репрессий на юге Закарпатья.

Ключевые слова: Подкарпатская Русь, репрессии, Венгрия, депортации, «зачистка».

Yuriy Slavik

POLITICAL «CLEANSING» ATTACHED PART OF CARPATHIAN RUTHENIA (NOVEMBER 1938 – MARCH 1939)

Major political changes, which took place on the South Transcarpathian terrain after establishing Hungarian authority in November 1938 and up to absolute occupation of the land in March 1939, are

covered in this article. Political status of the South Transcarpathian terrain as part of Hungarian Kingdom is characterized in particular. Coverage and analysis of Hungarian authority repressive policy areas on the annexed lands are especially highlighted. Hungarian sabotage squads' participation in deploying repression on the Transcarpathian South is covered separately.

Key words: Sub-Carpathian Rus, repression, Hungary, deportation, «cleansing».

УДК 94(477)

Іван Зуляк

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОПЕРАТИВНО-АГЕНТУРНОЇ МЕРЕЖІ НКДБ НА ЗАКАРПАТТІ У 1945–1946 РР. (НА ОСНОВІ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ)

У статті проаналізовано функціонування оперативно-агентурної мережі НКДБ на Закарпатті в окреслений період. Охарактеризовано суспільно-економічну і політичну ситуацію, яка склалася на Закарпатті, зокрема незадоволення місцевого населення радянськими процесами. Досліджено дії органів радянської держбезпеки з виявлення «ворожих» владі елементів.

Ключові слова: Закарпаття, НКДБ, агентура, радянська діяльність, антирадянська діяльність.

Актуальність досліджуваної проблеми свідчить про те, що вона, незважаючи на солідну історіографічну складову праць, все ж таки залишається малодослідженою і маловивченою, зважаючи на її соціальний запит в сучасних умовах. Особливістю публікації є те, що автор, з одного боку, намагався дослідити процеси, пов'язані з радянськими процесами на Закарпатті, їх сприйняття місцевим населенням, його реакцією на дії радянських органів влади, з іншого – намагання органів держбезпеки розширити агентурну мережу з метою контролю за діями так званого «ворожого» оточення.

Наукова новизна публікації ґрунтується на тому, що автором публікації використано архівні матеріали, які аналізуються і вводяться до наукового вжитку чи не вперше; зроблено спробу дослідити, використовуючи архівні джерела колишніх фондів радянських спецслужб під грифом «цілком таємно», механізм функціонування оперативно-агентурної мережі НКДБ на Закарпатті в окреслений період; оцінити негативний вплив репресивних дій радянської держбезпеки на місцеве населення.

Об'єкт дослідження – діяльність радянських спецслужб в УРСР.

Предмет дослідження – особливості функціонування оперативно-агентурної мережі НКДБ на Закарпатті в 1945–1946 рр.

Мета статті – проаналізувати функціонування оперативно-агентурної мережі НКДБ на Закарпатті в 1945–1946 рр.

Основні завдання публікації – розкрити механізм функціонування оперативно-агентурної мережі НКДБ на Закарпатті; охарактеризувати заходи органів держбезпеки із залучення місцевого населення до агентурної мережі; висвітлити настрої жителів Закарпаття у ставленні до радянських процесів тощо.

Хронологічні рамки статті охоплюють період 1945–1946 рр., час, коли відбувалося становлення радянської влади на Закарпатті і боротьба органів держбезпеки з проявами антирадянщини.

Досліджувана проблема певною мірою доволі узагальнено проаналізована в сучасній українській історіографії. Так, В. Нікольський проводив історико-статистичне дослідження репресивної діяльності органів безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.) [1]. О. Грін вивчав становище Закарпаття у відносинах між Чехословаччиною та СРСР у роки Другої світової війни і зокрема радянсько-чехословацький договір від 29 червня 1945 р. [2, с. 158–164]. І. Терлецька аналізувала державний терор в УСРР–УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. [3, с. 403–417]. А. Чайковський висвітлював історію органів внутрішніх справ і державної безпеки України [4].

Основну увагу історії, структурі та функціям радянських органів державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.) присвячено у матеріалах «круглого столу» [5]. О. Бажан досліджував репресивну політику радянських органів держбезпеки на Київщині у 1940-х – на початку 1950-х років [6]. В. Чисніков подав характеристику керівників органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.) [7].

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України [8–9].

Аналізуючи історіографічні праці і джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Практично усі державні структури у радянській Україні і на території Західної України було охоплено розгалуженою агентурною мережею органів держбезпеки, «... оскільки політичне керівництво СРСР вимагало тотального контролю за громадянами з метою посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою з «ворогами народу» [10, с. 153]. Не складало у цьому аспекті винятку і Закарпаття.

Після розчленування Чехословаччини її уряд на чолі з президентом Е. Бенешем емігрував до Лондона і у 1940 р. визнаний Англією як офіційний уряд першої республіки в еміграції. Підкарпатську Русь в березні 1939 р. окупувала фашистська Угорщина. Щоправда, абсолютна більшість держав світу, в тому числі СРСР, цієї окупації офіційно не визнали. Закарпаття юридично знаходилося у складі Чехословаччини, а фактично з березня 1939 р. – до кінця жовтня 1944 р. було складовою Угорщини, яка теж обіцяла йому широку автономію [2, с. 158].

З наближенням Червоної армії до польсько-чехословацького кордону 8 травня 1944 р. у Лондоні між урядами двох країн підписано договір про те, що на перших звільнених чехословацьких землях буде призначений урядовий делегат з відповідним штатом для відновлення чехословацької влади та адміністрації і допомоги командуванню Червоної армії вирішувати справи воєнного часу [2, с. 159].

Усе це супроводжувалося посиленою ідеологічною обробкою населення визволеної території: 1) події місцевого значення висвітлювалися у центральній пресі України, а на завершальному етапі возз'єднання – навіть у рупорі ЦК ВКП(б) газеті «Правда»; 2) населення краю «оберігали» від знань про радянську дійсність навіть шляхом перепідпорядкування чехословацького корпусу для ведення бойових дій на безнадійних, з точки зору військового мистецтва, напрямках, поза межами Закарпаття з метою недопущення зустрічей населення краю зі своїми земляками – свідками і жертвами ГУЛАГ, геноциду сталінського режиму проти власного народу [2, с. 162].

У доповідній записці наркома держбезпеки № 120/с від 16 грудня 1945 р., генерал-лейтенанта С. Савченка «Про результати оперативно-агентурної роботи органів НКДБ Закарпатської області» [9, арк. 1] йшлося про те, що «У жовтні-листопаді 1944 р. трудящі Закарпаття, під керівництвом, Компартії, яка вийшла із підпілля, повсюди вибрали свої органи влади – Народні Комітети і свій уряд – Народну Раду і прийняли маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною» (переклад автора) [9, арк. 2]. На думку органів радянської влади, реакційна частина населення – торгівці, греко-католицьке духовенство, члени фашистських і профашистських партій розпочали активну боротьбу проти Народної ради, компартії Закарпаття і СРСР, користуючись підтримкою чеської і угорської реакції [9, арк. 3]. Група чеських чиновників, очолюваних міністром Ф. Немецем, протидіяли Народній раді, намагалися дискредитувати акт возз'єднання Закарпаття з УРСР [9, арк. 3].

Для чехословацької адміністрації на чолі з міністром Ф. Немецем були визначені для організації нової адміністрації Хустський, Тячівський, Рахівський, Севлюшський, Волівський округи [2, с. 159]. Ф. Немец створив у м. Хусті канцелярію урядового уповноваженого з президією на чолі та 14 відділами, що мали бути своєрідними філіями міністерств. Міста Ужгород, Берегово, Мукачево оголошені прифронтовою зоною, на якій управління здійснювало радянське військове командування за участю народних комітетів [2, с. 161].

Радянське військове командування через народні комітети чинило перешкоди у виконанні чехословацькою урядовою делегацією в м. Хусті покладених на неї законних функцій, а саме: а) не дозволяло встановити між нею і чехословацьким урядом постійний радіозв'язок; б) заважало організувати набір своїх громадян на військову службу до чехословацької армії, водночас масово, використовуючи бідність переважної більшості населення краю, за матеріальну винагороду набирало до лав Радянської армії місцевих добровольців; в) ізолювало чехословацьку адміністрацію, оголосивши більшість території Закарпаття прифронтовою зоною; г) проводило масове інтернування угорського, німецького, словацького і частини українського населення на шахти Донбасу, до районів Уралу і навіть Сибіру; д) організовувало та ідеологічно через народні комітети підтримувало щоденні збройні провокації тощо [2, с. 161–162].

Зважаючи на складність ситуації, органи радянської держбезпеки намагалися заручитися надійними джерелами інформації, тобто, налагодити розлогу агентурну мережу з числі місцевого населення з тим, щоб, з одного боку, знати настрої місцевих жителів, певною мірою на них впливати, з іншого – контролювати дії тих чи інших ворожих системі впливів, здійснювати випереджувальні заходи, тим самим забезпечувати контроль над ситуацією. Зокрема, про настрої місцевого населення Закарпаття йшлося у спеціальному повідомленні під грифом «цілком таємно»

«Про політичні настрої населення Закарпатської України» народного комісара держбезпеки УРСР С. Савченка від 14 січня 1946 р. [8, арк. 30–34 зв.].

У процесі вивчення політичних настроїв Закарпатської України впродовж грудня 1946 р. органами НКДБ, поряд з позитивними тенденціями у ставленні до радянської влади, зафіксовано низку негативних проявів, які в основному зводилися до критики радянської дійсності, пов'язаної із ратифікацією договору із Чехословаччиною, а також негативного сприйняття росіян і євреїв тощо. Зокрема, житель с. Черногोलів'я Велико-Березнянського округу Лешко, спілкуючись із односільчанами, наголошував на тому, що «Краще було жити при чехах, як при Радянській владі. Я під час служби в угорській армії об'їздив всю Україну і бачив як живуть українці, просто жах охоплює, одяга домоткана, кустарна» (переклад автора) [8, арк. 30]. Натомість житель Ужгорода Лопатовський негативно висловлювався про росіян, вважав, що ратифікація договору з Чехословаччиною – це явище тимчасове і конференція країн Європи і США відмінить її [8, арк. 30 зв.]. Дулка Іван, селянин із с. Зняцево Мукачівського округу дотримувався думки про те, що з росіянами жити можна, «... погано те, що у нас майже всюди на керівних посадах працюють євреї, а про них ми знаємо, що то за люди...» [8, арк. 30 зв.].

Окрім того, за повідомленнями місцевого УНКДБ, антирадянські елементи, незадоволені соціалістичним ладом, висловлювали еміграційні настрої або ж надію на зміну більшовицьких порядків. Так, житель Берегово, торгівець, єврей Товно Стефан, прагнув виїхати в Угорщину, тому що вважав, що йому в УРСР робити нічого, однак не виключав того факту, що можливо в подальшому Угорщина і Чехословаччина будуть приєднані до СРСР [8, арк. 30 зв.]. Вайнбергер Людвиг, торгівець, єврей із Берегово, серед спекулянтів висловлював думку про негайний виїзд до Угорщини, «... і не рахуватися ні з чим... нам життя тут не буде» (переклад автора) [8, арк. 31–32].

Священик реформаторської церкви, житель с. Есень Чопського району, Балок Шандар наголошував на тому, що не варто очікувати від радянської влади нічого доброго, «... скоро в Закарпатській Україні буде переворот на користь Угорщини. Жити просто неможливо, нічого не дають, і за те, що беруть не платять. Навіть бандерівці і ті були кращими, якщо вони візьмуть, то заплатять будь-якими грішми, якими захочеш – такими отримаєш» (переклад автора) [8, арк. 32].

Серед місцевого населення поширювалися скарги на складне матеріальне становище, яке пов'язувалося з приходом радянської влади на Закарпаття. Зокрема, житель Ужгорода, Паранич Василь, спілкуючись зі знайомим, говорив про матеріальну скруту [8, арк. 32]. Працівник лісової управи с. Дубринич Велико-Березнянського округу Меньо Йосиф своєму колезі заявляв, що «Краще б я вітав мадярів ніж росіян, так як від них нічого хорошого очікувати...» (переклад автора) [8, арк. 32–32 зв.]. Аналогічні висловлювання негативного змісту озвучував перукар із Хуста, працівник центральної електростанції, інженер лісової дирекції та інші особи [8, арк. 32 зв.].

Певна частина населення Закарпаття висловлювала скарги щодо відсутності продуктів харчування, промислових товарів, заниженими розцінками за виконану працю тощо. Важливо відзначити те, що усі ці скарги виголошувалися на засіданнях профспілкових структур і загальних зборах трудових колективів. Так, столяр Ужгородської артілі «Будівельник» Іван Юрій на профспілкових зборах заявляв про низькі розцінки праці, про те, що профспілка повинна дбати про трудящих, покращувати побут і підвищувати рівень зарплат, а так «... виходить, що держава про нас не думає» (переклад автора) – підсумовував працівник [8, арк. 33]. Рахівник цієї ж артілі Гулайчик Йосип на зібранні виступав з критикою того, що працівник артілі не бере участі у підписанні договору з підприємством і не може впливати на визначення розміру своєї зарплати [8, арк. 33].

Органи радянської влади фіксували факти того, що окремі селяни і представники сільської інтелігенції висловлювалися негативно щодо організації колгоспів і критикували колективні форми організації праці на селі. Зокрема, житель с. Билин Рахівського округу Попович Іван в присутності працівників сільського народного комітету заявляв наступне «Я знаю, як живуть в Радянському Союзі і до чого довели народ Ради, що з казанком ходять в колгосп і на виробництво за нещасним супом. Нам не потрібен колгосп, я був сам собі господарем і не бажаю жити з Радами. Росіяни нас не визволили, а навпаки, беруть за душу, хіба це життя, якщо хліб коштує 100 карбованців кілограм» (переклад автора) [8, арк. 33–33 зв.].

Працівник Хустської страхової каси вважав, що колгоспи приведуть до голоду серед населення, землю варто віддати селянам, які мали б працювати на себе і державу [8, арк. 33 зв.]. Селянин с. Кваси Рахівського округу Лечковський Василь критикував майбутні колгоспи і занижені у 50 разів закупівельні ціни на худобу [8, арк. 33 зв.].

Незважаючи на негативні настрої серед місцевого населення Закарпаття щодо окреслених питань, все ж таки органи НКДБ проявляли більшу зацікавленість електоратом щодо майбутніх виборів до Верховної Ради УРСР. На основі аналізу агентурних донесень, можна зробити висновки про те, що більша частина населення, яка вголос озвучувала свою думку, вважала їх формальністю, внаслідок якої депутатами будуть обрані визначені і перевірені особи, кандидати,

запропоновані радянським урядом і комуністичною партією. Інша частина потенційних виборців в ході передвиборчої кампанії висловлювала антирадянські гасла, критикувала радянську владу за ситуацію, в якій опинилося Закарпаття, намагалася зірвати проведення виборів до Верховної Ради УРСР [8, арк. 33 зв. – 34]. Наприклад, житель с. Велике Криве Тячівського округу Савляк Василь, спілкуючись із односельчанами, зазначав, що немає потреби приймати участь у виборах, тому що все одно радянська влада вибере потрібних їй людей [8, арк. 33 зв. – 34]. Аналогічну думку висловлював житель с. Середнє того ж округу Айпе Андрій, критикуючи виборчу систему за значну кількість агітаторів, піддаючи сумніву те, що в виборах приймає участь одна партія, варто «... просто зібрати народ і сказати, голосуйте за нас» (переклад автора) [8, арк. 34]. Викладач Ужгородської школи глухонімих вважав, що якщо у виборах приймає участь одна партія, вона й переможе [8, арк. 34].

Деякі особи заявляли, що під час виборів необхідно викреслювати прізвища кандидата в бюлетені, тому що найближчим часом Великобританія і США готують війну проти СРСР і захоплять Закарпаття. Таку думку висловлювала жителька с. Криве Петерчук Юра. Натомість, священник реформатської церкви з Берегівського округу виступав проти висунутих кандидатів в депутати, на його думку, радянська влада «... відмінила хлібопоставки, але нас не обманути, все одно голосуватимемо проти їх кандидатур...» (переклад автора) [8, арк. 34 зв.]. Зрозуміло, що реакція органів держбезпеки у відношенні до осіб, які виступали проти дій радянської влади не забарилася.

У «Доповідній записці про агентурно-оперативну роботу по лінії 2 Управління НКДБ УРСР за грудень 1945 р.» [8, арк. 200–228] органи державної безпеки реагували на ситуацію, пов'язану із виборами до Верховної Ради, вони зазначали, що антирадянські елементи активізувалися, поширюючи провокаційну інформацію, в окремих випадках з цією метою використовували навіть виборчі дільниці. Тому, як наголошувалося в аналізованому документі, основне завдання НКДБ УРСР полягало у проведенні заходів із виявлення ворожих радянській владі елементів, які проводили деструктивну роботу зі зриву виборчого процесу [8, арк. 201].

Оперативна група НКДБ УРСР у кількості 7 осіб прибула в Закарпаття у січні 1945 р., у квітня поточного року до її складу введено ще 11 працівників [9, арк. 3]. На цей час уряд Закарпатської України утворив апарат уповноваженого Народної ради з питань державної безпеки. До складу якого входив 21 працівник, в основному «... молодежи, не имеющей опыта в этой работе» [9, арк. 3].

На думку органів радянської державної безпеки, активна ворожа діяльність керівництва колишніх фашистських і профашистських партій та організацій, а також австро-німецької агентури, залишеної в тилу Червоної армії, змусила вказаний апарат державної безпеки зосередитися на 13 округах Закарпаття, залишивши в управлінні УНКДБ лише 5 осіб [9, арк. 3]. З часом їх кількість зросла до 200 працівників, які працювали у 13 окружних відділах [9, арк. 7].

В основному їх робота зводилася до вивчення й аналізу виявлення діяльності розвідувальних і контррозвідувальних центрів австро-німецької розвідки, політичних партій на Закарпатті тощо [9, арк. 4]. Проведена робота дала змогу з'ясувати, що в період австро-німецької окупації діяли: угорський розвідувальний і контррозвідувальний орган «Кемельгарито-Осталь»; угорська жандармерія, кримінальна і політична поліція; гестапо [9, арк. 4]. Органи УНКДБ доповідали про розвідувальну і контррозвідувальну діяльність чехословацької «Справодайної служби» («Служби безпеки» – примітка автора) [9, арк. 4].

Окрім того, функціонували такі політичні партії, як: Аграрна партія, представлена адміністративним апаратом Закарпаття, Руська національна автономна партія (далі – РНАП), Автономний землеробський союз, Українське національне об'єднання (далі – УНО), «Нілош-Керестеш», «Фольксбунд», «Собот-Чопотош», «Партія угорського життя» [9, арк. 4–6].

Згідно з даними УНКДБ в Закарпатті, 50 осіб, вороже налаштованих до радянської влади, очолювали середні і вищі керівні ланки Народної ради [9, арк. 6]. Управління НКДБ в області зосередило увагу як на виявленні агентури, так і на ліквідації загонів Української Повстанської Армії [9, арк. 8]. Згідно зі звітами, упродовж січня – 25 грудня 1945 р. II-е управління УНКДБ у Закарпатській області арештувало 487 осіб, з них: 2 – функціонери угорської жандармерії, 17 – агенти угорської розвідки, 76 – агенти угорської контррозвідки, 75 – члени фашистських партій («Нілош-Керестеш», РНАП), 28 – члени терористичних організацій («Собот-Чопотош»), 74 – члени «Фольксбунду», 39 – члени УПА, 6 – члени профашистської організації «Левенте», 3 – члени «Русской освободительной армии», 26 – працівники угорської поліції та жандармерії, 97 – зрадники, 42 – антирадянський елемент [9, арк. 8].

Важливе місце у роботі оперативників мало залучення агентури із числа місцевого населення. Всього за даними УНКДБ упродовж січня – 25 грудня 1945 р. завербовано 1647 осіб, з них 171 – агенти, 1416 – інформатори, 34 – резиденти, 26 – власники явочних квартир [9, арк. 28]. За іншими даними, їх було 1638 осіб, з них 193 – агенти, 1404 – інформатори, 17 – резиденти, 24 – власники явочних квартир, 9 осіб за нез'ясованих причини виключено з цієї мережі [9, арк. 28].

Для прикладу можна привести найбільш поширені й характерні вербування агентів УНКДБ Закарпатської області й особи агентів. Зокрема, агент «Віктор», 1910 р. народження, житель м. Берегове, син голови Берегівського окружного комітету «Нілош-Керестеш» у 1941 р. У довоєнний час займався приватною торгівлею, служив у чині ефрейтора в угорському війську, потрапив у полон до Червоної армії і погодився співпрацювати з органами НКДБ. «Віктор» видав членів окружного і крайового комітету партії «Нілош-Керестеш» [9, арк. 28–29]. Агент «Франко», 1894 р. народження, житель села Білки Іршавського району, у 1939 р. сільський комісар і член уряду А. Волошина. Він назвав прізвища більше 30 українських націоналістів, які проживали у різних місцевостях Закарпаття й перебували на нелегальному становищі [9, арк. 29–30]. Агент «Чумаченко», 1901 р. народження, заступник голови споживчої кооперації у м. Хусті, член уряду А. Волошина і генеральний секретар УНО в 1939 р. Він назвав прізвища більше 20 українських націоналістів [9, арк. 30]. Як повідомляли органи радянської держбезпеки, «Чумаченко» видав відому йому агентурну мережу гестапо і зв'язки головного прокурора Закарпатської області з колишньою угорською владою [9, арк. 31].

Звичайно, що аналіз отриманої інформації з колишніх архівів НКДБ під грифом «цілком таємно», розсекречених і використовуваних автором статті, дає змогу з'ясувати справжні прізвища зазначених агентів радянської держбезпеки, йдеться про вихідні дані, дату і місце народження, рід занять тощо, однак це не було завданням цієї публікації. Напевно, що це тема майбутніх досліджень, позаяк для того, щоб подавати таку інформацію, варто все ж таки мати надійні, достовірні й перевірені дані, з'ясувати причини співпраці тієї чи іншої особи з органами держбезпеки, тому що мова про найважливіше – честь і гідність кожної людини та її нащадків.

Таким чином, функціонування агентурно-оперативної мережі НКДБ на Закарпатті свідчило про те, що органи радянської держбезпеки розпочали планомірні й сплановані дії, пов'язані з поступовою ліквідацією «ворожих» соціалістичному ладу елементів.

Список використаних джерел

1. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 624 с.
2. Грін О. О. Закарпаття у відносинах між Чехословаччиною та Радянським Союзом у роки другої світової війни. Радянсько-чехословацький договір 29 червня 1945 року / О. О. Грін // Держава і право. – 2009. – № 45. – С. 158–164.
3. Терлецька І. Державний терор в УСРР–УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. / І. Терлецька // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 2(35). – С. 403–417.
4. Чайковський А. Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України / А. Чайковський. – К.: Парламентське видавництво, 2013. – 704 с.
5. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 469 с.
6. Бажан О. Г. Репресивна політика радянських органів держбезпеки на Київщині у 1940-х – на початку 1950-х років / О. Г. Бажан. – Режим доступу: <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/naukovi-zapysky/91/bazhan.pdf>.
7. Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.) Матеріали до біографічного довідника / В. Чисніков. – Режим доступу: http://www.ssu.gov.ua/sbu/doccatalog_%5Cdocument?id=42151.
8. Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 7, спр. 4, т. 1, 228 арк.
9. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7, спр. 4, т. 2, 301 арк.
10. Зуляк І. Слідча і агентурно-оперативна робота НКВС в Україні у 1939 р. / І. Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Випуск 2. – С. 153–161.

Иван Зуляк

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ОПЕРАТИВНО-АГЕНТУРНОЙ СЕТИ НКГБ НА ЗАКАРПАТЬЕ В 1945–1946 ГГ. (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ)

В статье проанализировано функционирование оперативно-агентурной сети НКВД на Закарпатье в исследованный период. Охарактеризовано общественно-экономическую и политическую ситуацию, которая сложилась на Закарпатье, в частности недовольство местного населения радянскими процессами. Исследованы действия органов советской госбезопасности по выявлению «вражеских» власти элементов.

Ключевые слова: Закарпатье, НКГБ, агентура, советизация, антисоветская деятельность.

Ivan Zuliak

ACTIVITIES OF OPERATIONAL NKVD AGENTS IN TRANSCARPATHIA 1945–1946 (BASED ON ARCHIVAL MATERIALS)

The article deals with Activities of operational NKVD agents in Transcarpathia. The article describes social, economic, and political situation that was in Transcarpathia. It is investigated the actions of the Soviet state security authorities to identify hostile elements.

Key words: Transcarpathia, NKVD, agents, Sovietization, anti-Soviet activity.

УДК 314:3231(477)

Надія Кіндрачук

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНЦІВ В УРСР У 60–70-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджується чисельність та територіальне розміщення українців в УРСР у 60–70-х рр. ХХ ст., вивчаються офіційні статистичні дані, які дають змогу провести порівняльний аналіз динаміки чисельності титульної нації України в різних регіонах республіки, з'ясовується штучне формування національно-етнічного складу УРСР, форсування міжнаціонального зближення задля створення «єдиного радянського народу». Встановлено, що українці були домінуючою нацією майже на всій території УРСР в окреслений період. Чисельність українців зростала виключно шляхом природного приросту населення, у той час як кількість представників російської нації збільшувалася внаслідок внутрішньореспубліканських міграційних процесів. З'ясовано, що Україна була одним із центрів акумулювання еміграційних потоків у СРСР, через що багатонаціональне суспільство УРСР, основу якого складали українці, поступово перетворювалося на двонаціональне, у якому українська більшість співіснувала поряд з безупинно зростаючою російською меншістю. Основне завдання міграційних процесів, якими керувала радянська влада, полягало в асиміляції, денаціоналізації, русифікації українського народу, що крилися за гаслами зближення націй.

Ключові слова: демографія, титульна нація, українці, міграція, асиміляція.

Національна політика СРСР у 60–70-ті рр. ХХ ст. керувалася пріоритетом державної загальнонаціональної єдності всього радянського народу, зневажала цінністю етнічної нації та ігнорувала потреби національного розвитку. Командно-адміністративна система під гаслами «пролетарського інтернаціоналізму», «розквіту і зближення націй у СРСР», «формування нової історичної спільності» – «радянського народу» здійснювала політику русифікації та денаціоналізації українців, вела рішучу боротьбу з проявами «українського буржуазного націоналізму». Будь-яка заява чи згадка щодо українських національних проблем слугувала приводом для утисків та переслідувань з боку радянської влади. Демографічні, економічні та соціальні процеси, які насаджувалися під гаслом «інтернаціоналістської допомоги» суттєво змінювали в низці регіонів співвідношення корінного і осілого населення, породжували непорозуміння, відкриті конфлікти, призводили до втрати українцями національної самобутності та, врешті-решт, до асиміляції.

Зі здобуттям незалежності України створилися сприятливі умови для вільного вивчення радянського минулого українського народу, переосмислення власної історії, пошуку свого етнічного коріння, історичних витоків, збереження національної ідентичності. Консолідуючою силою в нашій державі завжди була і залишається українська титульна нація з українською державною мовою, традиціями, звичаями та багатою національною культурою. Тому всебічне дослідження чисельності та територіальне розміщення українців в УРСР упродовж 60–70-х рр. ХХ ст. є надзвичайно актуального і вимагає особливого підходу у вивченні. Ця проблема на сьогодні має особливе значення для розбудови України.

Питання динаміка чисельності та особливостей територіального розміщення населення УРСР другої половини ХХ ст. частково висвітлено в працях таких авторів, як: Ю. Богуславська [1], Я. Гирич [2–3], В. Романцов [4], В. Скляр [5], І. Суботіна [6], О. Тєвікова [7] та ін. В поле зору науковців потрапляли тільки окремі аспекти досліджуваної теми, зокрема густота, територіальне розміщення та динаміка статево-вікової структури населення УРСР, демографічні наслідки урбанізації, чисельність, розміщення етнічних груп, класова структура радянської України, державне регулювання міграційних процесів в УРСР. Однак, в науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги цієї статті – дослідження чисельності та територіального розміщення українців в УРСР впродовж 60–70-х рр. ХХ ст., вивчення офіційних статистичних даних, які дають змогу провести порівняльний аналіз динаміки чисельності титульної нації України в різних регіонах республіки, показ штучного формування національно-етнічного складу УРСР, форсування міжнародного зближення задля створення «єдиного радянського народу».

У дослідженні чисельності українців в УРСР впродовж 60–70-х рр. ХХ ст. вагоме значення мають матеріали всесоюзних переписів населення, що проводилися в СРСР у другій половині ХХ ст., а саме в 1959, 1970 та 1979 рр. Їх офіційні дані дають нам змогу отримати вичерпну інформацію щодо складу населення УРСР, визначити загальну кількість жителів республіки, встановити співвідношення міського та сільського населення, прослідкувати масштаби міграційного руху, проаналізувати етнічний склад.

Рішення про проведення загального перепису населення в 1959 р. ухвалено постановою Ради Міністрів (далі – РМ) СРСР № 480 від 5 травня 1958 р. «Про Всесоюзний перепис населення 1959 року» та відповідно до постанови РМ УРСР № 755 від 6 червня 1958 р. [8, с. 34]. Цей перепис вперше охоплював територію України в її сучасних кордонах, адже попередній загальний облік населення, що відбувся двадцять років до того, охоплював УРСР ще без західноукраїнських областей, але з Молдавською АСРР.

Згідно з даними перепису 1959 р., Україна була багатоетнічною державою (близько 30 національностей), а на її території мешкало 41869046 осіб [9, с. 168]. Представники титульної нації України домінували в усіх регіонах республіки, особливо, в центральних і західних областях, винятком був лише Кримський півострів, де головним чином, зростала чисельність питомої ваги кримських татарів [9, с. 170]. Етнічні українці у 1959 р. складали 32158493 особи, а це відповідно 76,81 % від усього населення республіки [9, с. 170]. За 60-і рр. ХХ ст. їх кількість зросла більше ніж на 3 млн осіб, однак упродовж 70-х рр. ХХ ст. збільшення було значно меншим – 1,2 млн осіб [6, с. 82]. Це пояснюється передусім загостренням демографічної ситуації в УРСР та різким зменшенням природного приросту населення в цілому. Іншою причиною такої ситуації були швидкі темпи приросту чисельності представників інших національностей, передусім росіян та білорусів. Упродовж 1959–1970 рр. частка українців збільшилася на 9,7 %, а росіян і білорусів – відповідно на 28,7 % та на 32,6 % [6, с. 84].

Упродовж 60–70-х рр. ХХ ст. чисельність представників титульної нації України зростала виключно шляхом природного приросту населення, у той час як росіян і білорусів – внаслідок міграційних процесів. Росіяни асимілювали населення СРСР в цілому і, як наслідок, відбулося послідовне зростання частки росіян з одночасним зменшенням питомої ваги українців у республіці. У 1959–1969 рр. інтенсивність еміграції росіян до України складала 1,1 млн осіб [10, с. 36].

Представники російської нації були другою значною національною групою в Україні і мешкали переважно в містах. Так, у 1959 р. питома вага міських жителів серед них склала 80,8 %, проте в усіх регіонах і областях УРСР росіяни чисельно поступалися лише українцям [11, с. 8–35]. Найбільша кількість росіян зафіксована в Донецькій, Запорізькій, Кримській, Луганській, Харківській областях та в м. Києві. Така ситуація стала результатом міжреспубліканських міграцій та значного припливу робочої сили в індустріальні райони республіки. Наприклад, у Криму на початку 60-х рр. ХХ ст. росіян проживало у 3,2 рази більше за українців, у Закарпатській і Чернівецькій областях вони були третьою за кількістю національною групою – відповідно після українців і угорців та українців і румунів [6, с. 83]. У цілому, приріст росіян в Україні за 1959–1969 рр. складав 56,7 % від загальної кількості населення республіки [5, с. 75]. Ці факти свідчать про штучне формування національного складу України. Навіть в Чернігівській, Житомирській і Рівненській областях, де переважають білоруси, у Львівській і Волинській – поляки та в Одеській – молдавани, росіян було більше ніж представників зазначених етносів [6, с. 85].

Упродовж 60–70-х рр. ХХ ст. в усіх областях східного регіону УРСР та на півдні, зокрема у Одеській, Херсонській і Миколаївській областях, абсолютна і відносна чисельність росіян теж зростала значними темпами, однак все ж таки поступалася у цьому тільки українцям. Така тенденція, ймовірно, стала наслідком радянської міграційної політики, в основі якої було переміщення робочої сили в межах республіки [12, арк. 104]. У довідках ЦК КПУ чітко визначався основний вектор спрямування сільських працівників – із заходу – на південь [12, арк. 104]. Беручи до уваги той факт, що серед сільських мешканців більшості західних областей України понад 90 % були українцями, можна припустити те, що саме вони домінували серед новоприбулих колгоспників у південні області республіки. Так, згідно із офіційними даними, у 1959 р. частка українців в Одеській області складала 55,8 % від всього населення цього регіону [9, с. 178], у 1970 р. – 54,9 % [13, с. 488], у 1979 р. – 54,7 % [14, с. 30]. Таким чином, Одеська область виявилася моноетнічною, передусім – українською, хоча під час всесоюзних переписів доволі помітний відсоток громадян зараховано до титульного етносу «автоматично» [1, с. 29].

Потрібно зазначити й те, що внаслідок системи централізованого, керованого з м. Москви розподілу кадрів усіх республік СРСР, багато українських фахівців змушені були працювати за межами Батьківщини. Великим переміщенням українців сприяла й постанова РМ СРСР і ЦК КПРС «Про збільшення виробництва зерна за рахунок освоєння цілинних і перелогових земель» від 27 березня 1954 р. та інші рішення, що спричинили організований набір кадрів та їх скерування в напівпосушливу зону на сході СРСР [15, с. 210].

Для вирішення питань трудової міграції держава створила спеціальне відомство – Головне управління організованого набору робітників і переселень при РМ УРСР, на місцях – обласні відділи оргнабору робітників і переселення при облвиконкомах. Допоміжними установами у цьому процесі були різні підприємства, установи й комсомольські організації. Українська трудова еміграція, в основному, відправлялася на освоєння цілини. Цьому сприяла масштабна пропагандистська кампанія, розгорнута засобами масової інформації, зокрема радіо, телебаченням, пресою [16, с. 1; 17, с. 2]. Мігрантів заохочували пільгами і можливістю більше заробити. Однак міграція українців у малоосвоєні та промислові регіони поза межами УРСР пов'язувалися не тільки з матеріальними потребами та важкою економічною ситуацією в республіці, а й з партійним патріотизмом, вірою в ідеали та заклики КПРС–КПУ задовольнити потреби радянської людини у продуктах харчування, забезпечити тваринництво кормами. Загалом, упродовж 1954–1959 рр. масові переїзди охопили майже 500 тис. українців [18, с. 3].

Таке становище мало негативний вплив на природний приріст та процеси відтворення української нації. Великомасштабні міграції українців сприяли штучному лідерству росіян у національно-етнічному складі УРСР і зменшенню кількості українців, а це в свою чергу пригнічувало та вело до втрати національної самосвідомості, духовності, швидкими темпами прискорювало мовну й етнічну асиміляцію українців. У цьому контексті потрібно зважати на ситуацію, що склалася, з приводу мовного питання, що ставилося в анкетах всесоюзних переписів досліджуваного періоду. Так, згідно із офіційними даними перепису 1959 р. російську як рідну мову назвали 10,3 млн осіб (з них 6,9 млн росіяни, 2 млн українці), а в 1970 р. цей показник сягнув 13,4 млн осіб (8,9 млн росіян та 3 млн українців) [4, с. 35]. На превеликий жаль, українська мова стала рідною лише для поляків, адже під час обох переписів 68 % представників цієї нації українську мову назвали рідною, решта національностей схилилися до русифікації [4, с. 38].

Потрібно зауважити й тому, що у процесі демографічної асиміляції українців в УРСР значну роль відіграло збільшення кількості змішаних шлюбів, яких на початку 60-х рр. XX ст. зафіксовано вже 15,9 % [7, с. 61]. Вони стали безпрограшним методом зміни мовної та національної структури українців, адже діти народжені в змішаних шлюбах та й, зрештою, самі батьки надавали перевагу більш «престижній» національності і відповідно й мові.

Отже, впродовж 60–70-х рр. XX ст. кількісне переважання українців в УРСР було безперечним. Абсолютна чисельність представників титульної нації України постійно зростала, при цьому їх питома вага серед населення республіки весь час зменшувалася, кількість українців з 77,8 % всього населення УРСР у 1959 р. знизилась до 74,8 % у 1970 р. Внаслідок національної політики радянської правлячої верхівки, кількість представників російської нації (як абсолютна, так і відносна) безперервно збільшувалася, частка росіян в 1959 р. складала 16,9 % від загальної кількості населення УРСР, тоді як у 1970 р. збільшилася до 19,3 %.

Представники титульної нації України домінували в усіх регіонах республіки, особливо, в центральних і західних областях, за винятком Кримського півострова. Чисельність українців зростала виключно шляхом природного приросту населення, у той час як кількість представників російської нації збільшувалася внаслідок внутрішньореспубліканських міграційних процесів. Росіяни асимілювали населення СРСР в цілому.

Радянське керівництво під гаслами «розквіту і зближення націй у СРСР», «формування нової історичної спільності» – «радянського народу» здійснювало політику русифікації та денационалізації українців, штучно формувало національно-етнічний склад УРСР. У 60–70-х рр. XX ст. багатонаціональне суспільство УРСР, основу якого складали українці, поступово перетворювалось на двонаціональне, де українська більшість співіснувала поряд з безупинно зростаючою російською меншістю. У таких умовах деформувалася національно-етнічна специфіка українського соціуму, стиралися національні традиційні основи українського народу, що, в свою чергу, впливало на втрату національної ідентичності та самосвідомості українців.

Список використаних джерел

1. Богуславська Ю. Ю. Питання про національність у програмах переписів та його залежність від пануючої ідеології / Ю. Ю. Богуславська // Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць. – Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2002. – Вип. 1 (2). – Ч. I. – С. 28–31.
2. Гирич Я. М. Демографічна політика та розвиток міських поселень УРСР (60-ті рр. XX ст.) / Я. М. Гирич // Шевченківські дні –

2009. Історія: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – С. 25–27. 3. Гирич Я. М. Урбанізація в Україні за даними Всесоюзного перепису населення 15 січня 1959 року / Я. М. Гирич // Грані. – Дніпропетровськ, 2009. – № 5 (67), вересень-жовтень 2009. – С. 19–24. 4. Романцов В. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI століття) / В. Романцов. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С. 34–40. 5. Скляр В. М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959–1989 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Володимир Миколайович Скляр. – К., 2001. – 385 с. 6. Суботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Інга Володимирівна Суботіна. – Чернігів, 2008. – 399 с. 7. Тєвікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953–1964 роки): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ольга Валентинівна Тєвікова. – Полтава, 2010. – 305 с. 8. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав України, 1958. – № 9. – С. 34. 9. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года / [отв. за выпуск К. А. Орехов]. – Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 216 с. 10. Топилин А. В. Влияние миграции на этнонациональную структуру / А. В. Топилин // Социс. – 1992. – № 7. – С. 31–43. 11. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с. 12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4626, оп. 3, т. 1 (1955–1967 рр.), спр. 281, 128 арк. 13. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. Национальный состав населения СССР. – М.: Центр. Стат. упр. при Совете Министров СССР, 1972. – Ч.1. – Кн. 2. – 564 с. 14. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Политиздат, 1980. – 32 с. 15. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т. 4: 1953–1957 годы. – 864 с. 16. Освоим целинные и залежные земли // Труд. – 20 лютого 1954. – С. 1. 17. Підняття цілинних земель – наша рідна справа // Радянська Україна. – 21 лютого 1954. – С. 2. 18. Улановський С. Про так звані «дрібниці» колгоспного побуту / С. Улановський // Соціалістична Харківщина. – 20 серпня 1954. – С. 3.

Надежда Киндрачук

ЧИСЛЕННОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗМЕЩЕНИЕ УКРАИНЦЕВ В УССР В 60–70-Х ГГ. XX СТ.

В статье исследуется численность и территориальное размещение украинцев в УССР в течение 60–70-х гг. XX в., изучаются официальные статистические данные, которые позволяют провести сравнительный анализ динамики численности титульной нации Украины в различных регионах республики, выясняется искусственное формирование национально-этнического состава УССР, форсирование межнационального сближения для создания «единого советского народа». Установлено, что украинцы были доминирующей нацией почти на всей территории УССР в означенный период. Численность украинцев росла исключительно путем естественного прироста населения, в то время как количество представителей русской нации увеличивалось вследствие внутриреспубликанских миграционных процессов. Выяснено, что Украина была одним из центров аккумуляции иммиграционных потоков в СССР, из-за чего, многонациональное общество УССР, основу которого составляли украинцы, постепенно превращалось в двунациональное, где украинское большинство сосуществовало рядом с непрерывно растущим русским меньшинством. Основная задача миграционных процессов, которыми руководила советская власть, состояла в ассимиляции, денационализации, русификации украинского народа, что скрывались за лозунгами сближения наций.

Ключевые слова: демография, титульная нация, украинцы, миграция, ассимиляция.

Nadiya Kindrachuk

STRENGTH AND TERRITORIAL DISTRIBUTION IN UKRAINIANS IN THE UKRAINIAN USSR IN THE 60–70'S XXTH CENTURY

This article studies the number and territorial location of Ukrainians in the Ukrainian SSR during the 60–70's of the XXth century, analyses official statistic data that allow a comparative analysis of the dynamics of the titular nation of Ukraine in various regions of the republic. The author shows the artificial formation of national-ethnic composition of the USSR and forcing international convergence to create a «single Soviet people». The author also finds out that Ukrainians were the dominant nation almost throughout the USSR in the outlined period. The number of Ukrainian grew exclusively by natural population growth, while the number of representatives of the Russian nation increased as a result of

internal republican migration. The article brings the idea that Ukraine was one of the centers of accumulation of immigration flows in the Soviet Union, and because of this fact the multicultural Ukrainian SSR society, which constituted basically of the Ukrainians, gradually turned into bi-national, where Ukrainian majority coexisted along with continuously growing Russian minority. The main task of migration, which was run by the Soviet government was the assimilation, denationalization and the russification of the Ukrainian people which was hidden by slogans of rapprochement of nations.

Key words: demography, titular nation, Ukrainians, migration, assimilation.

УДК 94(477.7)«198/199»

Володимир Михайлов

ОСЕРЕДКИ ТОВАРИСТВА «МЕМОРІАЛ» НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 1980-Х – 1991 РР.

У статті на основі документів державних архівів та матеріалів періодичних видань України, розглядається проблематика діяльності неформальних громадських організацій з ліквідації «білих плям» національної історії. Розкрито процес становлення та функціонування історико-просвітницького товариства «Меморіал» в Південній Україні у другій половині 1980-х – 1991 рр.. Визначено внесок товариства «Меморіал» у формуванні українського демократичного руху напередодні розпаду СРСР і утворення незалежної України.

Ключові слова: неформальний рух; товариство «Меморіал»; історико-просвітницька діяльність; процес реабілітації; Південна Україна.

Відновлення та збереження історичної пам'яті народу є головною складовою формування національної ідентичності. Відродження національної історії створює відчуття гідності, єдності і спорідненості серед громадян. Лібералізація суспільно-політичного життя в УРСР у другій половині 80-х рр. ХХ ст. спричинила появу цілою низки неформальних громадських груп антикомуністичної спрямованості. Серед неурядових об'єднань, що стояли в авангарді національного відродження України безумовно виділяється історико-просвітницьке товариство «Меморіал».

Культурне відродження та створення української державності не можливе без формування національної свідомості та повернення історичної пам'яті народу. Суть процесу відновлення історичної пам'яті полягала у поверненні забутих імен, розкритті для вивчення раніше заборонених тем та розгортанні широких дискусій навколо історичних проблем. Процес ліквідації «білих плям» національної історії швидко набуває суспільно-політичного змісту та використовується як засіб боротьби проти тоталітарного комуністичного режиму.

Діяльність всеукраїнського товариства «Меморіал» відображена у рамках досліджень національно-демократичного руху та неформальних громадських організацій у працях вітчизняних істориків О. Бойка [1], О. Горбачової [2], А. Камінського [3], К. Левчука [4] та ін. Проте, в сучасній українській історіографії спостерігається певний вакуум дослідження вказаної проблеми на регіональному рівні. Зокрема, діяльність осередків «Меморіалу» на Півдні України, залишається маловідомим явищем. На цьому тлі слід виділити монографію Ф. Турченка [5], присвячену неформальному, опозиційному руху в Запорізькій області.

Всебічний аналіз зазначеної проблеми дасть можливість розкрити причини та наслідки демократичної трансформації суспільства, з'ясувати внесок громадських організацій у становленні української державності, визначити регіональну специфіку національного відродження України.

Джерельна база статті складається з документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та державних архівів в Одеській і Херсонській областях; матеріалів радянської преси півдня України, а також самвидавних газет.

Метою статті є визначення форм і методів діяльності історико-просвітницького товариства «Меморіал» та з'ясування його ролі у процесах національно-культурного відродження на Півдні України наприкінці 1980-х – 1991 рр.

У процесі громадських дискусій початкового етапу перебудови з приводу ліквідації «білих плям» історії, визріла ідея створення історико-просвітницького товариства «Меморіал». Особливої актуальності ідея набула на межі 1987–1988 рр., коли активізувався процес реабілітації безпідставно репресованих.

Всеукраїнська установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал» відбулася 4 березня 1989 р. в Києві у республіканському Будинку кінематографістів. Її організаторами виступили Спілки письменників, художників, архітекторів, кінематографістів, театральних діячів України, газета «Літературна Україна» та інші організації. У конференції брали

участь 700 осіб, які представляли усі області республіки [6, арк. 37]. На конференції затверджено статут організації. В першу чергу, за статутом, її діяльність скеровувалася на «процеси розвитку демократії в Україні та ліквідацію наслідків тоталітаризму у всіх сферах суспільного життя шляхом відтворення історичної справедливості» [7, с. 3].

У резолюціях, прийнятих на конференції, вказувалося на нагальну необхідність розпочати розслідування дій учасників масових репресій в Україні від 20-х – до 80-х рр. ХХ ст.; розкрити архіви НКВС, Міністерства держбезпеки, КДБ; визнати незаконними сфабриковані процеси над так званою «Спілкою визволення України», діячами культури, діями влади, скерованими на знищення української інтелігенції; ліквідації топонімів з прізвищами осіб, які зганьбили себе своєю причетністю до масових репресій; спорудження пам'ятників жертвам голоду 1932–1933 рр. та ін. [8, с. 49].

У доповіді секретаря ЦК КПУ С. Гуренка в серпні 1989 р. на нараді перших секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії відзначалося, що «політизація різноманітних об'єднань відбувається у коротші терміни, а деякі з них, зокрема «Меморіал», вже на установчих конференціях заявляють про свою готовність вступити у політичну боротьбу» [9, арк. 34–57]. За короткий проміжок часу товариство вже мало в республіці розгалужену систему обласних та міських відділень. У Південній Україні найбільш значимими стали осередки в обласних центрах – Одесі, Херсоні, Миколаєві, а також в місті Мелітополі Запорізької області.

У руслі відродження національної пам'яті діяло Одеське історико-просвітницьке товариство «Меморіал», установча конференція якого відбулася 10 червня 1989 р. [10, с. 3]. На зборах прийнято статут та затверджено програму діяльності організації. Товариство ставило за мету відновлення історичної правди, увічнення пам'яті жертв репресій, повну ліквідацію проявів тоталітаризму в усіх сферах громадського життя, аналіз міфів суспільної свідомості, рух до демократії, утвердження гуманістичних принципів і загальнолюдських цінностей, формування громадянського суспільства та правової держави. Вихідним політичним принципом Одеського «Меморіалу» проголошувався примат моральних норм перед політичними інтересами [11, с. 2].

На звітно-виборчій конференції «Меморіалу», що відбулася у вересні 1990 р., при обговоренні програми, стався розкол. Частина делегатів під керівництвом В. Цимбалюка залишила засідання. Так в Одесі почало діяти два товариства «Меморіал» [12, с. 2]. Офіційно добровільне товариство «Меморіал» прийняло статус міського після реєстрації Одеською міськрадою народних депутатів. Прихильники В. Цимбалюка стали Одеським відділенням Всеукраїнського республіканського історико-просвітницького товариства «Меморіал» ім. В. Стуса. Різниця між двома організаціями полягала у характері діяльності та кінцевій меті. Якщо міське товариство залишилося на засадах правозахисної та просвітницької діяльності, то Одеське республіканське відділення «Меморіалу», перебуваючи на одній ідейній платформі з Народним рухом України, ставило перед собою політичні завдання [13, с. 2].

Одеським обласним товариством «Меморіал» постійно велися пошуки місць поховань жертв репресій. Зокрема, на Другому християнському цвинтарі м. Одеси виявлено 70 людських залишків, з характерними ознаками розстрілу – кульовими отворами в черепі [14, с. 1].

Активна діяльність Одеського «Меморіалу» з відновлення історичної правди відіграла значну роль у процесі реабілітації жертв радянських репресій. Так, згідно з наказом Президії Верховної Ради СРСР щодо осіб, незаконно засуджених у 30-х – на початку 50-х рр. ХХ ст., в Одеській області упродовж липня 1988 р. – до 1 липня 1991р. реабілітовано 8906 осіб [15, арк. 46].

Важливим елементом діяльності «Меморіалу» була просвітницька робота з місцевим населенням. На базі Одеської міської бібліотеки № 25 створено базовий бібліотечний фонд «Меморіалу». Розроблено повний каталог тематичних публікацій «Меморіалу» з питань сталінських репресій, тоталітаризму, ідеологічних міфів, правозахисного руху тощо [16, с. 3]. Активісти одеського «Меморіалу» провели благодійну акцію, в ході якої, колишні в'язні таборів безкоштовно отримали колись крамольну книгу О. Солженіцина «Архипелаг ГУЛАГ» [17, с. 3].

При товаристві «Меморіал» організовано об'єднання «Остарбайтер», яке надавало допомогу жертвам фашистської окупації. Відділення займалося пошуком необхідної інформації, архівних документів, оформленням запитів для отримання матеріальної компенсації особами, вивезеним на примусові роботи до Німеччини [18, с. 3]. Спільно з «Товариством єврейської культури» відкрито пам'ятний знак на місці розстрілу 25 тисяч єврейського населення Одеси фашистами часів Другої світової війни [19, с. 3].

Масштабним проектом Одеського «Меморіалу» став «Тиждень совісті», присвячений 70-ій річниці від дня народження академіка А. Сахарова. Акція проходила в травні 1991р. і передбачала широку культурно-просвітницьку та благодійну програму. Перший блок програми складався з тематичних виставок. Мешканцям Одеси були запропоновані матеріали про репресії в радянській державі. Унікальною була виставка «Самвидав» – творів всіх видів і жанрів, заборонених свого часу. В експозиції «Конфіскована колекція» представлено роботи одеських художників-

авангардистів 60–70-х рр. ХХ ст.. Працівники історико-краєзнавчого музею підготували експозицію із залишків музею «Степова Україна», репресованого у 1930-ті рр. Музей морського флоту надав документальні матеріали про репресії в Чорноморському морському пароплаванні. Кінематографічний блок програми складався з ретроспективи А. Тарковського, С. Параджанова, В. Абдрашитова. Показані кінострічки Т. Абуладзе, К. Муратової, Е. Шенгелая. Літературна частина заходу передбачала творчі зустрічі з «неофіційними» поетами Одеси [20, с. 2].

Установча конференція зі створення Херсонського обласного товариства «Меморіал» відбулася 21 жовтня 1989 р. [21, арк. 1–11]. Головним напрямком роботи якого було відновлення історичної правди та увічнення пам'яті жертв тоталітарного свавілля, що чинилися радянськими репресивними органами упродовж 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст.

Першими кроками діяльності товариства стали звернення через публікації статей у пресі до громадськості з проханням відгукнутися осіб, які постраждали від репресій, їх родичів або тих, хто знав про місця розстрілів і поховань на Херсонщині. Як наслідок, оргкомітет «Меморіалу» розпочав отримувати листи-свідчення про репресії сталінських часів [22, с.4]. Завдяки співпраці з місцевим населенням, до кінця 1990 р. вдалося виявити 5 місць розстрілів і поховань жертв тоталітарних репресій в межах Херсону [21, арк. 103]. Варто відзначити, що дослідники «Меморіалу» підходили до справи досить обережно і виважено, уникали необґрунтованих тверджень, робили висновки тільки на підставі реальних фактів. Так, за різноманітними легендами та усними повідомленнями, невеличку ділянку біля колишнього пивзаводу Херсона псевдоочевидці подій зарахували до числа місць сталінських репресій. Розслідування активістами «Меморіалу» показало, що для таких припущень немає жодних підстав. По-перше, встановлено, що з 1276 розстріляних було 90 дітей віком до 14 років. Як відомо, до вищої міри засуджували, тільки повнолітніх осіб. По-друге, набої, якими вони були вбиті, виявилися німецькими [21, арк. 21].

У червні 1990 р. відбувся «круглий стіл», за участю начальника УКДБ Херсонської області генерал-майора Ю. Тараненка, секретаря парткому В. Ковалю, активу товариства «Меморіал» – Л. Плешковської, А. Вірлича, Т. Мартинової та журналістів місцевих ЗМІ. Зустріч проходила у приміщенні обласного УКДБ. Присутні вперше отримали можливість побачити засекречені документи судових справ, за допомогою яких встановлювалися імена репресованих. В майбутньому саме архівні матеріали КДБ повинні дати можливість відкрити приховані сторінки радянської історії 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. За ініціативи представників «Меморіалу» ухвалено рішення про створення спільно з співробітниками КДБ спільної дослідницької групи з питань реабілітації жертв репресій та пошуку «херсонців-остарбайтерів» для отримання ними компенсації від уряду ФРН [21, арк. 28–31].

За повідомленням Херсонського УКДБ до червня 1990 р. в області реабілітовано 9632 особи [23, с. 4]. Враховуючи масовість жертв сталінського терору на Херсонщині, члени «Меморіалу» неодноразово порушували питання про необхідність спорудження монументу з метою увічнення пам'яті постраждалих людей від репресій [21, арк. 19].

Досить плідною була діяльність Мелітопольського товариства «Меморіал», створеного в грудні 1989 р. Головою організації обрано Героя Радянського Союзу, генерал-майора авіації у відставці М. Опришка. До керівного складу увійшли також представник міськкому комсомолу Л. Власенкова і працівник міськвійськкомату А. Корнеєв. Вдалий підбір керівництва на деякий час захистив товариство від нападок з боку партійних органів. Але незабаром ситуація змінилася, «Меморіал» очолив колективний орган, що складався з трьох співголів: доцента Мелітопольського педінституту, кандидата біологічних наук С. Воловника, викладача Мелітопольського інституту сільського господарства М. Кумока, та молодшого наукового співробітника Мелітопольського міського краєзнавчого музею В. Тимофієва. На установчій конференції сформовані головні мети діяльності історико-просвітницького товариства «Меморіал» в Мелітополі: «...Содействие полной и окончательной ликвидации сталинизма во всех сферах общественной жизни, создание действенных гарантий необратимости процесса демократизации, утверждения гуманности и адекватного исторического самосознания народа» [24, с. 1].

Упродовж 1990 – початку 1991 рр. товариство видавало інформаційний бюлетень під назвою «Мелітополь. Меморіал» тиражем кілька сотень екземплярів, що поширювалося серед жителів міста і району. Всього вийшло 12 випусків, надрукованих російською мовою. Редактором видання був Ю. Корнієнко. У першому випуску бюлетеня «Мелітополь. Меморіал» у січні 1990 р. опубліковано програмні документи товариства, започатковано рубрику «Реабілітовані», у якій публікувалися списки жертв сталінських репресій на Мелітопольщині [25, с. 2]. Значну увагу в інформаційному віснику приділено «білим плямам» радянської історії, зокрема військовій тематиці. Четвертий випуск бюлетеня присвячувався подіям Другої світової війни. Висловлено думку, що репресії проти керівного складу армії напередодні війни, призвели до величезних жертв населення в майбутньому. «...Якби не страшний 37-ий рік, не було б страшного літа 41-го року» – зазначалося

в публікації [26, с. 1]. Окремий спецвипуск присвячено дослідженню причин та жахливих реалій голоду 1932–1933 рр. в Україні. Наводяться спогади очевидців – мешканців сіл Мелітопольського району, які переконливо свідчать про штучний характер голоду, відповідальність тодішньої влади за його організацію [27, с. 2]. У липневому випуску бюлетеня зазначалося, що масовий терор був би неможливий без кривавих виконавців на місцях. У центральній статті номера під назвою «Палач» висвітлено кар'єрний шлях уродженця Мелітополя, полковника держбезпеки Б. Родоса [28, с. 1,2].

Автори інформаційного вісника не оминули увагою «кримсько-татарське питання», яке у ті часи набуло особливої актуальності у зв'язку з боротьбою корінного народу за повернення до Криму. У жовтневому спецвипуску подавалися матеріали про депортацію кримських татар до Середньої Азії [29, с. 1, 2]. На сторінках бюлетеня оприлюднювалася інформація стосовно радянських концтаборів і, зокрема, Івдельлагу, що розташовувався на Північному Уралі. Згідно з даними «Меморіалу» в таборі відбувала покарання група репресованих мешканців Мелітополя [30, с. 1,2].

Завдяки історико-просвітницькій та видавничій діяльності Мелітопольський «Меморіал» став загальновідомою місцевою організацією і користувався авторитетом у мешканців міста. В жовтні 1990 р. спільно з місцевим Рухом було проведено мітинг-реквієм присвяченому пам'яті жертв політичних репресій. Громадську акцію було проведено на площі біля дома культури «Жовтень» за присутності двохсот осіб. На мітингу виступали представники від місцевих громадських організацій Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, товариства кримсько-татарського населення «Крим», мелітопольського Руху. Говорили не тільки про репресії сталінських часів, але і про методи, які радянська влада використовувала у епоху «застою» проти інакодумців, намагаючись ізолювати їх від суспільства. Головним мотив виступів можна звести до однієї тези: «...потрібно зробити все, щоб жахливе минуле не могло повторитися. Досить жертв і втрат, досить крові і сліз!» [31, с. 1].

19 січня 1991 р. в лекційному залі краєзнавчого музею Мелітополя підведено підсумки роботи мелітопольського «Меморіалу». Учасниками звітної конференції стали члени товариства, реабілітовані громадяни та члени їх сімей, депутати міськради, відповідальні працівники міськвиконкому. Основним напрямком діяльності організації було з'ясування масштабів репресій на Мелітопольщині в 20–50-ті рр. ХХ ст. та конкретна допомога реабілітованим і членам їх сімей. Завдяки постійній увазі до роботи «Меморіалу» з боку засобів масової інформації, до товариства зверталися по допомогу громадяни, поповнювався інформаційний банк. На сторінках газети «Серп і молот» неодноразово з'являлися публікації про мелітопольців під рубриками «Меморіал» у пошуку», «Повернути добрі імена». Члени товариства надавали допомогу у з'ясуванні дійсних обставин смерті репресованих осіб близьким та родичам загиблих. При безпосередній участі «Меморіалу» було порушено питання про пільги для вдів реабілітованих. Зібрано коштів від добровільних пожертвувань на суму 2 тис. 672 крб. 18 коп. [32, с. 3].

У Миколаєві функціонувала ініціативна група зі створення місцевої філії товариства «Меморіал». Активісти об'єднання В. Ніколаєв, Ю. Зайцев, В. Пучков, Л. Філонов займалися підготовкою обласної установчої конференції. Щомісяця в редакції «Південної Правди» проходили збори членів оргкомітету «Меморіалу» [33, с. 3].

14 квітня 1990 р. відбулася установча конференція Миколаївської обласної організації добровільного товариства «Меморіал». Збори проходили у приміщенні дитячої музичної школи № 1, на яких було присутні близько 100 осіб. Конференція обрала громадську раду обласної організації «Меморіалу» у складі 21 особи і робочу групу з 7 осіб. Головою обласної організації «Меморіалу» обрано Ю. Зайцева, заступником голови – В. Ніколаєва. Конференція обговорила і прийняла положення про обласну організацію, резолюцію і звернення до громадськості області. «Народ, що складається з людей, які вільно, сміливо, незалежно думають, – говориться, зокрема, у зверненні, – не допустить повторення минулого... Усі разом, спільними зусиллями утверджуватимемо в нашому суспільстві принципи демократії, справедливості, гласності і справжнього народовладдя» [34, с. 2].

Активістами миколаївського «Меморіалу» організовано виставку «Суднобудівники і моряки – жертви сталінських репресій», яка відбулася в дні святкування 200-річчя Миколаєва в музеї суднобудування і флоту. В експозиції зібрано дані про миколаївців, які постраждали в роки репресій: фотографії, документи, листи, особисті речі, матеріали преси [35, с. 3].

До діяльності товариства намагалися залучити молодь. УВ Будинку політосвіти обкому партії організовано зустріч зі старшокласниками. Перед школярами виступили ті, хто на власній долі відчув, що таке культ особи – миколаївський корабел С. Бондаревський, який близько двох десятків років у в'язницях і засланні, К. Горбуненко – вдова загиблого у ежовських катівнях Павла Бородаєва, секретаря парткому заводу імені 61 комунара, Я. Рубінова – педагог, батька якої, простого залізничника без підстав заарештували і невдовзі розстріляли як «ворога народу» [33, с.3].

Щомісяця у редакції «Південної Правди» відбуваються збори активістів «Меморіалу». Одним з гостей зборів ініціативної групи «Меморіалу» став М. Сенчин – директор «Музею пам'яті» із

с. Куйбишівка Єланецького району. Директор музею повідомив, що в ході досліджень із вивчення трагічних сторінок історії Куйбишівки, сільські краєзнавці встановили 36 імен земляків, які постраждали в роки культу особи [35, с. 3].

Отже, товариство «Меморіал» відіграло важливу роль у пробудженні національної свідомості українців. Магістральним напрямком роботи товариства «Меморіал» у Південній Україні було відновлення історичної правди і увічнення пам'яті жертв тоталітарного беззаконня, що здійснювалося радянськими репресивними органами впродовж 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст.

Важливими практичними результатами діяльності південноукраїнських філій «Меморіалу» стало видавництво друкованих самвидавних газет, створення тематичних бібліотечних фондів, проведення культурно-масових заходів, творчих вечорів, художніх виставок тощо. Проведення широких громадських акцій на вшанування жертв радянського беззаконня сприяло формуванню антикомуністичної спрямованості опозиційного руху.

Діяльність організації відбувалася в контексті відновлення історичної правди, вшанування пам'яті жертв сталінських репресій, ліквідації проявів тоталітаризму у всіх сферах суспільного життя та скасуванні міфів громадської свідомості. Ставши ідеологічним опонентом комуністичної партії, активісти «Меморіалу» прорвали блокаду тоталітарної системи, змогли оприлюднити раніше невідому та заборонену інформацію з питань української культури та історії.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Д. Україна 1985–1991: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К.: ІПЕНД, 2000. – 322 с.
2. Горбачова О. С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Горбачова Ольга Сергіївна. – К., 2008. – 218 с.
3. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен: Український вільний університет, 1990. – 622 с.
4. Левчук К. І. Створення та діяльність громадських організацій в умовах трансформацій українського суспільства (1985–1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / К. І. Левчук. – К, 2010. – 32 с.
5. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 368 с.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2658.
7. Статут Українського добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» ім. В. Стуса. – К., 1989. – 9 с.
8. Бойко О. Д. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови / О. Д. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44–57.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2532.
10. Кобринская С. «Мемориал»: вчера и сегодня / С. Кобринская // Знамя коммунизма. – 3 октября 1990.
11. «Меморіал» готується до конференції // Чорноморська комуна. – 1991. – 29 жовтня.
12. Сирота В. О. Чи розколовся Одеський «Меморіал» / В. О. Сирота // Чорноморська комуна. – 5 жовтня 1990.
13. Уточним названня // Вечерня Одесса. – 28 мая 1992.
14. Григоренко Л. Между молотом и наковальней // Вечерня Одесса. – 24 августа 1991.
15. Держархів Одеської обл., ф. П-11, оп. 153, спр. 26.
16. Воробей В. «Мемориал» приходит в библиотеку / В. Воробей // Вечерня Одесса. – 22 января 1991.
17. Ковальчук Л. Программа завершена – работа продолжается / Л. Ковальчук // Знамя коммунизма. – 13 июня 1991.
18. Иванова Р. Определение позиции / Р. Иванова // Вечерня Одесса. – 9 февраля 1991.
19. Окс В. Ничто не забыто / В. Окс // Вечерня Одесса. – 4 апреля 1990.
20. Неделя совести // Вечерня Одесса. – 11 мая 1991. – С. 2.
21. Держархів Херсонської обл., ф. Р-3378, оп. 4, спр. 161.
22. Вірлич А. Е. Пам'ять зобов'язує / А. Е. Вірлич // Наддніпрянська Правда. – 5 жовтня 1989.
23. Глигач В. Це потрібно живим / В. Глигач // Наддніпрянська Правда. – 13 червня 1990.
24. Програмное обращение к жителям города // Мелитополь. Мемориал. – 1990. – № 1. – Январь.
25. Реабилитированы // Мелитополь. Мемориал. – 1990. – № 1. – Январь.
26. Цифры и факты // Мелитополь. Мемориал. – 1990. – № 4. – Май.
27. Пришел голод // Мелитополь. Мемориал. – 1990. – № 5–6 (Спецвыпуск). – Май-июнь.
28. Авдеенко С. Палач / С. Авдеенко // Мелитополь. Мемориал. – 1990. – № 7. – Июль.
29. Операция выселение // Мелитополь. Мемориал. – 1990. – № 8 (Спецвыпуск). – Октябрь.
30. Навроцкий Ю. А. Ивдельлаг / Ю. Навроцкий // Мелитополь. Мемориал. – 1991. – № 10–12. – Январь-март (Спецвыпуск).
31. Тимофеев В. Чтобы не повторилось... / В. Тимофеев // Мелитополь. Мемориал. – 1990. – № 9. – Ноябрь.
32. Тимофієв В. Конференція товариства «Меморіал» / В. Тимофієв // Серп і молот. – 30 січня 1991.
33. Меморіал совісті // Південна Правда. – 12 січня 1990.
34. «Меморіал» засновано // Південна Правда. – 25 квітня 1990.
35. Хроніка «Меморіалу» // Південна Правда. – 27 вересня 1989.

Владимир Михайлов

ЯЧЕЙКИ ОБЩЕСТВА «МЕМОРИАЛ» В ЮЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ 1980-Х – 1991 ГГ.

В статье на основе документов государственных архивов и материалов периодических изданий Украины рассматривается деятельность неформальных общественных организаций по ликвидации «белых пятен» национальной истории. Раскрыт процесс становления и функционирования историко-просветительского общества «Мемориал» в Южной Украине во второй половине 1980-х – начале 1990-х гг. Определен вклад общества «Мемориал» в формирование украинского демократического движения накануне распада СССР и образования независимой Украины.

Ключевые слова: неформальное движение, общество «Мемориал», историко-просветительская деятельность, процесс реабилитации, Южная Украина.

Volodymyr Mihaylov

CELLS OF SOCIETY «MEMORIAL» IN THE SOUTHERN UKRAINE AT THE END OF 1980S – 1991

The article, basing on the Ukrainian state archives documents and periodicals materials, considers informal public organizations activity on blank spots liquidation in the national history. The process of the historical-enlightening society «Memoria»l formation and functioning in Southern Ukraine in the second half of the 1980s – at the beginning of the 1990s is revealed. The contribution of the society «Memoria»l to the formation of the Ukrainian democratic movement on the eve of the USSR collapse and the formation of independent Ukraine is determined.

Key words: informal movement; society «Memorial», historical-enlightening activity, process of rehabilitation, Southern Ukraine.

УДК 94:328.1 (477) «1990/2010»

Юрій Бобровнік

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ (1990–2010 РР.)

У статті висвітлено історію становлення та розвитку Верховної Ради незалежної України. Автором запропоновані умовні етапи інституційного розвитку українського парламенту в обраний період.

Ключові слова: Україна, Верховна Рада УРСР, парламент, Верховна Рада України.

Рівень розвитку парламентаризму в державі свідчить про якість демократичних процесів країни. Верховна Рада незалежної України – це вищий законодавчий орган, безпосередній спадкоємець Верховної Ради УРСР. Упродовж зазначених років він неодноразово виступав центром політичного життя України, саме у стінах парламенту виникали політичні кризи та неодноразово визначався вектор розвитку держави.

Розуміння процесу еволюції як структури, так і повноважень парламенту є важливим фактором при оцінці місця й ролі Верховної Ради в розбудові української державності. Відсутність комплексних досліджень, що висвітлюють історію становлення та розвитку парламенту в контексті трансформаційних перетворень в Україні 1990-х рр. – початку ХХІ ст. і визначають актуальність дослідження.

Мета статті – висвітлити історію становлення та розвитку Верховної Ради незалежної України.

Завдання дослідження: з'ясувати історіографію проблеми, висвітлити перехід від Верховної Ради УРСР до вищого законодавчого органу незалежної України, визначити етапи становлення та розвитку українського парламенту.

Дослідженням процесу утворення та реорганізації державних органів влади, зокрема українського парламенту в Україні займалася Н. Дроботенко. Так, автором розглянуто окремі аспекти перетворення Верховної Ради УРСР у Верховної Ради України (далі – ВРУ) в контексті розподілу та боротьби за повноваження між різними органами влади [8]. О. Бойко в контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні спробував висвітлити роль ВРУ РСР у процесі виборення та утвердження незалежності України [4]. Важливо відзначити дисертаційне дослідження П. Сацького, у якому науковець фрагментарно розкрив роль українського парламенту

у становленні політичної системи в Україні [23]. Окремі аспекти реакції ВРУ на вимоги українського суспільства на початку 1990-х рр. відображено в дослідженні Я. Сека [24]. Роль ВРУ, пошук її місця у вертикалі української влади, вироблення системи стримування при розподілі повноважень між різними гілками влади в Україні під час конституційного процесу відображено у роботі В. Авсеєвича [1]. Варто відзначити роботу Н. Мосюкової, у якій автор частково відобразила історію еволюції структури ВРУ РСР [18]. Таким чином, історіографія проблеми потребує систематизації та узагальнення історичних знань. Відсутність системності в існуючих дослідженнях спонукає до подальшого наукового вивчення та аналізу історії створення та розвитку українського парламенту.

Верховна Рада УРСР обиралася громадянами республіки на основі загального, рівного і прямого права, проте самі вибори жорстко контролювалися комуністичною партією. За всю історію Рада скликала 11 разів. Кількість депутатів становила 650 осіб. Від 60 % – до 70 % складу парламенту становили комуністи. Останні вибори до Верховної Ради УРСР в умовах існування СРСР відбулися 1990 р. Реформи на загальносоюзному рівні призвели до змін у статусі УРСР як союзної республіки. Значним кроком на шляху до суверенітету республіки стало прийняття 27 жовтня 1989 р. Закону УРСР «Про зміни і доповнення Конституції Української РСР», відповідно до якого розширювалися повноваження Голови Верховної Ради, котрий набував рангу найвищої посадової особи республіки і мав представляти Україну в міжнародних відносинах. Скоротився склад Верховної Ради до 450 депутатів. Певних змін на шляху демократизації зазнала виборча система, зокрема передбачалась альтернативність висування кандидатів у депутати.

Вибори до Верховної Ради та місцевих Рад, проведені на нових засадах у березні 1990 р., засвідчили, що монополія комуністичної партії на владу похитнулася. В умовах гострого протистояння політичних сил вперше в історії України Верховна Рада почала працювати як парламентський орган.

Важливе значення для утвердження реального суверенітету України, розбудови Української держави мало прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України. Так, у її II-му розділі під назвою «Народовладдя» зазначалося, що громадяни республіки всіх національностей становлять народ України – єдине джерело державної влади; повновладдя народу України реалізується на основі Конституції республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної Ради та місцевих рад; від імені всього народу може виступати виключно ВРУ РСР. Відповідно до розділу III «Державна влада» проголошувалися головні засади організації та здійснення державної влади. Уперше в Україні офіційно визнавалося здійснення державної влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [6].

Після прийняття Акту проголошення незалежності України [3], Рада УРСР перетворилася на Верховну Раду України. Верховна Рада як інститут законодавчої та представницької влади відіграла значну роль у створенні демократичних засад державного будівництва в Українській державі і за роки незалежності пройшла значний еволюційний шлях. Доцільно виділити п'ять основних етапів у становленні та розвитку українського парламенту.

Перший доконституційний період, який характеризувався пошуками моделей розвитку як усієї держави, так і парламенту зокрема. Вихідним пунктом аналізу еволюції українського парламенту був 1990 р., оскільки Верховна Рада УРСР, обрана того року, продовжила свої повноваження за часів незалежної України та була офіційно визнана ВРУ I-го скликання. Голова ВРУ РСР набував статусу найвищої посадової особи республіки і представляв Україну в міжнародних відносинах [8, с. 29]. Проте, при розподілі керівних посад у ВР усе нагадувало радянську практику: на посаду Голови Верховної Ради обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка. Однак вибори заступників голови стали приводом для утворення конструктивної парламентської опозиції – Народної Ради, яка стала рушієм на шляху до незалежності. В. Івашко, погодившись на пропорційне представництво у ВРУ РСР та уряді представників демократичного блоку, відмовився від призначення на посаду першого заступника І. Юхновського. Натомість на цю посаду обрано голову Київського облвиконкому І. Плюща [17, с.209]. В результаті чого Верховна Рада розкололася на дві депутатські групи: «За Радянську суверенну Україну» – так звану «групу 239» (239 осіб) та «Народну Раду», склад якої за різними оцінками коливався від 79 – до 125 осіб [20, с. 6].

За пропозицією голови Ради Міністрів В. Фокіна 18 квітня 1991 р. Верховною Радою прийнято Закон «Про утворення Кабінету Міністрів Української РСР», згідно з яким Рада Міністрів була перетворена в Кабінет Міністрів, і відповідно до його положень до складу Кабінету Міністрів УРСР увійшли прем'єр-міністр, перший віце-прем'єр-міністр, державний секретар Кабінету Міністрів, вісім державних міністрів та 20 міністрів Української РСР [9, с. 230].

Внаслідок перерозподілу владних повноважень у червні 1991 р. Кабінет Міністрів перестав підпорядковуватися президії ВРУ і став більш незалежним органом у системі державної влади, окрім того, прем'єр-міністр, очоливши виконавчу гілку влади, сконцентрував у своїх руках владу над економічним блоком міністерств, Мін'юстом, МВС, КДБ [8 с. 36].

Уже 24 серпня Верховною Радою прийнята постанова про департизацію органів влади й управління, телебачення, радіо, правоохоронних органів, МВС та КДБ, надано додаткові повноваження голові Верховної Ради терміном до 1 грудня 1991 р. [8, с. 41].

На період проголошення незалежності Верховна Рада діяла на підставі Конституції УРСР 1978 р. [15] і тимчасового регламенту засідань Верховної Ради Української РСР, затвердженого постановою від 22 травня 1990 р. [22] та з подальшими змінами й доповненнями 1992 та 1994 рр. [21]. Ці два документи визначали загальні засади діяльності парламенту, але чіткої регламентації процедурних питань не давали, особливо у сферах законодавчого процесу, статусу народного депутата, взаємодії парламенту та інших гілок влади. У той період на законодавчому рівні не було чітко розмежовано компетенцію у прийнятті постанов, розпоряджень, указів між гілками влади, що постійно викликало суперечності, непорозуміння та протистояння, виразно виявлялися тенденції до перетягування функцій між виконавчою і законодавчою владою, попри проголошення принципу розподілу влади. Наприкінці 1991 р. на перший план виступили питання розбудови держави. До грудня 1991 р. прийнято Закони «Про правонаступництво України», «Про громадянство України», «Про державний кордон України» [12, с. 24–25, 102–116, 237–252]. Таким чином, внаслідок реалізації Верховною Радою установчої функції розпочалося оформлення державних органів і необхідних атрибутів держави. Голова ВРУ отримав право призупиняти дію актів Кабінету Міністрів та накладати вето на укази Президента в разі їх невідповідності положенням Конституції [8, с. 49].

Чимало функцій Верховної Ради виконували інші державні органи. Так, Закон України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання» від 18 листопада 1992 р. [10] визначив, що терміном до 21 травня 1993 р. Кабінет Міністрів має повноваження видавати декрети у сфері законодавчого регулювання з питань щодо відносин власності, підприємницької діяльності, соціального й культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики, кредитно-фінансової системи, оподаткування, державної політики оплати праці й ціноутворення. Також зазначено, що ці декрети мають силу закону і можуть зупиняти дію конкретних законодавчих актів або вносити до них зміни й доповнення. У середині 1993 р. виникла парламентсько-президентська криза, наслідком якої стали дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України в 1994 р.

Упродовж зазначеного часу відбувалося становлення ВРУ як постійно діючого законодавчого органу, який, до того ж, повністю успадкував свою внутрішню структуру та склад депутатів від ВРУ РСР. ВРУ продовжувала залишатися найвищим державним органом в Україні.

Другий етап розпочався парламентськими виборами в 1994 р. і завершився ухваленням Конституції України в червні 1996 р. Вибори до Верховної Ради II-го скликання в березні 1994 р. відбувалися за мажоритарною системою і мали демократичний характер. До Парламенту були обрані представники різних політичних та ідеологічних течій, зокрема – представники 13 політичних партій. Це дало змогу з формального погляду переважно адекватно представити інтереси різних суспільних верств. У зазначений період загострилося протистояння між новообраним парламентом та Президентом України щодо визначення конституційного обсягу повноважень кожного з цих інститутів влади в державно-політичній системі України.

Тривалий і конфліктний процес узгодження позицій між Президентом і Верховною Радою завершився 8 червня 1995 р. прийняттям конституційного договору [14]. Згідно з яким, Верховна Рада втратила частину повноважень, закріплених Конституцією 1978 р., на користь Президента.

Перебіг подій після прийняття конституційного договору засвідчив, що цей документ не вирішив основної проблеми – суперечностей між парламентом і Президентом. Це прискорило розробку проекту Конституції України.

ВРУ, за Конституцією, остаточно втратила колишній статус найвищого органу державної влади, але вперше набула всіх основних рис статусу парламенту України – єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального, виборного, однопалатного, постійно діючого органу законодавчої влади України. Новий конституційно-правовий статус ВРУ суттєво відрізнявся від встановленого Конституцією України 1978 р. та конституційним договором від 8 червня 1995 р. Важливою рисою українського парламенту як органу законодавчої влади стала єдність, універсальність у системі органів державної влади, що зумовлено насамперед унітарним характером держави, тобто державним устроєм, поділом державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, внутрішньою структурою парламенту та іншими обставинами.

Парламент України визначався як пріоритетний у системі органів державної влади України і здійснював законодавчу владу, беручи участь у формуванні органів виконавчої і судової влади. Повноваження Верховної Ради України визначені ст. 85 Конституції України [16]. До них, зокрема, належали: внесення змін до Конституції України; прийняття законів; затвердження держбюджету України; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів; надання згоди на призначення Президентом

України прем'єр-міністра; усунення з посади Президента в порядку імпічменту; призначення третини складу Конституційного Суду України та низка інших.

Нова Конституція визначала термін повноважень парламенту, його кількісний склад, особливості й підстави для дострокового припинення повноважень та цілий ряд інших питань діяльності й функціонування. Зокрема, у статті 77 Конституції України визначено, що чергові вибори до ВРУ відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень парламенту; позачергові вибори призначає Президент України, і проводяться вони в період 60 днів із дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради [16]; Верховна Рада є повноважною за умови обрання не менш як 2/3 її складу [16]. ВРУ успадкувала свою структуру від Верховної Ради УРСР, тобто залишилась однопалатним Парламентом.

Третій етап розпочався після ухвалення Конституції України в 1996 р. ключовою ознакою етапу було продовження конфлікту між парламентом і Президентом України Л. Кучмою, що виявлявся в постійних спробах перерозподілу повноважень між главою держави та Верховною Радою через внесення змін до Конституції, прийняття законів, що реалізують її положення. Прогресивним кроком у розвитку українського парламентаризму стало вдосконалення виборчої системи та перехід до змішаної виборчої системи, на основі якої була сформована половина парламенту навесні 1998 р.: із 450 депутатів 225 обираються в одномандатних виборчих округах на підставі відносної більшості (мажоритарна система), а 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі на підставі пропорційного представництва (пропорційна система) [11].

На початок роботи першої сесії у ВРУ утворилися вісім фракцій політичних партій і блоків, що подолали 4 % бар'єр. Утворення груп і фракцій відбувалося як за ідеологічною, партійною, так і за регіональною та корпоративною ознаками. Політична структуризація ВРУ за ознакою «ліві – неліві політичні сили» поступово відходить на другий план, актуальності набуває поділ по лінії «пропрезидентські – антипрезидентські сили». Стіжка більшість політичних сил так і не була утворена, вона мала переважно ситуативний характер, політична структура Верховної Ради була вкрай нестабільною. Це пояснюється, зокрема, відсутністю в потенційній більшості важелів впливу на формування уряду та впливом глави держави на формування фракцій (груп) у парламенті.

Четвертий етап розпочався обранням у березні 2002 р. Верховної Ради IV-го скликання. Його завершення пов'язане з обранням нового Президента України В. Ющенко та прийняттям змін до Конституції в грудні 2004 р.

Політична структуризація парламенту відбувалася за критерієм ставлення до Президента України: «пропрезидентські – антипрезидентські сили». На початку роботи новообраної Верховної Ради в ній нараховувалося шість фракцій, що відповідало кількості партій і блоків, які подолали виборчий бар'єр. Ключовою ознакою цього етапу еволюції парламенту була зміна характеру стосунків між опозиційною частиною ВРУ та Президентом, загострення боротьби між ними, зумовлене наближенням президентських виборів 2004 р.

Початок нового етапу в розвитку парламентських інституцій зумовлений розбудовою парламентсько-президентської моделі форми правління в контексті політичної реформи. Перебування на посаді Президента України В. Ющенко до певної міри зберігає політичну структуризацію Верховної Ради за критерієм «пропрезидентські – антипрезидентські сили», що підтверджує партійно-політичний склад Верховної Ради V-го та VII-го скликань.

Вітчизняні науковці проводили дослідження історії парламентаризму в Україні в контексті становлення політичної системи або ж у переважній більшості випадків зосереджувалися лише на викладі фактів історичних подій, що відбувались у стінах українського парламенту, не аналізуючи сам процес перетворень ВРУ. У зв'язку із цими перспективними є напрями для вивчення хронології еволюції повноважень ВРУ в контексті суспільно-політичних чинників, що визначали структуру та систему розвитку українського парламенту.

Перехід ВРУ УРСР до парламенту України відбувся внаслідок загальносоюзних змін. Певного прискорення надали прийняті зміни і доповнення до Конституції УРСР 1989 р., Декларація про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України. Загальносуспільні настрої відіграли не останню роль у тому, що ВРУ РСР переходила до постійної щоденної роботи, фактично перетворюючись на реальний найвищий законодавчий орган у республіці. Остаточне утвердження та розвиток ВРУ відбулося із прийняттям Конституції України та внесеними змінами до неї у 2004 та 2010 рр.

Отже, у статті визначено п'ять основних етапів становлення та розвитку українського парламенту, початок і завершення кожного з яких закономірно залежали як від суспільно-політичних настроїв в Україні, так і від боротьби за повноваження між ВРУ та Президентом України.

Список використаних джерел

1. Авсеєвич В. П. Верховна Рада у конституційному процесі в Україні. 1990–1996 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. П. Авсеєвич; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 22 с. 2. Адамович Н. М. Суспільно-політичний чинник конституційного процесу в Україні (90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00. 01 / Н. М. Адамович; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 328 с. 3. Акт проголошення незалежності України // Урядовий кур'єр. – 1991. – серпень. – № 22. – С. 1. 4. Бойко О. Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 рр.): історик-політологічний аналіз: дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / О.Д. Бойко; Інститут політичних етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – 474 с. 5. Гаврада І. О. Політика органів державної влади щодо ЗМІ в Україні: проблеми взаємодії: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / І. О. Гаврада; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – 224 с. 6. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12>. 7. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. В. Діденко; Одес. нац. політехн. ун-т. – Миколаїв, 2009. – 219 с. 8. Дроботенко Н. А. Реорганізація та утворення державних органів влади в Україні (1990–2000): історичний аспект: дисер. канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. А. Дроботенко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2002. – 224 с. 9. 3 24 серпня 1991 року – Україна // Відомості Верховної Ради. – 1991.– № 19. – С. 230. 10. Закон України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети в сфері законодавчого регулювання» від 18 листопада 1992 р. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 2, ст. 6) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2796-12>. 11. Закон України «Про вибори народних депутатів України » від 24 вересня 1997 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/541/97-%D0%B2%D1%80>. 12. Закони, Постанови та інші акти, прийняті Верховною Радою України на позачерговій і четвертій сесіях. Серпень 1991 року – січень 1992 року. – Ч. I. – С. 24–25, 102–116, 237–252. 13. Коляструк О. П. Верховна Рада України у системі владних відносин 1994–2002 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. П. Коляструк; НАН України, Ін-т історії України. К., 2008. – 218 с. 14. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України // Урядовий кур'єр. – 1995.– 10 червня. – № 86.– С. 5. 15. Конституція (Основний Закон) України Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888-09>. 16. Конституція України [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254-%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page2>. 17. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин. – Київ: Абрис, 1994. – 496 с. 18. Мосюкова Н. Г. Історія парламентської системи в Україні (1990–1998 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Г. Мосюкова; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2004. – 206 с. Бібліогр.: арк. 182–206. 19. Офіцинський Р. А. Державотворчий процес в Україні 1991–2004 років (на матеріалах періодики Заходу): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Р. А. Офіцинський; НАН України. Інститут історії України. – К., 2005. – 409 с. 20. Панченко П. П. Від Декларації про державний суверенітет до Акту незалежності / П. П. Панченко // Україна 90-х: шлях до незалежності. Зб. наук.-попул. ст. – К.: АНУ, ІУ, 1992. – С. 6. 21. Постанова Верховної Ради України (Постанова втратила чинність на підставі Постанови ВР № 130/94-ВР від 27.07.94, ВВР, 1994, № 35, ст. 339) «Про зміни і доповнення Тимчасового регламенту засідань Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 46, ст.628) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2736-12>. 22. Постанова Верховної Ради України (Тимчасовий регламент втратив чинність на підставі Постанови ВР №130/94-ВР від 27.07.94, ВВР, 1994, № 35, ст.339) «Про Тимчасовий регламент засідань Верховної Ради України дванадцятого скликання» (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, № 25, ст.391) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/6-12>. 23. Сацький П. В. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х років: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / П. В. Сацький; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 186 с. 24. Секо Я. П.

Національний рух середини 1980-х початку 1990-х років у контексті відродження української державності: дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 / Я. П. Секо; Тернопільський національний педагогічний ун-т імені Володимира Гнатюка. – Т., 2005. – 215 с. 25. Шаповал В. М. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз / В. М. Шаповал – К.: Програма Л, 1995. – 136 с.

Юрій Бобровник

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ВЕРХОВНОЙ РАДЫ УКРАИНЫ (1990–2010 ГГ.)

В статье отражена история становления и развития Верховной Рады независимой Украины. Автором предложены условные этапы институционального развития украинского Парламента в анализированный период.

Ключевые слова: Украина, Верховная Рада УССР, парламент, Верховная Рада Украины.

Yurii Bobrovnik

THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN PARLIAMENT (1990–2010)

The article covers the history of the formation and development of the Verkhovna Rada of independent Ukraine. The author proposed conditional stages for institutional development of the Ukrainian parliament in the selected period.

Key words: Ukraine, the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR, parliament, the Verkhovna Rada of Ukraine.

УДК 94(477):323.2

Лариса Полякова

ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД НА КОНСТИТУЦІЙНУ РЕФОРМУ 2004 Р.: ЕТАПИ ТА НАСЛІДКИ

Проаналізовано процес проведення конституційної реформи 2004 р., шляхи внесення змін до Конституції України. Досліджено вплив конституційної реформи на політичну та економічну ситуацію в Україні, погляди політологів, істориків, взаємодію гілок державної влади, роль Президента Л. Кучми у проведенні конституційної реформи 2004 р.

Ключові слова: конституційна реформа, законопроект, Президент, Верховна Рада, уряд.

Чи призводять революції, зміни до Конституції до позитивних наслідків для країни, чи покращують життя народу? На ці та інші питання, які виникають після буремних потрясінь будуть намагатися шукати відповідь не одне покоління істориків, політологів, політиків та й просто пересічних людей.

Мир, стабільність, діюча досконала Конституція, реформи, скеровані на покращення життя громадян на усе це чекає наш народ з часу проголошення незалежності України. Після Революції Гідності пролунали гасла про повернення до Конституції 2004 р. Тому, аналізуючи в попередніх дослідженнях конституційний процес та прийняття Конституції 1996 р., дійшли висновку про необхідність аналізу конституційної реформи 2004 р. з точки зору останніх подій в Україні. Виявлення основних напрямків змін до діючої Конституції України.

Конституція 1996 р. носила компромісний характер. За другий термін Президента Л. Кучми назріла необхідність внесення змін до діючої Конституції, а значить потрібна була конституційна реформа, яка мала забезпечити вихід України з політичної та економічної кризи, сприяти подальшому процесу державотворення, шляхом втілення в Україні змішаної парламентсько-президентської системи правління і яка б позитивно вплинула на демократизацію соціальних процесів в Україні, сприяла б налагодженню взаємодії між гілками влади, посиленню парламентського контролю.

Мета цього дослідження проаналізувати основні етапи проведення Конституційної реформи. Значення внесених змін до Конституції для врегулювання політичної та економічної напруги в державі та для подальшої взаємодії гілок державної влади. Важливим аспектом у цьому дослідженні є аналіз різних точок зору на конституційну реформу 2004 р.

З погляду на складну політичну ситуацію в країні, Президент України Л. Кучма підписав розпорядження від 27 березня 2001 року № 73/2001-рп «Про підготовку проекту Концепції реформування політичної системи України», за яким утворювалася робоча група з підготовки проекту концепції реформування політичної системи України. 19 січня 2003 р. він виступив зі

зверненням до народу України, у якому повідомив про подання до парламенту законопроекту про внесення змін до Конституції. 5 березня 2003 р. Президент України Л. Кучма оприлюднив бачення політичної реформи.

Проект передбачав перехід до парламентсько-президентської республіки, повне розширення повноважень парламенту стосовно формування уряду, але залишав за Президентом повний контроль за декількома найважливішими центральними органами виконавчої влади і за всією системою місцевих органів виконавчої влади. Значно розширювалися можливості дострокового припинення повноважень парламенту. На думку Центру ім. О. Разумкова, запропоновані зміни до Конституції у проекті моделі державного правління як «парламентсько-президентської республіки» виглядає досить сумнівно [1, с. 13]. Таким чином, незважаючи на декларований перехід до парламентсько-президентської республіки, вплив Президента на Верховну Раду посилювався.

1 липня 2003 р. зареєстровано законопроект № 3 207-1 про внесення змін до Конституції України. У парламенті опинилися два законопроекти про внесення змін президентський і парламентський. Парламентський врахував більшість пропозицій Президента з переходу до парламентсько-президентської республіки. З цього часу розпочинається «конфлікт ініціатив». На порядок денний виходить питання: за який законопроект голосуватиме парламент. 3–4 липня опозиція блокувала його роботу.

4 вересня 2003 р. на розгляд парламенту був внесений за підписом 233 народних депутатів України проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України», зареєстрований за № 4105. Експерти, даючи оцінку проекту стверджують, що ініціатори проекту переслідували наступні цілі: обмеження повноважень обраного у 2004 р. Президента України; створення умов для збереження в політиці старої політичної еліти при зміні Президента; перенесення центру політичної влади до парламенту; внесення розколу в лави опозиції [1, с. 15].

24 грудня 2003 р. законопроект № 4105 був попередньо схвалений Верховною Радою. Надалі надійшов позитивний висновок Конституційного Суду і проведення 8 квітня 2004 р. остаточного голосування за його ухвалення в парламенті. Д. Ковриженко, експерт лабораторії законодавчих ініціатив висловив загальні зауваження до проекту № 4105. Експерт зазначав, що у попередньо схваленому проекті Закону «Про внесення змін до Конституції України» більшість недоліків, на які вказували вітчизняні фахівці з конституційного права, Венеціанська комісія та Конституційний Суд, виправлено не було. У кінцевому варіанті проекту № 4105, підготовленому до розгляду на пленарному засіданні тимчасовою спеціальною комісією із опрацювання проектів законів України про внесення змін до Конституції України, було врегульовано лише проблеми суто технічного характеру. Експерт виділив такі статті: 76 та 77 (в частині терміну повноважень Верховної Ради України).

Д. Ковриженко також зауважував, що концептуальні недоліки проекту № 4105 тимчасовою комісією усунуто не було. Проект, зокрема, не передбачив уніфікації порядку формування Кабінету Міністрів України (в результаті – обмежується вплив Уряду на формування і реалізацію політики у сфері національної безпеки та оборони, зовнішньої політики); у ньому збережено положення, якими обмежено незалежність суддів у здійсненні правосуддя, запроваджено загальний прокурорський нагляд за дотриманням законів усіма органами влади, підприємствами, установами і організаціями (причому, якщо попередньою редакцією проекту пропонувалося закріпити за прокуратурою відповідні функції лише на 5 років, то у попередньо схваленій редакції проекту обмеження строків здійснення загального нагляду було взагалі звільнено); збережено норму, якою передбачено дострокове припинення повноважень депутата – представника народу – за рішенням партії, у разі його виходу або виключення з фракції такої партії, блоку або не входження до фракції тощо [2–3].

Однак після обговорення, за конфліктної ситуації законопроект № 4105 24 грудня 2003 р. був попередньо схвалений Верховною Радою, а також повторно скерований на висновок до Верховного Суду. У подальшому відбулося продовження роботи над конституційною реформою і був запропонований проект № 4180, винесений на розгляд Верховної Ради 19 вересня 2003 р. групою народних депутатів.

8 грудня 2004 р. на позачерговому засіданні Верховної Ради ухвалено пакет нормативно-правових актів, до якого включено Закон про внесення змін до Конституції України № 4180, постанову про попереднє схвалення Закону про внесення змін до Конституції України (щодо удосконалення місцевого самоврядування) № 3207-1 та закон про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 р.

Закон набрав чинності за умови прийняття Верховною Радою України до 1 вересня 2005 р. Закону України про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування (№ 3207-1 який було вже попередньо схвалено) – з 1 вересня 2005 р. В іншому разі – він набрав чинності вже з 1 січня 2006 р.

Виняток становили зміни до положень, які стосувалися Верховної Ради України та місцевих рад й терміну їх повноважень. Ці положення набиратимуть чинності з дня набуття повноважень Верховною Радою України, обраною у 2006 р. Зміни стосувалися перерозподілу повноважень у трикутнику «Президент-Верховна Рада-Кабінет Міністрів» на користь Верховної Ради та Кабінету Міністрів, а також суттєво підвищувався статус прем'єр-міністра України. Закон дозволяв проаналізувати статті, які закріплювали парламентсько-президентську систему правління.

1. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених Конституцією. Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується цією Конституцією і законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України. (стаття 113).

2. Зміни стосувалися складу Кабінету Міністрів. Змінювалася кількість з трьох – до одного віце-прем'єр-міністра. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри. Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входять більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України (стаття 114).

3. Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України (стаття 115).

4. Верховна Рада України отримувала додаткові повноваження в призначенні та звільненні Голови Антимонопольного комітету України, Голову Державного Комітету телебачення та радіомовлення України, Голову Фонду держмайна України. Верховна Рада України за поданням президента України призначає та звільняє Голову Служби Безпеки України (стаття 85).

5. Важливим є стаття про виконання повноважень Президента України у разі дострокового припинення його повноважень. У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6–8, 10–13, 22, 24, 25, 27, 28 статті 106 Конституції України (стаття 112).

За діючою Конституцією, цей обов'язок покладалася на органи виконавчої влади – на прем'єр-міністра України. На думку дослідника, відбулося зосередження влади в органах законодавчої влади, а це може призвести до негативних наслідків в разі прийняття важливих стратегічних рішень.

6. Формування Верховної Ради України відбувалося на основі пропорційної виборчої системи, вважалося, що така система може вивести проблему відповідальності [4].

Таким чином, відбулося розширення установчих повноважень Верховної Ради України, зміцнення становища Кабінету Міністрів України. Водночас за Президентом зберігалися вагомні прерогативи, які впливали на державотворчі процеси в Україні. Він зберігав статус глави держави, гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина; вносив до Верховної Ради України на затвердження кандидатуру Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України, Генерального прокурора України, Голови Національного банку України; призначає та звільняє з посади половину складу Ради Національного банку України, половину складу національної Ради України з питань телебачення та радіомовлення; призначає на посаду та звільняє з посади третину Конституційного Суду України; вносить до Парламенту після консультацій з парламентськими Фракціями подання на призначення нею членів Центральної виборчої комісії; ініціювати перед Верховною Радою України питання щодо відповідальності Кабінету Міністрів України; призначає за поданням Кабінету Міністрів України голів місцевих державних адміністрацій припиняти їх повноваження; зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів їх невідповідності Конституції України; скасовувати акти Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій; мав право вето щодо прийняття Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України); очолював Раду

національної безпеки України і оборони, яка координує і контролює діяльність органів виконавчої влади в сфері національної безпеки і оборони; отримав додаткові підстави дострокового припинення повноважень парламенту.

Конституційні зміни покликані були відкривати значні можливості для подальшої політичної структуризації передусім парламенту і мали б сприяти структуризації усього суспільства, що могло призвести до формування механізму справжньої політичної конкуренції, боротьби різних програм, ідей, поглядів, підходів до визначення стратегічних напрямків подальшого розвитку держави і суспільства та забезпечити поглиблення демократичних перетворень. Крім того, формування уряду коаліцією депутатських фракцій мало підвищити рівень політичної відповідальності і самого уряду, і парламенту. Верховна Рада України, сформувавши уряд, мусила б піклуватися про підвищення якості законодавчого забезпечення його діяльності, тісніше співробітничати з ним [5].

1 січня 2006 р. прийнятий 8 грудня 2004 р. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» набув чинності. Україна перетворюється на президентсько-парламентську республіку. Політологи вважають що зміни Конституції України від 8 грудня 2004 р. не є несподіванкою, а були продовженням Конституційного процесу. Після революції Гідності постало питання про повернення до Конституції 2004 р. та внесення змін до діючої Конституції. Можна зробити висновок, що в Україні конституційний процес не вважається закінченим і на порядок денний знову стало питання укріплення парламентсько-президентської республіки.

Українське суспільство, український політикум, провідні політичні громадські сили після реформи відчували, що Україна вступила у фазу інституційної незбалансованості. Між гілками державної влади порушено поля повноважень, втрачено важелі противаг. Це дало змогу одній стороні трикутника йти шляхом авторитаризму. Політична реформа не допомогла сформувати систему противаг у вищій владі в Україні.

А. Ермолаєв, директор Інституту стратегічних досліджень «Нова Україна» вважає, що у 2004 р. ми отримали нову редакцію Конституції, яка відображала новий розподіл сил в елітарному суспільстві. За 8 років після прийняття Конституції 1996 р. відбулися зміни в структурі власності, сформувалася нова соціальна структура – і це не могло не відобразитися на конфлікті інтересів, на постійному протиборстві повноважень, що не могло не привести до нового перерозподілу повноважень між гілками влади. Разом з тим, нова редакція конституції по часу співпала з самим великим конфліктом еліт який в історії носить назву Помаранчева революція. Еліти використали конституційний акт як механізм досягнення внутрішнього елітарного компромісу. Це приводить до змін повноважень і взаємодії між гілками влади. Нажаль зміни 2004 р. менш за все стосувалися громадянського суспільства і питань місцевого самоврядування [6].

І. Юхновський справедливо у 2007 р. зауважував, що принцип національної ідеї лежить в основі Конституції України і завжди має бути в основі політики усіх гілок влади в Україні. Так, неприйняття уряду В.Януковича (Прем'єр-міністр України з 4 серпня 2006 – по 18 грудня 2007 р.) широкими верствами населення України пов'язане з не національним характером політики уряду [7, с.4]. Історія показує, що не національний характер державної політики притаманний і наступним урядам, що вилилося в чергову революцію.

У кожній Конституції повинен зберігатися принцип раціонального і ощадного розподілу повноважень між гілками влади. За Президента Л. Кучми і В. Ющенка відбувається розбалансованість влади, як законодавчої так і виконавчої.

В. Колісник зауважував, що взаємодія між законодавчою та виконавчою гілками влади, а також главою держави, істотно послабилася, а за деякими напрямками навіть була зведена нанівець. Це було обумовлене рядом причин, серед яких доречно вказати й головні вади конституційної реформи: штучне «приниження» ролі глави держави у механізмі призначення прем'єр-міністра та формуванні уряду до суто технічної (з огляду на його всенародне обрання це виглядало як мінімум нелогічним); «дуалізм» виконавчої влади, що призвело до того, що частина міністрів і органів державної виконавчої влади орієнтувалася на прем'єр-міністра, а інша частина – на Президента держави; послаблення гарантій незалежності суддів Конституційного Суду України, що призвело до надмірної політизації ситуації навколо єдиного органу конституційної юрисдикції тощо.

На думку, В. Колісника головною вадою конституційної реформи стало те, що вона неадекватно відображала реальний стан політичної багатоманітності та багатопартійності в Україні. Парламентська, як і парламентсько-президентська, республіка може функціонувати ефективно лише за умови наявності справжніх та розвинених політичних партій. Натомість Україна отримала переважно імітацію свободи політичної діяльності, відсутність внутрішньопартійної демократії (про що свідчить тривала незмінюваність керівництва багатьох партій, ухвалення партійних рішень та формування виборчих списків деякими лідерами одноосібно чи кількома наближеними до них особами, тобто з порушенням демократичних процедур тощо) [5].

І. Жданов, директор політико-правових програм Українського центру економічних і політичних досліджень Центру ім. О. Разумкова твердо переконаний, що конституційна реформа необхідна, але оскільки її головною ціллю було самозбереження влади, то реформу потрібно проводити після всенародних демократичних прозорих, чесних президентських виборів у 2004 році [8].

1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд України оголосив своє рішення у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України від 30 вересня 2010 р., згідно з п. 1 якого визнав «таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222–IV у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття.

Конституційна реформа 2004 р. мала забезпечити вихід України з політичної та економічної кризи, сприяти її подальшому демократичному поступу. Однак через низку суб'єктивних та об'єктивних чинників скористатися перевагами парламентсько-президентської форми правління не вдалося, більше того – сталося істотне зниження рівня керованості політичними, економічними і соціальними процесами, внаслідок чого в державі продовжували накопичуватися негативні тенденції.

Таким чином, зважаючи на політичні та соціально-економічні процеси в Україні, зниження життєвого рівня населення останні два роки необхідність проведення реформ стоїть дуже гостро на порядку денному.

Список використаних джерел

1. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 1(85) – С. 3–37.
2. Ковриженко Д. Проект № 4105: Загальні зауваження. [Електронний ресурс] // Часопис Парламент. – 2004. – № 1. – Режим доступу: http://parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=400&iar_id=522&as=2.
3. Висновок «Про конституційну ситуацію в Україні». Європейська Комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_36/print.
4. Закон України. Про внесення змін до Конституції України / Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 2. – Ст. 44.
5. Колісник В. Демократія в Україні після і до реформ. [Електронний ресурс] / В. Колісник // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/10/19/5492052/?attempt=1>.
6. Ермолаев А. Украине нужна Конституция республики. [Електронний ресурс] / А. Ермолаев. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page54-921.html>.
7. Юхновський І. Зміни до Конституції потрібні / І. Юхновський // Дзеркало тижня. – 2007. – № 34. – С. 4–14.
8. Жданов І. Реформу потрібно проводити після всенародних і чесних президентських виборів у 2004 р. [Електронний ресурс] / І. Жданов. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=331

Лариса Полякова

ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА КОНСТИТУЦИОННУЮ РЕФОРМУ 2004 Г.: ЭТАПЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Проанализирован процесс проведения конституционной реформы 2004 г., пути внесения изменений в Конституцию Украины. Исследовано влияние конституционной реформы на политическую и экономическую ситуацию в Украине, взгляды политологов, историков, взаимодействие ветвей государственной власти, роль Президента Л. Кучмы в проведении конституционной реформы 2004 г.

Ключевые слова: конституционная реформа, законопроект, Президент, Верховный Совет, правительство.

Larysa Polyakova

THE HISTORICAL VIEW ON THE CONSTITUTIONAL REFORM OF 2004: STAGES AND CONSEQUENCES

The analysis of the process of carrying of the constitutional reform of 2004. The ways of submission of changes to the Constitution of Ukraine. The bills about submission of changes in the Constitution of Ukraine. The influence of the constitutional reform on the political and economical situation in Ukraine. The opinions of political scientists, historians on the constitutional reform of 2004. The interaction of the state authority branches according to the constitutional reform of 2004. The position of the Constitutional Court concerning the constitutional reform of 2004. The role of the President L. Kuchma in carrying of the constitutional reform.

Key words: constitutional reform, bill, President, government, interaction.

УДК 321 (427)

Ігор Дацків, Оксана Ляшенко

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ВЛАДИ

У статті розглядаються найважливіші напрямки інформаційної політики держави в аспекті їх впливу на реформування різноманітних сфер життя суспільства: сфери управління суспільством, інформатизації, інформаційних технологій і їх ролі в політичному процесі, місце і ролі засобів масової інформації на процес реформування, а також значення інформаційної безпеки.

Ключові слова: інформація, інформаційна політика, інформаційні технології, інформаційний простір, засоби масової інформації.

Починаючи з другої половини ХХ ст. динаміку суспільно-політичного життя людства значною мірою визначає інформаційний розвиток. Глобальні структурно-функціональні зрушення, що пов'язані з його утвердженням в сучасному світі, зумовлюють поширення інформації на всі сфери життєдіяльності сучасної України. У рамках інформаційного суспільства формується так званий соціальний інтелект, який реалізується через інформаційне поле, утворене засобами масової інформації та комунікації. Поряд з цим формується нова соціальна верства, основу якої становлять фахівці, котрі володіють комп'ютерними технологіями, формують інтелектуальний ринок, продукують обмін ідеями та інформацією. Все це забезпечує безперервну циркуляцію нового інтелектуального спілкування у просторі культури, виробництва та суспільного життя.

Мета статті полягає в обґрунтуванні найбільш ефективних способів використання інформаційного ресурсу в реформуванні суспільства, місця і ролі інформаційної політики держави в цій галузі. Реалізація поставленої мети обумовлює необхідність вирішення таких завдань: визначити концептуальні основи інформаційної політики держави; виявити проблеми взаємодії суспільства і влади, з'ясувати їх можливості і перспективи щодо формування цілісної суспільно корисної інформаційної політики; визначити основні напрями забезпечення політичного процесу шляхом застосування нових інформаційних технологій.

Проблемі взаємодії суспільства і влади у сфері інформаційної політики присвячували свої дослідження українські та зарубіжні науковці різних періодів. Серед них доречно відзначити таких, як І. Арістова [1], Ю. Бондар [2], О. Дубас [3], Ю. Мосенко [4], А. Мураховський [5], Г. Несвіт [6], Д. Мак-Квейл [7] та інші.

Поширення інформаційно-комунікативних технологій ставить перед сучасними державами низку актуальних проблем політичного, правового, гуманітарного характеру. Йдеться про побудову системи міжнародних відносин у нових умовах інформаційної прозорості державних кордонів. Актуальною стає розробка раціональної державної політики щодо світових інформаційних і телекомунікативних мереж з огляду на необхідність захисту національних інформаційних ресурсів й інформаційної інфраструктури. Чітких обрисів набуває проблема використання інформаційних технологій як інформаційної зброї, подолання загрози інформаційного тероризму. Відтак варто зауважити, що від готовності сприймати та адаптувати нові техногенні впливи залежить характер цивілізації майбутнього і розвиток окремих соціумів.

Суспільство будь-якого типу, крім засадових інтересів, підтримується складною системою прав і обов'язків його членів, які й визначають внутрішню основу суспільства – його інституційну структуру, зміст консенсусних підвалин та усталені традиції політичної культури. Для інформаційного суспільства характерним є зростання значущості прав на доступ до інформації, на захист від небажаної інформації, на інформаційне і консультаційне обслуговування. Загальноновизнаними виступають обов'язки державної влади, що доповнюють основні обов'язки забезпечення життєдіяльності усіх найважливіших суспільних сфер. Для державної влади як соціального інституту певного значення набувають три типи обов'язків: забезпечувати доступ до тієї чи іншої інформації; синтезувати і презентувати інформацію, що має суспільний інтерес; сприяти розвитку інформаційної сфери у країні.

Факт повної і достовірної інформації, її ефективне використання є необхідною умовою сталого розвитку економічної та соціальної сфер, держави й суспільства. Дедалі все більше стає зрозумілим, що в інформаційному суспільстві, з одного боку, організації будь-якого типу, надаючи доступну, прозору інформацію, підтримують загальносуспільну та власну безпеку, забезпечуючи «критичну масу» інформаційного поля. З іншого боку, у сучасному світі державна інформаційна політика все більше впливає на життєдіяльність країни. Таким чином, саме вона має визначально впливати на стратегію становлення демократичного інформаційного суспільства в Україні й повноцінну інтеграцію країни у європейський та світовий інформаційний простір.

Інформаційна політика має забезпечувати взаєморозуміння і взаємодію влади та суспільства через засоби масової інформації і громадські зв'язки, координацію висвітлення діяльності органів влади, захист свободи слова, задоволення інформаційних потреб особи і суспільства, формування високої інформаційної культури громадян [8, с. 4–5]. До основних напрямів державної політики в інформатизації суспільства і забезпеченні інформаційної безпеки можна віднести: обов'язкове здійснення Національної програми інформатизації як бази забезпечення інформаційної безпеки; вжиття комплексу заходів щодо захисту національного інформаційного простору та входження України у світовий інформаційний простір; виявлення та усунення причин інформаційної дискримінації України на світовому інформаційному ринку, негативних чинників порушення національного інформаційного простору та інформаційної експансії з боку інших держав; створення достатніх обсягів національних інформаційних ресурсів; уніфікація засобів пошуку, збирання, збереження, обробки та аналізу інформації; розробка відповідної і нормативної бази інформаційної сфери; розвиток вітчизняної індустрії телекомунікаційних та інформаційних засобів, їх пріоритетне, порівняно із зарубіжними аналогами, розповсюдження на внутрішньому ринку; організація захисту державних інформаційних ресурсів [9, с. 139].

Розвиток інформаційної сфери неминуче справлятиме вплив на формування внутрішньої політики держави, приводитиме до необхідності постійної зміни і пристосування існуючих державних і суспільних інститутів до інформаційно-зумовлених інновацій. Зростання кількості учасників політичних процесів, необхідність більш ретельного, з огляду на збільшення кількості зацікавлених сторін, узгодження суспільно і владно значущих рішень, потребує кардинальної зміни стилю політичної діяльності. Суттєвою особливістю інформаційного суспільства є те, що нові інформаційні й комунікативні технології дають можливість розширити пасивні та активні права громадян шляхом надання доступу до різноманітної інформації про діяльність соціальних, громадських та владних структур, збільшення ступеня участі громадян у прийнятті політичних рішень, розширення контролю за діяльністю державної влади. Надання можливостей активного продукування інформації, а не тільки її споживання є шляхом до подолання ідеологічних, популістських та інших маніпуляцій масовою свідомістю. Отже, розширення інформатизації загалом сприятиме підвищенню ефективності механізмів безпосередньої демократії [10, с. 125].

Одночасно з інституційними перетвореннями для України важливим завданням стає необхідність вироблення адекватного сприйняття інформації, поглиблення політичної соціалізації, у процесі якої людина засвоює культурні цінності та орієнтири, які ведуть до формування у неї відповідних якостей і властивостей, що дає змогу орієнтуватися у політичній системі, засвоювати динаміку інформаційного розвитку. Демократичні реформи, спрямовані на становлення й розвиток громадянського суспільства і державної влади нового типу, можуть здійснюватися послідовно й динамічно тільки тоді, коли методи їх здійснення мають інформаційно-відкритий характер [11, с. 155–158].

Українське суспільство, що ще порівняно недавно було виключене із світових обширів вільного поширення інформації, є надзвичайно вразливим до використання технологій інформаційних впливів. На думку О. Литвиненка, зазначену небезпеку підживлюють такі чинники: присутність напівтрадиційних сегментів у суспільному структуруванні (відносини «патрон – клієнт», «тіньовизація» політики, розмивання формальних процедур ухвалення рішень); відсутність загально визнаних моральних засад функціонування суспільства, в тому числі виправдання насильства як засобу боротьби з політичними опонентами; транзитивність сучасної пострадянської інформаційної сфери, пов'язана з адаптацією іноземного продукту, а не зі створенням власного; відсутність усталених вітчизняних суспільствознавчих традицій, домінування у масовій свідомості афективно-емоційних чинників [12, с. 44–47].

Загалом, опанування інформаційних потоків, забезпечення вільного доступу до інформації та можливостей щодо її поширення, сприяння адекватності відображення суспільних реалій є суттєвим стабілізаційним чинником у процесі економічного, правового та суспільно-політичного поступу українського суспільства.

Історії відомо немало ситуацій, коли під безпосереднім впливом поширеної ЗМІ інформації (дезінформації) владні структури, відповідальні посадові особи змінювали свою позицію, приймали серйозні політичні рішення. В умовах інформаційного суспільства аналіз проблеми боротьби за владу «зміщується від традиційної постановки питання про владу і власність на засоби матеріального виробництва у площину боротьби за владу і власність на засоби виробництва громадянської думки». А це, у свою чергу, «диктує необхідність перегляду усталеного поняття «четверта влада» і трактовки його вже не стільки в алегоричному, скільки в констатуючому сенсі» [13, с. 105].

В ідеалі ж ЗМІ повинні відігравати роль комунікативного засобу та бути зв'язуючою ланкою між громадянським суспільством та державою. До такого ідеалу Україні ще далеко. На жаль, владна верхівка не розуміє, що, відмовляючись від будівництва громадянського суспільства, вона тим

самим руйнує Українську державу. А в слабкій державі за відсутності розвиненого громадянського суспільства ЗМІ теж не можуть бути сильними, оскільки держава таких просто не потребує, а суспільство не здатне робити будь-які запити [14, с. 14].

Проблема зв'язку особи, ЗМІ та влади має різні виміри. Життя людини органічно вплетене у складну тканину інформаційних, соціально-економічних, фінансових та інших соціальних відносин. Головне завдання влади – підпорядкування людей своїй волі, а ЗМІ володіють потужними можливостями впливу на їх свідомість і поведінку, це дає достатні підстави розглядати ЗМІ як «четверту владу» (поряд із законодавчою, виконавчою та судовою). Нерідко при вживанні цього терміна використовують лапки, ніби наголошуючи, що засоби масової інформації одночасно і влада, і «не зовсім влада». Підставою для цього є те, що законодавча, виконавча, судова гілки влади можуть використовувати засоби примусу, не ігноруючи, звичайно, і засоби заохочення до виконання владних вимог. ЗМІ позбавлені такої можливості. Лише переконливість, привабливість, щирість аргументації привертає на їх бік прихильників та послідовників. Якщо влада діє за допомогою авторитету сили, то ЗМІ – силою авторитету [15, с. 52].

Сьогодні мас-медіа визначають рівень суспільної уваги майже до будь-якого виду діяльності. ЗМІ, можливо, і не добиваються великого успіху в тому, щоб розтлумачити людям, що думати, але вони досить успішно розтлумачують їм, про що думати і про що не думати. Мас-медіа формують у нашій свідомості образ реальності, акцентуючи одні її фрагменти і залишаючи без уваги інші. Автори телепрограм впевнено вирішують за нас, які події є важливішими, кого варто вважати «героєм дня» або «людиною тижня» [16, с. 67]. До мас-медіа ставляться по-різному. Проте навіть ті, хто незадоволений засобами масової інформації, не можуть дозволити собі такої розкоші, як їх ігнорування [17, с. 12].

Не раз коригуючий вплив ЗМІ стосується перегляду здійснюваних кроків. Змусити владні структури відмовитися від їх задумів важко, але ще важче протидіяти зробленому. Відомі непоодинокі випадки, коли наполегливість, принциповість ЗМІ змушували відступати навіть вельми авторитетні владні органи. Інформація в сучасних умовах, на думку Ф. Ферраротті, набуває соціально спрямованого характеру й покликана: «1) захистити громадські ініціативи від деструктивного впливу бюрократії; 2) гарантувати ефективність «тиску низів» не шляхом гасел чи емоційних вибухів, що швидко вщухають, а через створення локальних автономних інституцій, які забезпечують участь простих людей у процесі соціальної трансформації; 3) забезпечувати такі умови, щоб політичні рішення та зміни збігалися зі сподіваннями громадян і вони могли контролювати час та ритми соціальних перетворень, уникаючи авторитарних і патерналістських тенденцій» [18, с. 16–17].

Корекція намірів та реальних дій влади під впливом ЗМІ свідчать, що вони є реальною суспільною силою. Водночас дієвість їх виступів залежить від здатності влади адекватно сприймати критичні зауваження, реагувати на них. В іншому разі громадське невдоволення може досягти «критичної маси», коли неминучо стає уже не корекція намірів чи дій, а зміна політичної влади (наприклад, під час парламентських, президентських виборів). У країнах із сталими демократичними, парламентськими традиціями на виборах щоразу вирішується питання, чи збереже правляча партія більшість у парламенті й право формувати уряд, чи поступиться опозиційній партії? Підсумки протистояння правлячої та опозиційної партій значною мірою залежать від підтримки ЗМІ, їх впливу на настрої електорату. Ось чому на сьогодні одним із головних елементів успішної діяльності державних органів, політичних партій, підприємницьких та інших організацій, є розробка розгорнутої програми зв'язків із засобами інформації [19, с. 342]. Впливаючи на владу, формування громадської думки, ЗМІ є важливим інструментом соціального управління. Їх роль особливо залежить від умов діяльності існуючого політичного режиму.

Засоби масової інформації в умовах демократизації українського суспільства виконують роль зв'язуючої ланки щодо взаємодії суспільства і влади. З огляду на це, варто розглянути суспільні функції ЗМІ в контексті інформаційного розвитку України. За умов адекватного потребам конкретного соціуму забезпечення, зазначені функції відіграють значну роль у гармонізації держави і громадянського суспільства. До таких функцій, зокрема, відносяться: просвітницька, аксіологічна, контрольна-критична, зворотного зв'язку, комунікативна [10, с. 130–132].

Розповсюдження електронних засобів зв'язку, супутникового і кабельного телебачення, відеотехніки, Інтернету ставить сучасну людину в залежність від комунікаційної мережі. Практика свідчить, що «аудіовізуальна комунікація стає фактом життя людини, а світ, який створюється нею з претензією на реальність, здатний конкурувати з дійсністю» [20, с. 132].

Як відзначав Л. Туроу, «засоби масової інформації стають світською релігією, яка значною мірою заміняє загальну історію, національну культуру, істинну релігію, сім'ю і друзів в якості головної сили, що створює наше уявлення про дійсність» [21, с. 220]. Дослідники звертають увагу на те, що під впливом електронних ЗМІ політика «перетворилась в медіапроцес, паралельно

викликавши зміни в процесі комунікації, що органічно поєдналися з віртуалізацією політичного простору, створенням гіперреальності та іншими важливими механізмами підтримки конкуренції за державну владу» [22, с. 7].

У наші дні будь-яка політика зводиться до рівня засобів інформації. З цього приводу можна навести думку М. Кастельса: «Залежність від мови засобів інформації, які мають електронну основу, приводять до далекосяжних наслідків для характеристик, організації і цілей політичних процесів, політичних діячів і політичних інститутів» [23, с. 503]. Тому ті політики, які не хочуть рахуватися з новою реальністю, ризикують програти єдиноборство зі ЗМІ. Політичного лідерства добивається той, хто за допомогою ЗМІ здатний краще інших переконати громадян у тому, що саме він може принести користь суспільству. На думку американського політолога Дж. Бріанта, демократія – це політична сила, яка винагороджує комунікативну силу точно так же, як свого часу первісні системи винагороджували фізичну силу [24, с. 83]. Аналізуючи проблеми політичної комунікації, американський вчений Р.-Х. Чілкот зазначає, що комунікація пронизує людські відносини, є «павутиною людського суспільства», що створює основу для організованого встановлення в суспільстві владних відносин [25, с. 256].

Рівень інформаційно-політичного розвитку в Україні особливо виразно проявляється в ролі ЗМІ у виборчих кампаніях, хоч ця роль не однозначна. Не підлягає сумніву, що вплив засобів масової інформації на суб'єкти й учасників виборчої кампанії є надзвичайно великим, часто навіть вирішальним. Від ЗМІ значною мірою залежить рівень свідомої оцінки виборцем конкуруючих партій і кандидатів. Відомо, що чим більшою є кількість виборців з неусталеними політичними позиціями, тим значнішим є вплив на них засобів масової інформації. Для більшості виборців засоби масової інформації стають найпотужнішим джерелом інформації про політичні партії, виборчі блоки партій, кандидатів у народні депутати, про перипетії виборчого процесу тощо.

ЗМІ в ряді випадків відіграють визначальну роль у створенні позитивного образу кандидата в депутати та впливу на вибір населення. ЗМІ є однією з передумов «прозорості» виборчого процесу. Однак поки що українські ЗМІ не можуть проявитися в цьому плані. Вони зазнають втручання у свою діяльність органів державної влади та груп впливу. Органи державної влади не надають ЗМІ обов'язкової для оприлюднення інформації, здійснюючи тиск і пряме втручання в журналістську діяльність з метою впливу на передвиборний процес, формування негативного або позитивного іміджу певних кандидатів, створення нерівних агітаційних умов. У результаті наші ЗМІ поки що не відіграють належної ролі в забезпеченні об'єктивності висвітлення виборчого процесу. До цього часу вони не повною мірою забезпечували виборців інформацією для усвідомленого вибору. Під час виборів інформаційне поле часто стає своєрідним полем бою, де сходяться різноманітні групи інтересів як політичних сил, так і виборців і власне ЗМІ. Якщо говорити про ЗМІ, то кожен з них зацікавлений у зростанні популярності, тиражу чи аудиторії. Натомість виборці часто висловлюють незадоволення наповненням шпальт періодичних видань чи ефіру «інформаційним галасом» виборчих проблем. Це при тому, що існує брак об'єктивності й справді потрібної людям інформації.

Слід також зазначити, що у виборчих кампаніях поза контролем залишається агітація через ЗМІ близького зарубіжжя. Варто зважити і на моральний бік справи. Застосування «брудних» технологій і залучення до них значної частини журналістського загалу підривають основні засади «четвертої влади» демократичного суспільства. Підкуп та силовий тиск на ЗМІ, їх використання у розробці замовних матеріалів, фальшивок, анонімних публікацій, прихованої агітації тощо фактично депрофесіоналізують журналістів, перешкоджають використанню ними своєї основної суспільної функції – надання об'єктивної правдивої інформації. Така ситуація особливо небезпечна для українського суспільства, яке лише тепер позбавляється спадщини тоталітаризму та формує нові засади демократичного розвитку [10, с. 136].

Процеси децентралізації влади й економіки, які розпочалися ще за існування Радянського Союзу, справили вплив і на інформаційну сферу суспільства. Якщо у перший рік незалежності України московські (колишні союзні) та київські (колишні республіканські) видання разом контролювали 64,2 % читацького загалу, то з часом ситуація змінилася діаметрально: контрольний пакет «четвертої влади» перейшов до регіональних та місцевих (обласних, міських та районних) засобів масової інформації. Певною мірою це негативно вплинуло на процеси формування державницької свідомості у громадян України. Тим часом об'єктивно формувати таку свідомість в українському суспільстві покликані саме центральні, київські видання, що мають у ході висвітлення подій враховувати насамперед загальнодержавні інтереси [26, с. 130–131].

Великою проблемою є зниження рівня використання української мови в ЗМІ, що є тривожним для її майбутнього, бо, як відомо, мова тоді живе, коли вона є засобом комунікації. В Україні є також проблеми з розповсюдженням телевізійної інформації. Коли говорити про політико-правову площину права розповсюдити і отримати телевізійну інформацію в Україні, то тут є зовнішня і внутрішня сторони. Зовнішню становить діюче законодавство, яке регулює діяльність електронних

засобів масової інформації. Внутрішня – це власне політика самого телебачення. Як правило, на провідних світових телекомпаніях вона викладена у формі директив, які визначають генеральну лінію компанії відносно надання інформації, ефірного часу різним політичним партіям, ведення передвиборної кампанії, етики журналіста і т. ін. [27, с. 52].

Також, є проблеми з якістю продукції ЗМІ та професіоналізмом журналістів. Немає сумніву, людям треба дивитися і загальнополітичні програми, читати звичайні газети. Люди самі за власним бажанням роблять цей вибір: беруть до рук саме те видання, включають саме той канал, які їм більш до вподоби. Потрібно привертати до себе свого споживача, утримувати його біля своїх екранів чи шпальт незримими біополями поваги та симпатії. Як це зробити? Перше: потрібно робити місцеві матеріали. Друге – робити теплі, добрі матеріали. Треба на всіх етапах підготовки матеріалів дбати про людей, для яких вони робляться. Потрібно звернутися до того, що є найдорожчим, найчутливішим у людському серці. Це: родина, любов, здоров'я, процвітання, прибутки, успіх у житті, забезпечена старість, – коротше, матеріальний бік справи. Глядач або читач любить розвиток тем у часі. Нарешті, починаючи, а особливо закінчуючи передачі, не скупитися на посмішку та добру пораду, закликає журналістів їх колега В. Владимиров [28, с. 49–51; 29, с. 144].

Основні орієнтації державної інформаційної політики знайшли своє відображення в цілому ряді законів та у проекті «Концепції національної інформаційної політики». Структурно концепція побудована за розділами, які присвячені всім основним складовим інформаційної сфери: ЗМІ, новітнім інформаційним технологіям, видавничій, музейній, архівній і бібліотечній справам, кінематографії, рекламній, виставочній та науково-просвітницькій діяльності. Окремий розділ присвячено засадам інформаційної безпеки. Розробка даної концепції зумовлена цілим комплексом проблем становлення державних інститутів розвитку суспільства в Україні. До таких проблем, зокрема, підсумовуючи зазначене, попередньо можна віднести: недостатні обсяги фінансування неприбуткових сфер функціонування суспільно корисної інформації; низький рівень якісного програмного наповнення телерадіоканалів; криза вітчизняного виробництва засобів телебачення і радіомовлення; перетікання кваліфікованих кадрів з державних у недержавні телерадіокомпанії, не «пов'язані» морально-суспільними критеріями діяльності; неконструктивний характер діяльності державних інститутів щодо розвитку національної інформаційної сфери; відсутність цілеспрямованої державної політики щодо утвердження позитивного іміджу України в сучасному світі; недостатнє врахування досвіду розвинених країн світу щодо інформаційного забезпечення національно-державних інтересів та ін. [10, с. 139]. Загалом прийняття та реалізація концепції національної інформаційної політики, сподіваємось, стане одним з головних чинників забезпечення свободи слова в Україні, зростання ролі засобів масової інформації у сфері соціально-культурного розвитку держави, органічної взаємодії суспільства і влади, створення передумов побудови громадянського демократичного суспільства.

Таким чином, інформаційний розвиток відіграє важливу, іноді вирішальну роль в організації, ході та результатах політичних кампаній. Це досягається тим, що ЗМІ забезпечують бажане для політичних суб'єктів обговорення суспільних тем, проблем, формують потрібний імідж державних керівників, політичних партій, політиків, формують відповідну конкретній ситуації громадську думку. При цьому ЗМІ ведуть політичну рекламу, можуть здійснювати маніпулювання свідомістю людей. І все ж ЗМІ не всесильні. Люди реагують на повідомлення ЗМІ вибірково. Зрештою, реагування людини на повідомлення ЗМІ залежить від її життєвого досвіду, виховання, складу розуму, здатності критично мислити, характеру, поточних особистих життєвих проблем, що нею переживаються, соціального статусу, кола спілкування, партійної належності.

Список використаних джерел

1. Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / Університет внутрішніх справ / О. М. Бандурко (заг. ред.). – Харків: УВС, 2000. – 368 с. Арістова І. В. Теоретичні засади державного управління в інформаційній сфері / І. В. Арістова // Правова інформатика. – 2008. – № 2(18). – С. 5–10.
2. Бондар Ю. В. Національний інформаційний простір новітньої України: становлення та функціонування у процесі політичної трансформації суспільства / Ю. В. Бондар; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К.: МАУП, 2007. – 184 с.
3. Дубас О. П. Інформаційно-комунікаційний простір: культурно-політичні детермінанти: монографія / О. П. Дубас; ред.: О. Дубчак. – К.: Генеза, 2011. – 255 с.; Дубас О. П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті / О. П. Дубас. – К.: Генеза, 2004. – 208 с.
4. Мосенко Ю. О. Державна інформаційна політика України: організаційно-правові аспекти здійснення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Ю. О. Мосенко. – К., 2011. – 19 с.
5. Мураховський А. Л. Концепція національної інформаційної політики – стратегія розбудови інформаційного суспільства і захисту інформаційного суверенітету / А. Л. Мураховський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К., 2004. – Вип. 50. – Ч. 1. –

С. 14–16. 6. Несвіт Г. П. Інформаційна політика як фактор трансформації суспільства / Г. П. Несвіт // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. (Відп. ред. Кормич Л. І.). – Вип. 10. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 326–332. 7. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Д. Мак-Квейл; [пер. з англ. О. Возьна, Г. Сташків]. – Львів: Літопис, 2010. – 583 с. 8. Хорунжий Г. Інформаційна політика: сутність і проблеми / Г. Хорунжий // Друкарство. – 1999. – № 4 (27). – С. 4–5. 9. Чубукова О. Інформаційний вибух? Інформаційний голод / О. Чубукова // Віче. – 2000. – № 2. – С. 133–140. 10. Дубас О. П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: політологічний аналіз: дис. ... канд. політ. наук / О. П. Дубас. – К., 2044. – 238 с. 11. Галицька Т. В. Теоретико-методологічні засади інформаційної політики / Т. В. Галицька // Міжнародні відносини. – К., 2002. – Вип. 24. – С. 155–158. – «Серія: «Міжнародні відносини». 12. Литвиненко О. Інформаційні впливи на пострадянське суспільство / О. Литвиненко // Політична думка. – 2001. – № 1–2. – С. 44–47. 13. Кащавцева С. Политическая коммуникация: проблемы, ожидания, возможности / С. Кащавцева // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 101–108. 14. Дуцик Д. ЗМІ як комунікативний засіб між громадським суспільством та державою / Д. Дуцик // Нова політика. – 2001. – № 2. – С. 11–15. 15. Зернецька О. В. Трансформація типів новинних передач в політичній комунікації / О. В. Зернецька // Нова політика. – 2000. – № 1. – С. 52–54. 16. Юревич А. В. Наука и СМИ / А. В. Юревич // Политические исследования. – 2001. – № 3. – С. 63–72. 17. «Четверта колона»: свобода і незалежність мас-медіа в Україні / Піховшек В., Чекмишев О., Ганжа В. – К.: Агентство «Україна», 1997. – 250 с. 18. Дубас О. Засоби масової інформації як «четверта влада» / О. Дубас // Борисфен. – 2002. – № 10 (136). – С. 16–17. 19. Королько В. Г. Паблік рілейшинз. Наукові основи, методика, практика: Підручник / В. Г. Королько. – К.: Вид. дім. «Скарби», 2001. – 399 с. 20. Костенко Н. Масова комунікація / Н. Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 127–151. 21. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Л. Туроу. – М.: Academia, 1999. – 640 с. 22. Соловьев А. И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации / А. И. Соловьев // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 5–17. 23. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика. Культура. Общество / М. Кастельс. – М.: Высшая школа экономики, 2001. – 608 с. 24. Королько В. Передвыборная коммуникационно-агитационная кампания: политический феномен, структура, функции / В. Королько // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 86–106. 25. Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы [Пер с англ.] / Х. Чилкот Рональд. – М.: ИНФРА-М, Весь мир, 2001. – 560 с. 26. Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент / В. М. Бебик. – К.: МАУП, 1996. – 144 с. 27. Костенко Н. Украинские масс-медиа и свобода информации / Н. Костенко, А. Кривенко И. Слисаренко и др. // Политическая мысль. – 1994. – № 4. – С. 48–56. 28. Владимиров В. Комерційна журналістика як галузь інформаційного бізнесу / В. Владимиров. – Луганськ, 1995. – 141 с. 29. Медіаосвіта та медіа грамотність / [Ред.-упор. В. Ф. Іванов, О. В. Волощенко; За редакцією В. В. Різуня]. – К.: Центр вільної преси, 2012. – 352 с.

Игорь Дацкив, Оксана Ляшенко

ИНФОРМАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ОБЩЕСТВА И ВЛАСТИ

В статье рассматриваются важнейшие направления информационной политики государства в аспекте их влияния на реформирование различных сфер жизни общества: сфере управления обществом, информатизации, информационных технологий и их роли в политическом процессе, месту и роли средств массовой информации на процесс реформирования, а также значение информационной безопасности.

Ключевые слова: информация, информационная политика, информационные технологии, информационное пространство, средства массовой информации

Igor Danskiv, Oksana Lyashenko

INFORMATION POLICY OF UKRAINE: PROBLEM OF SOCIETY – GOVERNMENT COOPERATION

In article the major areas of information policy in terms of their impact on the reform of various spheres of society: the government management, information technologies implementation and their role in the political process have been analyzed. Place and role of the media in the reform process and the importance of information security are point out.

Key words: information, information policy, information technology, information space, the media.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

УДК 94(477)

Андрій Криськов, Володимир Грузін

КАПІТАЛІЗАЦІЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Статтю присвячено дослідженню питання виявлення способів і шляхів капіталізації в аграрному секторі Правобережної України в період соціально-економічних трансформацій, викликаних реформою 19 лютого 1861 р.

Ключові слова: заборгованість, земельна власність, капіталізація, Правобережна Україна, торгівля.

Історія залишила багато прикладів вирішення земельного питання державою шляхом створення відповідного законодавчого потенціалу та економічного інструментарію. Показовим є досвід переходу до ринкової економіки, в тому числі й у земельних відносинах, Російської імперії. Звернення до історичного досвіду та його правильне використання не лише дозволить вірно зрозуміти вектор і динаміку еволюційних процесів, узагальнити набутий іншими поколіннями досвід, але й певною мірою сприятиме вирішенню низки сучасних завдань, які постануть після появи в Україні земельного ринку. Актуальність ретроспективного аналізу процесу капіталізації в аграрному секторі Правобережної України другої половини XIX ст. полягає і у співпадинні тогочасних завдань із завданнями сучасної земельної реформи: методика оцінки земельних угідь, формування земельного кадастру і розмежування земель, розвиток іпотечного кредитування, оренда землі тощо. Отже, досвід вирішення цих питань у минулому має вагоме значення для сучасних умов реформування.

На жаль, історіографія цього питання обмежена. З досліджень XIX ст. можна виділити праці С. Хрульова [40] та М. Семонова [36], в яких у загальних рисах здійснена постановка проблеми. У радянський період до розкриття теми наблизився М. Дружинін [18]. На сучасному етапі дане питання виявило зацікавлення у Н. Темірової [35] та Н. Романюк [34].

Метою статті є з'ясування шляхів капіталізації в аграрному секторі Правобережної України другої половини XIX ст.

Поразка у Кримській війні не тільки завдала дошкульного удару по престижу Російської імперії на зовнішньополітичній арені, але й залишила державні фінанси у жалюгідному становищі, оскільки прямі витрати на її ведення склали 796770 тис. карбованців (далі – крб.). [3, с.28] і стали причиною краху фінансової системи, встановленої реформою 1839–1843 рр.: скасовано розмін кредитних білетів на золото і срібло; у 1854 р. заборонено вивозити золото за кордон [39, с.285].

Скасування кріпосного права уявлялося урядовим колам Російської імперії як негайний перехід від примусової праці селян-кріпаків до вільнонайманої праці селян-власників на договірних засадах. Передбачалося, що викупна позика, яку надавав уряд у вигляді банківських білетів та викупних свідоцтв, та одночасне звільнення дворянських маєтків від минулих боргів допоможуть поміщикам швидко обзавестися необхідним реманентом, найняти потрібних робітників та перейти до інтенсивніших методів господарювання. Негайне особисте звільнення селян мало дати поштовх швидкому аграрному та промислового розвитку країни [18, с.189]. Такою планували схему розвитку сільського господарства, яку започаткували «Положення» 19 лютого 1861 р., але її склали теоретично, без врахування тих своєрідних умов, які супроводжували перехід від феодалізму до капіталізму. Значною мірою це стосувалося губерній Правобережної України, де соціально-економічні зміни наклалися на відкрите, в зв'язку з повстанням 1863 р., протистояння між місцевими, переважно польськими, поміщиками та урядом.

Варто зазначити, що ще до реформи частина крупних землевласників капіталізували свої маєтки, хоча й використовували працю кріпосних селян.

Реформа 1861 р. суттєво вплинула на сільське господарство: кріпосна праця поступилася місцем вільнонайманій праці, тому власникам маєтків знадобилися обігові кошти для ведення господарства. В умовах вузькості грошового ринку не тільки дрібнопомісні, а й середні поміщики відчували гостру нестачу в оборотних капіталах [32, с.42]. Значні сподівання у їх отриманні покладалися на викупну винагороду за відчуження земель у власність звільнених селян.

Перед проведенням реформи 19 лютого 1861 р. були ліквідовані всі державні кредитні установи і отримувати кошти шляхом застави маєтків з кріпаками в державних структурах стало

неможливо [28]. На 1859 р. поміщики губерній Правобережної України заборгували державним кредитним установам величезні кошти – 57291447 крб. Найбільша заборгованість була у поміщиків Подільської губернії – 25517457 крб., дворяни-землевласники Київської губернії мали борг у 19345844 крб., а поміщики Волинської губернії – 12428146 крб. [33, с.440]. Для землевласників викупна операція була вигідною нагодою гарантовано отримати значні кошти за наділення селян землею. Так, середні річні ціни на землю за період 1863–1880 рр. у Волинській губернії становили 18–47 крб. за десятину (далі – дес.), у Київській та Подільській губерніях, відповідно, 37–60 крб. та 44–78 крб. [45], а завдяки викупній операції поміщики отримували капіталізовану з 6 % вартість землі. Наприклад, поміщики-поляки Волинської губернії у 1864 р. отримали в результаті проведення викупної операції 15848756,92 крб. за 651990 дес. [41, арк. 582–583]. Поміщики Подільської губернії до 1866 р. отримали 19833478,83 крб. [11, с. 48]. Графиня М. Строганова з 32 населених пунктів Балтського і Брацлавського повітів Подільської губернії отримала 739463,9 крб. викупних платежів за 44588 дес. земельних угідь [14, арк. 9–15, 38–42]. Це були значні суми, які можна було спрямувати на раціоналізацію господарства, але викупні платежі спрямовувалися на покриття боргів маєтків [13, арк.7–12]. Держава теж заробила на викупній операції: на кожний виданий селянам у позику карбованець вона отримала 63 коп. чистого прибутку [26, с. 92]. До того ж, в результаті повстання 1863 р. урядом вирішено не видавати поміщикам у губерніях Правобережної України на руки відсоткові папери, а обмежитися видачею їм з казни доходу з викупного капіталу в розмірі 5,5 %. Після придушення повстання цей захід скасовано [3, с.77]. В цілому, за офіційними даними, станом на 1 січня 1892 р. поміщики Волинської губернії отримали викупних платежів на суму 21509594,4 крб., Київської – на суму 37438792,24 крб. і Подільської – на суму 34413540,77 крб., а разом по регіону – на суму 93361927,41 крб. [19, с.196–197].

Ці суми значно перевищували рівень заборгованості ліквідованим державним кредитним установам, але в дійсності поміщики отримали коштів на порядок менше. В результаті посиленого пред'явлення банківських білетів і викупних свідоцтв з метою їх обміну на готівку, курс цих процентних паперів став понижуватися, становлячи 65 крб. за 100 викупних свідоцтв [36, с.30], що завдало поміщикам збитків. Доводилося звертатися до приватних кредиторів, представлених окремими банкірськими домами та приватними особами [1; 5; 6; 7; 24; 38]. Так, наприклад, у 1868 р. банкірські контори під час Київського контрактного ярмарку надали кредитів на 557 тис. крб. [23, с.42]. У цьому випадку, як зазначав С. Хрульов, «щасливими вважали себе ті, хто під заставу маєтків отримував гроші під 12 % річних» [40, с. 8].

Отже, в ході здійснення реформи абсолютна більшість дворян, головним чином дрібних та середніх, опинилися без необхідних коштів для капіталізації власних господарств. Один з подільських поміщиків в кінці 1860-х рр. писав: «Якби хто-небудь запитав, що так бентежить в даний час..., то ми б, не вагаючись, відповіли: нестача грошей, повсюдне безгрошів'я, капіталів зовсім немає, продажі майна з аукціонів залишаються без покупців» [37, с.14]. Однак необхідно зазначити, що провівши реформу 1861 р., урядові кола розв'язали проблему заборгованості великого поміщицького землеволодіння за рахунок селян, переклавши, по суті, на їх плечі поміщицькі борги. Якщо у 1859 р. 61,1 % поміщиків України мали кредитні борги, то через 20 років питома кількість поміщицьких господарств-боржників складала лише 18,1 % [22, с.65].

Традиційним способом отримання необхідних для господарювання грошових засобів залишалася торгівля збіжжям, чому сприяла кон'юнктура на зовнішніх ринках до кінця 1880-х рр. (табл. 1). Так, на початку 1860-х рр. середня ціна четверті пшениці у Могилеві-Подільському коштувала 5,4 крб., в Одесі – 8,6 крб., а в Лондоні – 16,83 крб. [21, с.33]. У 1868 р. до Одеси прибуло з Подільської та з південної частини Волинської губернії 1275 тис. четвертей пшениці, з Київської губернії – 250 тис. четвертей [37, с.22].

Таблиця 1

Середні ціни в Лондоні за четверть пшениці	
Роки	Ціни, в крб. сріблом
1868–1872	12,37
1873–1877	11,92
1878–1882	10,22

[20, с.12]

Високі ціни на збіжжя, і в першу чергу на озиму пшеницю, спонукали поміщиків шукати засоби для організації власного господарства. Адже необхідні були кошти на оплату праці найманих працівників та на доставку збіжжя до покупця. Так, у маєтку графа Грохольського у Кременецькому повіті Волинської губернії, де оброблялося 2154 дес. ріплі, видатки на заробітну плату найманим працівникам становили 11672,98 крб. при валовому доході у 20960 крб. [15, арк.123–124]. В маєтках спадкоємців Ф.Терещенка використовувалось під оранку 23300 дес., що вимагало біля 1500 тис. робочих днів на суму 500 тис. крб. [2, с.170]. Мошногородищенський маєток О. Балашової у

Черкаському повіті Київської губернії потребував щорічно 6 тис. куб. сажнів дров, для доставки яких необхідно було 40 тис. підвод. Для перевезення на цукровий завод сировини щорічно залучалося до 150 тис. селянських підвод [17, арк.15].

Упродовж усього пореформеного періоду зростав попит на лісоматеріали. Це пов'язано із масштабним будівництвом залізниць [29] та використанням дров у якості основного палива на промислових підприємствах регіону та, у меншій мірі, на залізниці. За продаж лісу, залежно від якості матеріалу, землевласники отримували гарні прибутки. Наприклад, вже згадуваний граф Грохольський володів 654 дес. лісу, з яких продав під вирубування 133,5 дес. за 94500 крб. Земля, звільнена від насаджень, після корчування пнів і продажу їх селянам, перетворювалася на рілля [15, арк.34–35]. Такий спосіб експлуатації лісів був характерний для всіх господарств в губерніях Правобережної України. Причому вирубувалися ліси суцільними масивами, без жодних лісовідновлювальних заходів. Так, М.Собаньський (Брацлавський повіт Подільської губернії) у 1876 р. володів 866 дес. лісу, а у 1889 р. у нього залишалося лише 428 дес., у А.Тарутіна (Брацлавський повіт) з 384 дес. лісу залишилося 128 дес., у І.Згорського (Летичівський повіт Подільської губернії) з 133 дес. залишилося лише 28 дес. Схожі явища спостерігалися і у селянських господарствах: у власності товариства селян с.Богданівці Летичівського повіту у 1876 р. було 404 дес. орної землі та 215 дес. лісу, а у 1889 р. зафіксовано лише 619 дес. орної землі, у товариства селян с.Старозакржевський Майдан цього ж повіту у 1876 р. було 237 дес. орної землі та 351 дес. лісу, згідно з даними 1889 р. стало 297 і 291 дес. відповідно [12, арк.1, 2, 7, 22]. Продаж дворянами лісів на зруб Д. Лівен називав «актом відчаю і некомпетентності» [25, с. 134].

На такий хижацький спосіб господарювання звертали увагу цивільні губернатори. Так, Подільський губернатор у 1882 р. зазначав, що у губернії лісових площ залишилося лише 516538 дес., хоча ще у 1867 р. їх було 713567 дес. [43, арк. 10 зв.]. У 1860-х рр. на промислових підприємствах Подільської губернії щорічно спалювалося в середньому по 100 куб. сажнів дров [31, с.32]. Київський губернатор у 1880 р. вказував, що розвиток цукроваріння призвів до різкого подорожчання дров – до 40 і більше карбованців за кубічну сажень, що, у свою чергу, спонукає власників до вирубування лісів [42, арк. 10 зв.]. У 1864–1880 рр. Волинська губернія втратила $\frac{1}{4}$ лісових площ [8, с.312].

Після затвердження уставних грамот і переходу до викупної операції деякі поміщики-землевласники завели власну робочу худобу, придбали вдосконалені знаряддя і навіть сільськогосподарські машини, спробували організувати господарство на капіталістичних засадах [9, арк.138–139]. До 1861 р. попит на землеробські знаряддя з боку землевласників був мізерним, оскільки використовувалися знаряддя і робоча худоба кріпаків. Після реформи поміщики змушені були обзаводитися власним, по можливості покращеним, сільськогосподарським реманентом, закупаючи у великій кількості сільськогосподарські машини і знаряддя. Це обходилося досить дорого: дволемішні плуги коштували 40 крб., дискова борона коштувала 60 крб., розкидна сіялка – 84–100 крб., жатка – 180 крб., снопов'язалка – 1100 крб., кінна молотилка – 130–570 крб., парова молотилка – 4375 крб. [15, арк.34; 16, арк.102, 123, 175, 176, 178, 179].

Купівлі закордонного сільськогосподарського реманенту, переважно німецького та англійського, сприяла митна політика держави у 1857–1876 рр. У 1875 р. до Російської імперії ввезено 250 тис. пудів обладнання [10, с.163]. Однак з 1878 р. мито на промислові вироби та обладнання постійно зростало. У 1885 р. запроваджене мито на техніку та обладнання для сільського господарства, яке у 1885–1890 рр. становило 20 %, а у 1891–1900 рр. – 33 %. У 1903 р. мито на ввезення кіс і серпів зросло з 1,65 крб. до 3 крб. за пуд, сільськогосподарських машин – з 0,75 крб. до 1,05 крб. Якщо у 1892–1905 рр. вартість імпортованих товарів для сільського господарства збільшилася з 32,7 % – до 36,6 %, то на 1910 р. – до 60 % [44, с.110–111].

Однак попит на сільськогосподарські машини не дав, у переважній більшості випадків, позитивних змін у сільському господарстві, а, навпаки, призвів до втрати капіталів поміщиками. Адже за відсутності відповідних агрономічних і технічних знань, а також спеціалістів з обслуговування і ремонту, машини ці мало використовувалися. В результаті з'явилися цілі склади непридатних сільськогосподарських машин і знарядь, «звалених по сараях у маєтках, неефективно використані кошти і, нарешті, негативізм до застосування «закордонних видумок» [30, с. 48].

Вступаючи у капіталістичну еру, Російська імперія не володіла великими капіталами, які могли б одночасно бути вкладені у промисловість і відстаюче від неї сільське господарство. Не тільки дрібні і середні поміщики, але й володільці латифундій не мали у своєму розпорядженні грошових коштів, які б одразу могли перетворити (чи змінити) соціально-економічне обличчя поміщицьких маєтків. Для того, щоб капіталізувати сільське господарство, необхідні були величезні кошти, які неможливо було отримати ні в результаті викупної операції, ні за допомогою іпотечного кредиту. Державна влада теж була безсилою в цьому відношенні: Кримська війна залишила у спадок хронічні дефіцити бюджету, а зовнішня політика 1860–1870-х рр. поглинала величезні кошти на

військові видатки (війна з Туреччиною 1877–1878 рр., наприклад, коштувала 1020578490 крб.) [4, с.107]. Потреба у капіталізації перевищувала реальні можливості землевласників.

Теоретично для власників великих маєтків був можливий і інший шлях, який панував у капіталістичному сільському господарстві Великої Британії: здавати землю в оренду заможним фермерам і отримувати земельну ренту, дозволяючи орендарям вводити передові методи землеробства і скотарства. Але таких великих капіталістів, які були готові вкласти кошти у сільське господарство, майже не було, адже за довгострокової оренди орендарю необхідні були кошти, які б у 7–9 разів перевищували величину річної орендної платні [27, с.7]. Члени урядової комісії з вивчення стану справ у сільському господарстві, яка працювала у 1872 р., у висновках зазначали: «Мало капіталів вкладається в землю і у поземельну власність, ... пропозиція земель перевищує їхній попит..., поземельна власність, як елемент промисловий, цінується менше інших видів промислових підприємств, умови виробництва яких більш захищені законом, а тому менше ризиковані» [45, с.132]. Вже на завершення першого двадцятиліття після реформи 1861 р. уряд змушений був визнати необхідність серйозних змін.

Список використаних джерел

1. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. / Б. В. Ананьич. – Л.: Наука, 1991. – 198 с.
2. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 393 с.
3. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История-статистика: в 4 т. / И. С. Блюх. – Т.2. – СПб.: «Общественная польза», 1882. – 295 с. + VIII.
4. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. История-статистика: в 2 т. / И. С. Блюх. – Т.4. – СПб.: тип. М.М.Стасюлевича, 1882. – 307 с. + XXX.
5. Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России / В. И. Бовыкин. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – 294 с.
6. Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII века – 1861 г.) / С. Я. Боровой. – М.: Госфиниздат, 1958. – 288 с.
7. Варшавский Л. М. Банки и банкирские конторы Российской империи / Л. М. Варшавский. – М.: Типография И.М.Машистова, 1910. – 211 с.
8. Волынская губерния // Вся Россия: русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – Б.м.: издание А. С. Суворина, 1897. – С. 308–345.
9. Гриценко И. А. Северная Буковина, Россия и Надднепрянская Украина в XIX – начале XX ст.: экономические и общественно-политические связи: дисс. ... докт. истор. наук: 07.00.02 / И. А. Гриценко. – Черновцы, 1980. – 467 с.
10. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 190 с.
11. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / А. Демьяненко. – Каменец-Подольский, 1865. – 69 с.
12. Держархів Хмельницької обл., ф. 226, оп.79, спр.6836, арк. 1–22.
13. Там само, спр. 7753, арк. 7–12.
14. Там само, спр.8090, арк. 9–42.
15. Держархів Тернопільської обл., ф. 129, оп. 1, спр.6, арк. 34–124.
16. Там само, спр. 6а, арк. 102–179.
17. Держархів Черкаської обл., ф. 5799, оп. 1, спр. 12, арк. 15.
18. Дружинин Н.М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. (По данным Валуевской комиссии 1872–1873 гг.) / Н. М. Дружинин // Исторические записки. – М.: Наука, 1972. – Т.89. – С. 187–232.
19. Ежегодник Министерства финансов. Выпуск XXI. – СПб.: Типография В. Киришбаума, 1894. – 544 с.
20. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк (1883–1910) / А. Н. Зак. – М.: Типогр. А.А.Левенсон, 1911. – 607 с.
21. Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX века / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1966. – 248 с.
22. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О. М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64–69.
23. Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму / Б. А. Кругляк // Український історичний журналі. – 1974. – № 3. – С. 36–43.
24. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 282 с.
25. Ливен Д. Аристократия в Европе. 1815–1914 / Д. Ливен. – СПб.: Академический проект, 2000. – 364 с.
26. Мельниченко В.М. Аграрна реформа 1861 р. на Черкащині та її наслідки / В. М. Мельниченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XVIII. – К., 2011. – С. 91–94.
27. Настольная книга для русских сельских хозяев: в 2 т. – Т.1. – СПб.: изд-во А.Ф.Девриена, 1875. – 919 с.
28. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. II. – 1861. – Т.34, відд. I, 1859. – № 34379 «О приостановлении залога и перезалога насилённых имений в кредитных установлениях». – С. 360.
29. Приймук С. Тарифна політика на залізницях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-10495.html>.
30. Производительные силы России. – СПб., 1896. – 1250 с.
31. Раковский Л. С. Вплив капіталістичної промисловості на оточуюче середовище (за матеріалами цукрової

промисловості Поділля II половини XIX ст.) / Л. Є. Раковський // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 31–33. 32. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34–51. 33. Рихтер Д. И. Задолженность частного землевладения / Д. И. Рихтер // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства / Под. ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. – Т. 1. – СПб.: Типография В. Киришбаума, 1897. – С. 379–422. 34. Романюк Н. Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861–1914 рр.: дис. ... д.і.н.: 07.00.01 / Н. Й. Романюк. – Київ, 2014. – 457 с. 35. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с. 36. Семенов Н. П. Наше дворянство / Н. П. Семенов. – СПб.: гостипография, 1898. – 85 с. 37. Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст.: В 2-х томах / М. Є. Слабченко. – Т. 2. – К.: Держвидав України, 1927. – 271 с. 38. Хромов П. А. Очерки экономики докапиталистической России / П. А. Хромов. – М.: Наука, 1988. – 311 с. 39. Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX–XX веках. 1800–1917 / П. А. Хромов. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1950. – 551 с. 40. Хрулёв С. С. Наш ипотечный кредит. Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности / С. С. Хрулёв. – СПб.: типография В. Киришбаума, 1898. – 160 с. 41. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 303, спр. 122, ч.1, арк. 582–583. 42. ЦДАК України, оп. 534, спр. 422, 10 зв. 43. Там само, оп. 535, спр. 310. 44. Шевченко А. М. Вплив митної політики Російської імперії на імпорту торгівлю портів України другої половини XIX – початку XX ст. / А. М. Шевченко // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 110–115. 45. Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія / В. М. Шевченко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 341 с., табл.

Андрей Крыськов, Владимир Грузин

КАПИТАЛИЗАЦИЯ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.

Статья посвящена исследованию вопроса капитализации в Волынской, Киевской и Подольской губерниях, вызванной развитием товарно-денежных отношений после упразднения крепостного права. Рассмотрены вопросы путей и способов инвестирования в модернизацию сельского хозяйства во второй половине XIX века. Отмечена узкость денежного рынка, отсутствие ипотечного кредитования в первое пореформенное десятилетие.

Ключевые слова: задолженность, земельная собственность, капитализация, Правобережная Украина, торговля.

Andriy Kryskov, Volodymyr Hruzin

CAPITALIZATION IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF NINETEENTH CENTURY.

The article studies the question of capitalization in the provinces of Right-Bank Ukraine. Capitalization was caused by the development of commodity-money relations and the transition to a capitalist path of development of agrarian reform after 19 February 1861. The ways of investing in the modernization of agriculture are reviewed. Narrow of financial market marked.

Key words: arrears, capitalization, proprietary, Right-Bank Ukraine, trading.

УДК 94(477.54)»192»:[334.713:679.8]

Анастасія Лапченко

ВИКОРИСТАННЯ МІНЕРАЛЬНИХ РЕЧОВИН В СЕЛЯНСЬКИХ ПРОМИСЛАХ НА ХАРКІВЩИНІ В РОКИ НЕП

Основну увагу в статті приділено висвітленню особливостей географічно-галузевого оформлення дрібного виробництва товарів з мінеральної речовини регіону в 20-х рр. ХХ ст. Встановлено загальну кількість селян, які займалися використанням мінеральної речовини в своїх промислах. Також виявлено специфіку промислової діяльності харківського селянства упродовж НЕП. Акцентовано увагу на характерних рисах державної політики щодо «малого бізнесу» селян.

Ключові слова: кустар, ремісник, селянство, кустарна промисловість, НЕП.

Актуальність теми дослідження використання мінеральних речовин в селянських промислах на Харківщині в роки НЕП обумовлена низкою обставин. Передусім, потрібно визнати одностороннє висвітлення в наукових працях селянських промислів у відношенні до розвитку землеробства. Без вивчення ковальського промислу, а це виготовлення знарядь праці, важко досліджувати фактори які впливали на розвиток землеробства. Що стосується регіонального аспекту, то про розвиток селянських промислів на Харківщині згадується лише у загальному контексті. Це призводить до необґрунтованих висновків. Потрібно також звернути увагу на нерівномірність вивчення виробництва ремісників у містах та на селі. Незважаючи на те, що основу суспільства складало сільське населення, а його вивченню приділялося значно менше уваги.

У 20-ті рр. ХХ ст. з'явилися перші дослідження з проблеми розвитку селянських промислів. У роботах А. Рибнікова розглядалися селянські промисли, як частина селянської економіки [1–2]. Тривалий час поза увагою істориків залишалось питання розвитку селянських промислів. Загальні аспекти розвитку промислів і приватного підприємництва розглядаються в працях В. Калініченка [3], О. Сушка [4], В. Олянич [5] та ін.. Вивчення використання мінеральних речовин в селянських промислах на Харківщині в роки НЕП ще не стало предметом окремого дослідження.

Для вивчення даного питання ґрунтовним джерелом виступають статистичні матеріали відповідних відділів Центрального статистичного управління. Матеріали промислової статистики переважно зосереджені у зведених статистичних виданнях (довідниках, збірниках, щорічниках), що вміщують таблиці, які характеризують виробничу діяльність [6–8]. Поряд з опублікованою статистикою 1920-х рр., важливою складовою джерельної бази дослідження виступив демографічний перепис 1926 р. [9]. В опублікованих матеріалах вміщено дані про чисельність осіб, зайнятих у дрібному виробництві.

Метою дослідження є вивчення використання мінеральних речовин в селянських промислів на Харківщині в період НЕП (1921–1929 рр.).

У відповідності з метою дослідження ставляться наступні завдання: вивчити особливості географічно-галузевого оформлення дрібного виробництва товарів з використанням мінеральних речовин в селянських промислах регіону в даний період; простежити динаміку розвитку і виявити специфіку промислової діяльності харківського селянства впродовж періоду НЕП.

Промисли становили важливий напрямок господарської діяльності селянського населення. Серед селянських промислів, які використовували мінеральну сировину, на Харківщині виділялися гончарний, цегельний, черепичний, ковальський і слюсарний промисли. Селяни, які займалися цими промислами на Харківщині в роки НЕП становили близько 21 % загальної чисельності місцевих селян, що займалися промислами [7, с. 354–377].

Одним з головних в цій промисловій галузі був гончарний промисел. Розглядаючи динаміку його розвитку необхідно відзначити, що гончарний посуд у побуті населення повсюдно займав важливе значення. За масштабністю і чисельністю зайнятих осіб в гончарному промислі, Харківщина поступалася лише Полтавщині і Чернігівщині. Виготовленням керамічних виробів (гличики, миски, кухлі, чайники, свистунці, люльки для паління та інше) займалися більше 1000 селян-гончарів, що становило близько 5 % керамістів від загальної кількості по країні [2, с. 181]. Основною сировиною гончарного промислу, що визначала його динаміку та географію, а також асортимент і якість самих виробів, були багаті поклади високоякісної гончарної глини. В основному поклади глини були зосереджені по Сіверському Дінцю та його притоках. А отже розповсюджений цей промисел був досить нерівномірно. Інформація щодо розміщення центрів гончарного виробництва на Харківщині у 1926 р. подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Центри гончарного виробництва на Харківщині на 1926 р.

Центр промислу	Кількість гончарів	У % до загальної кількості гончарів у губернії
с. Боромля	58	4,1
с. Котельва	40	3
с. Густинівка	38	2,9
с. Станичне	107	7,9
хут. Піски	45	3,3
с. Нова Водолага	348	31
с. Просяна	70	5,2
хут. Попівка	84	6
с. Пискунівка	115	8,4

[9, с. 381, 389, 341, 343–344, 353]

Географія гончарного промислу концентрувалася у Валківському районі (25 %), Ізюмському (20 %) і Охтирському (9 %) округах. Незмінним лідером, як і в попередні часи залишалася Нова Водолага. Там нараховувалося за переписом 1926 р.у 348 гончарів (близько 31 % від загальної кількості на Харківщині) [9, с. 384]. Щорічні обсяги виробництва гончарів досягали 40 тис. червінців, що також було найбільшим показником на Харківщині [10, с. 87–91].

З гончарним промислом тісно перепліталися промисли з виготовлення цегли й черепиці, позаяк вони також залежали від покладів глини. Географія цих промислів завжди залишалася дуже широкою. Але існували і великі центри цих промислів: с. Білка Охтирської округи, с. Савинці і Барвенкове Ізюмської округи. Після подій 1917 р. масштаби і темпи розвитку сільських цегельних і черепичних промислів стали ще більшими, що зумовлювалося вимогами внутрішнього і зовнішнього ринку цього регіону, які значно зросли. На початку 1920-х рр. у цих селах близько 550 селян було зайнято виробництвом будівельної кераміки. Сілице Савинці виділялися не лише за кількістю селян, зайнятих у цьому промислі, а ще й за технікою та технологією виробництва. Так, вже на початку 1920-х рр., селяни цього села використовували високопродуктивні кільцеві печі, які випалювали за одну операцію від 3 – до 5 тис. цеглин. Це дозволяло місцевим селянам щороку виготовляти в середньому 200 тис. високоякісних цеглин. Інформація щодо виробництва цегли в селянській промисловості на 1925 р. подана у таблиці 2.

Таблиця 2

Виробництво цегли в селянській промисловості на 1925 р.

Райони	Кількість селянських цегельних підприємств	Вироблено цегли за рік (тис. штук)
Богодучівський	21	2144
Валківський	40	2752
Зміївський	45	5072
Ізюмський	49	6838
Куп'янський	49	5754
Охтирський	61	6898
Сумський	119	8404
Харківський	23	3703
В цілому	407	58393

[8, с. 334–401].

Ці данні свідчать про те, що кількість дрібних селян-підприємців з середини 1920-х рр. зменшується, позаяк щороку ставало все важче конкурувати з великою державною промисловістю.

У сфері виробництва будівельних матеріалів, окрім цегельно-черепичного промислу, ще належав відносно рідкісний промисел виробництва з використанням цементу. Різні надгробні пам'ятники та хрести, облицювальну будівельну плитку, цементну черепицю виготовляли у Зміївській округі. Товар збувався не скільки на міські ринки, скільки у Харків, де широко використовувався.

У селянському середовищі певного розвитку набули промисли пов'язані з видобутком і переробкою крейди, виготовлення алебастру й вапна. Географія цих промислів в основному була сконцентрована у Вівчанському, Куп'янському, Ізюмському та Зміївському районах. Видобуток солі та її обробка також було предметом селянських промислів. Виділилася Ізюмська округа. Хоча в цілому за масштабами розвитку видобувно-обробних промислів Харківщина значно відставала від сусідніх регіонів.

До великої галузі з використання мінеральних речовин у селянських промислах належали різні металообробні промисли. Металообробними промислами зайнято близько 9 % від усього населення, що займалося промислами [3, с. 23]. У свою чергу основну питому вагу мав ковальський промисел. Однією з характерних особливостей ковальського промислу була обов'язкова наявність спеціального виробничого приміщення – кузні. А отже цим промислом займалися відносно заможні селяни. Майже в кожному селі був свій коваль, який виготовляли і ремонтував в сільському господарстві металеві вироби. Таким чином, ковальський промисел був поширений по всій території Харківщини. Частина ковалів працювала самостійно, однак більшість використовували найманих робітників, які одночасно були і учнями.

Серед різноманіття селянських металообробних виробництв також виділявся слюсарний промисел. Ці кустарі забезпечували населення досить різноманітними товарами. Зазвичай, покривельники, знаходили собі заробіток тільки в будівельний сезон, тобто в межах обмеженого часу, з весни – до осені. Взимку, перебуваючи вдома, вони знаходили застосування своїй силі і знанням, виготовляли посуд, який легко конкурував з дерев'яним і глиняним. Крім збуту, вони були бажаними гостями в якості ремісника для ремонту зіпсованого залізного посуду. Інформацію щодо традиційного поділу праці на жіночу і чоловічу, згідно із переписом населення 1926 р., подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Статевий розподіл селян зайнятих у промислах на Харківщині (за переписом 1926 р.)

Промисел	Чоловіків у %	Жінок у %
Гончарство	98	2
Жестяники	95	5
Виготовлення буд. мат.	97	3
Інші	98	2

[9].

Отже, ці дані свідчать про те, що переробкою мінеральної речовини на селі займалися майже виключно чоловіки. Національний склад селян, задіяних у сільських промислах з переробки мінеральної речовини на Харківщині згідно із переписом населення 1926 р., подано у таблиці 4.

Таблиця 4

Національний склад осіб зайнятих у сільських промислах на Харківщині (за переписом 1926 р.)

Промисел	Українці	Росіяни	Євреї	Інші
Гончарство	93 %	3 %	1 %	3 %
Жестяники	97 %	2 %	0	1 %
Виготовлення буд. мат.	96 %	1 %	0	3 %
Інші	90 %	3 %	2 %	5 %

[9].

Ці дані свідчать про те, що в основному селянськими промислами з переробки мінеральної речовини на Харківщині займалися лише українці. Досліджуючи промисли селян, не можна пройти повз соціального складу сільських промисловців, які використовували мінеральні речовини. Виокремлюють шість груп, які займалися селянськими промислами: робітники; службовці; з наймитами; що працюють лише з членами родин; «одинці»; члени сім'ї що допомагають у занятті. Перша категорія налічувала 5,5 % гончарів, друга – 0,5 % гончарів, третя – 9 %, четверта – 11 %, п'ята – 62 %, шоста – 11 % [10, с.106–123]. А отже в основному гончарним промислом займалися селяни-одинці, члени сім'ї що допомагають у занятті, та ті що працюють з членами родин (разом 82 %). Значить це був сімейний приробіток.

Важливим важелем у розвитку переробки мінеральних речовин на селі були заходи держави, щодо стимулювання цих промислів. Після проголошення НЕП, розпочався відхід від принципів «воєнного комунізму» у сфері дрібнотоварного виробництва. 7 липня 1921 р. проголошено декрет про промислову кооперацію. Але для селянських промисловців, які звикли працювати самостійно, будь-яка колективна форма викликала застереження, тому вони не поспішали до кооперативних об'єднань. На початку 20-х рр. ХХ ст. кооперація не мала сталих організаційних форм. 2 квітня 1923 р. Головнокооперком УРСР встановив п'ять кооперативних об'єднань: трудові артілі, виробничі артілі, виробничо-промислові товариства, складово-сировинні товариства та ощадно-позичкові товариства. Відмінність в організації праці між ними була мінімальною, а в юридичному статусі вагома. 7 грудня 1923 р. видано декрет РНК УРСР «Про податкові пільги для промислових кооперативних організацій», яким передбачалося звільнення від промислового податку кооперативних товариств. Пільги торкалися винятково кооперованих товариств.

Власники кустарних майстерень, селянські господарства з промислами, ремісники-одинаки, якщо проаналізувати рівень кооперування за галузями кустарно-ремісничої промисловості,

неоднаково брали участь у роботі кооперативних товариств. Рівень їх кооперування залежав від соціально-економічних особливостей кустарного виробництва та його кредитування інформація щодо кооперування кустарів на Харківщині за галузями на 1928 р. подана у таблиці 5

Таблиця 5

Кооперування кустарів на Харківщині за галузями на 1928 р.

Назва промислу	У % до загалу
Гончарство	63,7
Жестяники	51,8
Виготовлення буд. мат.	48

[13].

Високий відсоток кооперування спостерігався в усіх галузі переробки мінеральних речовин на Харківщині. Податкова політика держави, яка мала класовий характер, не стимулювала розвитку кустарної галузі, а очікувана допомога ощадно-позичкових товариств, за відсутності належного банківського кредиту, не доходила до безпосереднього виробника. Отже, в галузі кустарно-ремісничої промисловості співіснували дві організаційно-економічні форми селянського підприємництва: приватна у вигляді сімейно-трудоного типу та кооперативна на основі виробничо-трудоного артілей і товариств.

Існувала низка чинників, які підштовхували селянина займатися промислами: надлишок сільськогосподарських продуктів та сировини; задоволення широкого кола численних виробничих, побутових і культурних потреб; нагальна потреба поповнення сімейного бюджету; надлишок робочих рук; вільний час від сільськогосподарської роботи (особливо взимку) та інші. Розвиток селянських промислів з переробки мінеральної речовини в 1921–1929 рр. на Харківщині характеризувався чисельністю й різноманітністю. Сільські кустарі представляли самобутній уклад дрібного товаро-виробника. В основному промислами займалися дві соціально-професійні групи: кустар-одинак та селянин-господар з промислами. Соціальну основу промислових занять, становили малоземельні, без посівні та без тяглової господарства, для яких промисли були важливим джерелом формування сімейного бюджету. Кооперативна форма розвитку не стала панівною і домінуючою. На 1927–28 рр. на Харківщині кооперовано 43 % сільських кустарів, які використовували мінеральну речовину. Кооперація розглядалася партійного-господарським керівництвом як незамінний інструмент для відбудови виробництва та насичення ринку.

Список використаних джерел

1. Рыбников А. А. С. Кустарная промышленность и сбыт кустарных изделий / А. А. Рыбников, А. С. Орлов. – Москва: Экономическая жизнь, 1923. – 47 с.
2. Рыбников А. А. Очерки организации сельского кустарно-ремесленного хозяйства / А. А. Рыбников. – Москва: Типография Товарищества «Кооперативное издательство», 1926. – 63 с.
3. Калініченко В. Селянське господарство України в період НЕП: Історико-економічне дослідження / В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
4. Сушко О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємств в УСРР (1921–1929) / О. Сушко. – Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 96 с.
5. Олянич В. В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921–1929 рр.): історичний аспект: монографія / В. В. Олянич. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 304 с.
6. Статистика України. Селянські бюджети України (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік). – Харків [Центр. Стат. Упр. УСРР], уряд. друк імені Фрунзе, 1927. – № 115. – 193 с.
7. Статистична хроніка / Відділ статистики промисловості ЦСУ. – Харків, 1927 – № 1(6). – 43 с.
8. Статистика України. Сер.10: Статистика праці / Центральне статистичне управління УРСР. – Харків: Харківське обласне управління статистики, 1925. – 527 с.
9. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел 2. Занятия. – Москва: ЦСУ Союза ССР, 1930. – 522 с.
10. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: [Зб. ст. і матеріалів] / [За ред. С. Зарудного]. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 225с.
11. Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1926–27 господарчий рік). Статистика України. – № 200. – Харків, 1931. – 272 с.
12. Всероссийская сельско-хозяйственная и городская перепись 1917 г. Харьковская губерния. Итоги по уездам губернии и городам (предварительный подсчет) – Харьков, 1920. – 17 с.
13. Вісник промкредит кооперації. – 1928. – № 11–12.

Анастасія Лапченко

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МИНЕРАЛЬНЫХ ВЕЩЕСТВ В КРЕСТЬЯНСКИХ ПРОМЫСЛАХ НА ХАРЬКОВЩИНЕ В ГОДЫ НЭП

Основное внимание в статье уделено освещению особенностей географически отраслевого оформления мелкого производства товаров с минерального вещества региона в 20-х гг. XX в. Установлено общее количество крестьян, которые занимались использованием минерального вещества в своих промыслах. Также выявлена специфика промышленной деятельности харьковского крестьянства течение НЭП. Акцентируется внимание на характерных чертах государственной политики по «малого бизнеса» крестьян.

Ключевые слова: кустарь, ремесленник, крестьянство, кустарная промышленность, НЭП.

Anastasia Lapchenko

USE MINERALS IN PEASANT INDUSTRIES IN KHARKIV REGION IN THE NEP

The focus of the article is given to geographic coverage features small production industry design products with minerals in the region in 20 years of the twentieth century. Found total number of farmers who were engaged in the use of mineral matter in their fields. Also revealed the specific industry Kharkov peasantry during the NEP. The attention is focused on characteristic features of the state policy on «small business» peasants.

Key words: artisan, craftsman, industrialist, handicraft industry, NEP.

УДК 63:061.24:001.891»19»

Рубль Гілязетдінов

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ У 20-Х РР. XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ «УКРСІЛЬБАНКУ»)

Методом історико-наукового аналізу розглянуто стан фінансового забезпечення розвитку аграрної галузі в Україні у 1923–1926 рр. на прикладі діяльності провідної спеціалізованої установи – Всеукраїнського сільськогосподарського банку. Окреслено передумови його появи, основні принципи діяльності, здобутки та досягнення у сільськогосподарському кредитуванні.

Ключові слова: «Укрсільбанк», Всеукраїнський сільськогосподарський банк, Народний комісаріат земельних справ УСРР, кредитування, фінансування.

Основним завданням сільськогосподарської політики в УСРР у першій половині 20-х рр. минулого століття стала необхідність оновлення складу посівної площі за рахунок розвитку найбільш рентабельних і спеціальних інтенсивних культур, організація їх збуту, збільшення молочної худоби, свиней як найбільш інтенсивних галузей тваринництва, постачання селян необхідним реманентом, тракторизації сільського господарства. Робота всієї системи сільськогосподарського кредитування в Україні відбувалася у тісній співпраці із земельними установами. Галузевий кредит дійсно був для органів Народного комісаріату земельних справ УСРР (далі – Наркомзем УСРР) одним з основних регуляторів сільськогосподарської політики в країні.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що надзвичайна потреба у відродженні та зміцненні сільського господарства в Україні призвела до створення об'єднаної мережі установ сільськогосподарського кредитування. До її складу увійшли: 1) Всеукраїнський сільськогосподарський банк – (далі – «Укрсільбанк»); 2) губернські товариства сільськогосподарського кредиту (далі – губсільбанки) та 3) сільськогосподарські кредитові кооперативні товариства – сількредити.

Методом історико-наукового аналізу досліджено стан фінансового забезпечення розвитку аграрної галузі на початку 20-х рр. XX ст. на прикладі діяльності Всеукраїнського сільськогосподарського банку.

Наркомзем УСРР приділяв особливу увагу ідеї створення сільськогосподарського банку як основного засобу проведення його планової політики. Історія сучасної української системи галузевого кредитування датується 24 січня 1923 р., з часу, коли Всеукраїнський центральний виконавчий комітет видав постанову «Про відбудову сільського господарства і сільськогосподарської промисловості та про організацію для селянства сільськогосподарського кредиту» [1, с. 9]. Згідно з цим документом, завданням сільськогосподарського кредитування було

поповнення браку обігових коштів селянства, надання допомоги у вирішенні питань щодо поліпшення збуту його продукції та визволення селян від куркульського кріпацтва. Постанова мала на меті зосередження керування справами галузевого кредитування в окремому сільськогосподарському відділі Державного банку. В УСРР це мало здійснюватися подібним відділом Всеукраїнського відділення цього банку.

Принагідно зауважимо, що сільськогосподарські позики значно відрізнялися від інших видів кредитування і потребували великої до себе уваги з боку держави, оскільки вони посідали особливе місце в питаннях відновлення сільського господарства України. За цих обставин Державний банк, послуги якого здебільшого носили комерційний характер і не відповідали вимогам сільського господарства, не міг здійснювати покладені державою вимоги щодо відродження сільського господарства. Взагалі апарат Держбанку не був пристосований до виконання функцій сільськогосподарського кредитування, його неакційна форма перешкоджала притягненню коштів ззовні на потреби сільськогосподарського кредиту і не могла сприяти утворенню органічного зв'язку банку з усіма сільськогосподарськими організаціями. Беручи до уваги зазначене, уряд УСРР дійшов висновку, що зосередження всіх справ сільськогосподарського кредитування у відповідному відділі Держбанку не зможе задовольнити усіх інтересів аграрної галузі України у повному обсязі, тому необхідно було створити спеціальний сільськогосподарський банк. З цього приводу Раднарком УСРР прийняв відповідну постанову, що ґрунтувалася на висновках спеціальної комісії Української економічної наради щодо відродження сільського господарства. Фактично ініціатива такого утворення належала Народному комісаріату земельних справ УСРР. За для здійснення цієї ідеї Раднарком УСРР ще 9 березня 1923 р. обрав організаційне бюро сільськогосподарського банку на чолі з Г. Гриньком. До його складу увійшли: представник Держбанку – Спунде, керівник Народного комісаріату фінансів (далі – Наркомфін) – М. Каган, представники Наркомзему УСРР – А. Дудник та К. Кононенко, від Вуколади – В. Качинський. У травні 1923 р. головою бюро призначено А. Дудника. Однак постановою Раднаркому УСРР від 27 липня 1923 р. зазначене Оргбюро ліквідоване і затверджено новий склад на чолі з О. Ашуп-Ільзенюм та членами: А. Дудником, А. Кельмансоном, О. Каганом, О. Полоцьким, К. Кононеньком. Саме вони розробили остаточний статут Всеукраїнського сільськогосподарського банку [1, с. 9]. Проте слід зауважити, що було внесено деякі поправки щодо назви установи: її було перейменовано на «Український банк товариств сільськогосподарського кредиту» («Укрсільбанк»). Змінений статут затвердили 8 листопада 1923 р. Новостворена фінансова установа розташовувалася у м. Харкові за адресою: майдан Рози Люксембург, 23.

Варто відмітити, що нагальні питання про склад акційного капіталу були розв'язані ще у жовтні 1923 р. під час наради представників центральних сільськогосподарських установ та підприємств і губернських сільськогосподарських банків (губсільбанків). Акціонерами «Укрсільбанку» стали: уряди СРСР (2 тис. паїв Держбанку) та УСРР (1 тис. паїв Наркомзему УСРР та 1 тис. паїв Наркомфін) і дев'ять губсільбанків (перша підписка яких складала 1 050 паїв). Крім того, до складу були залучені: 1) «Сільський Господар» (500 паїв), 2) Всеукраїнське товариство насінництва (перша підписка 100 паїв), 3) «Село-Техніка» (500 паїв), 4) Цукротрест (500 паїв), 5) Український трест радгоспів (50 паїв), 6) Укрдержспирт (10 паїв), 7) Український банк (5 паїв). 4 листопада 1923 р. відбулися попередні, а 25 листопада – установчі збори акціонерів. Уже 27 листопада Всеукраїнський сільськогосподарський банк розпочав свою діяльність.

До складу Ради Всеукраїнського сільськогосподарського банку входили: С. Богатін, М. Вольф, М. Каган, О. Каган, П. Любченко, К. Маньківський, Л. Миколаєвський, О. Полоцький, М. Резніков, Н. Скалига, Г. Тропко та К. Федотів. Кандидатами до них: С. Білоцерківець, А. Венгер, А. Миколук та В. Порайко [1, с. 11]. До обов'язків Ради входив розгляд усіх найважливіших питань принципового значення. Так, на засіданні від 14 грудня 1923 р. Рада ухвалила проект загальних засад діяльності банку, фінансово-операційний план та низку основних положень і правил, а саме: «Положення про Раду Банку», обліково-позиковий комітет, основний капітал, видачу позик на збільшення основних капіталів сільськогосподарських кредитових товариств, ставки з активних і пасивних операцій тощо.

Основне завдання «Укрсільбанку» полягало в «... обслуговуванні невідкладних у сільському господарстві потреб шляхом організації сільськогосподарського кредиту» [2, с. 58]. Йому видавалися кошти, виділені урядом для галузевого кредитування. У свою чергу, банк проводив розподілення коштів між первісними установами сільськогосподарського кредиту через відповідні губернські товариства. Таким чином, він здійснював керівництво операціями всіх установ сільськогосподарського кредиту, надаючи рекомендації та вказівки у галузі кредитування сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Варто зазначити, що не всі потреби, пов'язані з сільським господарством, підлягали кредитуванню «Укрсільбанком». Насамперед, фінансова установа зосереджувала свою увагу на найважливіших та нагальних поточних питаннях.

Зокрема, не здійснювалося фінансування тих, хто не мав стосунку безпосередньо до землі, наприклад, закладів, що займалися скуповуванням та заготівлею. «Укрсільбанк» виділяв кошти безпосередньо і, головним чином, – селянству: «... на відродження посівів, на розвиток інтенсивних культур, для набуття, збільшення і зведення нового поліпшеного реманенту – сільськогосподарських машин та знаряддя, – на поліпшення скотарства, на організацію збуту сільськогосподарської продукції, на утворення колективних господарств і на кооперування корінного продуцента» [2, с. 58–59]

Поява «Укрсільбанку» зумовлювалася потребами вітчизняного галузевого дослідництва. Характерною рисою діяльності банку, що вирізняла його з-поміж інших фінансових установ, було те, що це – сільськогосподарський банк. Ця особливість цілком пояснювала як склад клієнтури банку, так і певні його досягнення у розвитку окремих аспектів діяльності. Головну частину його кредитних операцій складало кредитування кооперативного селянства за допомогою сільських банків.

Клієнтами Всеукраїнського сільськогосподарського банку були: 1) Губернські сільськогосподарські банки – це організації другого ступеня системи сільськогосподарського кредитування в Україні, через них, насамперед, спрямовувалися кошти «Укрсільбанку», призначені для обслуговування периферії; 2) так звані «центральні організації», що слідували за налагоджуванням розвитку сільського господарства країни: «Сільський господар», «Всеукраїнське товариство насінництва», трести, дослідні станції тощо, чия діяльність мала стосунок до аграрної сфери держави; 3) випадкові клієнти, до яких відносилися Товариство духоборців, заповідник «Асканія-Нова» як господарство державного значення, «Укрмеліоконт» – виключно щодо цільового кредитування землевпорядкувальних робіт [1, с. 20].

Особливістю сільськогосподарського кредитування в умовах соціалістичного будівництва був такий напрям діяльності відповідних установ, що наслідував мету: 1) надавати допомогу плановому відбудуванню сільського господарства; 2) виконувати роль найголовнішого чинника у справі запровадження основ радянського будівництва на селі з колективізації і раціоналізації сільського господарства; 3) не дозволяти зміцненню куркульства в селі за рахунок сільськогосподарського кредиту [1, с. 10].

Постановою II-го з'їзду Рад СРСР від 1 лютого 1924 р. «... з метою планового впливу на відродження сільського господарства шляхом кредитової допомоги, а також з метою утворення та керування системою сільськогосподарського кредиту засновано Центральний сільськогосподарський банк СРСР». Він проводив операції через банки союзних республік та місцевих товариств сільськогосподарського кредиту. Своїх відділень не відкривав. Первісний основний капітал установи було визначено у розмірі 40 млн крб. золотом. Центральний сільськогосподарський банк СРСР був гарантійним і базувався на банках чотирьох союзних республік, які вже були установами діючими [2, с. 59].

Зупинившись на певній системі установ сільськогосподарського кредитування та беручи до уваги його особливості в умовах соціалістичного будівництва, український уряд постановою РНК від 7 лютого 1924 р. ухвалив у цілому «Загальні підстави організації сільськогосподарського кредиту на Україні». Детальніше про це зазначено в окремо виданій друком «Укрсільбанком» брошурі «Всеукраїнський сільськогосподарський банк».

Згідно з узгодженням із загальнодержавними планами допомоги сільському господарству встановлено, що всі кошти УСРР, призначені на кредитування аграрної галузі, мали спрямовуватися через «Укрсільбанк», а на місцях – через губернські сільськогосподарські банки для забезпечення правильної постановки справи галузевого кредитування і ґрунтовно поставленого обслуговування дослідництва України.

Зауважимо, що кредитування центральних сільськогосподарських організацій визнавалося доцільним у таких випадках: 1) купівля за кордоном тракторів, сепараторів та необхідної у сільському господарстві техніки закордонного виробництва у великій кількості; 2) збут на внутрішньому та зовнішньому ринках продукції кооперативних заводів, що виробляли масло, сир тощо; 3) закупівля молодняку чистопородних свиней та худоби для організації розплідників; 4) організація та утримання плодових розсадників, що мали загальнореспубліканське значення.

Всеукраїнський сільськогосподарський банк встановив планово-цільову систему кредитування для узгодження своєї роботи із загальнодержавним планом допомоги сільському господарству, а також із метою суворого обліку господарчого ефекту, що виникав, і, як наслідок, впливу кредиту на аграрну галузь та для запобігання розпорощення обмежених коштів.

У свою чергу, «Укрсільбанк» кредитував всі форми сільськогосподарських об'єднань, причому перевага надавалася спілкам незможних господарств. Станом на 15 лютого 1924 р. його обігові кошти становили: 1) основний капітал – 1 млн зол. крб.; 2) спеціальні капітали, утворені за рахунок коштів, внесених українським урядом, – 2 млн 550 тис. крб.; 3) фонд машинопостачання –

2,5 млн крб.; 4) фонд тривалого будівництва – 250 тис. крб.; 5) землеустрійний фонд – 115 210 крб. (передбачався до 250 тис. крб.); 6) фонд на кредитування незаможних селян – 750 тис. крб.; 7) цільові сільськогосподарські кредити – 2 215 000 крб.; 8) від Центрального сільськогосподарського банку СРСР мало надійти 8 млн крб.; 9) короткостроковий кредит у Держбанку – 2 млн крб. Усього – 19 380 210 золотих крб. [2, с. 59].

Розподіл коштів був наступним: 75 % «Укрсільбанк» виділяв для периферії, головним чином, через губсільбанки, а 25 % призначалися для короткострокового кредитування центральних сільськогосподарських установ. Слід відмітити, що «Укрсільбанк» за довготривалими позиками (на 5 років) брав 4–6 %, а кредитами за рахунок векселів (страхових) – 10–12 %. Варто зауважити, що через губсільбанки «Укрсільбанк» кредитував і сільськогосподарські школи (заготівля і репродукція насіння, племінне скотарство, спеціальні і технічні культури) [2, с. 59].

В Україні станом на 1 липня 1925 р. радянський уряд виділив кошти для сільськогосподарського кредитування у розмірі понад 42 млн крб. На II сесії ВУЦВК було відзначено роботу «Укрсільбанку». З-поміж його досягнень у системі аграрного кредитування зазначалися: 1) правильне поєднання державного почину з самодіяльністю селянських мас, 2) організаційне оформлення та зміцнення системи сільськогосподарського кредиту, починаючи з українського центру і завершуючи первісним осередком – сільськогосподарським кредитовим товариством, 3) збільшення від 11 до 13 % кооперативного охоплення селянства товариствами основної мережі системи аграрної позики, 4) зміцнення принципів банківської діяльності та кредитової дисципліни, як у самій системі кредитування, так і серед селянства, 5) проведення низки заходів щодо поліпшення діяльності низової мережі, що видно зі зменшення торгівлі споживчими товарами й переходу в основному до кредитної діяльності та комісійно-посередницьких операцій [3, с. 3]. У липні 1924 р. було затверджено структуру Всеукраїнського сільськогосподарського банку, однак наступного року її було доповнено і змінено у зв'язку з поширенням і поглибленням напрямів роботи у банківсько-оперативній, інспекторській, планово-кредитній та інших галузях.

«Укрсільбанк» проводив розгорнуту репрезентаційну діяльність. Відтак, його правлінням 7–10 грудня 1924 р. скликано I-ий Всеукраїнський сільськогосподарський кредитний з'їзд, в якому взяли участь понад 70 делегатів – представників сільськогосподарських банків, галузевих кредитових товариств та акціонерів Всеукраїнського сільськогосподарського банку. На розгляд було винесено найважливіші питання щодо стану розвитку низової периферії сільськогосподарського кредитування: форми здійснення операцій та забезпечення кредитів, засоби залучення місцевих коштів, звітність установ сільськогосподарських кредитів, структура сільськогосподарських банків, дисконтна політика, об'єкти галузевого кредитування, циклічність кредитових оборотів у сільському господарстві, товаропосередницькі операції тощо [3, с. 74].

У 1925 р. Рада банку багато уваги приділяла вирішенню питань кредитування на периферії. Як наслідок, були прийняті деякі директиви. Місцевими кредитовими органами для обслуговування селянина мали стати лише сільськогосподарські кредитні товариства основної мережі, функцією яких були кредитові операції позичкові та депозитні, а також посередницькі послуги за повної відповідальності зацікавлених членів, або за рахунок спеціально призначених на це коштів. Споживчі ж торговельні операції мали бути усунені. Зрештою, була прийнята резолюція про перехід товариств на новий статус, затверджений Головним кооперативним комітетом від 15 квітня 1925 р. Також було уведено директиви щодо дотримання виборчого принципу, належної підготовки відповідних працівників для товариств, зменшення накладних витрат у середині товариств, боротьба зі зловживаннями тощо [3, с. 72].

У зв'язку з новим адміністративним районуванням України і ліквідацією губернських центрів, органом, що узгоджував роботу сільськогосподарського банку з місцевими організаціями округів, мала стати Рада банку, яка за постановою президії Ради від 1 червня 1925 року повинна складалася з представників установ та організацій з округів, що мали пряме відношення до сільського господарства. Рада банку достатньо уваги приділяла заходам щодо поліпшення розвитку операцій із внесками у товариствах (банківська таємниця, утворення страхових фондів, пропаганда тощо).

Після гарного врожаю 1925 р. сільське господарство України досягнуло 98 % довоєнного періоду щодо продукції і мало достатньо сприятливу ринкову кон'юнктуру [4, с. 9]. До досягнень в аграрній сфері у 1925–1926 рр. можна віднести поширення посівних площ, збільшення продуктивної і робочої худоби, зменшення безреманентних господарств, нагромадження вагомих зернових запасів. Урожай наступного року та збільшення товарообігу сільського господарства слід розглядати як сприятливі чинники, що мали гарний вплив на подальший розвиток накопичення коштів у сільському господарстві та визначали позитивну динаміку для системи сільськогосподарського кредитування і залучення селянства.

Список використаних джерел

1. Огляд діяльності Укрсільбанку за перший операційний рік (27/XI 1923–I/X 1924) / Всеукр. С.-Г. Банк «Укрсільбанк». – Х.: Червоний друк, 1924. – 70 с.
2. Всеукраїнський Сільсько-Господарський Банк «Укрсільбанк» // Вістник Сільсько-Господарської Освіти. – 1924. – Ч. 1. – С. 58–59.
3. Відчит за другий оперативний 1924/1925 р. / Всеукр. С.-Г. Банк «Укрсільбанк». – Х., 1925. – 112 с.
4. Відчит Укрсільбанку за третій операційний 1925/1926 р. / Всеукр. С.-Г. Банк «Укрсільбанк». – Х., 1927. – 80 с.

Рубиль Гилязетдинов**ФИНАНСОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ УКРАИНЫ В 20-Х ГГ. XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «УКРСЕЛЬБАНКА»)**

Методом историко-научного анализа проанализировано состояние финансового обеспечения развития аграрной отрасли в Украине в 1923–1926 гг. на примере ведущего специализированного учреждения – Всеукраинского сельскохозяйственного банка. Определены предпосылки его появления, основные принципы деятельности, достижения в области сельскохозяйственного кредитования.

Ключевые слова: «Укрсельбанк», Всеукраинский сельскохозяйственный банк, Народный комиссариат земледелия УССР, кредитование, финансирование.

Rubil Gilyazetdinov**FINANCIAL SUPPORT OF AGRICULTURAL SECTOR IN UKRAINE IN THE 20'S YEARS OF TWENTIETH CENTURY (ON THE EXAMPLE OF «UKRSELBANK» ACTIVITY)**

Financial support of the agricultural sector in Ukraine in the 1923–1926 on the example of the leading specialized institution – Ukrainian Agricultural Bank is considered by the method of historical and scientific analysis. The preconditions of its appearance, the basic principles, achievements and developments in agricultural lending are outlined.

Key words: «Ukrsilbank», Ukrainian Agricultural Bank, the USSR People's Commissariat of Agriculture, lending, financing.

УДК 94(477)**Володимир Старка****ВІДОБРАЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1939–1941 РР. В ДОКУМЕНТАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ**

На основі аналізу матеріалів шематизму, приватного листування та пастирських листів Андрея Шептицького досліджуються основні аспекти повсякденного життя західноукраїнського селянства. Розкрито пристосування до нових реалій життя, священників та мирян, в умовах суспільних трансформацій 1939–1941 рр.

Ключові слова: Андрей Шептицький, Греко-католицька церква, суспільно-політичні трансформації, повсякденне життя, селянство.

Винесена в заголовок статті проблема є актуальною, оскільки дає змогу розкрити особливості повсякденного життя західноукраїнського селянства в умовах суспільних трансформацій 1939–1941 років, крізь призму документів та епістолярної спадщини глави Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ) А. Шептицького.

Наукова новизна статті ґрунтується на тому, що автор на основі, як опублікованих, так і невідомих широкому колу дослідників документів, не лише відтворює елементи повсякденного життя сільських жителів в умовах радянської тоталітарної дійсності, але й розкриває місце та роль священників у налагодженні повсякденного побуту досліджуваного періоду.

Мета статті – дослідження зміни у повсякденному житті західноукраїнського селянства в умовах суспільних трансформації 1939–1941 рр.

Висвітлити всі сторони повсякденного життя селян в умовах суспільно-політичних змін 1939–1941 рр. у обмеженому обсязі даної статті важко, тому її автор зосередився на розкритті тих аспектів, які відображені в документах ГКЦ.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано в наукових розвідках В. Войналовича [1], О. Лисенка [2], та Я. Стоцького [3]. Вплив і наслідки радянського тоталітаризму стосовно західноукраїнського села досліджено у монографіях Б. Яроша [18], та О. Мальярчука [19].

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву у м. Львові [12–17] та опубліковані матеріали духовної спадщини А. Шептицького [4; 7; 20–22].

Процес інкорпорації західноукраїнських земель до складу УРСР супроводжувався тотальною радянізацією краю. Це суспільно-політичне явище охопило усі сфери життя, включаючи систему органів місцевої влади, соціально-економічну організацію життя, духовно-культурні взаємини. Подібна докорінна трансформація відчутно позначилася на долі багатьох людей, руйнуючи усталений спосіб життя, ламаючи традиції тощо [8, с. 21]. В таких умовах, частина населення, здебільшого декласовані елементи та частина пристосованців, вітали соціалістичні перетворення, інша частина, переважно прихильники радикального націоналізму, не сприйняла радянської дійсності, домінуюча ж більшість сільського населення зайняло вичікувальну позицію та чекало на рекомендації церкви.

Домінантною у Східній Галичині була ГКЦ, і саме від позиції її лідера, багато в чому залежали суспільно-політичні настрої місцевого селянства [4, с. 27]. Митрополит Шептицький у пастирському посланні до духовенства від 26 вересня 1939 р. зазначав: «Обернулася картка історії, настала нова епоха. Стрічаймо її покірною молитвою...». Далі настоятель просив священників продовжувати душпастирську діяльність, та принагідно готувати «добрих господарів», які «на випадок браку священника» могли посвятити дитину, тощо. Митрополит рекомендував: «повинуватися владі, слухати законів, оскільки вони не противні Божому закону», проте закликав духовних осіб: «не будемо мішатись до політики і світських справ» [7, с. 7].

Разом з тим, на приєднаних територіях динамічно розвивалася радянська управлінська система. Для її легітимації, новою владою організовано кілька виборчих кампаній, які мали створити видимість участі простих громадян в управлінні державою. Зокрема, на 26 жовтня 1939 р., постановою політбюро ЦК ВКП(б), призначено проведення Народних Зборів, котрі мали узаконити новий територіально-правовий та суспільно-політичний устрій Західної України. Відповідно до вказівок нової влади, право голосу отримали всі мешканці ново приєднаних територій, котрі досягли 18-річного віку, незалежно від національності, віросповідання, освіти, соціального та майнового стану. На процес висунення й реєстрації кандидатів відводилося чотири дні (упродовж 14–17 жовтня) [6, с. 681].

Звиклі до австрійської та польської виборчих систем, західноукраїнські селяни, традиційно розпочали висувати делегатами, кращих господарів, сільську інтелігенцію, активних священників. Реалії в багатьох викликали здивування, коли замість поважних у селі осіб, представники нової влади рекомендували кандидатури місцевих бідняків, колишніх злодіїв та пияків. Показовим був випадок, який мав місце в с. Шибалин Бережанського району Тернопільської області, коли місцевим селянам представили кандидата, який навіть не володів українською мовою. Коли кандидатуру відхилили, представники «з району» запропонували малоземельного селянина Івана Пирого. На що один із присутніх на зборах підлітків вигукнув: «Пиріг-пияк!». Компромісною тоді стала кандидатура місцевого господаря Івана Дидика [5, с. 613]. Подібних ситуацій в селах було чимало.

Попри ексцеси, в цілому вибори до Народних Зборів відбулися, а їх учасники 26–28 жовтня у м. Львові одногосно висловилися і за встановлення радянської влади, і за возз'єднання Західної України з УРСР, націоналізацію землі та промисловості [6, с. 683]. У подальшому вибори та процес формування місцевих органів влади не оминали трагікомічні ситуації. Так, традиційно набожні селяни, на вибори йшли після відправи, що спричинило низьку явку виборців в першій половині дня. Цієї обставини не врахували організатори перших виборів. Зокрема, в с. Мислів Золочівського району Львівської області політрук Бубнов, син священника, який радо слухав колядок, під час виборів рекомендував селянам: «...йдіть рано до голосування, а після того до церкви» [13, арк. 82]. Натомість подальші виборчі кампанії часто супроводжувалися забороною проведення богослужінь в день виборів, або залякуваннями місцевих парохів [10, арк. 8]. Залучений до святкування у с. Августівка Зборівського району Тернопільської області чергової річниці жовтневої революції 8 листопада 1940 р., церковний хор, замість «Інтернаціоналу», через незнання, виконав «Ще не вмерла Україна», при тому, за словами пароха о. П. Олійника: «Приявні на святі представники влади щиро оплескували український гімн» [13, арк. 25 зв.].

Завершилося формування представницьких органів влади проведенням виборів до місцевих Рад 15 грудня 1940 р., які відбувалися за описаним вище сценарієм, про які тодішня радянська преса писала: «День закінчувався – чудовий, незабутній день, який приніс нову блискучу перемогу Сталінського блоку комуністів і безпартійних» [9, с. 7].

Перебравши таким чином владу, сталінський тоталітарний режим розпочав втілювати комплекс соціально-економічних та культурно-освітніх реформ. Упровадження нового комуністичного ладу на західноукраїнських землях супроводжувалося нищенням традиційного релігійного життя регіону, в якому найповажніше місце займала релігія.

Хоча після утвердження радянської влади жодна з традиційних українських церков – Українська греко-католицька, Українська автокефальна православна – офіційно не були заборонені, тиск на них посилювався [6, с. 687].

Експропріація церковних земель, та її подальший розподіл між малоземельними селянами викликали неоднозначну реакцію місцевого населення. Виховані в традиціях поваги до приватної власності, селяни, в переважній більшості, не наважувалися обробляти колишню церковну землю. Хоч і траплялися випадки, коли: «більшовицькі кличі поробили в релігійнім світогляді і в моральному рівні значні і тріскі щілини: поняття приватної власності, релігійні практики (головно у чоловіків) улягли великому захитанню», що сприяло факту розподілу церковного поля між «місцевим шумовинням» та ситуації, коли парафіяльні будинки переобладнували під амбулаторії, школи чи клуби [13, арк. 26, 28 зв]. Натомість парох с. Дуліби Новострілецького деканату, тих, хто взяв церковну землю відлучав від церкви, через що, навіть місцеві бідняки під погрозами голови сільради не хотіли брати «церковне поле» [10, арк. 49в].

Ставлення представників радянської влади до служителів культу було далеким від ідеального. Так, голова сільради с. Миклашів Зборівського району Тернопільської області назвав пароха «пасажиром», якого потрібно позбутися та рекомендував останньому перекваліфікуватися на учителя [13, арк.56 зв.]. Не витримавши тиску, частина служителів культу, залишали свої посади. Зокрема, парох с. Підгайчики Золочівського деканату А. Мізь, з приходом більшовиків покинув службу і поступив на державну службу [13, арк. 28], колишній дяк с. Полянці Щирецького деканату В. Дума, в час релігійних свят і неділь працював на полі, зловживав, як і більшість місцевих парафіян алкоголем, а під час святкування 1 травня 1941 р. ніс перед маніфестацією портрет Й. Сталіна, з відступом більшовиків намагався відновитися на посаді дяка [17, арк. 30].

Освітня реформа крім закриття духовних семінарій та освітніх закладів при релігійних згромадженнях, перешкождала викладанню Закону Божого в загальноосвітніх школах. Із шкільних приміщень виносили хрести та ікони, які заміняли портретами Й.Сталіна та В. Леніна, лекції безбожництва проводили на всіх предметах [10, арк. 49 в зв.]. Місцевих учителів на Рогатинщині напередодні Різдва та Великодня збирали на курси підвищення кваліфікації. Під час курсів, під час посту, у «Велику П'ятницю», педагогів змушували вживати м'ясні страви [15, арк. 48]. Разом з тим, дітей також змушували відвідувати уроки, під час великих релігійних свят [16, арк. 4]. Подібні дії викликали незадоволення як учнів, так і їх батьків. Зокрема у с. Загір'я Зборівського району Тернопільської області діти часто відмовлялися ходити до школи через заборону відвідувати храм [11, с. 282]. На подібні дії з боку радянської влади, митрополит А. Шептицький у посланні «Про виховання в родині», датованому листопадом 1939 р., рекомендував батькам навчати дітей: «як слід Божої науки», щоб ті вирости добрими мирянами, та патріотами своєї батьківщини [4, с. 9].

Крім того, представники радянської влади забороняли душпастирську діяльність греко-католицьких священиків у лікувальних закладах. Зокрема, чинилися перешкоди у здійсненні причастя помираючих. Поправити ситуацію, А. Шептицький намагався зверненням до генерального прокурора СРСР А. Вишинського, в якому він просив: «знаменитого правника, чоловіка благородного і великоможного» розтлумачити ст. 114 Кримінального кодексу СРСР та дозволити в лікувальних закладах відбувати «потіхи релігійні, про які недужі і конаючі перед смертю просять», оскільки відмова «викликає огірчіння людности та видається недужим і їх своякам дуже болючою кривдою» [12, арк. 38]. Подібна ситуація не покращувала ні і так незадовільного медичного забезпечення в західноукраїнському селі, не сприяла підтримці радянської влади місцевим населенням.

Адаптація до нових суспільно-політичних реалій змушувала чималу кількість селян масово звертатися до чарки, чого не спостерігалось у попередні періоди [16, арк. 9 зв.]. На подібну ситуацію змушений був реагувати А. Шептицький, який 15 лютого 1940 р. видав послання «Про небезпеку надуживання спиртних напоїв». Митрополит зазначав: «коли люди мають багато причин журитися і боятися про будучину, тоді є велика спокуса шукати потіхи чи сили в оп'янюючих напінках». Натомість розради потрібно шукати в: «...молитві та пості». Тим, хто не дослухається до слів настоятеля ГКЦ, А. Шептицький наводив слова апостола Павла: «пияцтво належить до тих діл тіла, котрі виключають із Божого царства» [7, с. 18].

Радянізація західноукраїнських земель значною мірою вплинула на зміну традиційного укладу повсякденного життя селян, формування нової системи влади, ліквідацією приватного землеволодіння, колективізацією, заборонаю приватної торгівлі, боротьбою з релігією. Це певною мірою посилювало і без того сильні антирадянські настрої місцевого населення. Духовна ж спадщина

А. Шептицького слугує безцінним джерелом з вивчення історії повсякденного життя західноукраїнського селянства, яка одночасно є пересторогою прийдешнім поколінням, щоб не повторити помилок минулого.

Список використаних джерел.

1. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с. 2. Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні в 1943–1946 р. / О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 404 с. 3. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфес. трансформації в контексті держ. політики 1944–1964 років: [Монографія] / Я. В. Стоцький. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с. 4. Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 480 с. 5. Піцань П. М. Шибалин / П. М. Піцань // Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. Том II. – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, друкарня оо. Василян, Торонто, 1998. – С. 612–614. 6. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін.. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін.. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с. 7. Шептицький Андрей. Пастирські послання 1939–1944 рр., т. 3. – Львів: Видавництво «Артос», 2010. – XXXII+828 с. 8. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [Упоряд. Василь Даниленко, Сергій Кокін]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311 с. 9. У дні виборів (З блокнота радіокореспондента П. Вишневецького) // Радіо. – 1940. – № 12. – С. 5–7. 10. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, (далі – ЦДАЛ України), ф. 201, оп. 1, спр. 36, 77 арк. 11. Олексюк В.С. Загір'я / В.С. Олексюк // Зборівщина: історія і сьогодення: Історико-краєзнавчий нарис / [Укл. М.Б. Бігус]. – Тернопіль: Воля, 2008. – С. 282–283. 12. ЦДАЛ України, ф. 201, оп. 1, спр. 104, 39 арк. 13. Там само, спр. 34, 82 арк. 14. Там само, спр. 35, 57 арк. 15. Там само, оп. 1-р, спр. 38, 70 арк. 16. Там само, спр. 35, 66 арк. 17. Там само, спр. 41, 69 арк. 18. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б.О. Ярош. – Луцьк: Надтир'я, 1995. – 176 с. 19. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с. 20. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. – Т. 1.: Церква і церковна єдність: Документи і матеріали. 1899–1944 / [Гол. ред. А. Кравчук]. – Львів : Свічадо, 1995. – 524 с. 21. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. – Т. 2.: Церква і суспільне питання, Кн.1 : Пастирське вчення та діяльність / [За ред. А. Кравчука]. – Львів: Місіонер, 1998. – 572с. 22. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність : Документи і матеріали 1899–1944. – Т.2. : Церква і суспільне питання, Кн. 2 : Листування / [За ред. А. Кравчука]. – Львів : Місіонер, 1999. – 525 с.

Владимир Старка

ОТОБРАЖЕНИЕ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ ЗАПАДНОУКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ 1939–1941 ГГ. В ДОКУМЕНТАЛЬНОМ НАСЛЕДСТВЕ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ

На основе анализа материалов шематизму, частной переписки и пастырских писем Андрея Шептицкого, исследуются основные аспекты повседневной жизни западноукраинского крестьянства. Раскрыто приспособление к новым реалиям жизни, священников и простых мирян, в условиях общественных трансформаций 1939–1941 гг.

Ключевые слова: Андрей Шептицкий, Греко-католическая церковь, общественно-политические трансформации, повседневная жизнь, крестьянство.

Volodymyr Starka

A REFLECTION OF EVERYDAY LIFE OF WESTERN PEASANTRY IN THE CONDITIONS OF SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS 1939–1941 IN DOCUMENTARY INHERITANCE OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH

On the basis of shematyzmu, private messaging and pastoral letters Andrey Sheptytskyu studied basic aspects of daily life of the rural population of Eastern Galicia. Exposed adjust to the new realities of life, priests and laity simple in terms of social transformation in 1939–1941.

Key words: Andrey Sheptytskyu, the Greek Catholic Church, social and political transformations, daily life, the peasantry.

УДК 94(477) «1943/1950»

Наталія Єфимчук

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ ТА УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ НА ЖИТОМИРЩИНІ В 1943–1950 РР.

У статті наведено особливості відбудови шкільних приміщень сіл Житомирської області в повоєнний період. Розкрито проблеми умов діяльності навчальних закладів. Дано оцінку державним органам щодо забезпечення ними навчальним обладнанням сільських шкіл області. Виділені недоліки у розвитку освіти сільських населених пунктів. Показано невідривний зв'язок сільської школи з колгоспами та народним господарством. Проаналізовано виконання державних постанов місцевими органами влади та ставлення мешканців до відновлення освіти на селі.

Ключові слова: Житомирщина, школа, освіта, навчальне приладдя, клас.

Життєдіяльність сільської школи 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. була доволі насиченою та складною. З початком війни відбулися суттєві зміни у навчанні молодого покоління. Зменшилася кількість загальноосвітніх шкіл, корегувалися навчальні плани, погіршувалися умови навчання, увага акцентувалася на патріотичному та трудовому вихованні, фізичній і допризовній підготовці підлітків, що сприяло їх адаптації до екстремальних умов війни та повоєнного часу.

Проблема відбудови, діяльності та умов навчання сільської школи у післявоєнний період є предметом наукових досліджень радянських та вітчизняних вчених. Серед найбільш відомих сучасних істориків, що досліджують сферу освіти повоєнного села варто назвати Л. Романець [1–2], В. Гаврилова [3], та М. Бистру [4], які вивчають проблеми вчителів загальноосвітніх шкіл УРСР, їх соціально-побутові умови, стан освіти та її систему на селі в післявоєнний період. Окремі тенденції діяльності радянської загальноосвітньої школи в роки Другої світової війни та успіхи культурного будівництва на селі, зокрема в напрямку освіти, розкриваються у працях С. Черник [5], З. Вахбейтха [6] та А. Манаєнкова [7]. Основні аспекти життєдіяльності сільської школи на Житомирщині висвітлено в збірнику документів і матеріалів «Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [8].

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити особливості відбудови та умови діяльності сільських шкіл Житомирської області впродовж 1943–1950 рр., виділити недоліки у розвитку сільської освіти.

В історії шкільництва особливе місце займають роки післявоєнного відродження й розвитку народного господарства, які пов'язані з великомасштабними відбудовчими процесами та голодомором 1946–1947 рр. Крім надзвичайно великих матеріальних та демографічних втрат у роки Другої світової війни, значних збитків зазнала і система освіти України: було знищено 8104 шкільних приміщень загальною кількістю 44 тис. класних кімнат, напівзруйновано 10052 будівлі, знищено 15 тис. кабінетів і лабораторій, 0,5 млн парт, класних дошок, біля 5 тис. шкільних бібліотек з 19 млн екземплярами книг [9, с. 94], втрачено від «27,5 %» [5, с. 24] до «30 %» [1, с. 12] довоєнного складу вчителів.

На вирішення проблеми матеріально-технічної бази закладів освіти та поліпшення житлово-побутових умов вчителів, обласні, міські та районні органи влади спрямовували сотні постанов. Одна із них – «Про порядок звільнення шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням», прийнята РНК СРСР від 5 березня 1944 р. та РНК УРСР від 26 червня 1944 р., яка зобов'язувала радянські та партійні органи на місцях негайно вирішити питання про повернення органам народної освіти шкільних приміщень, зайнятих військовими частинами та організаціями як адміністративні, господарські, лікувальні установи. Проблема повернення шкільних приміщень до їх прямого призначення стояла доволі гостро.

На Житомирщині, в результаті проведення в 1943 р. обліку всіх шкільних приміщень, вчителів і дітей шкільного віку виконкомом райрад, РК КП(б)У та районними відділами народної освіти за вказівкою обкому КП(б)У і виконкому обласної Ради, було встановлено, що «шкільні приміщення у більшості сіл районів збереглися (за винятком сіл, спалених німецькими окупантами). В Овруцькому районі почали навчання 39 шкіл із 43 наявних з охопленням учнів 4040 осіб. Із числа працюючих 39 шкіл повністю укомплектовано за рахунок місцевих учителів 29 шкіл. У Народицькому районі також розпочали роботу 39 шкіл, у них навчається 4073 учні. Почали працювати школи Базарського району. У Малинському і Чоповицькому районах школи не працюють через близькість фронту». В цілому, робота шкіл області після звільнення від окупантів потроху входила у звичайне русло за винятком певних недоліків – «неповний комплект учительських кадрів, гостра нестача підручників, шкільного інвентаря, учбових і наочних посібників» [8, с. 179].

Відбудова шкіл проводилася переважно методом народної будови, яку започаткували мешканці с. Верхівня Вчорайшенського району, що на Житомирщині. У подальшому цей рух набув широкого значення, оскільки заощаджував державні витрати на відбудову, будівництво шкіл, ремонт, купівлю навчального приладдя тощо. Для прикладу, в серпні 1944 р. в Янушпільському районі Житомирської області у недільнику «з ремонту шкіл взяло участь 4341 осіб, з них – 3112 комсомольці та молодь. Ними було відремонтовано 28 шкіл, з них: капітальним ремонтом – 2 школи, середнім – 10, поточним – 16 шкіл. На недільнику працювало 906 коней, 488 волів, 32 автомашини. Всього завезено 477 складометрів дров і 531 т торфу. Вартість проведених робіт під час недільника оцінюється в 203112 крб.» [8, с. 220].

Завдяки учителям, батькам, учням та громадськості, які своїми власними силами до весни 1944 р. відновили роботу майже усіх шкіл, зробили необхідний ремонт усіх шкільних приміщень, розпочалося навчання у Народицькому, Базарському, Словечанському, Чоповицькому та інших районах області. На початку березня цього ж року на Житомирщині вже працювало «1247 шкіл і навчалось 176 тис. учнів» [8, с. 217].

Започаткований метод житомирських колгоспників широко висвітлювався на сторінках тогочасної республіканської та місцевої преси. Ось як про це писалося у травні 1947 р. в одній із районних газет Житомирської області: «двічі на весь Радянський Союз прославилися трудящі Житомирщини своєю цінною і патріотичною ініціативою з впорядкування та підготовки народним методом шкіл області до навчального року. Трудящі багатьох районів Житомирщини на протязі останніх 2-х років організували недільники і дружно, без витрат державних коштів, підготували школи до навчання. Добре взялися до цієї справи в селах Вільха, Заремба, Суємці, Свинобичі, Смолдерів і Жари Баранівського району. В цих школах майже повністю заготовлено і завезено паливо на весь зимовий сезон як для потреб школи, так і вчителів. Тут, в основному, закінчено ремонтні роботи: відремонтовано шкільні приміщення, проведено скрізь побілку, полагоджено грубки, двері, парти, меблі, впорядковано шкільну огорожу і спортивні майданчики. З 40 шкіл району для проведення ремонтних робіт селяни приступили до 25» [10].

Місцеві мешканці та окремі бригади з відбудови та будівництва нових шкіл в області організували суботники, недільники та місячники для допомоги школам, влаштовували соціалістичні змагання за кращу і дієвішу організацію будівництва та ремонту шкіл, учительських квартир, навчальних кабінетів та майстерень, оснащення їх відповідним приладдям. Так, підтримуючи рух народної будови, «237 колгоспників, а також бійці Н-ської військової частини» в селі Великі Кліщі Базарського району Житомирської області влітку 1944 р. організовано вийшли на недільник. За один день вони «відремонтували парти, підлогу, вікна, переробили вісім печей, поштукатурили і побілили стіни, обладнали військовий кабінет, спортивний майданчик, поставили 250 м огорожі, відремонтували хлів, розчистили доріжки і привели в порядок клумби, завезли дрова на весь опалювальний сезон». Завдяки проробленій ними роботі, сільська школа була «повністю готова до навчального року і прийняла в свої стіни 315 дітей» [8, с. 209].

Не відставали колгоспники і Житомирського району, які шляхом організації недільника 4 червня 1945 р. відбудували за рахунок колгоспників і колгоспів «капітальним ремонтом 6 шкіл, середнім ремонтом – 22 школи та поточним ремонтом 16 шкіл. Підготували всі 44 школи району до нового навчального року і завезли повністю на опалювальний сезон 1945–1946 н. р. паливо для шкіл і вчителів» [8, с. 257].

Зазначимо, що не усі новопристосовані навчальні приміщення відповідали педагогічним та санітарно-гігієнічним вимогам. Часто це були селянські хати із земляною підлогою та малою кубатурою. Через відсутність скла багато вікон були просто замуровані, а ті що залишалися – не мали подвійних рам, переважало гасове освітлення, бракувало вентиляційних систем. Провівши неякісний ремонт, стіни та стелі часто осипалися. Не було окремих спеціальних кімнат для заняття фізкультурою. Більшість шкіл взагалі не мали фізкультурного майданчика з відповідним обладнанням.

Ремонтні роботи сільських навчальних закладів офіційно закріпила постанова Раднаркому (далі – РНК) УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи щодо ремонту шкільних приміщень», яка передбачала відремонтувати до 15 липня 1945 р. 50 % від усієї потрібної кількості шкіл і квартир для учителів, до 1 серпня – 80 %, а до 15 серпня – усі 100 %. Але через залишковий принцип фінансування освітянської сфери, грошову інфляцію, використання коштів не за призначенням, нестачу будівельних матеріалів, дефіцит транспорту, робочої сили, відсутність проектно-кошторисної документації план відбудови був виконаний на 54,3 %. Не виконувались й плани зведення нових шкіл: у 1946 р., будівництво сільських шкіл охопило всього 11,6 % від наміченого, у 1947 р. – 20,7 % [2, с. 259].

У системі шкільної освіти проведено низку реформ. Зокрема, на виконання постанови РНК УРСР від 31 грудня 1943 р. «Про організацію обліку дітей і підлітків віком 7–15 років і про порядок

контролю за виконанням закону про загальне обов'язкове навчання» було проведено облік усіх дітей шкільного віку, виявлено багато переростків, які до війни не навчалися в школах [3, с. 62]. У 1948 р. на Любарській районній нараді учителів при обговоренні закону про загальне обов'язкове навчання, виявлено основну його хибу – «формальний підхід директорів шкіл, учителів і районного відділу народної освіти до змісту закону, а також не розгортання належної боротьби за його реалізацію, внаслідок чого 840 дітей району залишилися поза школою. Допущено великий відсів учнів у селах Гринівці, Привітів, Кириївка, Панасівка» [11].

У цілому, високі темпи відбудови мережі загальноосвітніх шкіл не відображали реального стану загальноосвітньої школи. «Навчальний процес у школах був неритмічним, більшість з них працювала у дві зміни, значними були плінність учнівського контингенту, що негативно впливало на навчально-виховний процес» [4, с. 18].

Досить часто затримки з будівництвом відбувалися через прозаїчну причину – неможливість доставки будівельних матеріалів, виділених для потреб будівництва в інших районах області [3, с. 66]. На практиці, за фактажем реплік офіційної інформації, виділений лісоматеріал означав визначення ділянок землі у лісових північних районах області, де росли дерева. На колгоспи покладалася місія відрядити до лісових масивів бригади, які забезпечували б вирубку, вантаження і доставку деревини. Для зручності та економії часу використовували сплав колод річками, а далі їх розвозили гужовим транспортом.

Єдиним і надійним джерелом відновлення та повернення до звичного навчального процесу шкіл у селах залишався метод народної будови. Завдяки йому впродовж 1944–1950 рр. в республіці було побудовано і відремонтовано 2403 школи, що становило 74 % усіх збудованих шкіл у ці роки, а впродовж 1950–1952 рр. – 17814 класних кімнат [2, с. 260].

Лише на Житомирщині за три роки (1945–1947 рр.) «під час масових недільників було побудовано 85 нових шкіл, відремонтовано 4183 школи, побудовано 2741 допоміжних приміщень і спортивних майданчиків, відремонтовано 3458 учительських квартир, завезено палива 188452 складометри, зроблено 14631 парт і столів» [6, с. 144]. В свою чергу, колгоспи спорудили і ввели в дію до 1950 р. 454 школи на 655 тис. учнівських місць [12, с. 356].

Жорстка фінансова дисципліна і обмеженість ресурсів постійно змушували школу відчувати гостру потребу в меблях, обладнанні, підручниках, дидактичних та методичних посібниках, зошитах (у 1944 р. на одного учня в рік припадало 1–2 зошити, тому, здебільшого, діти писали на старих газетах, книгах), канцелярському приладді (пера, чорнила, крейда, класні журнали, бланки учнівської документації, тощо). Великою рідкістю були циркуль, глобус, географічна чи історична карта, тому вчителю доводилося йти на урок до класу лише з однією крейдою.

Навчальний процес у сільських школах ускладнювався ще й тим, що в перші повоєнні навчальні роки були серйозні перебої із забезпеченням шкіл паливом. Для опалювання класних кімнат використовували різне бадилля, хмиз, качани, солому та торф. Однак такого палива, як правило, не вистачало для підтримки постійного теплового режиму в школах. Відповідно, температура в класах була надто низькою, замерзало навіть саморобне чорнило. Учні займалися на уроках у верхньому одязі та в шапках.

Варто зазначити, що політика держави щодо видатків на будівництво шкіл була зосереджена на міських школах, які щорічно отримували на потреби будівництва в середньому «6178 тис. крб., порівняно з видатками бюджету на сільські школи – 5304 тис. крб.», що аж на 874 тис. крб. були меншими, тобто майже на 14 %. І це при тому, що «88 % шкіл і 68 % учнів знаходились у сільській місцевості» [7, с. 40]. Тим не менше, на Житомирщині рівень освіти за всіма основними показниками «не тільки досяг рівня довоєнного 1940-1941 н. р., а й перевищив його з числа загальноосвітніх шкіл в місті й на селі по кількості учнів і вчителів. В 1950–1951 н. р. загальноосвітніх шкіл було 1499, в яких працювало 13223 вчителі та навчалось 330,3 тис. учнів» [6, с. 145].

У селах звільнених районів УРСР з 1943 р. навчальні заклади створювалися лише там, де до класів набиралася певна кількість учнів. Інколи дітей з різними віковими категоріями зводили в комплект, тобто в один клас. Так, у директивному листі Житомирського обкому КП(б)У, призначеному керівним партійно-радянським органам області, що знаходилися у селі Базар (районний центр Житомирської області), зазначалось те, як складати мережу шкіл і класів: «коли в 1–4 класах є до 15–20 учнів – зводити класи у комплекти (по 2 класи). В тих випадках, коли в 1–4 класах є надто мала кількість учнів – об'єднувати в один комплект до 3 класів. 5–7 класи зберігати лише в тому разі, коли в них буде не менше 15–20 учнів, а 5-ті класи відкривати при наявності 17–20 учнів. У 8–10 класах повинно бути не менше 10 учнів. 1–8 класи відкривати лише при наявності в них мінімум 15 учнів» [8, с. 174].

Отже, дотримання державою у повоєнний період та в подальшому залишкового підходу до фінансування освіти, призвело до довготривалого процесу відбудови цієї галузі та спричинило відставання її матеріально-технічної бази від реальних потреб, згубно позначилось на забезпеченні

підручниками, навчальним приладдям тощо. Такий стан викликав досить негативну реакцію серед населення, що активно почало поширювати ініціативу рухів за відбудову і розширення мережі шкіл.

Суттєвим недоліком у розвитку освіти сільських населених пунктів початку 50-х рр. ХХ ст. було те, що майже усе матеріальне забезпечення шкіл лягало на плечі колгоспів, які в силу власної матеріальної слабкості після окупації не могли виступати стабільним і надійним донором. Передусім, вони намагалися виконувати власні зобов'язання перед державою. Подальший розподіл асигнувань відбувався за залишковим принципом, що, в свою чергу, призводило до мінімальних відрахувань з бюджетів колгоспів як на освіту, так і на соціальні потреби взагалі.

Список використаних джерел

1. Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Романець. – Черкаси, 2010. – 23 с. 2. Романець Л. М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944–1958 рр. / Л. М. Романець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. – С. 258–261. 3. Гаврилов В. М. Сільська освіта на Чернігівщині в перше післяокупаційне десятиліття: 1943–1953 рр. / В. М. Гаврилов // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2009. – № 5. – С. 63–71. 4. Бистра М. О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Бистра. – Донецьк, 2006. – 26 с. 5. Черник С. А. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны. Историко-педагогическое исследование / С. А. Черник. – М.: Педагогика, 1984. – 239 с. 6. Вахбрейтх З. Про успіхи культурного будівництва на Житомирщині за роки радянської влади / З. Вахбрейтх // Наукові записки. – Житомир, 1958. – Т. 5. – 260 с. 7. Манаенков А. И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946–1950 гг.) / А. И. Манаенков // Политическая история ХХ века. – М.: Знание, 1991. – № 12. – С. 40. 8. Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: [зб. док. і матер. / відп. ред. О. С. Чорнобривцева]. – К.: Наукова думка, 1969. – 290 с. 9. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1967 / [гол. ред. А. Г. Бондар]. – К., 1967. – 481 с. 10. Голос колгоспника. – 1946. – 1 серпня. – № 67. 11. Колгоспне життя. – 1948. – 8 січня. – № 3. 12. Народна освіта, наука і культура в Українській УРСР. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1973. – 530 с.

Наталья Ефимчук

ОСОБЕННОСТИ ОТСТРАИВАНИЯ И УСЛОВИЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКИХ ШКОЛ НА ЖИТОМИРЩИНЕ В 1943–1950 ГГ.

В статье наведены особенности отстраивания школьных зданий сёл Житомирской области в послевоенный период. Раскрыты проблемы условий деятельности учащихся заведений. Дана оценка государственным органам об их обеспечении учебным инвентарём сельских школ области. Выделены недостатки в развитии образования сельских населённых пунктов. Показана непрерывная связь сельской школы с колхозами и народным хозяйством. Проанализированы исполнения государственных постановлений местными органами власти и отношение жителей к обновлению образования в селе.

Ключевые слова: Житомирщина, школа, образование, учебный инвентарь, класс.

Natalia Yefymchuk

THE PECULIARITIES OF REBUILDING AND WORK CONDITIONS OF VILLAGE SCHOOLS IN ZHYTOMYR REGION IN 1943–1950

In this article there are special peculiarities of rebuilding school apartments of the villages in Zhytomyr region in a postwar period. Solved the problems of work conditions secondary educational establishment. It was given the mark to organs of state as to ensuring them educational equipment of village schools in region. It was noticed faults in the development of education in villages. It was shown the inseperable link of a village school with a collective farm and national economy. It was analyzed execution of state decisions by local authorities and the citizen's position to renewal of education in a village.

Key words: Zhytomyr, a school, an education, a school equipment, a form.

УДК 94(477) «1953/1964»

Тетяна Булах

ВНЕСОК КОЛГОСПІВ У РОЗБУДОВУ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДОБИ «ВІДЛИГИ»

У статті автор здійснив спробу проаналізувати безпосередню залежність рівня життя мешканців села від стану розвитку виробничих сил їх колективних господарств, дослідити основні напрямки участі колгоспів у покращенні культурно-освітньої сфери та соціально-побутових умов повсякденного життя українського селянства.

Ключові слова: колгоспи, колгоспні будинки культу, шкільне будівництво, колгоспні каси взаємодопомоги, повсякденне життя.

У час радикальних оновлень всіх сфер національної економіки України, аграрна галузь залишається не лише провідною, але водночас і такою, що вимагає подальшого енергійного реформування. Подолання кризових явищ в житті сучасного українського села буде більш ефективним в разі врахування історичного досвіду минулих років, серед яких період «відлиги» зі своїми багатовекторними реформами та спробами покращення життя селянства є доволі повчальним. Ключовим питанням для сучасного аграрного сектору є перехід до дійсно ринкових відносин та остаточний відхід від деструктивних аспектів командної системи господарювання. Однак при вирішенні цих нагальних проблем потрібно враховувати деякі позитивні аспекти минулого і зокрема, такі, як внесок колгоспів у розвиток культурно-освітньої сфери та соціально-побутового життя села. Адже для селян сьогодні вельми болючими є питання відсутності належного фінансування дитячих освітніх закладів, клубів, бібліотек, якими у свій час опікувалися саме колгоспи.

Серед сучасних дослідників слід виділити фундаментальну монографію В. Лисак «Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950–1960-х рр. ХХ ст.» [1], у якій автор торкається низки зазначених питань, проводить порівняння між розвитком колгоспів та покращенням соціально-побутової сфери села. Окрім того, певні аспекти зазначеної проблеми у своїх роботах аналізують Л. Ковпак [2], Я. Федоренко [3]. І. Романюк [4] досліджує участь господарств у відбудові дитячих освітніх закладів.

Метою статті є з'ясування реальної ролі колгоспів у покращенні культурно-освітніх та соціально-побутових умов життя українського селянства у період «відлиги».

Зі зміною у 1953 р. найвищого партійно-державного керівництва СРСР розпочалася нова, подекуди доволі динамічна, хоч і неоднозначна сторінка в історії українського села. Так, вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС започаткував вагомий етап у розвитку сільського господарства. На ньому визначено напрямки, скеровані на покращення становище колгоспів, які майже весь радянський період виступали основним господарсько-економічним осереддям села та відігравали вирішальну роль у покращенні його соціально-побутової сфери.

У часи «відлиги» основне вістря аграрної політики КПРС, яке стосувалося умов життя селянства практично не відрізнялося від засад, обумовлених ще в перші роки колективізації. У час укрупнення та реформування села держава свідомо переклала свої обов'язки на колгоспи та радгоспи, які мали займатися вирішенням нагальних потреб.

У цьому руслі варто зазначити, що бюджети селянських родин склалися наступним чином: лівову частину надходжень селянина, складали кошти, отримані від плати за працю у колгоспі (близько 52,4 %), при цьому слід вказати на тому, що надходження від господарств в основному отримувалися в натуральній формі і для того, щоб трансформувати їх в суто грошову колгоспнику потрібно було докласти значних зусиль (колгоспний ринок, кооперація, чи продаж жителям міст). Натомість бюджет сільської родини від особистих підсобних господарств (у 1955 р. його частка складала 35,7 %, в 1959 р. – 38,1 % від загальної суми всіх надходжень) отримувалися в грошовій формі [5, с. 26]. Згідно з офіційними даними, після 1959 р. в силу посиленого тиску на село з боку держави, яка виконувала чергові новації М. Хрущова скеровані на звуження ролі присадибних господарств в усіх сегментах сільської економіки, відсоток прибутку від особистих господарств селян поступово зменшувався.

Значний внесок зроблено також у сфері забезпечення освітніх закладів села. З їх допомогою не лише підтримувалося будівництво шкіл, а й забезпечувалося оснащення їх лабораторіями, їдальнями, підручниками, наочними матеріалами тощо. Держава через залишковий принцип фінансування освітньої сфери села щороку зменшувала капіталовкладення на будівництво шкіл.

За таких умов основним стабільним джерелом поліпшення становища матеріальної бази сільських шкіл виступали колгоспи і радгоспи. Ще одним важливим аспектом участі господарств у покращення навчального процесу було забезпечення опалення шкіл, яке вимагало особливих витрат та створення шкільних майстерень. Тільки із середини 1950-х рр., в основному за допомогою матеріальної підтримки колгоспів, шкільні майстерні почали набувати належного їм вигляду. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 30 квітня 1958 р. № 506 «Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок коштів колгоспників і надання колгоспам допомоги в шкільному будівництві», спеціально вказувалося на необхідності саме такого будівництва [3, с. 6].

На початок 1958–1959 навчального року колгоспи і місцеві організації будували в сільській місцевості близько 1500 шкіл на 328 тис. учнівських місць, добудували 5,5 тис. класних кімнат та інших навчальних приміщень. Особливо інтенсивне будівництво шкіл за кошти колгоспів велося у Вінницькій, Волинській, Черкаській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Рівненській та Хмельницькій областях [3, с. 6].

Разом з тим потрібно зазначити, що колгоспи республіки мали обмежену можливість забезпечувати ці будови матеріалом, обладнанням, а також підрядними організаціями і тому тривалість будівництва шкіл у багатьох випадках сягала 3–5 і більше років. У другій половині 1950-х рр. до розбудови соціально-культурної сфери українського села міжколгоспні будівельні організації. Упродовж 1958–1959 навчального року в Україні ними будувалися лише 263 школи на 62 тис. учнівських місць. Однак і це був значний внесок, оскільки за вказаний період міністерством республіки споруджено лише 15 шкіл.

Слід зазначити, що на межі 1950–1960 рр. на тлі гучних кампаній та декларацій про близьку прийдешність комуністичного суспільства, керівництво країни змушене поставити питання про створення на селі середньої загальноосвітньої школи. Однак це часто не супроводжувалося реальним виділенням коштів і будівельних матеріалів на потреби загальної середньої освіти. Плани використання капіталовкладень і як наслідок введення у дію шкільних об'єктів систематично не виконувалися. Виділені державою у 1964 р. капіталовкладення у розмірі 78,1 млн крб. для будівництва 150 шкіл і 308 дошкільних установ так і не були використані за призначенням [4, с. 115]. Тому і не дивно, що навчальні приміщення сільських шкіл, зазвичай, не відповідали встановленим санітарним нормам. У невеликих класах навчалось 35–45 учнів.

Будівництво навчальних закладів силами колгоспів було невластивою для них функцією. До тож господарства зустрічалися із проблемою оформлення відповідної проектної документації. Серйозним недоліком будівництва шкіл на селі за кошти господарств було те, що значна їх частина не відповідала встановленим санітарно-гігієнічним нормам, через що часто страждала і якість будівництва [4, с. 114].

У процесі підвищення соціально-побутової сфери села поступово зростали суспільні фонди споживання, які з часом стали із джерел поповнення, зокрема встановлення локальних пенсій, пільг для літніх колгоспників. Як і більшість інших соціальних виплат, ці нарахування залежали від їх економічного становища. Їх обсяги визначали на загальних зборах колгоспників. За рахунок прибутків господарства створювалися спеціальні фонди (колгоспні каси), за рахунок яких і надавалася допомога непрацездатним колгоспникам. Так, у 1955 р. в УРСР налічувалося 14 тис. колгоспних кас. Вони функціонували до 1964 р., до того часу доки не вступили у дію норми про державні пенсії для колгоспників [6, с. 1].

У середині 1950-х рр. колгоспні каси громадської взаємодопомоги були організовані в 85,2 % колгоспів УРСР. Щоправда членством у них охоплено відносно незначний відсоток колгоспників з наявних 10,9 млн колгоспників, членами кас були тільки 3,58 млн осіб. Так, зокрема в колгоспі імені Щорса Вільшанського району Черкаської області з 1,774 працездатних осіб членами колгоспної каси взаємодопомоги були тільки 150 колгоспників. Натуральні фонди кас взаємодопомоги довгий час носили здебільшого обмежений характер [6, с. 3].

Разом з тим в результаті поступового зміцнення економіки, починаючи з 1953 р., розширилися і фонди громадського споживання, які безпосередньо формувалися у колгоспних господарствах. Потрібно підкреслити, що більша частина цих коштів йшла на потреби дітей, які перебували у дошкільних установах – дитячих яслах та садках. Так, згідно з даними Є. Талан, влітку 1955 р. лише в сезонних дитячих установах українського села за рахунок колгоспів України утримувалося понад 1,05 тис. дітей. У 1958 р. колгоспи республіки утримували за свій рахунок в майже 22,4 тис. дитячих ясел [8, с. 129]. Цей процес набирав усе більшої динаміки. У колгоспі ім. Ватутіна Звенигородської району Черкаської області у 1963 р. споруджено сучасний дитячий садок на 100 місць, повністю обладнаних новими меблями, іграми. Обладнали цей дитячий дошкільний заклад комсомольці села і молодь. Нові дитячі садки споруджено в колгоспах ім. Леніна та ім. Горького [9, арк. 6]. Компенсуючи неухагу держави до своїх потреб, колгоспи почали виділяти також значно більше коштів на розвиток культурно-просвітницьких установ.

Поступово колгоспні клуби стали доволі поширеними формою культурно-просвітницького життя у сільській місцевості. Зазвичай, вони будувалися згідно з рішенням загальних зборів колгоспників, при цьому слід зазначити, що збори охоче виділяли кошти на ці потреби, адже йшлося про задоволення культурних потреб усіх мешканців села. Керувало роботою колгоспних клубів правління колгоспів. Про розміри коштів, які відпускалися для потреб сільських культурних установ, свідчить факт, що у с. Бобченці Чернівецького району колгосп «Шлях до комунізму» витратив на будівництво клубу 1 млн крб. [10, арк. 159]. Поліський колгосп імені Кірова Ковельського виробничого управління відкрив будинок культури в селі Бобли. Затишний глядацький зал розраховано на 700 місць. Окрім того, обладнано 7 кімнат для гурткової роботи. Будинок культури вмщував також бібліотеку, читальний зал, а також апаратуру для показу широкоекранних фільмів [11, арк. 64].

Кількість збудованих колгоспами клубних установ щороку збільшувалася. Так, в Україні за 1954 р. колгоспи побудували 454 клуби, а на 1955 рік заплановане будівництво 800 таких культурних закладів [12, арк. 58]. На 1 січня 1958 р., згідно з даними Міністерства сільського господарства УРСР, нараховувалося 755 нових сучасних клубних закладів, розрахованих на 159547 осіб [13, арк. 125].

Значні кошти виділяють колгоспи і на покращення інвентарю культосвітніх установ. Так, лише в 1959 р. у Жашківському районі колгоспи виділили з культфондів – 1,25 млн крб., Звенигородський – 1,02 млн крб., Шполянський – 1,87 млн крб. тощо [14, арк. 1–2]. З 1958 р. розпочався поступовий перехід державних сільських клубів до безпосереднього відання і на баланс колгоспних установ. Ця тенденція всіляко втілювалася на XXI з'їздові КПРС (лютий 1959 р.) М. Хрущов висунув вимогу про перехід багатьох функцій, які виконували до цього часу державні органи, до сфери компетенції громадських організацій. На його думку: «В міру просування СРСР до комунізму набувають все більшого значення громадські форми діяльності в усіх сферах матеріального і духовного життя суспільства» взяти, наприклад, деякі питання культурного обслуговування населення. Зовсім не обов'язково, щоб усі вони були у віданні державних органів. Цим можуть з успіхом займатися громадські організації» [15, с. 113–114]. Цього ж року уряд республіки схвалив план за яким упродовж 1958–1960 рр. колгоспам передано 5683 сільських клуби [13, арк. 24]. У цілому, в 1959 р. кількість колгоспних клубів становила 6504 одиниці із штатом 4276 платних працівників [16, арк. 3].

Поряд з цим актуальною і гострою залишалася житлова проблема освітян та культпрацівників. Вирішувати цю складну проблему чи хоч пом'якшити її гостроту також довелося колгоспам, які намагалися забезпечувати сільських мешканців і особливо молодих спеціалістів житлом.

У документі зазначалося, що житлове будівництво в сільській місцевості не відповідає тогочасним потребам. Така ситуація, на думку тогочасного керівництва держави, пов'язана із незадовільною організацією сільського будівництва і слабкою виробничо-технічною базою. Ставилось завдання розширення обсягів будівництва житлових на селі силами колгоспників. Для цієї мети колгоспам дозволялося використовувати потужності міжколгоспних будівельних організацій. Була знята заборона щодо створення в колгоспах підприємств із виробництва будматеріалів [17, с. 45].

Постанова уряду УРСР «Про заходи із забезпечення виконання плану будівництва в колгоспах Української РСР на 1957 рік» рекомендувала колгоспам, залежно від місцевих умов, здійснювати будівництво житлових будинків для передових колгоспників за рахунок неподільних фондів колгоспів силами колгоспних будівельних бригад або міжколгоспних організацій і продавати ці будинки колгоспникам із виплатою їх вартості упродовж 5–6 років. Для цих потреб передбачалося надання кредиту за рахунок неподільних фондів колгоспів і допомога при зведенні індивідуального житла транспортом, будівельними матеріалами та робочою силою. Інколи керівництво колгоспу організувало також касу взаємодопомоги, яка надавала короткотермінові позики індивідуальним забудовникам. У цій постанові зазначалося також, що забудова та благоустрій сіл потрібно проводити комплексно, переважно цілими вулицями і не допускати будівництва нових житлових будинків на хуторах, які підлягали виселенню [17, с. 47].

У колгоспах України в 1959 р. споруджено близько 70 тис. будинків переважно для колгоспників, молодих спеціалістів і сільської інтелігенції, зазвичай, вони будувалися за типовими проектами. Нерідко найбільш значні колгоспи перебудовують свої села в селища міського типу [18].

У період «відлиги» в селах почали з'являтися і сільські паркові зони для відпочинку сільського населення, у створенні яких провідну роль відігравали колгоспи. Слід зазначити, що в середині 1950-х рр. дуже мало сільських населених пунктів могло похвалитися створеними власноруч парками відпочинку. Щоб покращити вигляд села і створити зони відпочинку, за ініціативою місцевих органів влади у 1958 р. закладено 604 парки а в 1959 р. створено додатково ще 392 зелені зони для відпочинку селян [3, с. 141].

Довгий час побутові умови на селі були у вкрай занедбаному стані. Дещо змінилася ситуація лише у кінці 1950-х рр. Цьому певною мірою сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення побутового обслуговування населення», яка прямо зобов'язала

місцеві Ради налагодити сферу побутового обслуговування селян [19, с. 497]. Колгоспам рекомендувалося будувати кравецькі і швейні майстерні, споруджувати їдальні, хлібозаводи, перукарні. Виконання директивних вимог постанови, адже йшлося про виконання амбіційних планів соціального будівництва і «стиранням» меж між селом і містом сприяло налагодженню побутового обслуговування населення. У багатьох селах, за безпосередньої участі колгоспів, розпочалося масове будівництво майстерень побутового обслуговування. Так, на початку 1960-х рр. нові комплексні майстерні почали функціонувати у селі Березань Київської області [20, с. 209]. Лише у селах Черкаської області в 1960 р. відкрито 22 кравецькі, 17 швейних майстерень та 30 перукарень, а 9 місцевих колгоспів спорудили навіть цілі побутові комбінати. Усього в УРСР в сільській місцевості упродовж 1960–1961 рр. відкрито 2330 побутових комбінатів і майстерень, 100 перукарень [21, арк. 98].

Отже, колгоспи України відігравали значну роль в усіх сферах життя українських селян. У період «відлиги» за допомогою проведених реформ, скерованих на розбудову соціалістичного суспільства, покращення потреб селян, зміцніла і матеріально-технічна база сільських господарств. Саме вони перебирали на себе значні функції, пов'язані з розбудовою та покращенням культурно-освітньої та соціально-побутової інфраструктури села.

Список використаних джерел

1. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950–1960-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. Ф. Лисак; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 38 с.
2. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя в 2-й пол. ХХ ст. (1945–2000) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
3. Федоренко Я. А. Зміни в культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги»: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Я. А. Федоренко. – Черкаси, 2009. – 227 с.
4. Романюк І. М. Шкільне будівництво на селі в 1950-х – першій половині 60-х років / І. М. Романюк // Український селянин. – 2002. – № 5. – С. 113–116.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 582, оп. 24, спр. 806, 231 арк.
6. Кагальна М. В. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.) / М. В. Кагальна // Архіви України. – 2013. – № 2. – С. 70–78.
7. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 742, 155 арк.
8. Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951–1958 рр.). / Є. П. Талан – К.: Наукова думка. – 158 с.
9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2425, арк. 6.
10. Там само, ф. 4, оп. 8, спр. 2, 186 арк.
11. Там само, ф. 5111, оп. 1, спр. 376, 114 арк.
12. Там само, ф. 5116, оп. 8, спр. 2, 186 арк.
13. Там само, ф. 5116, оп. 8, спр. 143, 201 арк.
14. Держархів Черкаської обл., ф. Р. 2631, оп. 1, спр. 2, 107 арк.
15. Хрущов М. С. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959–1965 роки: Доповідь і заключне слово на позачерговому ХХІ з'їзді КПРС 27 січня 1959 року / М. С. Хрущов. – К.: Вид-во політ літ-ри, 1959. – С. 113–114.
16. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 181, 19 арк.
17. Постанова Ради Міністрів Української РСР Про заходи по забезпеченню виконання плану будівництва в колгоспах Української РСР на 1957 рік // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 31 березня 1957. – № 5–6. – С. 47.
18. Лисак В. Ф. Спосіб життя селян УРСР у контексті державної політики 1950-х – 1960-х рр. / С. Лисак // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Том 76. – Вип. 63. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 28–32.
19. Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн. – К.: Наукова думка, 1979 Кн. 1. – 1979. – 390 с.
20. Держархів Київської обл., ф. Р.-5324, оп. 1, спр. 345, 236 арк.
21. ЦДАВО України, ф. 511, оп. 1, спр. 213, 106 арк.

Татьяна Булах

ВКЛАД КОЛХОЗОВ В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И СОЦИАЛЬНО-БЫТОВОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ УКРАИНСКОГО СЕЛА В ВРЕМЯ «ОТТЕПЕЛИ»

В статье автор предпринял попытку проанализировать непосредственную зависимость уровня жизни жителей села от состояния развития производственных сил их коллективных хозяйств, исследовать основные направления участия колхозов в улучшении культурно-образовательной сферы и социально-бытовых условий повседневной жизни украинского крестьянства.

Ключевые слова: колхозы, колхозные дома культа, школьное строительство, колхозные кассы взаимопомощи, повседневную жизнь.

Tetyana Bulakh

**COLLECTIVE CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF CULTURAL,
EDUCATIONAL AND SOCIAL INFRASTRUCTURE OF UKRAINIAN
VILLAGE «THAW» IN DAYS**

In the mentioned article, the author made an attempt to analyze the direct dependence of villagers living on the development of the productive forces of collective farms. She also shows the main lines of collective participation in improving cultural and educational sphere and social conditions of Ukrainian peasantry everyday life.

Key words: collective, collective houses of worship, school construction, collective mutual fund, everyday life.

УДК 94(477)

Катерина Рошко

**ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В СЕЛАХ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.
(ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ)**

Стаття присвячена дослідженню етносоціального складу населення сіл Запорізької області. Висвітлюються демографічні та етнологічні зміни, а також їх політичні, економічні, соціальні передумови та наслідки. Дані процеси розглядаються на зламі двох епох – останнього тридцятиліття перебування території України у складі СРСР і першого десятиліття незалежності, що дає змогу побачити і порівняти, як змінювалася структура населення в селах Запорізького регіону, а також прослідкувати динаміку цих змін.

Ключові слова: етносоціальні зміни, урбанізація, міграційні процеси, демографічні зміни, село.

Актуальність теми дослідження пов'язана з недостатнім рівнем вивчення у загальноісторичному контексті тенденцій та напрямків етносоціальних процесів на селі на території Запорізької області у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Наукова новизна історичного дослідження етносоціальних на селі на території Запорізької області в другій половині ХХ – на поч. ХХІ ст. пов'язана з повною відсутністю комплексних наукових досліджень з даної тематики.

Метою статті є аналіз змін чисельності й етносоціального складу сільського населення Запорізької області в кінці 50-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Ставиться завдання з'ясувати кількісні характеристики, політичні, економічні, соціальні передумови та їх наслідків. Хронологічно стаття охоплює останнє двадцятиріччя перебування території України у складі СРСР і перше десятиліття незалежності. Такий підхід дозволяє простежити спільне й відмінне в етносоціальній сфері села регіону в різних політичних епохах. Ці процеси, ми розглядаємо на прикладі Запорізької області, оскільки вони мали характерні риси для всього Південно-Східного регіону України.

Поняття «етносоціальні зміни» дуже широке, його змістовному наповненню присвячено низку робіт. В цій статті ми розглядаємо його з точки зору таких процесів, як формування соціального та етнологічного складу населення, тобто зміни в чисельності населення, за рахунок чого вони відбувалися – природний приріст, міграції, еміграції, також зміни в професійному та національному складі населення.

Аналіз історіографії свідчить про те, що за радянських часів роботи з проблеми етнічних та соціальних змін розглядалися переважно в загальносоюзному і загальнореспубліканському розрізі й характеризуються відсутністю критичності існуючих суспільних явищ.

Джерельну базу дослідження склали опубліковані та первинні матеріали переписів населення (1959, 1970, 1979, 1989 та 2001 рр.), які відзначаються найбільш повними даними щодо етносоціальної структури населення, а також статистичними матеріалами.

В цілому, як свідчить аналіз історіографії, проблема етносоціальних змін у 60–80-і рр. ХХ ст. на території Запорізької області не була предметом спеціального історичного узагальнення, і вимагає вивчення.

Починаючи з 50-х рр. ХХ ст., в складі сільського населення Запорізького регіону розпочинаються суттєві зміни, які характеризуються поступовим і стабільним зменшенням населення, як і України в цілому так і на загально регіональних рівнях. Відповідно, в 1960 р. з 42469 тис. жителів України селяни складали 22618 тис., або 53 %, в 1970 р. – 47126, 21248 тис. та 46 % [1, с. 163], а в 1989 р. – 51704, 17113 тис. та 33 % [3, с. 125]. Середній показник скорочення

чисельності сільського населення в період 1979–1989 роки склав 213 тис. осіб [4, с. 13]. Така ж тенденція продовжується і за часів незалежної України, наприклад, загальна кількість наявного населення України станом на 5 грудня 2001 р. за уточненими даними Всеукраїнського перепису населення становила 48 млн 457 тис. осіб з них кількість сільського населення становила – 15 млн 883 тис. осіб, або 32,8 %. Порівняно із 1989 р. сільське населення зменшилось на 1,2 млн осіб [5]. До такого стану призвело декілька причин, зокрема можна назвати такі, як – природне зменшення населення, міграції, а також, адміністративно-територіальні перетворення на користь міста (1959–1989 рр.).

Ще однією тенденцією для українського села є те що в 60-х рр. ХХ ст. стає інтенсивнішим процес старіння населення. Вже на 1970 р. кількість населення віком 60 років в усіх областях України сягнула більше 10 %. Продовжує зростати диспропорція і у статеві віковій структурі, так у вікових групах до 20 років чисельно переважали чоловіки, однак після 20 років відбувається перевага жінок над чоловіками [6, с. 170].

Починаючи з 1979 р., в сільській місцевості з'являється тенденція в переважанні смертності над народжуваністю. Існує така негативна динаміка і в період незалежності України, що означає відсутність природного приросту, а отже депопуляцію села [7, с. 28]. Проте ці загальноукраїнські явища мали значні регіональні відмінності. Отже, розглянувши загальноукраїнські тенденції, можна безпосередньо розпочати розгляд розвитку села в Запорізькому регіоні.

Одним із вирішальних чинників становища села в Запорізькому регіоні, так само, як і в селах Півдня України в цілому в період 1959–1989 рр., була існуюча на той час поселенська структура. Показники поселенської структури Запорізького регіону були значно нижчими ніж в інших регіонах України. Однією з провідних тенденцій в зазначені роки розвитку територіальної структури села було її чисільне скорочення. Проте ці процеси були значно меншими за своїми масштабами в порівнянні із північними і центральними регіонами України, до прикладу – у центрі зникло приблизно кожне третє село (хутір), а на півдні 10–15 % поселень, невеликих за розміром.

Для 70–80-х рр. ХХ ст. була характерна політика укрупнення населених пунктів, шляхом приписки невеликих сіл до сусідніх більш значних, а також шляхом списання малих сіл. Дані зміни супроводжувалися різким скороченням чисельності сільського населення [8, с. 101–102].

Ще одним пунктом у поселенській політиці влади був поділ сіл регіону на «перспективні» і «неперспективні». Такі перетворення були спробою держави наблизити рівень розвитку села до міста.

Однак такі дії керівництва негативно вплинули на кількісний і якісний склад населення Запорізького регіону, починаючи з 1970-х рр. кількість міського населення – 1166,3 тис. чол. починає значно переважати над сільським – 608,5 тис. осіб [6, с. 170], навіть у порівнянні з 1959 роком, коли міське населення області сягало 828,9 тис. осіб, а сільське – 635 тис. осіб [3, с. 14], ці процеси продовжуються і надалі.

Зменшення сільського населення у порівнянні з містом було в основному пов'язано з різними причинами – міграціями у міста, низькою народжуваністю і високою смертністю. Слід зазначити, що падіння чисельності сільського населення відбувалося в усіх областях України, за винятком у 80-х роках Херсонщини і Криму [4, с. 15].

Скорочення сільських жителів в Запорізькому регіоні через природну смертність, міграційні процеси, та адміністративне реформування призвело до того що кількість сільського населення упродовж 1959–1989 рр. скоротилося на 129,2 тис. осіб. Разом з тим на селі відбуваються процеси депопуляції. Ці явища починаються з 1970 р і не припиняються і на сьогодні. Загалом кількість населення села в Запорізькому регіоні впродовж 1959–1989 рр. скоротилася на 12,3 %. Віковий склад населення села в регіоні також був неоднорідним. До цього призвела низька народжуваність та інтенсивний відтік сільської молоді до міста [4, с. 24], через, що відбувається кількісне переважання людей старшого віку і зменшення молоді на селі, наприклад на 1970 р. людей віком 60–64 роки було 34743 тис., віком 20–24 – 24584 тис. осіб [6, с. 170].

Цьому сприяли зняті обмеження стосовно виїзду сільського населення та видача сільським жителям паспортів. З середини 50-х рр. для виїзду з села його мешканці повинні були отримати дозвіл сільської чи районної ради. Як виняток, дозволялась видача паспортів селянам, які працювали на підприємствах та установах, а також громадянам, яким у зв'язку з характером роботи було необхідне посвідчення особистості. Така умова давала можливість у першій половині 1960–1970-х рр. виїжджати до міста, головним чином молоді на навчання. В 1974 р. розпочинається паспортизація села на загальнодержавному рівні і завершилася лише 1981 р. [9, с. 229].

Чинником переїзду молоді до міста була відсутність перспектив для життя, працювати в колгоспах залишались переважно люди старшого віку [10, с. 133]. Після закінчення школи молодь масово від'їжджала до міста, з метою навчатися в вузах технікумах або професійно-технічних училищах або влаштувалися працювати на заводи і фабрики.

В середньому, щороку села назавжди залишало по 4,5 тисяч осіб, або 0,8 % від загальної кількості жителів. Особливо інтенсивно зменшувалась кількість населення у Токмацькому, Пологівському, Новомиколаєвському і Чернігівському районах.

Багато з тих, хто у працездатному віці залишався у селі, не хотіли працювати у колгоспах і тому влаштувалися на роботу в міста – Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь, Токмак. Міграції сільського населення в міста призводили до «вимивання» з сіл найбільш продуктивної вікової групи – від 18 до 45 років, це призводило, як уже зазначалося до постаріння села, і утворення деформованої вікової структури [10, с.133].

Водночас в період 1959–1989 рр. відбувається суттєве зниження народжуваності в селах Запорізького регіону, наприклад за переписами населення в дітей віком 0–9 років в регіоні налічувалося в 1959 р. – 131140 [3, с. 36], а в 1989 р. відповідно – 72413, отже можна спостерігати значне скорочення народжуваності [11]. Причинами цього була велика зайнятість жінок у громадському господарстві, їх зростаючий освітній рівень, зміна поглядів на сімейний уклад життя – кількість сімей зареєстрованих на 1959 р. – 160375 [3, с. 150], і на 1989 р. кількість сімей в селах Запорізького регіону нараховувалась – 145231 [11].

Розглянуті дані показали, що на період 1959–1989 рр., показали що села в Запорізькому регіоні знаходились в кризовій демографічній ситуації. Причини цього були різними – адміністративно-територіальне реформування села, зростання міграції і відтоку молоді у міста, а також скорочення народжуваності і збільшення смертності. Це все призвело до того, що для багатьох сіл стало характерним обезлюднення і вимирання, що значно вплинуло і на загальну демографічну ситуацію в Україні.

Окремо у розвитку сіл Запорізької області слід розглянути період часів незалежності України – з 1991 р. по 2001 рр. (закінчуючи останнім переписом населення) [12, с. 314].

Станом на 5 грудня 2001 р. за уточненими Всеукраїнського перепису населення загальна кількість наявного населення Запорізької області становила – 1929,2 тис. осіб. Кількість сільського населення за результатами перепису населення склала 471 тис. осіб, або 24 %. Порівняно з 1989 р. сільське населення зменшилось майже на 35 тисяч осіб. За період 1991 до 2001 рр. чисельність сільського населення зменшилась з 497 тис. осіб до 470,9 тис. осіб, тобто скоротилось на 26,1 тис осіб [13].

З 1991 р. спостерігається негативний приріст населення, як в селах Запорізької області так і в області в цілому. Так, з 1990 р. по 2000 р. народжуваність скоротилася з 12,8 – до 8,2 осіб, а смертність збільшилася з 16,8 до 20,1 осіб на 1 тис. населення [12, с. 314].

Висока смертність та її прискорене зростання пояснюються двома основними причинами. По-перше, низькою народжуваністю, що врешті-решт призводить до збільшення частки осіб старшого віку. А серед них, як відомо, смертність набагато вища, ніж серед людей молодшого покоління. По-друге, швидким зростанням масових захворювань, які важче виліковуються. Дуже швидко збільшується смертність працездатного населення. Це призводить до повсюдного скорочення трудових ресурсів.

Причин, що призвели до надзвичайно низької народжуваності та високої смертності, багато. Вони поділяються на демографічні (народжуваність, смертність), соціально-економічні (міграції, рівень життя, зайнятість, економічна стабільність та її перспективи тощо) та ін. Окремо виділяють чинники прямої дії (зростання кількості пізніх шлюбів, розлучень, дитячої смертності тощо) і причини опосередкованої дії (зниження життєвого рівня, зростання злочинності тощо). Причому на цьому етапі всі чинники зумовлюють скорочення кількості (депопуляцію) населення і погіршення його вікової структури.

Скорочення народжуваності часто пояснюють низьким рівнем добробуту людей. Статевовікова структура сільського населення області представлена таким чином, що в різні вікові періоди число жителів однієї статі переважає над іншою згідно з даними на 2001 рік кількість чоловіків віком до 40 років переважають кількість жінок, починаючи з вікової групи 40–49 років показники починають вирівнюватись, а від 50 років кількісно починають переважати жінки [14]. Це пов'язано з постійним перевищенням народжуваності хлопчиків при наступному збільшенні смертності серед чоловічої популяції, і збільшенням середнього віку і показників середньої тривалості життя серед жіночої частини населення.

Таким чином, згідно з даними перепису і статистичними даними, у селах Запорізької області, те становище, яке склалося на початок XXI ст. не можна назвати позитивними, досить чітко окреслилися тенденції «вимирання» села, що не є лише регіональною проблемою, схожі проблеми існують і в інших регіонах нашої країни.

У структурі міжнародних відносин Запорізький регіон, хоч і має загальноукраїнські тенденції проте має значні відмінності у своєму розвитку. Однією з яскравих причин, що впливали на зміни в етнічному складі населення села Запорізької області були процеси некерованої міграції

із села в місто. Вже на 1959 р., в сільській місцевості спостерігаються тенденції зменшення корінного населення – українців на селі [15, с. 53], таке зменшення українців спостерігається і в наступні роки, наприклад, якщо кількість українців на селі від загального числа 68,4 %, в 1959 р. була – приблизно 49 % [3, с. 186], то в 1989 р. – від загальної маси всього українського населення 63,1 %, кількість українців, яка припадала на сільську місцевість була приблизно 34 % [16].

Цей приклад показує, що в зазначений період відбуваються процеси зменшення корінного населення в сільській місцевості, і його відтік до міста.

Щодо причин такого скорочення українців серед сільського населення то тут в першу чергу головну роль, як уже зазначалося, зіграли процеси міграції, особливо серед молоді, яка направлялася до міст здобувати освіту, чи шукати роботу. Якщо в 50-х рр. міграційні рухи обмежувалися регулюванням, виїзду населення з села, адже щоб виїхати до міста слід було отримати дозвіл сільської чи районної ради, то з початком офіційної паспортизації села на державному рівні в 1974–1981 рр. міграційні процеси відбуваються ще швидше.

Ще однією причиною зменшення українського населення на селі стало скорочення демографічного відтворення, і старіння української нації. Вимирання сільського українства випереджали загальні темпи депопуляції. Якщо в 1959 р. кількість українського етносу на селі від загальної кількості сягало 48,7 % [3, с. 186], то в 1989 р. – 27, 9 % [2, с. 128], тобто за цей період зменшилося приблизно удвічі. Проте, незважаючи на таку тенденцію, українське населення все ж кількісно переважає інші етнічні групи.

Поряд з цим спостерігається падіння кількості єврейського населення, будучи досить слабо представлена в сільській місцевості, з початком міграційних сягає разуче низького рівня. Наприклад, згідно з даними перепису населення 1959 р. кількість євреїв в сільській місцевості Запорізького регіону була – 698 осіб [3, с. 86], а в 1989 р. ці показники зменшилися до числа – 190, тобто зменшилося в приблизно вчетверо [2, с. 128].

Значно вищими були показники кількості російського населення в селах Запорізької області, в досліджуваний період з 1959 по 1989 р., постійно зростають показники кількісного складу росіян. Проте і серед російської етнічної групи спостерігається початок прискорення урбаністичних процесів. Таким чином, росіяни були одним з найбільш мобільних та стабільно зростаючих етносів Запорізької області, який певною мірою почав визначати ментальність регіону, що особливо спостерігається в містах. Ще один з етносів, який досить яскраво представлений в сільській місцевості Запорізького регіону – болгары. Через переважно сільськогосподарську спрямованість занять населення, їх кількість переважає саме тут [17, с. 46]. На час проведення перепису 1959 р. основна маса болгарського етносу проживає на селі – це приблизно 70 % від всього болгарського населення [3, с. 186].

У 70-ті рр. XX ст. чисельність болгар в сільській місцевості залишається відносно стабільним, за переписом населення 1979 р. – їх кількість загалом по області була – 37 105 тис. осіб, а в сільській місцевості зокрема – 21 845, це приблизно – 60 % болгарського населення. В подальшому ситуація дещо змінюється. В 1989 р. болгарське населення сіл Запорізької області становило вже – 52 % [18, с. 12]. Якщо порівняти процентне представлення цього етносу в селі за період 1959 -1989 рр., можна робити висновок, що болгары відносяться до числа етносів з низьким рівнем демографічне відтворення. Також, до зменшення болгар призводило поступове зростання рівня міграції до міста, і влиття болгарського етносу в процеси урбанізації.

До традиційних етносів, які представлені на теренах регіону – були білоруси. Це пов'язане було по-перше із спільним слов'янським корінням і постійними міграційними потоками, які в основному були спричинені спорудженням на території області промислових та енергетичних об'єктів. Кількість білоруського населення в сільській місцевості регіону постійно зростає – в 1959 р. -3061 осіб [3, с.186], 1979 р. – 16384, а в 1989 р. – 18359 тис. білорусів [2, с.128].

Значно зростає кількісний склад інших етносів, які населяли сільську місцевість, серед них значне місце займають представники середньоазіатських народів, основним джерелом їх поповнення була міграція [19, с. 11]. Найбільшого розвитку ці процеси отримали в другій половині 80-х рр. Також серед етносів, які кількісно зростають на території Запорізької області – є кримські татари, які в переписі населення 1959 р. не зазначалися в переліку кількісно переважаючих етносів, а вже в 1989 р., кількісно починають переважати єврейське населення майже в 4 рази (757 осіб проти 190). За переписом населення 2001 р. можна спостерігати схожі тенденції в етнонаціональному складі села, які були і в попередніх періодах. Кількісно продовжують переважати представники українського етносу, хоча, все глибшими тут відбуваються процеси старіння і депопуляції, проте в порівнянні з переписами 1979 р. і 1989 р. – можна спостерігати стабільне зростання цієї етнічної групи [10]. Росіяни, як і раніше займають другу позицію. Продовжується зростання кількості таких етносів, як – азербайджанці, кримські татари, вірмени, грузини та ін. [19, с. 11].

Отже, основними етносами в селах регіону за кількістю були українці і росіяни, незважаючи на те, що значна їх частина «вимивалася» внаслідок міграційних процесів до міст. Катастрофічно зменшують представленість на селі єврейського етносу. Проте в порівнянні із скороченням цього етносу значно зростає кількість кримських татар, вірмен, азербайджанців, грузинів та інших національностей.

Список використаних джерел

1. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: В 7-ми т. / ЦСУ при Совете Министров СССР. – Т.4. – М.: Статистика, 1972. – 210 с. 2. Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). – Запорожье: Минстат УССР, 1991. – 301 с. 3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 510 с. 4. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959–1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995. 5. Склад постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2001 року / Державний комітет статистики України; відповідальні за випуск Стельмах Л. М., Задюченко Л. В. – К.: 2001. – 412 с. 6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7-ми т. / ЦСУ при Совете Министров СССР. – Т.1. – М.: Статистика, 1972. – 176 с. 7. Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. – М.: Политиздат, 1980. – 32 с. 8. Полякова Л. І. Проблеми розвитку посіленської структури Півдня України 60–80-х років ХХ ст. / Л. І. Полякова // Наукові праці історичного факультету Запорізького держуніверситету. – Вип.5. – Запоріжжя, 1999. – С.96–107. 9. Полякова Л. І. Зміни в етносоціальному складі населення Півдня України у 60–80-і роки ХХ ст. / Л. І. Полякова // Південна Україна ХХ століття: Праці науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1. – С. 227–238. 10. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навч. посібник / П. П. Панченко. – К.: ІСДО, 1995. – 231 с. 11. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Повідомлення Державного комітету статистики України. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/polit/02dksvnp.htm>. 12. Гагара В. Ф. Характеристика демографической ситуации в Запорожской области за период с 1991 до 2006 гг. / В. Ф. Гагара // Дні науки: Зб. тез доповідей 11–12.10. 2007 р. «ГУ ЗДМУ». – Запорожье., 2007, Т 2. – С. 314–315. 13. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2001 року. / Державний комітет статистики України / [За ред. Л. М. Стельмах, Л. В. Задюченко]. – К.: 2001. – 111 с. 14. Розподіл населення за статтю та віком Запорізька область за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/select/?box=2.1W&data1=1&rz=1_1&data=1&botton=cens_db&k t=23. 15. Етносоціальне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті / [За ред. І. Аносова, Л. Афанасьєвої]. – Запоріжжя; Мелітополь; Сімферополь: Таврія, 2005. – 296 с. 16. Розподіл населення окремих національностей за іншими мовами, крім рідної, якими володіють запорізька область за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Державний комітет статистики України. – Режим доступу: http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_zapr?ozn=1&ter=23&ttt=5.6W. 17. Митков В. Болгары на Запорожской земле: Страницы истории и культуры / В. Митков. – Запорожье: «Тандем – У», 2007. – 174 с. 18. Мінгазутдінов А. Ф. Національне відродження болгарського населення Півдня України (90-ті роки ХХ ст.) / А. Ф. Мінгазутдінов // Народи Південної України: історія та культура. – Запоріжжя: Поліграф. центр «Х- ПРЕСС», 1997. – 48 с. 19. Горбатова О. Национальный микс / О. Горбатова // Улица Заречная. – 10 апреля 2008. – С. 11.

Екатерина Рошко

ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В СЕЛАХ ЗАПОРОЖСКОГО РЕГИОНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХХ – НАЧАЛЕ ХХ ВВ. (ПО ДАННЫМ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ)

Статья посвящена исследованию этносоциального состава населения сел Запорожской области. Освещаются демографические и этнонациональные изменения, а также их политические, экономические, социальные предпосылки и последствия. Данные процессы рассматриваются на рубеже двух эпох – последнего тридцатилетия пребывания территории Украины в составе СССР и первого десятилетия независимости, что позволяет увидеть и сравнить, как менялась структура населения в селах Запорожского региона, а также проследить динамику этих изменений.

Ключевые слова: этносоциальные изменения, урбанизация, миграционные процессы, демографические изменения, индустриализация, село.

Kateryna Roshko**ETHNOSOCIAL CHANGES IN VILLAGES ZAPOROZHYE REGION IN THE
SECOND HALF OF THE XX – XXI CENTURY
(ACCORDING TO TO POPULATION CENSUS DATA)**

The article deals with ethnic and social composition of the population of the villages of Zaporizhia region. There are covered demographic and ethnic changes, as well as political, economic, social preconditions and their consequences. These processes are observed on the verge of two eras – the last thirty years of Ukrainian being in the Soviet Union membership and the first ten years of Ukrainian independence. This lapse of time gives us an opportunity to see and compare the structure changes of the population of the villages of Zaporizhia region, as well as to trace the dynamics of these changes.

Keywords: ethno-social changes, urbanization, migration processes, demographic changes, villages.

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 929:342:395.2

Юрій Капарулін

ГЕОРГІЙ АФАНАСЬЄВ (1848–1925): НАРИСИ БІОГРАФІЇ І НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ

Статтю присвячено вивченню життя та творчості історика, викладача, публіциста, фінансиста та дипломата Георгія Омеляновича Афанасьєва. Визначено, що попри активну наукову та суспільну діяльність Г. Афанасьєв досі не отримав належної оцінки своєї роботи. Намічено основні напрямки подальших досліджень його життя та діяльності, зокрема доповнення біографії, визначення кола особистих та професійних зв'язків, складання бібліографії праць ученого й проведення їх історіографічного аналізу, вивчення публіцистичної діяльності, дослідження епістолярної спадщини тощо.

Ключові слова: Георгій Афанасьєв, наукова робота, державна служба, Одеса, Київ.

Перспективним напрямом досліджень у вітчизняній історичній науці залишається вивчення життя та діяльності людей, які свого часу залишили помітний слід в суспільно-політичному житті України, однак через різні обставини були забуті. До таких діячів, зокрема належить Георгій Омелянович Афанасьєв – історик, педагог, громадський діяч, фінансист і політик. Попри таку багатосторонню діяльність та значні успіхи й результати, біографія і наукова творчість цієї людини до сьогодні залишаються маловивченими.

В даній статті, здійснено спробу систематизувати матеріали з біографії Г. Афанасьєва, визначити основні досягнення його наукової роботи і намітити перспективні напрямки для подальшого вивчення життя та творчості діяча.

Спеціально присвячених Г. Афанасьєву наукових робіт та публікацій, на сьогодні, написано обмаль. Переважно, це були спроби систематизувати біографічні дані, або висвітлити окремі аспекти його життя та діяльності. Серед них зокрема дослідження Т. Гончарука та І. Дружкової [1, с. 53–65], О. Новікової [2], В. Савченко [3, с. 34–36] та ін. Діяльність Г. Афанасьєва на посаді міністра закордонних справ Української Держави дослідив Д. Табачник [4, с. 201–219]. Біографічні дані про діяча також містяться у декількох енциклопедичних виданнях [5, с. 77; 6, с. 152; 7, с. 78]. Окрім цього, до наукової спадщини ученого впродовж ХХ–ХХІ ст. зверталось чимало дослідників, що підкреслює важливість вивчення наукової діяльності ученого та потреби її належної оцінки сьогодні [8–12].

Написання повної біографії ученого залишається актуальним завданням для сучасних дослідників. Для цього необхідно проводити широку евристичну роботу у бібліотеках і архівах України, Російської Федерації та Республіки Сербія. Зокрема, цінні відомості про життя і творчість Г. Афанасьєва містить збірка його наукових робіт (видана у 1908 р.), у якій друзі та шанувальники опублікували вступну статтю, присвячену ученому [13, с. 3–12].

Георгій Омелянович Афанасьєв народився 28 лютого 1848 р. в м. Уфа у дворянській родині. Його батьком був російський військовий, що брав участь у Кавказькій війні. За родинною історією, яку він сам вважав малоймовірною, його прадідом був В. Мирович (страчений за Катерини II). Про свою службу Омелян Афанасьєв із захопленням любив розповідати родині і під впливом цих оповідань маленький Георгій разом з братами почав мріяти про поїздку на Кавказ. Батько майбутнього ученого заклав і любов до історії. Він часто переказував синам різні сюжети зі світової та вітчизняної історії у формі епізодичних розповідей. Саме розповіді батька пробудили у Георгія любов до історії та географії, а зміцнив її учитель гімназії М. Крилов. Г. Афанасьєв зберіг багато добрих спогадів про гімназію. Її педагогічний склад він характеризував як такий, що сприяв розвитку в учнів природних здібностей і прагнення до знань. Для цього, зокрема, був сприятливий час, адже освіту він здобував в «епоху великих реформ». У 1865 р. Георгій Афанасьєв закінчив гімназію. У цьому ж році він втратив батька і на запрошення свого дядька переїхав до Одеси, де і вступив на історико-філологічний факультет. Знайомі та друзі характеризували його як жвавого, вразливого юнака, який імпонував товаришам своєю зовнішньою витримкою, а також своїм «європеїзмом», що був ніби то його природньою якістю і якого було так мало навколо [13, с. 3–4].

Разом із однокурсниками С. Южаковим та І. Карвацьким Георгій став керівником студентського гуртка. Хоча студенти переймалися суто ліберально-просвітницькими ідеями, їх вважали дуже «неблагонадійними», і цей факт згодом відіграв негативну роль у науковій кар'єрі Г. Афанасьєва.

Вже на студентській лаві Г. Афанасьєв виявив свій талант оратора, вміння швидко схоплювати нові наукові знання, коротко і чітко характеризувати суть питань. Він став помітним не лише серед однокурсників, а й у колах професорсько-викладацького складу. Відомі професори – історик А. Брінкер, філософ Р. Орбінський і особливо славіст В. Григорович, мали значний вплив на формування особистості майбутнього ученого і його подальшу долю. За рекомендацією Р. Орбінського, Георгій Ємельянович, студент 4-го курсу, отримав уроки в приватній жіночій гімназії Гауеншильд. Двадцятирічний історик із захопленням розпочав свою професійну діяльність. За свідченням сучасників, його ентузіазм, любов до науки, віра у власні сили заміняли відсутність дидактичних знань і педагогічного досвіду. Після закінчення навчання у 1869 р., молодого викладача залишили працювати в університеті і почали готувати для отримання професорського звання на кафедрі загальної історії. Однак, невдовзі він зіткнувся зі своїми першими професійними проблемами.

У освітньому житті Одеси розігралася так звана «стратонівська історія», що зіпсувала життя декільком видатним людям і зачепила й Георгія Омеляновича. З 1866 р. Одеський навчальний округ очолив С. Голубцов, людина, яка «випадково зайняла цю посаду». Він був професійним лікарем, колишнім мировим посередником у маєтку графа Д. Толстого. Коли Д. Толстой очолив Міністерство народної освіти, він призначив С. Голубцова попечителем Одеського навчального округу. Вірний провідник ідей Д. Толстого, С. Голубцов переслідував усі «жваві» сили педагогічного світу Одеси. Директором старшої в Одесі Ришельєвської гімназії був у той час В. Стратонов, прогресивний та гуманний діяч, віддалений від політики і помірковано-ліберальний у своїх суспільних поглядах. Між ним і попечителем навчального округу розпочалися чвари, що закінчилися відставкою директора гімназії. За В. Стратоновим пішли кращі учителі Ришельєвської гімназії. Ці події сколихнули не лише педагогічний світ. На обіді в честь В. Стратонова, що влаштували представники інтелігентного співтовариства, Г. Афанасьєв виступив з промовою, у якій пояснив значення «стратонівської історії». Цю промову підхопила преса, спочатку місцева, а потім і столична. Зрештою, інформація дійшла до С. Голубцова, який не забув оратора [13, с. 4–5].

У 1872 р. Г. Афанасьєв склав магістерський іспит і був обраний виконувачем обов'язки доцента, але С. Голубцов секретною «бумагою» на ім'я ректора університету наклав вето на це обрання. Тоді Георгій Омелянович повністю зосередився на педагогічній діяльності. Впродовж декількох років він викладав у різних навчальних закладах Одеси: у жіночій гімназії Гауеншильд, Маріїнській міській жіночій гімназії, комерційному та реальному училищах і зрештою очолив педагогічну корпорацію гімназії Г. Піллер. Ця корпорація, залучала до себе багатьох кращих педагогів міста. Крім того, у той самий час він став членом одеського слов'янського товариства, що пізніше стало одним з найбільш дієвих місцевих просвітницьких товариств. Упродовж 1877–1878 рр. Г. Афанасьєв вів політичний відділ в одеській газеті «Правда». Де за цей час розміщено понад 200 його статей [13, с. 5].

Наприкінці 1870-х рр. в Російській імперії пройшла хвиля суспільних рухів. Влада реагувала відповідно, призначаючи на вищі управлінські посади надійних та рішучих поборників «вільнодумства». Зокрема, у 1879 р. на посаду одеського генерал-губернатора призначено російського генерала Е. Тотлебена. Разом з ним приїхав його найближчий радник С. Панютін. В Одесі почалися гоніння, скеровані проти усіх, хто колись виступав у більшій або меншій мірі на суспільному поприщі. Саме у цей час С. Голубцов спробував звести рахунки з Г. Афанасьєвим і в травні 1879 р., посилаючись нібито на вимогу Е. Тотлебена, запропонував Георгію Омеляновичу впродовж доби подати у відставку. Г. Афанасьєв виконав вимогу, але спробував відстояти себе. Йому вдалося дізнатися і довести, що Е. Тотлебен не намагався усунути його з посади. С. Голубцову, що потрапив у незручне становище, залишалося відмінити свою вказівку, і Георгій Омелянович з жовтня 1879 р. продовжив педагогічну діяльність.

У квітні 1879 р. на загальних зборах членів одеського товариства взаємного кредиту Г. Афанасьєва одноголосно обрали до складу членів правління і зрештою він став головою цього об'єднання. Але свою улюблену справу він не полишив висунувши вимогу, – отримати 2 год. щодня для уроків.

У 1880 р., коли в Одесі вже не було Е. Тотлебена, а замість С. Голубцова призначено професора П. Лавровського, життя Г. Афанасьєва почало налагоджуватися. Після виступу «про гуманістичне значення О. Пушкіна», виголошеного Г. Афанасьєвим на об'єднаному засіданні університету, міської думи та слов'янського товариства, він привернув увагу П. Лавровського, який зняв з нього заборону що тяжіла над його університетською діяльністю. Тоді Г. Афанасьєв активно взявся за магістерську дисертацію, над якою він уривками працював вже декілька років. У 1885 р. він захистив у Києві свою дисертацію – «Головні моменти міністерської діяльності Тюрго» [14], був призначений приват-доцентом на кафедрі історії Новоросійського університету. З цього часу він розпочав вести активне наукове, викладацьке та громадське життя: читав лекції в університеті,

працював в товаристві взаємного кредиту та слов'янському товаристві. Так пройшло три роки, він зрозумів, що за такої насиченої діяльності йому майже не вистарчає часу для роботи над докторською дисертацією і що єдина можливість її написати – поїздка за кордон. У 1888 р. Г. Афанасьєву вдалося отримати відрядження від Міністерства народної освіти (без грошового утримання) та відпустку з товариства взаємного кредиту і він поїхав з родиною до Парижу. Там він працював у Національній бібліотеці та архівах – Національному і Міністерства закордонних справ. «Два роки напруженої праці були проведені там», – записав Г. Афанасьєв у своїй автобіографічній замітці, пригадуючи своє перебування в Парижі. Там він налагодив наукові зв'язки з професорами Сорбонни, Католицького університету і членами Академії Наук. У 1890 р. він повернувся до Росії з майже готовим докторським дослідженням «Про хлібну торгівлю у XVIII ст.» [14], яке захистив у 1892 г. у Санкт-Петербурзькому імператорському університеті, отримавши ступінь доктора історії. За одноголосними відгуками петербурзької преси, цей диспут був блискавичним. Оцінка дисертації вітчизняними та закордонними ученими була одностайною. Учений комітет Міністерства народної освіти, професори-опоненти і Паризька Академія Наук визнали дисертацію Георгія Омеляновича видатною історико-економічною працею. Її частину, про «Товариство Голодування», ще в рукописі оголошено професором Левасером на засіданні Академії Наук етичних і політичних й надруковано у її виданні («Competes Rendus de l'Academie»). Після цього, майже одночасно з появою друкованого російськомовного варіанту її перевидали французькою і з доповіддю про неї виступив професор Левассер на засіданні Академії Наук, у він зокрема висловився: «Ця праця, виконана іноземцем ... робить велику честь її авторові і буде, безперечно, корисна всім тим, хто працюватиме над економічною історією XVIII ст.». У декількох спеціальних історичних журналах опубліковано позитивні відгуки про цю книгу [13, с. 8].

Незважаючи на успіх, талант, знання, наукову працездатність, популярність лекцій в університеті і суспільстві, визнання вітчизняними та іноземними ученими, Г. Афанасьєву не вдалося стати професором у Новоросійському університеті. Адміністрація навчального закладу відносилася з підозрою до його лекцій, вважаючи їх занадто ліберальними, серед професорів університету були й вороже налаштовані до нього особи. Спроба очолити кафедру загальної історії після смерті професора В. Надлера у 1894 р. завершилася невдачею. «Тоді, говорив учений, – після 20 років наполегливого устремління до професури, я вирішив здатись і сказав собі: насильно милим не будеш. Я пішов туди, куди давно мене наполегливо та ласкаво тягнула доля, скільки наполегливо я намагався залишитися в педагогічній сфері і скільки вороже у ній до мене ставилися люди, що мали владу» [13, с. 8].

У 1895 р. Г. Афанасьєва призначено управляючим конторою Державного банку у Києві. З тих часів банківська справа стала його основним заняттям, але він не полишив учительської роботи, що була ідейною основою всього його життя. Гаряче співчуваючи приватній ініціативі в справі освіти, Г. Афанасьєв скоро став членом піклувальних рад при трьох київських приватних гімназіях. Позбавлений можливості ділитися своїми знаннями з постійною університетською аудиторією, він знаходить для себе більш різнопланову аудиторію виступаючи в якості лектора у залах, сповнених слухачами з прошарку інтелігенції, або в скромних приміщеннях перед строкатою публікою, яку об'єднувало бажання отримувати нові знання.

Як член правління одеського слов'янського товариства і голова тієї його комісії, що організувала народні читання, загальнодоступні лекції і літературно-музичні вечори, Георгій Омелянович, ще в Одесі відчув тяжіння до роботи з публікою. Він читав лекції у притулках що наспіх облаштовувалися для проведення зустрічей. Зрештою, піднесення популярності подібних заходів серед населення Одеси, звернення громадськості до міської влади призвело до побудови одеської міської народної аудиторії [13, с. 9].

У Києві, в якості почесного члена, товариства писемності і сприяння початковій освіті, Георгій Омелянович продовжував вести свою просвітницьку роботу. Взагалі, свої публічні лекції Г. Афанасьєв розпочав читати рано. Перший досвід в цьому напрямку він здобув у 1875 р., коли влітку прочитав 10 лекцій з історії французької революції в гуртку, до якого належали багато відомих діячів Одеси. Серед слухачів Г. Афанасьєва були адмірал М. Чихачев і відома письменниця Т. Пассек – ініціаторка зустрічі. Невдовзі після того, у 1876 р., Г. Афанасьєв виступив з двома публічними лекціями з історії сербів, які прочитав на користь одеського комітету допомоги південним слов'янам в їх боротьбі з турками. З того часу, ім'я Г. Афанасьєва стало відоме усій інтелігентній Одесі як одного з найкращих лекторів.

Загалом Г. Афанасьєв прочитав біля 100 публічних лекцій. В основному вони були проведені на підтримку різних благодійних і просвітницьких закладів Києва, Одеси, Кишинєва, Тирасполя, Чернігова, Херсона та інших міст («Одеського комітету допомоги південним слов'янам», Червоного Хреста, «Товариства будинків працюючості», «Київського Товариства денних притулків», Санаторію для хворих туберкульозом», «Притулку для одужуючих», «Київського Товариства Писемності»,

«Київського Товариства Сприяння початковій освіті», «Товариства Нестора-літописця», «Херсонської громадської бібліотеки» для «недостатніх» студентів тощо). Іноді учений читав лекції і у навчальних закладах, наприклад, про Наполеона I в одеському юнкерському училищі для його вихованців. Лекцію на цю ж тему, в подальшому, він прочитав офіцерам на одеських військових зборах [13, с. 10].

Виступаючи з публічними лекціями, Г. Афанасьєв реалізувався як суспільний діяч, робота якого мала велике значення. Його виступи були проникнуті одним глибоким переконанням, що свідомо сприйняті суспільством ідеї є неподоланною силою, але тільки тоді, коли люди, що ці ідеї сповідують, володіють тією стійкою солідарністю, що здатна до тривалої напруги, яка не падає перед перешкодами, виявляється не чергуванням героїчних ексцесів і глибокої апатії, а спокійною мужністю, стійкою витримкою і культурними формами.

Ще в молоді роки Г. Афанасьєв в брав участь в утворенні «студентського банку», простіше кажучи каси взаємодопомоги. Він мав довіру товаришів і став одним із завідувачів цієї каси. Вже тоді на його чесність і організаційні здібності звернув увагу інший студент того ж факультету – С. Вітте. У 1895 р., будучи міністром фінансів, С. Вітте запросив Г. Афанасьєва очолити київську контору Державного банку. Погодившись на посаду, Г. Афанасьєв взяв на себе величезну відповідальність і значний обсяг роботи. Однак йому вдалося досить успішно застосовувати свої теоретичні знання на практиці, вирішуючи ключові економічні питання київського генерал-губернаторства [16]. До речі, один із найгарніших старовинних будинків – Нацбанку України – був споруджений у Києві завдяки зусиллям його другого директора Георгія Омеляновича Афанасьєва.

Філія Держбанку в Києві відкрилася ще 1830 р., але спочатку розміщувалася у непридатних для такої установи приміщеннях. І тільки 1847 р., після ряду звернень його керівництва, за розпорядженням Миколи I, конторі відвели двоповерховий будинок на вулиці Інститутській (він і тепер стоїть поряд із Нацбанком України, але вигляд його дуже змінився). Ставши управляючим, Афанасьєв у цьому ж службовому будинку одержав житло. Будинок тоді був одним із найбільших, гарним (хоча зовні не справляв особливого враження), із вишуканими інтер'єрами, розкішним залом для прийомів та балів-маскарадів. І це заважало роботі банку, оскільки зал постійно «окупували» аристократи [2].

Георгій Омелянович розпочав активно клопотатися про нове приміщення для банку, бо не тільки «розвеселе» життя в його залі заважало працювати, а й «розгулялися» зсуви на прилеглий території. Міська влада грошей не давала, Петербург теж. Проте новий міністр фінансів Сергій Вітте дозволив спорудження нового будинку поряд. 13 лютого 1902 р. закладено перший камінь у фундамент майбутнього банку за проектом архітектора Вербицького й інженера Кобелева. Його фасад та інтер'єри прикрасили орнаменти і скульптури Е. Саля. 13 серпня 1905 р. будинок прийняв працівників банку. Так завдяки зусиллям доктора Г. Афанасьєва і царського міністра С. Вітте Київ прикрасила чудова споруда, яка, не постраждала в роки потрясінь, воєн, розрухи. Надбудова споруди для розширення банку була витримана в дусі задумів його архітектора [2].

Працюючи директором банку, Г. Афанасьєв також очолив товариство взаємного кредиту, відкрив у Києві комерційне училище, займався благодійною діяльністю, зокрема в галузі охорони здоров'я, про що свідчать документи Музею медицини в Києві. Разом з істориком М. Молчановським, Георгій Омелянович відкрив гімназію з новітніми досягненнями в галузі навчання. Але працювати все ще доводилося у складних умовах. Ту ж таки гімназію, наприклад, переслідував київський попечитель навчального округу, втручаючись у систему викладання, звільняючи вчителів. «Багато що зводиться нанівець із того, що навіть у дев'яності роки визнавалося необхідним. Так, нашому братові історик круто буває від усвідомлення, що нам уже не дожити до початку руху нашого життя шляхом прогресу. Навряд чи. Але це усвідомлення не заважає мені з колишнім завзяттям працювати, оскільки я можу, на користь загальну і почасти й на користь просвітництва», – зазначав Г. Афанасьєв. Попри величезну зайнятість, він примудрявся займатися науковими дослідженнями. 1907 р. вийшла його книжка з історії Ірландії, а 1908 р. – «Історичні й економічні статті» у кількох томах [17; 2].

Місцева влада на стільки цінувала ділові якості Г. Афанасьєва, що йому вибачали певну свободу у суспільних поглядах. Багатьох шокували виступи ученого, зокрема про причини революції у Франції. Але С. Вітте завжди підтримував свого висуванця. Пізніше він згадував: «Я звернувся з листом до генерал-губернатора Драгомірова. Драгоміров мені відповів, що він чудово знає Афанасьєва, що на його лекціях завжди бував і буває, і що ця людини у вищій мірі гідна. На лекціях він завжди висловлює вкрай помірковані погляди, не може ж він приховати, що була Французька революція!...» [18, с. 55–56].

І все ж, виконуючий обов'язки київського губернатора, генерал П. Курлов, наприкінці 1906 – початку 1907 рр. звинуватив Г. Афанасьєва у зловживаннях на користь ліберальної партії конституційних демократів, якій київський банкір справді симпатизував. У той період проходили вибори до II Державної Думи і П. Курлов у мемуарах згадував: «Управляючий конторою державного

банку Г. Афанасьєв всіма силами, а головне, кредитом в державному банку, підтримував кадетську партію. Така діяльність державного службовця на посаді видного чиновника на мій погляд була нетерпимою» [16].

Високопрофесійна фінансова діяльність і глибока особиста порядність Георгія Омеляновича слугували його зближенню з такими відомим державним діячем царської Росії, як В. Коковцов, що обіймав високі посади, зокрема міністра фінансів і голови Ради Міністрів. Примітно, що коли В. Коковцов супроводжував Миколу II до Києва на відкриття пам'ятника його дідові Олександрю II, то зупинився майбутній глава імперського уряду саме в казенній квартирі Г. Афанасьєва у приміщенні контори Державного банку на вулиці Інститутській (тепер це будівля Національного банку України). Саме під час цієї поїздки, коли главу уряду П. Столипіна смертельно поранено, цар призначив В. Коковцова новим головою Ради Міністрів. Г. Афанасьєв був одним із перших, хто привітав його з цим високим призначенням. Згодом, В. Коковцов назвав у виданих у вигнанні доволі стриманих за тоном спогадах свого київського друга «незаплямованою людиною, видатною за своєю науковою підготовкою й репутацією» [19, с. 39, 368; 4, с. 202–203].

Георгій Омелянович із сім'єю були бажаними гостями багатьох відомих киян – батька і сина Житецьких, професора Київського університету ім. Святого Володимира історика І. Лучицького та його дружини, видатної перекладачки Марії Вікторівни Лучицької, у будинку яких бували письменники М. Старицький й В. Станюкович, композитор М. Лисенко та інші діячі культури.

Георгій Омелянович і його дружина були затятими альпіністами. Одного разу у Швейцарії, перейшовши мостом на перевал Сент-Готтард, пройшовши 22 км, 63-річний Г. Афанасьєв відпочив півгодини і продовжив свій шлях. Доля завдала подружжю страшного удару. Від черевного тифу померла їх дочка, поетеса Ольга. Під час сходження у горах загинув старший син Володимир. Усе це підірвало здоров'я Г. Афанасьєва. Молодший син Ігор залишався єдиною втіхою батьків [2].

У 1917 р. Г. Афанасьєв за сумісництвом став директором товариства взаємного кредиту, що значно посилило його вплив у фінансовій сфері. Відомо, що перед Лютневою революцією він, через очолювані ним установи, надавав фінансову підтримку діяльності кадетів, а перед гетьманським переворотом брав участь у фінансуванні «Української народної громади», яка привела до влади гетьмана П. Скоропадського.

У 1917 р. розпочалася кампанія виборів до нового представницького органу країни – Установчих зборів, кандидати «сільськогосподарської та промислової групи» Київського регіону поставили в своєму списку під № 1 Г. Афанасьєва. Під № 2 у тому ж списку був генерал П. Скоропадський. Коли останній став гетьманом Української Держави, він не забув Георгія Омеляновича. Пізніше гетьман згадував про Г. Афанасьєва: «Найпопулярніша людина Києва, ерудит, однак він мав один величезний недолік – він був дуже старий» [20, с. 372, 376]. Незважаючи на справді поважний вік (минав сьомий десяток), Г. Афанасьєва призначили головою Державного контролю, а в листопаді 1918 р. йому довірили Міністерство закордонних справ. Для посади дипломата, в умовах тодішньої європейської ситуації, Георгій Омелянович був занадто педантичним та довірливим. Прес-службою в його міністерстві завідувала 22-річна Н. Суворцева – майбутня українська письменниця. Вона бачила, що її шеф заклопотаний міжнародними інтригами і часом відволікала його розмовами на історичні теми, які він охоче підтримував. Тим часом у його приймальні «парилися» іноземні дипломати нетерпляче чекаючи аудієнції [16].

Отже, з травня 1918 р. Г. Афанасьєв входить до складу гетьманського уряду як державний контролер. Звичайно цілком відкидати політичний характер цього призначення не можна, та все ж визначальними були особисті професійні якості відомого фінансиста. На посаду міністра закордонних справ Г. Афанасьєва призначили 14 листопада 1918 р. – у той самий день, коли гетьман проголосив курс на федеративне об'єднання з майбутньою децентралізованою Російською державою. Г. Афанасьєв був відомий своїми про антантівськими симпатіями. У спогадах П. Скоропадський писав: «Я пам'ятаю наступну сцену: я бачив, що діло йде погано та відчував, що Entente-а навіть у постаті Енно (французького консула в Україні) не прийде до нас у Київ. Я викликав до себе товариша міністра закордонних справ та вказав йому на стан справ, говорячи йому, що Entente-а не прийде тому-то й тому-то, але Афанасьєв на реальну обстановку мало звертав уваги й дуже рішуче переконував, посилаючись на аргументи, на які справжній реальний політик не повинен був посилатися, що я помиляюсь, так кожний й залишався при своїй думці. В нього була якась сліпа віра у те, що Entente-а повинна нас усіх врятувати й врятувати Україну від розвалу..» [4, с. 204–207].

Загалом, дипломатична діяльність Г. Афанасьєва принесла, хай і обмежені, але реальні результати. За його дорученням усі посольства Української Держави намагалися вийти на дипломатів держав Антанти для укладання військово-політичного союзу та отримання негайної військової допомоги.

Наприкінці листопада 1918 р. країни Згоди прийняли рішення про заміну на території України військ Німеччини, які виводилися, своїм експедиційним корпусом. Це сталося завдяки

переконуванню антантівських дипломатів представниками гетьманського Міністерства закордонних справ, згідно з інструкцією міністра, в тому, що анархія в Україні загрожуватиме стабілізації всієї Європи, й тоді неминучим буде захоплення в Україні (плацдарм «походу на Європу») влади більшовиків [4, с. 209]. Однак, зрештою країни Згоди не реалізували можливий союз з Україною, недооцінивши можливість створення на Україні плацдарму більшовицького «походу на Європу», хоча міністерство Г. Афанасьєва постійно робило рішучі кроки на зустріч.

Г. Афанасьєв також обстоював лінію налагодження взаємин з Добровольчою армією. Однак йому довелося працювати у складних умовах, враховуючи настрої, що панували у значної частини добровольчого командування. Зокрема, коли в київських газетах з'явився текст наказу за підписом генерала А. Денікіна про підпорядкування йому всіх офіцерських добровольчих підрозділів на території Української Держави, то Г. Афанасьєв негайно відреагував на цей факт порушення державного суверенітету. В листі на ім'я командувача Добровольчої армії він зазначив: «У місцевих газетах з'явився витяг із Вашого наказу, що наказує всім офіцерам колишньої Російської імперії підпорядкуватися Вам. Мабуть, газети не зовсім точно передають Вашу думку, оскільки підпорядкування Вашій владі офіцерів, які служать на Україні, викликало б плутанину та розвал дисципліни в українській армії, очолюваній гетьманом. Це небезпечно, особливо у такий момент, коли українські сили у єднанні з Доном і паралельно з Добровольчою Армією йдуть на боротьбу з більшовиками й на відновлення єдності Росії. Просимо роз'яснити дійсний смисл вашого наказу із збереженням авторитету влади гетьману».

Тоді генерал А. Денікін шукав не ворогів, а союзників і після звернення Г. Афанасьєва спростував своє авторство надрукованого наказу. З Катеринославу він надіслав таку телеграму: «Наказ, який з'явився в редакції київських газет я не віддавав. Генералу Ломновському – представникові ДА в Києві, – наказано об'єднати управління всіма російськими добровольчими загонами, при цьому йому наказано всіма засобами погоджувати свої дії в інтересах краю, спрямовуючи всі сили до боротьби з більшовиками і не втручаючись у внутрішні справи краю» [4, с. 212].

Г. Афанасьєв до самого кінця намагався відстоювати інтереси Української Держави у переговорах з Антантою та представниками «білого» руху. Однак, владі Гетьманату все ж не вдалося утриматися. Останнім державним актом, у складанні якого взяв участь міністр закордонних справ Г. Афанасьєв, стала ухвала Ради Міністрів Української Держави від 14 грудня 1918 р., де зазначено: «Обговоривши вимогу Директорії, Рада Міністрів ухвалила скласти із себе повноваження і передати владу Директорії» [4, с. 218].

Після падіння гетьманського режиму, Георгій Афанасьєв вирішив емігрувати. Тоді йому було вже 70 років. До сьогодні нам невідомі точні мотиви його рішення. Можливо він лише хотів перечекати доки стабілізується політична ситуація в країні і повернутися на Батьківщину, або ж справді захотів спокійно прожити останні роки. Так чи інакше, він виїздить до Сербії. Там він повернувся до своєї улюбленої справи. Його обрали професором у Белградському університеті, де він працював до смерті у 1925 р. Про останні роки життя Г. Афанасьєва та долю його родини майже нічого не відомо. Пролити світло може хіба, що проведення досліджень у самому Белграді. Відомо, що працівники історичного факультету Белградського університету, декілька років тому, розпочали проект із вивчення життя та діяльності закордонних фахівців, які жили в Белграді і викладали в їх університеті. Серед них значиться й ім'я нашого співвітчизника Г. Афанасьєва [2].

Таким чином, життя та діяльність Г. Афанасьєва до сьогодні залишаються маловивченими. Отже, перед вітчизняними ученими стоїть завдання проведення комплексного дослідження і написання фундаментальної праці присвяченої видному діячу. Серед актуальних напрямків подальших розвідок слід виділити: доповнення біографії Г. Афанасьєва новими фактами; визначення кола зв'язків діяча, з ким жив, працював, товаришував тощо; пошук та опрацювання архівних джерел, зокрема особового фонду, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [21, с. 25–26]; складання бібліографії праць ученого; історіографічний аналіз наукового спадку історика; дослідження епістолярної спадщини; діяльність Г. Афанасьєва як публіциста тощо.

Отже, Г. Афанасьєв був помітною фігурою свого часу. Він реалізувався як талановитий історик, цікавий викладач, професійний фінансист, публіцист і дипломат. Його доля була настільки цікавою, наскільки складними була часи в які йому довелося жити. Життя та творчість Г. Афанасьєва є частиною вітчизняної історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що заслуговує всебічного вивчення й оцінки.

Список використаних джерел

1. Гончарук Т. Одесити – міністри урядів Української держави гетьмана П.Скоропадського: матеріали до історичних портретів Сергія Гутника та Георгія Афанасьєва / Т. Гончарук, І. Дружкова

// Чорноморська минушина: Зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 6. – С. 53–65. 2. Новікова О. Забутий міністр Павла Скоропадського / О. Новікова // Дзеркало тижня. [Електронний ресурс]. Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zabytyy_ministr_pavla_skoropadskogo.html. 3. Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса: Друкарський дім, 2009. – 480 с. 4. Табачник Д. В. Історія становлення і розвитку дипломатії України / Д. Табачник. – К., 2009. – 896 с. 5. Афанасьєв Юрій Енциклопедія українознавства Ч. I / [Головний редактор В. Кубійович]. – Париж-Нью Йорк, 1955. – С. 77. 6. Маркітан Л. П. Афанасьєв Георгій (Юрій) Омелянович / Л. П. Маркітан // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 152. 7. Матвієнко В. М. Афанасьєв Георгій Омелянович Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / [Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін]. – К.: Знання України, 2004. – Т. 1. – С. 78. 8. Мошенский С. З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи / С. З. Мошенский. – Лондон, 2014. – 502 с. 9. Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи / С. З. Мошенский. – Москва: Экономика, 2014. – 560 с. 10. История Ирландии / [Отв. ред. Л. И. Гольман]. – Москва: Мысль, 1980. – 390 с. 11. Хусейн Х. Основні риси просвітницької філософії історії А. Р. Тюрго / Х. Хусейн // Грані. – 2014. – № 4. – С. 71–76. 12. Фор Э. Опала Тюрго / Э. Фор. – М.: Прогресс, 1979. – 564 с. 13. Афанасьєв Г. Е. Исторические и экономические статьи / Г. Е. Афанасьєв. – Т. 1. – К., 1908. – 465 с. 14. Афанасьєв Г. Е. Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение / Г. Е. Афанасьєв. – Одесса, 1884. – 279 с. 15. Афанасьєв Г. Е. Условия хлебной торговли во Франции в XVII веке / Г. Е. Афанасьєв. – Одесса, 1892. – 518 с. 16. Кальницкий М. Банкир-бессеребренник / М. Кальницкий. [Електронний ресурс]. Киев интересный. – Режим доступу: <http://www.interesniy.kiev.ua/articles/bankir-bessrebrennik/> 17. Афанасьєв Г. История Ирландии / Г. Афанасьєв. – СПб., 1907. – 312 с. 18. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте. – Т. III. – Л., 1924. – 395 с. 19. Коковцов В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919 / [Сост. С. С. Волк]. – М., 1991. – 590 с. 20. Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) – К.: Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с. 21. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник / [Ред. колегія: О. С. Онищенко (відп. редактор), Г. В. Боряк, С. Г. Даневич (відп. секретар), Л. А. Дубровіна (заст. відпов. редактора), Н. М. Зубкова, Т. І. Ківшар, С. Г. Кулешов, В. Ю. Омельчук, Ю. А. Пінчук, П. Т. Тронько; Національна академія наук України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису]. – К., 2002. – 768 с.

Юрий Капарулин

ГЕОРГИЙ АФАНАСЬЕВ (1848–1925): ОЧЕРКИ БИОГРАФИИ И НАУЧНОГО ТВОРЧЕСТВА

Статья посвящена изучению жизни и деятельности историка, преподавателя, публициста, финансиста и дипломата Георгия Емельяновича Афанасьева. Определено, что несмотря на активную научную и общественную деятельность, Г. Афанасьев все еще не получил достойной оценки своей работы. Намечены основные направления дальнейших исследований его жизни и деятельности, в частности дополнение биографии, установление круга личных и профессиональных связей, составление библиографии работ ученого и проведение их историографического анализа, исследование эпистолярного наследия, изучение публицистической деятельности и прочее.

Ключевые слова: Георгий Афанасьев, научная работа, государственная служба, Одесса, Киев.

Yuriy Kaparulin

HEORHII AFANASIEV (1848–1925): ESSAYS OF BIOGRAPHY AND SCIENTIFIC CREATION

The article is devoted life and activity historian, teacher, journalist, diplomat and financier Heorhii Omelianovych Afanasiev. Despite active scientific and social activities G. Afanasiev did not get properevaluation of his work. Main directions off urther studies his life and work were defined, in particular the complement of the scientist's biography, the definition of his personal and professional relationships, the compiling a bibliography of scientist's works and its historiographical analysis, the study of journalistic activities, research epistolary heritage etc.

Key words: Heorhii Afanasiev, scientific activity, government service, Odessa, Kyiv.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АНАТОЛЯ ВАХНЯНИНА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджуються парламентська діяльність видатного українського громадсько-політичного діяча, ученого, композитора Анатолія Климовича Вахнянина (1841–1908 рр.). Проаналізовано його роботу у Віденському парламенті та Галицькому сеймі щодо покращення життя українців Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Анатоль Вахнянин, парламентська діяльність, суспільно-християнський рух, Східна Галичина, парламент.

Утвердження незалежності України, становлення громадянського суспільства, формування його ідеології відбувається в умовах бурхливого зростання інтересу до історичного минулого нашого народу. При цьому пріоритетного значення набуває звернення до ролі особового аспекту в історії, оскільки саме людський вимір є тим критерієм, який визначає духовність, потяг до історичної правди. Історія кожної країни, кожного напрямку діяльності є персоніфікованою, бо об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід. У цьому контексті особливої актуальності набувають дослідження життя та багатогранної діяльності однієї з визначних особистостей кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Анатолія Вахнянина як парламентаря.

Метою цієї публікації є з'ясування ролі парламентської діяльності А. Вахнянина у суспільно-політичному житті Східної Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні парламентської діяльності українців у Віденському парламенті та Галицькому сеймі, поза межами наукових досліджень залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем, в тому числі й визначенні ролі окремих особистостей у цьому процесі.

Науковий доробок дослідників із задекларованої проблематики обмежується публікаціями Т. Антошевського [1], О. Аркуші [2], Т. Батенка [3], В. Качкана [4], А. Кліша [5–6] та інших дослідників.

Зазначені автори в основному звертають увагу на аналіз діяльності українців у Віденському парламенті та Галицькому сеймі, узагальнено аналізують суспільно-християнську течію, до якої належав А. Вахнянин. Однак окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії проблеми дає змогу зробити висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано роль парламентської діяльності А. Вахнянина у суспільно-політичному житті Галичини наприкінці ХІХ ст.

Основою джерельної бази слугують матеріали періодики, зокрема часопису «Руслан» та архівні фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Упродовж 1894–1900 рр. А. Вахнянин був депутатом Віденського парламенту. Увесь цей час він був одним із лідерів суспільно-християнської течії під керівництвом А. Барвінського.

Кінець ХІХ ст. позначився надзвичайною активністю українських депутатів суспільно-християнського скерування. О. Барвінський, А. Вахнянин та інші депутати подали значну кількість різних інтерпеляцій, звернень, запитів до різних установ, у яких піднімалися болючі питання українства. Характерно, що вони стосувалися як соціально-економічних, так і політичних та національних проблем краю. Чимало з цих звернень мали позитивний результат.

Упродовж депутатства у Віденському парламенті та Галицькому сеймі А. Вахнянин підіймав низку важливих питань щодо покращення життя українців Галичини. Їх можна умовно поділити на економічні, культурно-освітні та суспільно-політичні.

Важливим блоком економічних проблем було вирішення питань, пов'язаних із лихварством і економічним становищем селян.

Українські депутати з суспільно-християнського табору регулярно підносили на різних представницьких рівнях питання лихварства у Східній Галичині. 18 січня 1897 р. А. Вахнянин у парламенті назвав лихварство причиною масової еміграції з краю. Щоб запобігти цій проблемі приймалися закони, проте вони не були ефективними. Зокрема, законом від 1877 р. лихварство заборонялося, проте фактично існувало й надалі, часто – відкрито [7, с. 1]. Наприкінці ХІХ ст. Галичина поділялася на округи між найбільшими лихварськими родами [7, с. 2]. Окрім лихви грошима популярною також була лихва зерном, худобою, роботою. О. Барвінський називав лихварство однією з основних причин економічного занепаду Галичини. У 1898 р. А. Вахнянин вніс

пропозицію у Галицький сейм виділити з крайового фонду 200 тис. корон на організацію «райфайзенек» у Галичині [8, с. 2].

А. Вахнянин вбачав захист для східногалицьких селян від лихварства у заснуванні спілок В. Райфайзена. Він неодноразово наводив у Галицькому сеймі приклади успішної боротьби спілок з лихварством у Німеччині та Західній Австрії, де вони, до того ж, робили селянські громади більш згуртованішими й стійкішими. Він звертався до української інтелігенції з проханням допомогти селянам. Без підтримки сільської інтелігенції, на його думку, ідея заснування цих спілок не мала б розвитку. А. Вахнянин наголошував на тому, що спілки В. Райфайзена були в стані морально оздоровити сільські громади [9, с. 3].

28 грудня 1897 р. А. Вахнянин під час виступу у сеймі закликав за допомогою спілок системи В. Райфайзена створити для селян доступні умови дешевого кредиту, а 29 грудня він запропонував прийняти рішення щодо заснування позичкових кас. Ця справа, на його думку, не могла зволікатися, позаяк значно зросла заборгованість селян, що гальмувало їх господарський розвиток [10, с. 1].

А. Вахнянин розгорнув широку пропаганду спілок В. Райфайзена, які, за його переконанням, могли значно покращити матеріальний і культурний стан українського селянства у Східній Галичині. Ідею підтримала греко-католицька ієрархія, і там, де дієвий клір мав значний вплив на своїх селян, виникали спілки В. Райфайзена. Для таких громад «Руслан» регулярно друкував статті з роз'ясненнями, як уникати проблем з реєстрацією, отримувати кредити, раціонально вести господарство тощо.

У березні 1899 р. А. Вахнянин знову обґрунтував необхідність урядової підтримки «райфайзенек», як засобу боротьби з лихварством та соціалістичною пропагандою. У часописі «Руслан» опубліковано низку статей, де роз'яснювалися засади, принципи організації та їх значення для селянського господарства. На прикладі західноєвропейського досвіду зазначалися позитивні впливи кас на сільські громади [11–12].

У парламенті А. Вахнянин відстоював необхідність проведення промислової та торгівельної реформи в Галичині, щоб перетворити її з аграрного придатку імперії на розвинутий регіон. Він піднімав питання щодо покращення матеріального забезпечення учителів, особливо сільських [13, с. 1; 14, с. 2].

Християнські суспільники намагалися покращити економічний стан греко-католицького кліру. А. Вахнянин неодноразово у парламенті та сеймі піднімав питання збільшення плати священикам, зрівняння українського кліру з латинським щодо наданням йому пільг, які мали австрійські чиновники [15, с. 2].

Ще однією проблемою українських селян Галичини були непомірні податки, що не дозволяли розвиватися сільськогосподарському виробництву. А. Вахнянин розробив проект нової податкової системи щодо селянського господарства, проте він не був прийнятий. Окрім того вдалося досягти зниження деяких видів податків на землю, спадщину тощо. За ініціативи українських депутатів, у парламенті прийнято низку податкових знижок для селян у випадках руйнації господарств внаслідок різноманітних стихійних лих. А. Вахнянин вимагав включення Східної Галичини до числа країв, у яких мало б проводитися загальнодержавне будівництво судохідних каналів з регуляцією річок й меліорацією земельних угідь [16, с. 1–2], а також наполягав на розширенні сітки залізничних шляхів й шосейних доріг, що було в інтересах держави.

Блок культурно-освітніх проблем представлено питанням стану української освіти. Національна освіта стала важливою складовою програми діяльності суспільно-християнської течії.

16 січня 1898 р. Руський сеймовий клуб підтримав проект А. Вахнянина щодо врегулювання мовних взаємин в Галичині. Він передбачав усі аспекти використання української мови в судах та адміністрації [17, с. 2]. Слід зазначити, що до А. Вахнянина ніхто з українських депутатів аналогічного законопроекту не виносив на розгляд сейму. Характерною рисою цього законопроекту стало дотримання національної рівності та справедливості [18]. Це стало ще одним прикладом відстоювання А. Вахнянином національних прав галицьких українців. Для розгляду проекту створено адміністративну комісію, яка 20 січня 1898 р. прозвітувала, зазначивши доцільним вирішувати українсько-польські мовні взаємини у сеймі, без залучення Державної Ради. Комісія вважала за доцільне користуватися законами, прийнятими у 1867 і 1869 рр. і визнала обидві мови урядовими. Окрім того, вона не бачила причин особливого ставлення до мовного питання, оскільки українська і польська мови схожі настільки, що першу не потрібно вивчати спеціально [19, арк. 8–10].

А. Вахнянин, виступаючи 27 жовтня 1899 р. у парламенті під час дискусії над урядовою програмою, наголошував на важливості вирішення національного питання. Він підкреслював недопустимість одностороннього вирішення мовного питання для одних народів імперії за рахунок інших й пропонував надати усім народам рівні права та можливості. Відтермінування вирішення цієї

проблеми загрожувало глибокою кризою для країни. Уряд М. Кларі, на думку А. Вахнянина, не був у змозі її вирішити. Він запропонував ідею перетворення Австро-Угорщини на національну федерацію під проводом династій Габсбургів [20, с. 1].

У виступах в Державній Раді та Галицькому сеймі А. Вахнянин неодноразово підкреслював важливість для Австро-Угорщини надання українцям прав і створення умов для навчання рідною мовою. Зокрема, у виступі в Галицькому сеймі він наголошував на утопічності ідеї викладання в школі двома мовами, що було негативним щодо освітніх прагнень як з педагогічного аспекту і не вирішувало національного питання українців у Східній Галичині [21, с. 3].

У 1896 р. А. Вахнянин відстоював відкриття української гімназії у Станиславові у сеймі, проте крайова шкільна комісія припустила, що українці не забезпечать необхідної кількості учнів та учителів. Місцеві українці спочатку пропонували відкрити при існуючій гімназії паралельні українські класи [22, с. 2].

5 лютого того ж року сейм підтримав рішення комісії та запропонував уряду з нового навчального року відкрити український клас при польській гімназії та вирішити питання щодо окремого приміщення. Це рішення позитивно сприйняв тогочасний політикум, за винятком польських депутатів, зокрема Е. Торосевича. Він виступив на захист рішення Тернопільської повітової ради проти відкриття української гімназії у місті, аргументуючи нерозвиненістю та меншовартістю української культури у порівнянні з польською. Натомість А. Вахнянин 5 лютого 1898 р. у виступі в Галицькому сеймі, піддав критиці шовіністичні погляди Е. Торосевича, наголосив на значенні державної підтримки української освіти, зазначивши, що неосвічений народ може піддатися москвофільській агітації. Він висловив надію, що Галицький сейм зуміє оцінити потребу українців у рідній освіті. Зокрема, А. Вахнянин зазначив, що: «А школа повинна бути, як звісно, продовженням сего, що подає дитині рідна хата. І для того, сли діти образують ся в школі в тім дусі, яким переняли ся в рідній хаті, то з сего не вийде ніяка небезпечність для суспільности. Держави упадають наколи стоять в суперечности з інтересами своїх народів. А я не всилі ворожити добра і нашому краєви, наколи він станув би в суперечности з інтересами одного чи другого народу. (...) Побіч ідеї народности проявляє ся всюди стремління до образованости. Однакож сеї образованости не присвоїть собі жаден нарід в иньший спосіб, як лише через національне вихованє» [6, с. 77–78].

Ще одним проявом підтримки А. Вахнянином українських інституцій став виступ на захист товариства «Просвіта», яке звинувачувалося поляками у друці провокаційних матеріалів, зокрема праці «Про панщину». Поляки звинувачували товариство у підбурюванні народу. Натомість А. Вахнянин зазначав, що ця робота є історичною розповіддю про період панщини, висвітлює свавілля панів щодо селян. Також він заявляв, що книга написана у дусі вірнопідданості цісарю, хоча описує темні сторони минулого та є повчальною для майбутніх [23, с. 1–2].

Слід зазначити, що парламентська діяльність А. Вахнянина, як і усієї суспільно-християнської течії, викликала неоднозначну реакцію у галицькому політикумі. У цілому опозиційні українські сили негативно оцінювали їх роботу. Причому для політичної боротьби вони використовували різноманітні, подекуди нечесні методи. Зокрема, у лютому 1899 р. «Monitor», «Галичанин», а згодом і «Діло» опублікували сенсаційну звістку щодо аморальної поведінки А. Вахнянина. На його захист стали усі українські парламентарі, А. Вахнянин подав у суд на редакторів «Monitora» і «Галичанина» за образу честі та гідності. Справа набрала значного розголосу. Опозиційні часописи інформували, що суд гальмував справу. Врешті суд прийняв рішення на користь А. Вахнянина, а редакторів «Monitora» і «Галичанина» зобов'язав опублікувати спростування [24, с. 2].

Зазначена справа та тиск з боку радикально налаштованих політичних сил змусили А. Вахнянина відмовитися від участі у виборах 1901 р. На його вибір вплинула низка причин. Перша – це стан здоров'я. Інша – несприйняття східногалицьким селянством поміркованих ідей суспільно-християнської течії. Зокрема, це можемо прослідкувати у словах селянина Івана Драгана, адресованих А. Вахнянину, під час його депутатського звіту: «Просим вас просто: не кандидуйте більше, бо я заявляю тут іменем селян нашого повіту, що хоч би нам прийшлося гинути від штиків, ми станемо проти вашого вибору» [3, с. 122–123].

Таким чином, будучи депутатом Віденського парламенту та Галицького сейму, А. Вахнянин намагався реалізувати низку проектів для покращення становища галицьких українців. На жаль, переважна більшість з них не була реалізована через низку причин. Насамперед, це зумовлювалося різкою критикою з боку політичних опонентів – москвофілів, народовців та радикалів. Окрім того, українське представництво у законодавчих органах було незначним та слабким, щоб вирішувати важливі питання суспільно-політичного, економічного та культурно-освітнього життя українців. Попри те, зроблено А. Вахнянином та його однодумцями доволі багато. За час його депутатської каденції відкриті українські школи при семінаріях у Станиславові, Тернополі, Львові, українські класи в Коломиї та Перемишлі, кафедру історії Східної Європи у Львівському університеті, видано розпорядження про навчання поляків української мови в гімназіях.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Т. Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с. 2. Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 68–91. 3. Батенко Т. Анатоль Вахнянин (1841–1908). Біля джерел національного відродження / Т. Батенко. – Львів: Кальварія, Каменярь, 1998. – 140 с. 4. Качкан В. А. Анатоль Вахнянин і його роль у розвитку культури Західної України / В.А.Качкан // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 1–2. – С. 15–24. 5. Кліш А. Економічні та освітні аспекти діяльності християнсько-консервативного руху в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. Б. Кліш // Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». – 2011. – Випуск 4. – С. 88–98. 6. Кліш А. Вплив представників суспільно-християнської течії на відкриття української гімназії в Тернополі // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. 1. – С. 77–78. 7. Бесіда пос. Нат. Вахнянина в справі лихви в Галичині. Виголошена в раді державній д. 18 січня 1897 // Руслан. – 26 січня 1897. – С. 1–2. 8. Річ пос. Вахнянина над пропозицією банкової комісії, виголошена в соймі краєвм дня 18. Лютого // Руслан. – 23 лютого 1898. – С. 2. 9. Річ пос. Вахнянина виголошена в Соймі 16. Марця в справі кредиту для селян // Руслан. – 19 березня 1899. – С. 3. 10. Буде реальна робота! // Руслан. – 31 грудня 1897. – С. 1. 11. О сільських касах системи Райфайзена // Руслан. – 23 марця 1899. – С. 2. 12. Засади і організація сільських кас шадничих і позичок системи Райфайзена // Руслан. – 25, 26, 31 марця 1899. 13. Річ пос. Вахнянина в урядовій комісії, держана 24-го жовтня // Руслан. – 2 листопада 1898. – С. 1–2. 14. Річ посла Вахнянина // Руслан. – 31 грудня 1898. – С. 2. 15. Бесіда пос. Нат. Вахнянина в справі конгруї, виголошена в раді державній, д. 21. Січня с.р. // Руслан. – 29 грудня 1898. – С. 1–2. 16. Річ пос. Вахнянина при дебаті в соймі над мелірацією ґрунтів // Руслан. – 13 травня 1900. – С. 1–2. 17. З Сойму // Руслан. – 21 січня 1898. – С. 2. 18. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ України), ф. 818, оп. 1, спр. 18, 156 арк. 19. ЦДІАЛ України, ф. 818, оп. 1, спр. 13, арк. 8–10. 20. Річ посла Вахнянина, виголошена в державній Раді, дня 27. жовтня, при розправі над заявою правительства // Руслан. – 1 листопада 1899. – С. 1. 21. Річ пос. Вахнянина виголошена в Галицькій Соймі з нагоди справоздання про середні школи // Руслан. – 11 липня 1901. – С. 3. 22. Руска гімназія в Станиславові // Руслан. – 3 травня 1900. – С. 2. 23. Річ посла Вахнянина в обороні тов. «Просьвіта» // Руслан. – 31 марця 1899. – С. 1–2. 24. «Ділови» і його другам // Руслан. – 1 червня 1899. – С. 2.

Андрей Клиш

**ПАРЛАМЕНТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
АНАТОЛИЯ ВАХНЯНИНА (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)**

В статье исследуются парламентская деятельность выдающегося украинского общественно-политического деятеля, ученого, композитора Анатолия Климовича Вахнянина (1841–1908 гг.). Проанализировано его работу в Венском парламенте и Галицком сейме по улучшению жизни украинцев Галичины в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: Анатоль Вахнянин, парламентская деятельность, общественно-христианское движение, Восточная Галичина, парламент.

Andriy Klish

**PARLIAMENTARY ACTIVITIES ANATOL VAKHNIANYN
(LATE XIX - EARLY XX CENTURIES)**

The article deals with the parliamentary activity of the outstanding Ukrainian public and political figure, scientist, composer Anatol Vakhnianyn (1841–1908). Analyzed his work at the Vienna parliament and Galician Diet to improve the lives Ukrainian Galicia late XIX – early XX centuries.

Key words: Anatol Vakhnyanyn, parliamentary activities, socio-christian movement, Eastern Galicia, parliament.

УДК 94 (477)

Мар'яна Полич

МІСЦЕ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО У ПОЛІТИЧНОМУ І ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ЖИТТІ ЗУНР І УНР

У статті, показано громадсько-політичну діяльність відомого політика, юриста, дипломата Лонгина Цегельського на тлі суспільних процесів у Західній Україні, Наддніпрянщині. Охарактеризовано його місце у національному русі галичан на початку ХХ ст., висвітлено державотворчу діяльність в Українській Національній Раді та уряді ЗУНР, а також у складі уряду Директорії УНР.

Ключові слова: Лонгин Цегельський, ЗУНР, УНР, Акт Злуки, українська державність,

Історія кожної країни, кожної сфери її життя – економіки, політики, дипломатії, культури, науки і тощо – є персоніфікованою, оскільки визначальним чинником суспільно-політичного розвитку є вплив на нього дій і вчинків конкретної особистості. Саме тому актуальним завданням сучасної історичної науки стало вивчення життя й діяльності визначних українських громадсько-політичних діячів, імена яких в часи засилля однопартійної тоталітарної системи були викреслені з української історії. Однією із таких постатей, яка має бути повернена із забуття, є Лонгин Михайлович Цегельський (1875–1950 рр.).

Зважаючи на те, що до розвалу СРСР і проголошення незалежності України ім'я Л. Цегельського було відоме лише вузькому колу фахових істориків, а документи, що стосуються його діяльності, зберігалися у спеціальних фондах архівів і бібліотек, до цього часу не здійснено комплексного дослідження його громадсько-політичної, публіцистичної та наукової діяльності. Недостатнє вивчення означеної проблеми, а також її актуальність вимагають подальшого наукового дослідження, яке дозволить виявити чинники, які сприяли формуванню особистості Л. Цегельського, з'ясувати роль і місце громадсько-політичного діяча у подіях національно-визвольних змагань 1917–1923 рр., проаналізувати його вплив на формування української національної преси, дослідити, систематизувати його творчий доробок тощо. З огляду на основну мету – дослідити громадсько-політичну та дипломатичну діяльність Л. Цегельського та визначити його вплив на формування української державності, – авторка статті ставить перед собою завдання проаналізувати й систематизувати наявну українську і зарубіжну історіографію, диференціювати її за часовою і просторовою ознакою. Дослідити участь у державотворчих процесах Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР) та Української Народної Республіки (далі – УНР).

В українській (а тим більше – в зарубіжній) історичній науці відсутні наукові дослідження, присвячені громадсько-політичній діяльності Л. Цегельського у першій половині ХХ ст. Однак, кожний дослідник, працюючи над політичною історією Західної України того часу безумовно згадував постать Л. Цегельського. Тому певні аспекти його життєвого шляху досліджувалися вітчизняними істориками.

Фрагменти громадсько-політичної діяльності Л. Цегельського знайшли своє відображення у працях діаспорних дослідників, зокрема, М. Стахів [1], С. Шевчука [2], С. Ярославина [3] та інших.

Радянська історіографія намагалася уникати згадок про діячів українського національного руху взагалі, а коли окремі автори їх і згадували, то лише побіжно і виключно у негативному плані. Починаючи з 1920-х рр., у радянській історичній науці панівне становище посів принцип партійно-класового підходу, що передбачав однозначну негативну оцінку політичної діяльності осіб, які не поділяли переконань комуністичної ідеології.

В українській історіографії практично немає спеціальних наукових праць, присвячених цій особистості. Лише опосередковану інформацію містять дослідження І. Гошуляка [4], І. Дацківа [5], М. Здоровеги [6], М. Литвина [7], С. Макарчука [8] та інших.

Отже, в історичній науці відсутні наукові праці, предметом дослідження яких були громадсько-політична діяльність Л. Цегельського. У переважній більшості праць, присвячених політичній історії Західної України першої половини ХХ ст., виділено окремі фрагменти його життєвого шляху – членство в Народному Комітеті Української національно-демократичної партії (далі – УНДП), участь в Українській Національній Раді (далі – УНРаді) та Державному секретаріаті ЗУНР.

У 1917 р. стало очевидним, що австрійська існувати не може. Це ще більше проявилось після того, як у царській Росії в лютому 1917 р. вибухнула революція та утворилася Центральна Рада в Києві. Надзвичайно посилилася боротьба західних українців за автономію після підписання Брестського мирного договору 9 лютого 1918 р. між Четвертим союзом і УНР. Окремим додатком до нього був таємний договір між Австро-Угорщиною і УНР, згідно з яким ті частини Східної

Галичини, де «переважало українське населення, відділялися від королівства Галичини і злучалися з Буковиною в один суцільний коронний край» [9, с. 146].

Розв'язка проблем народів Австро-Угорської імперії мала б полягати на створенні федерації автономних держав з власними урядами, але під Скіпетром одного царя. Очевидно, для українців йшлося про поділ Галичини на українську й польську. Проте як і все інше в Австрії, питання вирішувалося дуже повільно. У серпні 1918 р. у Львові з ініціативи УНДП відбулися наради про організацію українського війська та адміністрації. Український політичний провід не обмежився промовами послів у австрійському парламенті. У зв'язку з цим Народний комітет УНДП уповноважив Л. Цегельського І. Кивелюка, С. Барана, В. Панейка розпочати підготовчу діяльність «до самочинного перебрання влади в краю». З цією метою упродовж серпня-вересня у Львові відбулася серія таємних нарад «про організацію адміністрації і війська, що мали зайняти Львів і Східну Галичину в ім'я української державності» [10, с. 93]. У нарадах брали участь довірені організатори повітових комітетів УНДП із тим, щоби «докладно поінформувати: хто і що має робити та кого має приєднати до тайної змови щодо перейму влади в означеному дні» [10, с. 92].

У вересні 1918 р. у Львові організовано гурток українських старшин, який називався «Центральний Військовий Комітет». Цей комітет відповідав за оборону української Галичини й планував перебрання влади українцями у краї [11, с. 11].

Також у вересні 1918 р. Українська парламентарна репрезентація (далі – УПР) відрядила Л. Цегельського до Києва, з метою досягнути порозуміння з гетьманом П. Скоропадським щодо майбутніх планів, в т. ч. державності України. Павло Скоропадський не повірив у можливість розвитку революційної ситуації в Австро-Угорщині та Німеччині, а політика опозиції взагалі не вселяла оптимізму. На нараді лівих партій Л. Цегельський, охарактеризувавши політичне становище в Європі, пропонував опозиційним партіям підтримати політику гетьмана, не розпочинати проти нього перевороту, т. зв. «горожанської боротьби», бо вона скінчиться фатально для справи української державності, радив «порозумітися з гетьманом і підперти історичну українську владу» [12, с. 25–33].

У відповідь В. Винниченко, – за словами Л. Цегельського, – досить саркастично й самовпевнено відповів, що Український Народний Союз «не мальчики і наук українських послів із Відня та їх посередництва нам не потрібно» [12, с. 29].

Перебуваючи наприкінці вересня 1918 р. у Києві, Л. Цегельський брав участь у відкритті Державного українського університету. Тут проявився максималізм й великий оптимізм Л. Цегельського: здатність бачити в окремому факті, нехай урочистому, і майбутню світлу долю України, і вільний розвиток української мови та культури серед європейських культур, і злуку Східної Галичини з Великою Україною, адже, як випливає із його спогадів, ситуацію у Києві він оцінював як безвихідну [13, с. 351].

Після відвідин Києва, Л. Цегельський вирушив до Відня, щоб прозвітувати про стан справ в Наддніпрянській Україні перед УПР. Було очевидно, що у разі перевороту, згадував він, більшовики «зроблять кінець Директорії – так як це сталося за правління Центральної Ради у грудні 1917 р.» [14, с. 159].

На початок жовтня 1918 р. розбіжності в західноукраїнському політикумі щодо долі західноукраїнських земель викристалізувалися. Значна частина націонал-демократів й деякі радикали виступали за утворення самостійної держави, яка згодом об'єдналася б із УНР. Інші висловлювалися за перебування цих територій у складі федеративної Австрії. Соціал-демократи, більшість радикалів, а також Українські січові стрільці і студентство виступали за негайне об'єднання всіх українських земель в одну державу [15, арк. 4]. На середину жовтня 1918 р. австрійський уряд втратив контроль над Галичиною, політичні кола монархії насамперед турбували ті питання, що стосувалися основних центрів Австрії, Чехії і Угорщини. Розпад Австро-Угорської імперії став очевидним. У зв'язку з розпадом імперії 18 жовтня 1918 р. з ініціативи УПР у залі «Української Бесіди» в Народному домі Львова зібралися українські депутати Державної Ради Австрії від Східної Галичини і Буковини, Галицького та Буковинського крайових сеймів, члени Палати Панів Австрії, єпископи-вірилісти сейму і по три представники від українських політичних партій, щоби виробити позицію українських політичних сил. Із Закарпаття отримали письмове повідомлення про солідарність з роботою та рішеннями Конституанти (Конституційні збори) [16, с. 438]. З відчуттям відповідальності перед народом, перед минулими і майбутніми поколіннями високі збори в Народному домі проголосили себе УНРадою.

У свою чергу УНРада вирішила «проголосити утворення з українських земель Австро-Угорщини Української держави». Безперечно, цей декларативний акт ще не означав утворення держави де-факто. І це усвідомлювала Рада. В другому пункті її рішення записано: «Постановляється виробити приготівні заходи, щоби се рішення перевести в життя» [8, с. 5–6].

Автором декларації та маніфесту, ухвалених Конституантою, був Л. Цегельський. Проголошення української державності 19 жовтня 1918 р., за його словами, стало першим українським державно-правовим актом у Галичині, а 1 листопада 1918 р. – лише втіленням цього акту в життя. У дні підготовки до проголошення української державності у Східній Галичині особливо виразно проявилися організаторські здібності й політична зрілість Л. Цегельського, про що свідчать тогочасні записи у щоденнику його дружини Ольги [13, с. 371–374].

28 жовтня 1918 р. на вечірньому засіданні львівської делегації УНРади вирішено перебрати під свій контроль усі запаси продовольства [17, с. 99]. 31 жовтня 1918 р. відбулася спільна нарада УНРади і військового комітету, під час якої вирішено: як сьогодні не переберемо влади в місті, завтра вже буде запізно [18, с. 15]. Шляхом успішного повстання, розпочатого в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р., на території Східної Галичини, без особливих ускладнень, встановлено українську владу. Того ж дня, 1 листопада, УНРада звернулася з відозвою «До населення цілої держави», де сповіщалося про перемогу національно-демократичної революції та накреслювалися першочергові кроки, спрямовані на утвердження та зміцнення національної державності. «Український народе! – проголошувалося в ній. – Голосимо Тобі святу вість про Твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цій території Української Держави. Заки будуть установлені органи державної влади в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні, краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати владу. Всім горожа нам Української Держави без різниці народності і віросповідання заporučається горожанську, національну і віросповідну рівноправність. Як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі Збори, які вирішать про дальшу будучність Української Держави» [19, с. 250]. Доля суверенної держави вирішувалася не тільки у Львові, а й в інших містах і повітах.

Як свідчив Л. Цегельський, за десятки років політичної боротьби, страйків, заворушень, кривавих виборів і демонстрацій він був твердо переконаний в успішному проголошенні та утвердженні української державності: «Віра і довіра освідмлених мас до нашої організації, до її лідерів були великі. Мені був добре відомий запал, патріотизм, готовність до посвяти наших старшин, розісланих по краю на місця чи розкинутих по казармах і залагах, у містах. У тому я був певен, що цієї ночі – приснопам'ятної ночі – край буде наш» [20, с. 45].

Суверенна держава народилася на західноукраїнських землях під національно-демократичними гаслами, які об'єднали усі патріотично налаштовані соціально-політичні сили українства. 1 листопада 1918 УНРада видала розпорядження про ліквідацію місцевих органів влади та управління на заміну їх новими, українськими. 5 листопада УНРада оприлюднила програмну декларацію, яка проголошувала Західно-Українську державу як правову парламентську республіку, де «всі громадяни без різниці мови, віри, року, стану чи пола будуть справді рівні перед правом, а наскрізь демократичний лад... забезпечить верховний голос у державі демосові, масам робочого народу. Український парламент, що його виберуть відразу тільки-но край заспокоїться, проведе справедливую аграрну реформу в інтересах малоземельних і безземельних. Робітниче законодавство забезпечить трудящим 8-годинний робочий день, благополучну старість і належну охорону праці. Хлібороб і робітник будуть основою і керманичем держави» [21, с. 27].

Після проголошення ЗУНР найважливішим питанням стало формування уряду держави. Проте поміркованість і нерішучість керівництва УНРади, відсутність організаційної єдності центру з усіма повітами, невизначеність позиції Антанти стосовно державності краю спричинилися до зволікання у формуванні уряду. Тільки 9 листопада 1918 р. УНРада створила уряд під назвою Тимчасовий Державний Секретаріат. Одночасно вирішено питання про державний лад Української держави – республіканський, офіційна назва держави – ЗУНР. До складу першого Державного Секретаріату ЗУНР увійшло 14 державних секретарів, з них 8 – від УНДП, 2 – від УРП, 1 – від ХСС, 1 – від УСДП і 2 – безпартійні. Головою президії та державним секретарем фінансових справ призначено К. Левицького, державним секретарем внутрішніх справ – Л. Цегельського, зовнішніх справ – В. Панейка, військових справ – Д. Вітовського, юстиції – С. Голубовича, земельних справ – С. Барана, торгівлі і промислу – Я. Литвиновича, шляхів – І. Мирона, пошти і телеграфу – О. Пісецького, освіти – С. Смаль-Стоцького, праці та суспільної опіки – А. Чернецького, суспільного здоров'я – І. Куровця, віросповідання – О. Барвінського, публічних робіт – І. Макуха. На правах державного секретарства діяв також харчовий відділ, очолюваний підприємцем С. Федаком. 10 листопада 1918 р. члени нового уряду склали присягу [22, с. 15].

Одним із найважливіших державних актів УНРади став «Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії», ухвалений 13

листопада 1918 р. У ньому визначалися конституційні засади новоствореної держави, в тому числі її назва, територія, характер влади, вищі її органи, державна символіка. Отже, згідно з Тимчасовим Основним законом, ЗУНР розбудовувалася як самостійна, правова, соціальна і демократична держава, верховенство влади в якій мало належати її народу [23, с. 126]. Будівничі молодій держави в стислі строки створили чіткий апарат державної влади та управління, органи охорони громадського порядку (міліцію і державну жандармерію), розгалужену систему судочинства.

Державний секретар внутрішніх справ, яким став Л. Цегельський і відповідно секретаріат мали широкі повноваження. У його обов'язки, крім охорони громадського порядку, входила організація адміністративного апарату у Львові та на місцях. Помічником і заступником держсекретаря, за поданням Л. Цегельського, УНРада затвердила Р. Перфецького, адвоката й депутата сейму. Йому доручено забезпечувати внутрішню роботу секретаріату. Особисто Л. Цегельський здійснював організацію місцевих адміністрацій. Насамперед були обрані або призначені комісари замість колишніх старост у повітах, розпочалося також формування народної міліції, продовольчих відділів, проводився запис добровольців до українського війська [24, с. 155–157].

Одночасно Л. Цегельський здійснював роботу з вдосконалення діяльності державного апарату влади. По-перше, 15 листопада 1918 р. за поданням Секретаріату внутрішніх справ ухвалено Закон «Про доповнення складу Української Національної Ради відпоручниками повітових і міських організацій» [8, с. 63]. Він встановлював квоту, згідно з якою належало дообрати 70 депутатів. По-друге, 16 листопада УНРада схвалила один з найважливіших актів – «Закон про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної республіки» [25, с. 71], який, на думку багатьох дослідників, мав конституційне значення. Згідно з цим законом, на території ЗУНР залишалося функціонувати австрійське законодавство, за умови, що воно не суперечило інтересам Української держави. Усі адміністративні органи на території ЗУНР були підпорядковувалися Державному Секретаріату. Передбачалися й інші заходи, які стосувалися роботи державного апарату, місцевого самоврядування, судів, пошти, телеграфу, залізниці тощо.

У цьому контексті велике зацікавлення викликає особиста позиція Л. Цегельського у підходах до багатьох аспектів державного будівництва. Дослідження діяльності Л. Цегельського підтверджує, що він дотримувався у роботі поміркованих поглядів, керувався правом і сповідував толерантність у ставленні навіть до ворогів. Безумовно, це не завжди подобалося радикально налаштованим діячам. Судячи зі спогадів Л. Цегельського, він неодноразово конфліктував з М. Лозинським, Д. Вітовським та деякими іншими своїми колегами при розв'язанні ряду проблем [26, с. 42–43]. Подібні розбіжності були не просто професійними суперечками чи непорозуміннями. Йшлося про речі принципові, а саме, різні підходи до вирішення проблем державного будівництва.

Слід зауважити, що діяльність Л. Цегельського у цей час не обумовлювалася лише участю в організації проголошення та здобуття влади на західноукраїнських землях чи роботою на посту Державного секретаря ЗУНР з його широким спектром функцій та обов'язків. Л. Цегельському судилося закласти основи української дипломатії, бути співтворцем акту Злуки Наддніпрянської та Західної України, працювати у відомствах іноземних справ ЗУНР та УНР, а згодом – реалізувати низку міжнародних акцій молодій держави, виконувати дипломатичну місію уряду ЗУНР у США.

Опинившись у скрутній ситуації після втрати Львова, УНРада та Державний Секретаріат, які перебували на той час у Тернополі, вирішили негайно вислати місію у Наддніпрянську Україну для налагодження тісних контактів та отримання негайної фінансової й військової допомоги. Йшлося, насамперед, про штабних офіцерів, гармати, боєприпаси тощо. Очолити місію доручено Л. Цегельському, оскільки він мав значний досвід виконання дипломатичних доручень, добрі стосунки як із гетьманом й членами гетьманської влади, так і з представниками Директорії – з В. Винниченком і С. Петлюрою. Як зазначав Л. Цегельський у спогадах, для цього він був «достатньо дипломатичний і здатний до швидких рішень, а також доброї стилізації угод» [8, с. 115].

І хоча Л. Цегельський з великою підозрою та недовірою поставився до Директорії, яка, на його думку, не була легітимною, адже «становила собою об'єднання тільки соціалістів, метою якого повалення гетьмана та створення соціалістичної республіки», вести переговори довелося саме з цією владою. Більшість правих політиків Галичини, а серед них і Л. Цегельського, аж ніяк не влаштовувала соціалістична орієнтація частини провідників УНР і навіть їх готовність прийняти радянську платформу, правда, як вони говорили, не московську, а українську. Вихованих у легітимному дусі галичан лякала анархія, руйнівний революційний деспотизм й отаманщина – жахіття, які переконливо описав Л. Цегельський у своїх мемуарах [26, с. 148].

Після бурхливих перемовин представники Директорії погодилися з пропозицією галицької делегації розпочати підготовку до злуки обох українських держав та надати допомогу галицьким військам під Львовом. При цьому Л. Цегельський настояв на галицькій автономії. Як згадував Л. Цегельський, завдяки С. Петлюрі усі питання вирішено позитивно. Того ж дня у Фастові укладено

перший міждержавний прелімінарний (передвступний) договір про злуку «обох українських держав в одну державну одиницю» [27, с. 108].

Надаючи важливого значення об'єднанню з Наддніпрянською Україною, керівництво ЗУНР прагнуло якнайшвидше ратифікувати передвступний договір. Перешкодив цьому несприятливий перебіг воєнних дій. Західноукраїнський уряд змушений був незабаром залишити Львів і переїхати спочатку в Тернопіль, а згодом у Станиславів. Саме там 3 січня 1919 р. на першому засіданні УНРади була одностайно прийнята ухвала про Злуку ЗУНР з УНР [28, с. 4].

Досить вагоме значення для всієї української справи мала активна участь Л. Цегельського у проголошенні Злуки. Він у складі репрезентативної делегації з 36-ти осіб і відповідної охорони спеціальним поїздом вирушив із Тернополя – до Києва. Делегацію очолив перший віце-президент УНРади Л. Бачинський, а до її складу, окрім Л. Цегельського, входили такі відомі політичні діячі того часу, як Д. Вітовський, С. Вітик, Р. Перфецький, В. Стефаник, І. Мирон, О. Бурачинський. 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані в Києві в урочистій обстановці офіційно проголошено Акт Злуки. Під час церемонії Л. Цегельський виступив першим, зачитав текст ухвали УНРади від 3 січня і передав його голові Директорії УНР В. Винниченкові [29, арк. 2].

В успішному проведенні Акту Злуки з ініціативи провідних галицьких і східноукраїнських політиків чи не найвагомішою, якщо йдеться про політичну акцію, була роль Л. Цегельського. Це був найпомітніший аспект його державницьких, у тому числі й дипломатичних зусиль. Описуючи перебування галицької делегації на урочистостях під час Злуки у Києві, Л. Цегельський відзначав: «Здається, що від часів, як галичанин, Петро Конашевич-Сагайдачний, у Києві, на Подолі, фундував Братську школу, а галичани-професори – Книжницький і Плетенецький – організували Її (біля 1615 р.), не було такої «інвазії» Галичан у Києві й такого напливу Галицького духа – зрівноваженого, зрілого, організуючого, консервативного, Сильно національного, державницького, всеукраїнського духа. І кияни, здається, зрозуміли значення цієї галицької інвазії та піддавалися їй. Наче відчули, що оці галичани мають якесь національне післанництво: заціплювати, скріплювати та формувати ідею української державності та соборності» [30, с. 318–319].

Л. Цегельський підкреслював, що Київ вплинув і на свідомість галичан, вони внаслідок того стали ще більшими українськими соборниками. А вже у столиці галичани разом із представниками всіх земель творили нову всеукраїнську історію, свідомо вливалися у загальноукраїнське русло. «До Києва їхали галичани, – зазначав політик, – з Києва вертали всеукраїнцями» [30, с. 319]. Згодом таке всеукраїнство неодноразово, інколи навіть фатально, відбилося на політиці й долі багатьох галичан, хоча соборниками вони залишалися завжди. Але тоді, писав Цегельський, «чар Києва – матері всіх городів українських, символу всієї України – був надзвичайний» [30, с. 319].

Після проголошення Злуки українських земель Л. Цегельський став одночасно заступником міністра закордонних справ УНР у Києві, чи як тоді казали, «товаришем міністра закордонних справ» (міністром був Володимир Чехівський – примітка автора). Призначення на цю посаду було хіба теоретичним, бо якогось фактичного об'єднання урядів УНР і ЗУНР так і не трапилося. Та й невдовзі Київ захопили більшовики. За його власним свідченням, цю посаду він формально посідав упродовж 23 січня – 3 лютого 1919 р. до того часу, коли Директорія змушена була покинути Київ [26, с. 251].

У цей час Л. Цегельському випала ще одна нелегка місія – евакуація галицької делегації з обложеного Києва. Крім того, на нього як заступника міністра, поклали обов'язки закриття Міністерства закордонних справ. Та найважчим було відчуття втрати Української державності. «Падіння Директорії, – пізніше напише Л. Цегельський у спогадах, – було початком кінця Української держави. Вся героїчна боротьба опісля, всі зусилля Січових стрільців, Петлюри, Галицької армії. Армії УНР і т. д. від весни 1919 р. аж до боїв під Замостям у час наступу Будьоного і Тухачевського на Львів-Варшаву (1920 р.) – це лиш безуспішні намагання повернути втрачене у результаті історичного промаху т. зв. української демократії з листопада 1918 р.» [26, с. 279].

Л. Цегельському вдалося без втрат вивести з Києва і доставити у Галичину делегацію галичан разом із охороною, а також ті українські родини, які не захотіли залишатися в окупованій столиці. Це було останнім офіційним дорученням уряду Директорії УНР [31, с. 140–141]. Завдяки своїм знанням іноземних мов і досвіду дипломатичної діяльності Л. Цегельський очолював переговори з усіма закордонними представниками. Однією з найважливіших була місія від Мирної конференції, керована французьким генералом Юзефом Бартелемі. Але ці перемовини не увінчалися успіхом, оскільки УНРада не погодилася на умови перемир'я, запропоновані генералом Ю. Бартелемі. Л. Цегельський вважав за потрібне прийняти умови, які б забезпечили суверенітет хоча б якоїсь території та дали б визнання держав Антанти, виступив із різкою незгодою з курсом уряду ЗУНР і 13 лютого 1919 р. подав у відставку [31, с. 140–141].

Таким чином, особа Л. Цегельського належить до когорти визначних діячів творення державності в 1918–1919 рр., які відзначалися патріотизмом, ораторськими здібностями та активною державно-політичною діяльністю. Його цілеспрямована позиція задля української

державної ідеї проявлялась практично в усіх подіях та рішеннях за його участю. Очолюючи провідні міністерські відомства, від функціонування яких залежали важливі державні рішення, він був у постійному пошуку діалогу між наддніпрянськими та галицькими діячами через численні місії, зустрічі, переговори, а в кінцевому підсумку став біля витоків проголошення Акту Соборності українських земель. Отже, Л. Цегельський, виступив одним з розробників основ внутрішньої та зовнішньої політики новоствореної держави.

Список використаних джерел

1. Стахів М. Західна Україна на тлі історії Європи в 1918–1919 рр. – Т. 1 / М. Стахів, Я. Штендера. – Філадельфія, 1969. – 213 с. Стахів М. Західна Україна: нарис історії держ. буд-ва і збройної і дип. оборони в 1918–1923. В 6 т., 7 кн. / М. Стахів. – Скрантон, 1959–1961. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР в 7 т. / Т. 2: Україна між двома силами. – Скрантон, 1963. – 248 с. 2 Шевчук С. Пора сказати правду про наші Визвольні Змагання добитися волі для Галицької землі 1918–1939 / С. Шевчук. – Торонто, 1965. – 280 с. 3. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918–1923 роках / С. Ярославин. – Філадельфія: Америка, 1956. – 182 с. 4. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки) / І. Гошуляк. – К.: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 467 с.]. 5. Дацків І. Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії [монографія] / І. Б. Дацків – Тернопіль: КРОК, 2013. – 621 с. Дацків І. Дипломатичне співробітництво ЗУНР із УНР в добу Української революції / І. Дацків // Історико-філософський журнал Університет. – К.: Київський славистичний університет, 2009. – № 1 (27). – С. 61–70. 6. Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії / М.Здоровега // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – 2009. – № 2. – С. 42–44. 7. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів.: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с. 8. Макарчук С. А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. А. Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с. 9. Дацків І. Б. Брест 1918: європейський прорив України: Монографія / І. Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2008. – 254 с. 10. Левицький К. Великий зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / К. Левицький. – Львів, 1931. – (репринтне видання). – Нью-Йорк. – 1968. – 150 с. 11. Лісоцька І. Р. Національно-визвольний рух у Східній Галичині в 1918–1921 рр.: військово-політичний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 «Військова історія» / І. Р. Лісоцька; Держ. ун-т «Львів. Політехніка», Ін-т гуманіт. освіти. – Львів, 2000. – 19 с. 12. Цегельський Л. Правда про Гетьманщину. Що говорять і пишуть про українську державну політику і що з того правда, а що баламута / Л. Цегельський // Америка. – 15 травня 1931. – Ч. 3. – С. 25–33. 13. Цегельський Ю.-М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову /Ю.-М.Цегельський. – Ellcott City: Смолоскип, 1992. – 787 с. 14. Цегельський Л. З листопадових днів / Л. Цегельський // Америка. – 1 листопада 1932. – Ч. 126. – С. 145–161. 15. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДАЛ України), ф. 581, оп. 1, спр. 128, арк. 4. 16. Полич М. Державотворча та дипломатична діяльність Лонгина Цегельського у роки національно-визвольних змагань (1918–1921 рр.) / М. Полич // Матеріали IV міжнародної наукової конференції: «Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст». [Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р.]. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2012. – С. 436–443. 17. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Історія. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с. 18. Паліїв Д. На чисту воду: з моїх споминів / Д. Паліїв // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 14–17. 19. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). – К.: Парламертське вид-во, 2007. – 576 с. 20. Цегельський Л. Проч зі шляхоцьким соймом! Проч з куриями: жадаємо загального рівного безпосереднього і тайного виборчого права до сойму / Л. Цегельський. – Львів: Наклад «Народного комітету», 1905. – 55 с. 21. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939) / І. К. Васюта. – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с. 22. Левицький К. Перший Державний Секретаріат у Львові / К. Левицький // Український Скиталець. – 1923. – 1 червня. 23. Українська революція і державність (1917–1920) / [Т.А. Бевз, Д.В. Веденєєв, І.Л. Гошуляк]. – К.: Парлам. вид-во, 1998. – 247 с. 24. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б. Й. Тищик. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с. 25. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. / Б. Й. Тищик, Вівчаренко О. А. – Коломия: Світ, 1993. – 119 с. 26. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопадом 1918 р. / Л. Цегельський. – Львів: Свічадо, 2003. – 336 с. 27. Конституційні акти України, 1917– 1920. Невідомі Конституції України. – К.: Філол. і соціол. думка, 1992. – 262 с. 28. Юріїв І. Акт 22 січня 1919 р. / І. Юріїв // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч. 1. – С. 3–6. 29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України, ф. 1065, оп. 1, спр. 178, арк. 2. 30. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 рр. Уряди. Постаті. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; гол. ред. ради Ярослав Ісачевич. – Львів, 2009. – 350 с. 31. Здорова М. В. Суспільно-політичні погляди Лонгіна Цегельського: дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / М. В. Здорова. – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2010. – 192 с.

Марьяна Полич

МЕСТО ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСКОГО В ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ГОСУДАРСТВЕННО ЖИЗНИ ЗУНР И УНР

В статье, показано общественно-политическую деятельность известного политика, юриста, дипломата Лонгина Цегельского на фоне общественных процессов в Западной Украине, Надднипрянщине. Охарактеризованы его место в национальном движении галичан в начале XX в., освещено государственную деятельность в Украинской Национальной Раде и правительстве ЗУНР, а также в составе правительства Директории УНР.

Ключевые слова: Лонгин Цегельский, ЗУНР, УНР, Акт Злуки, украинская государственность.

Maryana Polych

LONGIN THEGELSKIY SEAN IN POLITICAL AND COUNTRYWIDE LIFE OF WEST UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC (WUNR) AND UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC (UNR)

In this article is showed public and political activity by Longin Thegelskiy who is known as politician, lawyer and diplomat, on a background of public processes in Western Ukraine, Naddnipyrianshchina. It is described his place in national motion of Galicia at the beginning of the XX century, reflected his state creative activity in Ukrainian National Government and Government of ZUNR, and also in composition of the government of Directory UNR.

Key words: Longin Thegelskiy, WUNR, UNR, Act of Zluka, Ukrainian state system.

УДК 342.1:32.01(477)(092)

Ігор Іваницький

ЛОНГИН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ. «ВІД ЛЕГЕНД ДО ПРАВДИ»: КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ

Розвідка присвячена аналізу ключових сюжетних ліній спогадів Лонгіна Цегельського «Від легенд до правди». У тексті подано багато конкретної інформації, авторського погляду на події, спроби аналізу політичної ситуації і всі ці матеріали мають значну історичну цінність. Серед ключових проблем – роль та місце постаті Дмитра Вітовського у організації та реалізації Листопадового чину 1918 р., реакція політичної еліти ЗУНР на антигетьманський переворот у Києві у 1918 р., а також процес створення управлінської вертикалі ЗУНР на місцях.

Ключові слова: ЗУНР, УНР, мемуари, Листопадовий чин, національно-визвольні змагання.

Для вивчення минулого, насамперед, міжособистісних відносин і розуміння мотивації тих чи інших дій, важливе значення відіграють джерела особового походження. Однією з основних складових в структурі даного виду джерел є мемуари. Мемуарні джерела досить давно привертають увагу як науковців, так і пересічних читачів, вони чіпляють своєю цікавістю, духом часу, яскравими образами. В сучасній українській історіографії, як й у світовій історичній науці, в зв'язку з антропологізацією досліджень, спостерігається підвищений інтерес саме джерел особового походження, до яких окрім мемуарів належать також щоденники, автобіографії, приватне листування та ін.

Мемуарні джерела – збірне поняття, що охоплює всі види розповідей (письмових та усних) окремих осіб про минуле, що спираються переважно на пам'ять оповідача, і створених з метою фіксації і осмислення цього минулого [1, с. 42].

У джерелознавстві мемуари розглядаються як наслідок становлення міжособистісних стосунків і як джерела, що втілюють процес усвідомлення особистості. Основною функцією мемуарів, як й інших джерел особового походження, є встановлення соціальних зв'язків індивідуума в еволюційному цілому [2, с. 466–467].

Переважна більшість провідних діячів української революції залишили спогади, щоденники, епістолярії, синтетичні праці історико-мемуарного характеру. До цього їх спонукала потреба

осмислити причини невдач державотворчих проектів, пояснити свої позиції, дати оцінку іншим політичним силам і постатям, врешті здійснити історичну фіксацію подій, учасниками яких були самі. Але це все в більшості своїй стосується УНР та Директорії, коли постає питання стосовно Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР), можемо спостерігати зовсім іншу картину. І саме тому спогади Л. Цегельського є важливим історичним джерелом, тому що він єдиний з міністрів ЗУНР та єдиний представник української репрезентації в австрійському сеймі та член Української Головної Ради, хто залишив по собі спогади.

Крім зазначеного, до джерел мемуарного характеру, котрі стосуються історії ЗУНР, відносяться роботи К. Левицького [3] та М. Лозинського [4]. Окрема інформація присутня в спогадах українських та польських військових [5]. Але найбільш повно висвітлений перебіг революційних подій в Галичині у праці «Від леґенд до правди» Л. Цегельського [6]. Саме тому всебічне дослідження і глибокий аналіз мемуарної спадщини Л. Цегельського є важливим напрямком наукової діяльності. У рамках цієї студії розглянемо і проаналізуємо питання, котрим найбільше уваги приділяє автор тексту, відповідно саме ці питання є найважливішими для Л. Цегельського і ключовими для розуміння його праці.

Спогади Л. Цегельського є класичною мемуарною працею, яка охоплює обмежений період, пов'язаний з важливими історичними подіями, свідком і учасником яких був автор. Свої спогади Л. Цегельський окремими частинами публікував у різноманітних газетах упродовж багатьох років, – починаючи з публікацій 1919 р. в «Українському прапорі», а завершилися вони вже посмертними публікаціями в газеті «Америка» в 1959–1960 рр. [7]. Відтак, книга спогадів Л. Цегельського «Від леґенд до правди» видана в 1960 р. видавництвом «Булава» у Нью-Йорку, є, по суті, збіркою окремих статей – спогадів.

Л. Цегельський так визначив мету своєї праці: «... те, що тут буде сказано про події, зв'язані з 1-им листопада, далеко від такої історії. Це тільки згадка про кілька замітніших подій – головню таких, що або невідомі загалом, або їх цілком невірно представлялося в переказуваних іншими версіях» [6, с.15]. Автор критикував праці своїх сучасників, звинувачуючи їх в міфологізації подій листопада 1918 р., зокрема спогади К. Трильовського, М. Лозинського та діяльність редактора американської газети «Українська Громада» в 1921–1923 рр. М. Циглинського. Однією з таких міфологем була діяльність Д. Вітовського. Саме з розгляду його ролі у подіях 1 листопада 1918 р. розпочинає спогади Л. Цегельський. Автор не погоджується з думкою, яка побутувала в працях його сучасників, про провідну роль Д. Вітовського в організації перевороту і надто активно відстоює зовсім протилежні погляди, при цьому наголошує, що «Все це сказане, не в тому щоб понизити пам'ять Д.Вітовського, а тому що раз покласти якусь заперу витворювання невірної й шкідливої легенди-видумки» [14].

Основним лейтмотивом є теза про те, що революція була організована і продумана набагато раніше Українською Національною Радою (далі – УНРадою) і одна людина ніяк не змогла б організувати цей переворот. І саме тому питання ролі Д. Вітовського є одним з ключових в розумінні процесу створення ЗУНР, а також для оцінки діяльності окремих політиків, зокрема і самого Л. Цегельського. Важко не погодитися з аргументами Л. Цегельського, про недосвідченість і молодість Д. Вітовського на противагу політичному досвіду членів УНРади. Але більшість сучасних дослідників все ж таки не поділяють його думки, будучи впевненими у тому, що ідея захоплення Львова належить Д. Вітовському [8, с. 56].

Л. Цегельський наступним чином подавав події: «31 жовтня Кость Левицький на нараді членів УНРади і Військового комітету повідомив, що австрійський намісник у Галичині генерал К. Гуйн категорично відмовився передати владу українцям. У ході гострої дискусії більшість погодилася чекати обіцяного Віднем маніфесту. Раптом взяв слово Вітовський і від імені Військового комітету рішуче заявив: «Якщо цієї ночі ми не візьмемо Львів, – завтра його візьмуть поляки», в той же ми можемо знайти спогади про нараду членів УНРади і у Цегельського. Він пише наступне: «Старшини Українці та свідомі підстаршини Українці, а навіть чимало рядовиків Українців, по касарнях вже знали, що переворот має відбутися цієї ж ночі. Ждали лише наказ. А тут виринає нове питання: приїзд кур'єра – поіритовано та нервово говорив Вітовський і запротестував проти відложення перевороту. Предсідник, д-р Кость Левицький, успокоїв його увагою, що нема жадного внесення, а тим менше рішення відкласти переворот... Пять хвилин пізніше однодушно рішено: перевести цієї ж ночі переворот» [6, с.42]. Автор наводив ще не один доказ на обґрунтування своєї думки, зокрема такі факти, як готовність до перевороту на місцях, спланований сценарій і тривала політична підготовка. Ми вважаємо що при висвітленні тогочасних подій і, зокрема, ролі Д. Вітовського в захопленні влади у Львові слід зважати на ці аргументи, позаяк мемуари як джерело є суб'єктивним і створені під впливом особистого досвіду ми не можемо повністю відкинути тезу про те, що негативна характеристика постаті Д. Вітовського в подіях листопада 1918 р. могла бути спричинена особистим конфліктом, можливо саме на засіданні УНРади.

Оцінка постаті Д. Вітовського в мемуарах Л. Цегельського викликала критичні зауваження. Таке твердження можна поставити під сумнів, адже у спогадах про Д. Вітовського йдеться тільки на десяти сторінках і в контексті організації повстання 1 листопада у Львові. Під намаганням «відібрати заслужену славу», очевидно, є твердження Л. Цегельського, що переворот готувався задовго до дати повстання, а що Д. Вітовський, який прибув до Львова 30 жовтня не міг за декілька годин організувати переворот, здійснений у ніч з 31 жовтня на 1 листопада. За словами автора: «Він мав лиш виконувати у самому Львові приготовлений іншими переворот. А для того завдання вибрано його не задля його мілітарних кваліфікацій, а тільки тому, щоб стягнути до Львова Січових Стрільців» [6, с.18].

Питанню державного перевороту автор спогадів приділяє значну увагу. Це є одним з основних аспектів в його праці. Л. Цегельський детально, погодинно, висвітлює підготовку перевороту, перемовини з австрійським урядом і його представником в Львові. Слід відзначити, що тогочасний політичний істеблішмент активно намагався вирішити це питання в правовому полі, щоб на час проголошення своєї країни мати підтримку Антанти. Саме через цей підхід дуже часто критикують діячів ЗУНР, зокрема і самого Л. Цегельського, але на противагу наддніпрянським революціонерам, кожен з них мав значний досвід політичної діяльності в Австро-Угорській імперії і тому намагався робити революцію знайомими для себе методами.

Отже, розглядаючи проблему втілення в життя революційних ідей, автор подає як добре виважений, розроблений упродовж тривалого часу план. При цьому основну провину за втрату здобутків покладає на військових і на їх прорахунки в обороні Львову і загалом західних земель від поляків, чимало критики звучить в адрес Д. Вітовського. Проте, розглянувши спогади інших учасників, дотримуємося думки про певну тенденційність автора і характерні для мемуарного жанру намагання «вибілити» себе і дещо перебільшити власну роль у тогочасних подіях. Але в той же час, не слід нехтувати тим значним внеском, котрий зробили представники політичних еліт в підготовку перевороту, позаяк це неможливо зробити за один день. Автор так описує політичний курс, якого він і уряд ЗУНР дотримувалися під час повстання: «... поки стояла цісарська Австро-Угорщина, ми воліли держатися Австрії. Це було корисніше й безпечніше, чим пускатися на бурхливі каламутні води. Ми держалися «цісарського клямки» якраз задля розумного та передуманого українського патріотизму. Ми рахували так: як Велика Україна вдержиться як самостійна держава, то ми матимемо змогу злучитися з нею в близькій будучині. Якже Велика Україна не вдержиться та захоплять її «червоні» чи «білі», тоді доведеться думати про інші виходи з положення» [6, с. 76].

Ми таким чином підійшли до другого ключового питання, котре висвітлює на сторінках своїх спогадів Л. Цегельський, а саме відносини ЗУНР з урядом Гетьманату. Автор симпатизує гетьманській Україні і негативно ставиться до Директорії. Щодо цього питання є декілька досить цікавих і проблемних аспектів, найголовніший з них: «Чи міг знати Л. Цегельський про переворот котрий готувала Директорія?», а також «Чому він не повідомив гетьмана про небезпеку?» Зупинимось більш детально на цих питаннях. Автор, будучи знайомим і з представниками уряду гетьмана, і з членами Національного союзу в спогадах писав, що намагався переконати останніх не здійснювати перевороту: «до Києва їздив двічі я (д-р Лонгин Цегельський), а по разові посли: проф. Олександр Колесса і проф. Степан Смаль-Стоцький. Та наші остороги були голосом «вопіючого во пустині» [6, с.30].

Про ці два візити Л. Цегельського згадував С. Ярославин: «д-р Петрушевич вислав негайно до Києва послів Цегельського й Ол. Колессу, щоб роздобути ближчих інформацій та протидіяти цим плянам. Цегельському вдалося біля 20 вересня дістатись на засідання Національного Союзу, що остаточно це повстання вирішив. Усі переконування Цегельського, що воно буде кінцем державницьких змагань як Східньої так і Західньої України, не зробили на учасників наради найменшого враження» [9, с. 27].

Твердження про те, що про антигетьманське повстання було відомо в Галичині, ставить під сумнів М. Кордуба. У публікації в часописі «Літопис Червоної Калини» [10, с.12–14], автор декларує свою думку про те, що на 17 листопада жоден з представників УНРади не знав про план повстання проти гетьмана. Л. Цегельський, будучи з кінця жовтня в Львові, напевно що представив би комусь з секретарів інформацію про плани Директорії, адже вони були надзвичайно важливими для ЗУНР. У більш пізніших працях М. Стахів підтримав висновки свого попередника: «Тому мусимо з цілою певністю прийняти за правду, що він у своїх статтях в «Америці» (Філадельфія) вже не мав відповідної пам'яті про ті часи і мішав в останнім часі перед своєю смертю правдиві події з фантазіями. У тих статтях він твердив, що він був втаємничений про плян повстання проти гетьмана, бо був на засіданні УНСоюзу, коли рішалась ця справа. ... ми знаємо зі свідчень усіх інших учасників подій у Києві, що Винниченко тримав у повній тайні свій плян перед УНСоюзом і ще кілька днів перед повстання давав інформацію на засіданні» [11, с. 95–96.]

У листопаді 1918 р. Л.Цегельський першу половину місяця провів у Львові та навколишніх містах, про що він неодноразово згадував у спогадах, пов'язуючи це з розбудовою державного апарату. Подальші візити Л. Цегельського до Києва в рамках переговорів реконструював М. Литвин: «...згідно з постановою Держсекретаріату ЗУНР від 23 листопада 1918 р. із Золочева, де тимчасово добу перебував уряд після падіння Львова, до Києва виїхала нова делегація: міністр Л.Цегельський і Д.Левицький. Вона отримала завдання продовжити переговори з Києвом щодо союзу і допомоги. Вже по дорозі галичани довідалися, що влада в Україні фактично перебуває в руках Директорії, військо якої облягло Київ, і що гетьманат доживає останні дні» [8, с. 297]. Цю зустріч дуже яскраво описував Л. Цегельський: «За цей короткий час змінилося багато. Тоді – у вересні – в Києві правив Гетьман. На залізниці був лад, поїзди ходили правильно. Тепер Україна находилася у стані революції, Директорія облягла Гетьмана в Києві, поїзди не ходили, а грабіжницькі банди атакували навіть станцію у Волочиськах. І в ресторані помітно було зміну. За царських часів буфет її аж угинався від усяких закусок... видно було, що це молоком і медом текуча земля... За Гетьмана – по кількох літах війни і революції – все ще був там добрий та дешевий ресторан та достатній буфет. Тепер кухня обслуговувала тільки станційних урядовців, а буфет зник. Залізничні станції та буфети бувають дуже влучними показником політичних та економічних відносин...». Автор вкотре підтверджує своє негативне ставлення до соціалізму загалом і конкретно до Директорії і, навіть враховуючи його неодноразове перебування в Києві напередодні перевороту, ми можемо зробити висновок про те, що Л. Цегельський, скоріше за все, не знав чіткого плану дій Директорії. Володіючи інформацією про конкретний час та місце заколоту, він передав би цю інформацію до канцелярії гетьмана, якому він симпатизував і з яким пов'язував подальший розвиток України. Можемо стверджувати, що Л. Цегельський, враховуючи його широкі зв'язки, був проінформований про загальну ситуацію, яка склалася в Наддніпрянській Україні і знав, що спроба перевороту невідворотна, але в деталі плану він був не втаємничений.

Якщо перші два питання стосувалися конкретних фактів, які проливали світло на події, то третя проблема, якій присвячена вагома частина праці Л. Цегельського стосувалася безпосереднього його обов'язків як міністра внутрішніх справ. А саме розбудова державного апарату ЗУНР та створення профільних відомств, формування управління на місцях, забезпечення зв'язку та координації між окремими районами. Описи автора стосовно діяльності його секретаріату, дують дуже яскраву картину ситуації яка склалася на той час у Львові та уряді ЗУНР.

Свій перший день на посаді секретаря, Л. Цегельський описував так: «Безпроводочно треба було організувати адміністрацію... Кожний поки що працював даром та жив на борг, з ощадностей чи якимось інакше радив. Австрійські державні каси, що їх ми переймали, були пусті. Це був воєнний час і податки мало що приносили... Ось так зачинили ми державу – майже без цента. Щоб обганяти конечні видатки на утримання війська у Львові, ми зайняли в «позичку» якого пів мільйонна корон. Це було дійсно чудо, що ми зуміли таки вести державу та ще й війну, майже без гроша!» [6 с. 53]. Ці рядки просякнуті ентузіазмом людей, котрі працювали за ідею створення незалежної держави, але по при це ми бачимо об'єктивно не вирішені проблеми, котрі стали на заваді у молодій державі. Крім цього ми можемо прослідкувати сам механізм творення адміністрації у ЗУНР, а що ще важливіше сприйняття автором, котрий був на той час секретарем, цього процесу. «По ствердженні, що ми маємо телефонічне сполучення через Винники на схід, я казав получить себе по черзі з кожним повітовим містом... Всюди вже була українська влада. Всюди вже урядували «комісарі української республіки». Згідно з нашими інструкціями, розісланими заздалегідь кур'єрами, оцих «комісарів», на місце австрійських старостів мали постановити «Українські повітові ради», міжпартійні комітети, зложені з найвизначніших лідерів повіту» [6, с. 53]. Ця цитата, крім фактичної ролі у висвітленні діяльності Л. Цегельського, ще раз підтверджує тезу про те, що революція готувалася заздалегідь і не була одномоментним рішенням виключно Д. Вітовського. У телефонному режимі відбувався зв'язок з усіма повітами новоствореної держави.

Згідно з розпорядженням Державного Секретаріату «Про державну адміністрацію», керівними органами адміністрації на місцях був державний повітовий комісар, який призначався Державним Секретарем внутрішніх справ [12, арк. 8–9], однак дійсну картину формування місцевих органів описував Л. Цегельський у спогадах: «Лиш у кількох виїмкових повітах треба було допомогти місцевим людям, устанавлюючи їм комісара згори. Була це дійсно самостійна влада, що зародилася автоматично з нутра самого громадянства – влада не з загального голосування і не з начинення, а з добору, з вибору найкращих» [6, с. 83].

Досить детально автор описував свої поїздки з метою контролю за діяльністю окремих інспекторів. Розповідаючи про свою подорож, Л. Цегельський описував буденні проблеми, які виникали перед молодою державою: чи то нестача коштів, відсутність армії та амуніції для неї, конфлікти з польським населення. У спогадах подається жива картина того, як формувалася державна влада, як з'являлися міністерства, як вони функціонували, які завдання перед ними

стояли тощо. Ще одним прикладом, того наскільки яскраву і емоційну картину подають мемуари, слугує епізод про створення жандармерії. П. Гай-Нижник в свою чергу описує цей процес наступним чином: «Для забезпечення внутрішнього порядку на місці розпущеної колишньої австрійської жандармерії, у якій служили переважно поляки, частково австрійці і в незначній кількості українці, була утворена українська жандармерія... вже 6 листопада 1918 р. Національна Рада прийняла рішення про створення Корпусу української державної жандармерії» [13, с. 336]. Протилежна та емоційно-позитивна оцінка цієї установи подана у спогадах Л. Цегельського: «Це була жандармерія! Інтелегентна, енергійна, патріотична, знала закони, регуляції і своє завдання – підпора й сторож ладу, закону й державного авторитету... Тисяча двісті сторожів права і державної влади! Тисяча двісті сердець відданих Україні, службовиків до стрижня костей. Тисяча двісті уст, що повторяли присягу служити вірно – та хоч би й ціною життя – Україні та її владі!» [6, с.98]. Крім того, в таких аспектах спогадів Л. Цегельського представлено сподівання, що покладалося владою на ту чи іншу державу установу ЗУНР.

Насамкінець зазначимо таке. У спогадах Л. Цегельського «Від легенди до правди» подано багато конкретної інформації, авторського погляду на події, спроби аналізу політичної ситуації і всі ці матеріали мають значну історичну цінність. Деякі з фрагментів спогадів викликали гостру критику і неприйняття, інші не повністю відповідають дійсності і частково наповненні пізнішими нашаруваннями подій та роздумів автора. Ми розглянули три ключових аспекти у спогадах Л. Цегельського, яким автор приділив найбільше уваги. Звісно мемуари мають ще багато інформації для подальшого дослідження, а саме соціальної та економічної історії, повсякдення. Проте, навіть розглянувши декілька епізодів, спостерігаємо скільки різноманітної інформації як фактологічного, так і змістовного характеру, які доречно використати з метою вивчення історії ЗУНР, перебігу політичних процесів у новоствореній державі, розбудови нової системи управління та багатьох аспектів реалій української революції 1917–1921 рр.

Список використаних джерел

1. Житомирская С. В. Вопросы научного описания рукописных мемуарных источников / С. В. Житомирська // Археографический ежегодник за 1976 год. – М., Наука, 1977. – С. 41–59.
2. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. – М.: Рос. гуманитар. ун-т, 1998. – 702 с.
3. Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів / К. Левицький. – Л., 1931. – 152 с.
4. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с.
5. Кренжаловський Д. Львів в українських руках (1–21.XI.1918) / Д. Кренжаловський // Українські мемуари. – Кам'янець, 1919. – 53 с.; Зубик Р. Из моїх споминів (Про боротьбу за Львів) / Р. Зубик // Календар Українського робітничого союзу на 1924 р. – С.55–57; Krzysiak F. Z dni grozy we Lwowie (Od 1–22 listopada 1918 r.) / F. Krzysiak. – Lwyw, 1919. – 64 s.; Prychnik A. Obrona Lwowa od 1 do 22 listopada 1918 r. / A. Prychnik. – Zamość, 1919. – 52 s.
6. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Л. Цегельський. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1960 р. – 314 с.
7. Цегельський Л. Після 573 літ прірви / Л. Цегельський // Український прапор. – № 23–25. – 1 листопада 1919; Цегельський Л. Як це було? Спогади з часу повстання української держави / Л. Цегельський // Український вістник. – Нью Йорк, 1927. – № 4. Цегельський Л. Памяти Евгена Петрушевича / Л. Цегельський // Америка. – № 128–134. Філадельфія, 1940. Цегельський Л. Як воно по правді було / Л. Цегельський // Америка. – Філадельфія, 1936–1937. Цегельський Л. Як то справді було на Першого Листопада / Л. Цегельський // Америка. – Філадельфія, 7 листопада 1947. Цегельський Л. Той, хто очолив Листопадове Діло / Л. Цегельський // Америка. – Філадельфія, 5 грудня 1955.
8. Литвин М., Науменко К. Вітовський Дмитро / М. Литвин, К. Науменко // Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Ярослав Ісаєвич; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. – Львів. 2009. – 350 с.
9. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918–1923 роках / С. Ярославин. – Філадельфія, 1956. – 182 с.
10. Кордуба М. В посольстві до гетьмана / М. Кордуба // Літопис Червоної. Калини. – Львів, 1930. – № 10.
11. Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 / М. Стахів. – Скрантон, 1959. – Т. 3. – 199 с.
12. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф 581, оп. 1, спр 96, арк. 8–9.
13. Гай-Нижник П. П. Формування органів державної влади та управління ЗУНР (1918–1920 р.р.) / П. П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць НДІУ – Том XXII – С. 326–348

Игорь Иваницкий

ЛОНГИН ЦЕГЕЛЬСКИЙ. «ОТ ЛЕГЕНД К ПРАВДЕ»: КЛЮЧЕВЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Статья посвящена анализу ключевых сюжетных линий воспоминаний Лонгина Цегельского «От легенд к правде». В тексте представлено много конкретной информации, авторского взгляда на события, попытки анализа политической ситуации и все эти материалы имеют значительную историческую ценность. Среди ключевых проблем – роль и место личности Дмитрия Витовского в организации и реализации Ноябрьского чина 1918, реакция политической элиты ЗУНР на антигетманский переворот в Киеве в 1918 г., а также процесс создания управленческой вертикали ЗУНР на местах.

Ключевые слова: ЗУНР, УНР, мемуары, Ноябрьский чин, национально-освободительное движение.

Igor Ivanitsky

LONGIN TSEHEL'SKYI. «FROM LEGEND TO THE TRUTH»: KEY ISSUES

The article is devoted to analysis of key storylines of the Longinus Tsehelskyi memories «From legends to the truth.» The text presents a lot of specific information, the author's view of the events, attempts to analyze the political situation and all the materials have significant historical value. Among the key issues – the role and place of Dmitro Vitovskii in the organization and the realization of the «November Brokedown» in 1918 in Lviv, the response of the political elite of The West Ukrainian People's Republic on the anti-Hetman rebell in Kiev in 1918, and the process of creating management vertical of The West Ukrainian People's Republic.

Key words: The West Ukrainian People's Republic, Ukrainian People's Republic, memoirs, November brokedown, Ukrainian national liberation movement.

УДК 94(477)

Мар'яна Зуляк

**АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ – ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР
«НОВИХ ШЛЯХІВ» І «КРИТИКИ»**

У статті проаналізовано діяльність Антона Крушельницького на посаді головного редактора часописів «Нові шляхи» і «Критика». Його праця характеризувалася пошуком оптимального видавничого проекту з історії, філософії, соціології, економіки, культури, тогочасної радянської та зарубіжної літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва. Аналіз змістового наповнення часописів свідчить про поширення прорадянської ідеології, популяризованої головним редактором А. Крушельницьким, який перебував під її впливом.

Ключові слова: Антін Крушельницький, головний редактор, «Нові шляхи», «Критика», радіофільство.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що одним із важливих напрямків діяльності А. Крушельницького була редакційна праця, яку він реалізовував через часопис «Нові шляхи», який з 1933 р. виходив під назвою «Критика», співпрацю з іншими виданнями. Поряд із художньою літературою та критикою, журнал «Нові шляхи» значну увагу приділяв науково-популярній, мистецькій та публіцистичній тематиці. У ньому друкувалися розвідки з історії, філософії, соціології, економіки, культури, статті про тогочасну радянську й зарубіжну літературу, музику, театр, образотворче мистецтво, подавалася широка інформація про поточне життя [1, с. 7]. За лояльне ставлення до СРСР та його суспільного ладу журнал критикували УНДО та націоналістичні організації, деякі випуски конфіскувала польська влада [2, с. 80–87].

Наукова новизна статті ґрунтується на тому, що автором вперше в українській історіографії зроблено спробу дослідити задекларовану проблематику.

Об'єкт дослідження – культурно-просвітницькі процеси, які відбувалися у Західній Україні в міжвоєнний період.

Предмет дослідження – особливості редакторської праці А. Крушельницького.

Мета дослідження – проаналізувати діяльність А. Крушельницького на посаді головного редактора «Нових шляхів» і «Критики».

Завдання статті – охарактеризувати часописи «Нові шляхи» і «Критика» з точки зору змістового наповнення; висвітлити основну тематику публікацій; оцінити позицію головного редактора щодо процесів, які відбувалися в радянській Україні.

Історіографія проблеми обмежується публікаціями М. Дубини [1, с. 7], М. Романюка і М. Галушка [2, с. 80–87], М. Зуляк [3, с. 55–63] та інших авторів.

Основну джерельної бази складають архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Львові.

Львівський науковий, літературно-науковий, мистецький і громадський місячник, що видавався упродовж 1929–1932 рр. видавничою спілкою з однойменною назвою «Нові шляхи» – кооперативою з обмеженою відповідальністю. Друкувався часопис друкарнею НТШ. Відповідальним редактором був А. Крушельницький – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, літературознавець, журналіст, перекладач, педагог, редактор та видавець. До складу редакційної колегії входили Ярослав Кунанець (Антін Босий), Святослав Гординський, Петро Дереш, Авенір Коломиєць, А. Крушельницький, Іван Крушельницький [2, с. 80–87]. До речі, посвідчення, видане А. Крушельницькому 1 вересня 1930 р., засвідчує, що він був членом редакційної колегії «Нових шляхів» [4, арк. 52].

А. Крушельницькому належить не лише важлива роль у виданні й редагуванні часопису «Нові шляхи». Варто наголосити на тому, що у кінці 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. він перебував не лише на прорадянських позиціях, але й виступав пропагандистом, агітатором й ідеологом радянської Східній Галичині.

Видання виходило книгами, декілька з них формували том. Наприклад, книги 1–2 утворювали том 1, книги 3–4 – том 2 і так далі. Його видавала видавнича спілка «Нові шляхи», заснована за ініціативи А. Крушельницького 15 січня 1929 р. у Львові [5, арк. 1–4]. Статут видавничої кооперативи «Нові шляхи» з обмеженою відповідальністю у Львові, прийнятий 15 січня 1929 р., включав одинадцять основних розділів [5, арк. 1–4].

Мета діяльності кооперативи полягала у тому, щоб «... підносити заробіток членів веденням при ньому підприємств і підносити культурний рівень членів» [5, арк. 1]. Основні завдання кооперативи пов'язувалися із виданням журналів, часописів, книжок, художніх і мистецьких творів, заснуванні друкарень і книгарень, організації читалень, клубів, бібліотек, курсів, виставок і екскурсій, виділенні стипендій, проведенні конкурсів тощо [5, арк. 1].

На початковому етапі часопис був доволі демократичним. Редакційна колегія пропонувала читачам дати відповіді на 26 питань анкети-опитування [6, арк. 13–13 зв.]. Особливістю видання було використання «академічного правопису», прийнятого НТШ, оскільки «Нові шляхи» видавалися у друкарні цієї інституції. Перехід на новий правопис відбувався поступово [7, арк. 1].

Журнал мав прорадянське спрямування і був своєрідним продовженням традицій громадського місячника «Шляхи» (1915–1918 рр.) [2, с. 80–87]. М. Ільницький зазначав, що «... декларуючи свою ідеологічну позицію, «Нові шляхи» не були зашореним вузькопартійним часописом і зуміли на перших порах згуртувати навколо себе широке коло демократично настроєної творчої інтелігенції. Тут можемо знайти цікаві огляди розвитку української поезії в Галичині повоєнного періоду, рецензії на нові книги» [8].

У перші роки існування часопис перебував на загальнодемократичній платформі, у ньому друкувалися письменники різної ідеологічної орієнтації: Б. Лепкий, С. Черкасенко, О. Турянський, К. Гриневичева, Ю. Опільський, Я. Кондра, В. Бобинський, С. Гординський, Ю. Косач, В. Гренджа-Донський, С. Масляк, А. Коломиєць, О. Турянський, А. Павлюк. Тут друкували історичні, літературознавчі та мистецтвознавчі розвідки І. Свенціцький, М. Рудницький, С. Гординський, І. Крип'якевич, В. Щурат [8].

Поступово часопис дедалі більше переходив на ортодоксальні прорадянські позиції, звужувалося коло його авторів, «... перші числа журналу не викликали підозрінь, у якому напрямі йде журнал. Але дедалі «Нові шляхи» стали на радянські позиції» [9, с. 92]. У журналі були вміщені погромні статті про українську еміграційну поезію як представників старшого (О. Олесь, В. Самійленка, С. Черкасенка), так і молодшого покоління (Є. Маланюка), піддано гострій критиці перші книги історичної епопеї Б. Лепкого про гетьмана І. Мазепу тощо. Через те від нього відійшла переважна частина прихильників і авторів [8].

«Важкі умовини, у яких жили українці в 1920–30 роках під польською окупацією, були одною з причин, що дехто з галицьких діячів почав орієнтуватися на УРСР, де, здавалося, політичний процес вів нестримно до повної суверенності «української радянської держави» [9, с. 92]. У кінці 20-х рр. ХХ ст. активізуються контакти А. Крушельницького із радянським консульством у Львові. Про що свідчить запрошення консула СРСР від 18 грудня 1928 р. на вечерю в готель «Жорж» й товариську зустріч із повноважним радянським представником у Польщі та його радником [10, арк. 22]. Дуже часто Крушельницькі виїжджали на відпочинок у Березів з радянським консулом у Львові.

З метою ознайомлення української інтелігенції Львова зі здобутками радянського кінематографу його запрошували на перегляд декількох кінокартин, на зустріч із народним комісаром освіти УСРР, академіком М. Скрипником [10, арк. 26, 28].

Окрім того, уряд УСРР намагався справити позитивне враження і на більш ширші кола української господарської інтелігенції. Так, 3 травня 1929 р. делегація кооператорів Західної України в складі голови РСУК і «Сільського господаря» Ю. Павликівського, директора «Центробанку» О. Луцького, голови правління «Центросоюзу» І. Герасимовича, членів правління «Центросоюзу» Ю. Шепаровича і «Сільського господаря» Ю. Храпливого [11, арк. 35] відвідали УСРР. Вони перебували у захопленні від поїздки і повідомляли про те, що кооперація «... розвинута у Вас з послідовністю людей, яким доля трудових мас стала програмою життя, програмою, за якою не видно вигод і радощів будня» [11 арк. 34]. Однак члени групи кооператорів зазначали й те, що «Ми не були в низах Вашої кооперації. Та ми побачили їх теж і в верхах. Ви втягли масу в Вашу роботу, а тоді вона в верхах і в низах» [11, арк. 34].

У розмові із директором «Центробанку» О. Луцьким з'ясувалося, що з радянською кооперативною системою він певною мірою знайомий із преси, його вразило проведення святкування 1 травня [11, арк. 38–39]. Ю. Храпливий наголошував на обміні кооперативною пресою, співпрацею й поширенням досвіду радянської системи у Західній Україні [11, арк. 40–41]. Звичайно, що зазначені події та факти формували своєрідне позитивне сприйняття радянської дійсності періоду українізації.

Залучення західноукраїнської інтелігенції для обслуговування потреб індустріального й культурного будівництва підрадянської України відповідало інтересам більшовицької ідеології. Це, з одного боку, підносило її авторитет, слугуючи засобом вкрай необхідної для неї легітимізації, було вагомим аргументом для обґрунтування теорії про УСРР як «П'ємонт усього українського народу», дозволяло використовувати знання підготовлених за кордоном фахівців з вищою освітою (отже, не коштом «трудящих України»), а з іншого – залучення галицької інтелігенції у культурно-освітню сферу УСРР давало потужний імпульс втілення у життя не лише більшовицької політики «українізації», але й українізації реальної, сприяло подоланню опору російської чи зросійщеної інтелігенції Наддніпрянщини [12].

Архівні матеріали підтверджують тезу про часопис як прорадянське видання. Редакція «Нових шляхів» не лише цікавилася новинками, які відбувалися в УСРР, але й намагалася їх використовувати у своїх публікаціях з метою популяризації радянських здобутків. Так, Ю. Кулинич підготував для редакції постанови й резолюції, прийняті на III-ому з'їзді партії, а саме: «Про партійне керівництво літературою», «Про ставлення до непролетарських організацій», «Про значення войовничого матеріалізму», «Перевага та монополія», більшовицькі постанови й резолюції тощо [13, арк. 1, 2, 7, 10].

Деякі огляди газет та інші публікації, передруковані з радянських й іноземних видань, редагував А. Крушельницький. Зокрема, у повідомленні про проведення вечора української культури, організованого газетою «Комсомолец України» в Харкові йшлося про те, що «... сьогодні зібрався міський комсомольський актив, квіти столичної організації – сказав Хвиля, – є факт безсумнівного зрушення в бік приєднання робітничої молоді до української культури. Мало відвідувати український театр та співати українські пісні. Треба, щоб комсомол став душею великого національно-культурного процесу, що його зараз здійснює пролетаріят України» [14, арк. 2]. До речі, цитований текст А. Крушельницький викреслив повністю і усунув термін «пролетарські» письменники [14, арк. 2].

Редакційна колегія цікавилася партійним керівництвом у літературній сфері, особливо «перетягуванням на бік пролетаріату кваліфікаційних сил технічної та іншої інтелігенції й виховання нових кадрів письменників з трудящих лав» [15, арк. 1], ставленням до непролетарських організацій, а саме «партія повинна толерантно ставитися до проміжних ідеологічних форм, терпляче допомагаючи позбуватися цих неминуче численних форм у процесі ближчого товариського співробітництва з комуністичними силами» тощо [15, арк. 2]. Особливе значення у роботі видання посідали тези з праць В. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», виступ на партійному з'їзді С. Косіора, Й. Сталіна, резолюції нарад та інше [15, арк. 4–7, 10].

А. Крушельницький систематизував отримувану із радянських періодичних видань інформацію. Доволі складно з'ясувати основні критерії та принципи такої диференціації. Можливо, вони носили суто авторський підхід, тому що ті чи інші джерела, та чи інша інформація віднесена до тих чи інших груп, які за своїм змістом виходять за її межі. До «видавничих записок» він відносив інформацію, що необхідно було передрукувати у «Нових шляхах» [14, арк. 28]. Наприклад, у цій групі йшлося про Всеукраїнський інститут радянського будівництва, основне завдання діяльності якого полягало у систематичному вивченні та допомозі у науковому дослідженні питань радянського будівництва [14, арк. 28]. До зазначеної групи належало повідомлення про Інститут

організації сільського господарства – основним завданням якого було вивчення п'ятирічного плану розвитку сільського господарства, колективізації тощо [14, арк. 28]. У рубриці «Український технічний музей» йшлося про історію розвитку та виявлення сучасного стану технічних досягнень промисловості [14, арк. 28]. Сюди відносилася інформація про п'ять років роботи народної бібліотеки України, наукової центральної книгозбірні Одеси тощо [14, арк. 102–146]. До групи «наукових записок» головний редактор «Нових шляхів» відносив всебічне сприяння винахідництву в Україні та інші теми [14, арк. 29].

«Промислові записки» – це в основному перелік видань, які стосувалися белетристики, історії літератури, марксизму, революційного руху, кооперації, українознавства, класичної літератури, статистичні показники поступу радянської промисловості [14, арк. 83–86, 179–182].

«Народно-господарські записки» стосувалися в основному повідомлень про місце України в СРСР, про становище краєзнавства, видання дитячої енциклопедії та інша інформація [14, арк. 88–101].

«Господарські записки» подавали інформацію про радянські сільськогосподарські машини на світовому ринку, раціональне використання корисних копалин [14 арк. 152–165]. У підгрупі «Економічна хроніка. Українська індустрія» йшлося про виконання п'ятирічного плану тощо [14, арк. 166–178].

«Сільськогосподарські записки» повідомляли про використання сільськогосподарських площ, соціалістичне змагання бригад тощо [14, арк. 183–195].

Окрім того, варто наголосити на тому, що редакція «Нових шляхів» отримувала інформацію про здобутки радянської України в культурній, економічній та технічній сферах, про події в літературі, кінематографі, про цензуру в Бельгії, новий робітничий театр в Англії тощо [14, арк. 3, 6, 17, 21].

З метою популяризації «Нових шляхів», головний редактор налагодив стабільну і чітку систему взаємного обміну між різноманітними виданнями. Такий обмін налагоджено із такими радянськими часописами й структурами, як-от: «Радянська освіта», «Більшовик України», «Молодий більшовик», «Більшовиченята», Держторг УСРР, Український комітет краєзнавства, «Український мисливець та рибалка», бібліотеки Київського та Дніпропетровського інститутів народної освіти, Український науково-дослідний інститут книгознавства, правління Українського науково-технічного товариства, правління Будинку літератури ім. Е. Блакитного та інші [16, арк. 16; 17, арк. 8, 13–15, 39, 41, 43 зв., 50, 60, 67; 18, арк. 8].

У деяких зверненнях до редакції йдеться про те, що радянське державне видавництво у Харкові надіслало на адресу часопису 150 доларів США, тому М. Фуртак-Деркач зверталася до редакції «Нових шляхів» про їх отримання за фотографії малюнків галицьких художників. Однак, як виявилось, їх часопис насправді не отримував взагалі [17, арк. 28]. Питання оплати вартості послуг «Нових шляхів» викликали певні непорозуміння й у адміністрації Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при УАН. Головного редактора «Нових шляхів» повідомляли про надмірну завищеність вартості частини ілюстрації до повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», які вважалися не оригіналами, а копіями, зробленими зі світлин і вони «... не відповідають нашим кондиціям: ці малюнки є одноманітні простокутники, їх хоч і можна вжити як заставки, але зовсім мало надаються вони до закінчування розділів» [18, арк. 2].

Дирекція бібліотеки вважала, що вартість ілюстрацій у розмірі 25 зл. була завищеною, тому вони готові були оплатити лише 12,5 зл. [18, арк. 2]. Окрім того, зависокою, на думку дирекції, була вартість 24 ілюстрацій з геометричним орнаментом у розмірі 25 зл. До речі, дирекція сумнівалася у тому, що це були роботи відомого митця О. Кульчицької, з мистецького погляду вважала їх як «... маловартісні й репродукувати ці малюнки взагалі неможна» [18, арк. 2]. За вказані ілюстрації вони готові були оплатити суму в розмірі не більшу як 5 зл., а «... один кольоровий малюнок (маленький, що мав бути кінцівкою обкладинки), не може бути прийнятий, бо мальовано його зовсім іншими (якимись поблідлими) фарбами, ніж головний малюнок і репродукування його дуже б удорожчило видання; ілюстраторові це належало б знати. А втім О. Кульчицька пояснювала цей дефект здається відсутністю фарб у селі» [18, арк. 2].

Дирекція бібліотеки зауважувала на не рівноцінному виконанні ілюстрацій загалом, вважала деякі з них шедеврами, а деякі – доволі слабенькими [18, арк. 2–2 зв.]. У цілому адміністрація оцінювала їх посередньо, висловлювала такі зауваження, як «... брак суцільності й мале знайомство ілюстратора з формами європ. книжкової графіки» [18, арк. 2 зв.]. Зважаючи на певні зауваження щодо оформлення повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», дирекція бібліотеки погоджувалася виплатити А. Крушельницькому суму в розмірі 137 доларів США або за офіційним курсом – 1665 зл. [18, арк. 2 зв.].

Головний редактор «Нових шляхів» доволі успішно співпрацював із кооперативним видавництвом «Рух» в Харкові щодо поширення часопису, друку тих чи інших творів, банківських переказів в розмірі 250 доларів США [18, арк. 4–4 зв.].

У деяких зверненнях передплатників до редакційної колегії були прохання отримати усі номери часопису за весь рік. Висловлювалося бажання С. Шведенка із Дніпропетровська мати можливість ознайомитися з «Історією політичної думки галицьких українців» К. Левицького та «Історією визвольних змагань галицьких українців», які, як писав автор, «... в Радянській Україні цього дістати неможу» [17, арк. 17].

До обміну й передплати із «Новими шляхами» прагнули й такі західноукраїнські інституції, як орган українського антиалкогольного руху «Ми молоді», редакція «Нової хати», спортивне товариство «Підгір'я» (м. Дрогобич), товариство «Сокіл» з Гайворонки, церковна рада Союзу української євангельської церковної старшини, бібліотека Львівського університету, тижневик «Поступ» (м. Луцьк), читальня «Просвіти» у Нагуєвичах та інші [17, арк. 11, 12, 19, 20, 49, 63, 66, 94].

Звичайно, що у передплатників виникали й певні фінансові труднощі. Про неможливість передплатувати видання читальнями «Просвіти» у Львові, Нижбірку, Задарові, Озимині, Скалі-Подільській, у зв'язку з відсутністю коштів, йшлося у їх повідомленнях до редакції «Нових шляхів» [17, арк. 72, 81, 94, 95]. Окремі читальні «Просвіти», зокрема у Слобідці не погоджувалися на його передплату [19, арк. 81].

Деякі товариства, зважаючи на складне матеріальне становище, прагнули отримували «Нові шляхи» безкоштовно. Йдеться про українське академічне товариство «Січ» у Відні [16, арк. 5]. Окремі автори відмовлялися від передплати видання [20, арк. 5]. І. Бобик та І. Велигорський повідомляли редакцію про те, що у них відсутня заборгованість щодо передплати, просили часопис більше не надсилати [20, арк. 16 зв., 34 зв.].

Звичайно, що у роботі тогочасних редакцій часописів були певні неточності. У цьому випадку йдеться про звернення А. Крушельницького до редактора «Українського прапора» про те, що в одному із номерів повідомлялося, що він спільно із І. Калиновичем редагував часопис «Боротьба», що не відповідало реальному стану речей, тому він просив спростувати цю інформацію [21, арк. 74]. У роботі редакції «Нових шляхів» також були певні непорозуміння щодо передплати й надсилання необхідних номерів передплатникам, про що свідчить лист професора III-ої Станиславівської державної гімназії Івана Бойка [20, арк. 18 зв., 19 зв.]. Професор української гімназії у Перемишлі М. Вахнянин повідомляв редакцію про те, що не передплатував «Нові шляхи», які йому редакція чомусь надсилала, про що свідчать повідомлення й інших авторів [19, арк. 6, 45, 46, 76 зв.; 20, арк. 32–32 зв., 61 зв., 62–62 зв., 66 зв., 79].

Натомість дехто із передплатників з часу появи «... славного місячника став ... його горячим прихильником і читачем...» [19, арк. 93], надіявся на те, що «... буду від тепер Вашим сталим абонентом...» тощо [19, арк. 119]. Політв'язні І. Баран і О. Вязло, незважаючи на ув'язнення, зверталися до редакції про продовження надсилання часопису на їх домашню адресу [20, арк. 7, 53 зв.]. Група українських в'язнів зверталася до редакції «Нових шляхів» щодо передплати часопису [22, арк. 5]. Селянин із Підлазців просив надсилати йому «Нові шляхи» без попередньої передплати, тому що «... щож бідний селянин нині може зробити, коли зараз ми мусимо таку страшну господарчу кризу перезимовати, що навіть і нема можливості тіх кілька злотих де взяти аби можна було одразу вислати належну передплату...» [20, арк. 21]. Аналогічного листа отримала редакція й від селянина Т. Ганчарука та від інших осіб [19, арк. 9, 30; 20, арк. 67].

Редакційна колегія «Нових шляхів» мала значну кількість дописувачів, як серед юридичних, так і фізичних осіб. За підрахунками редакції, з місячником співпрацювали близько 200 осіб «з усіх українських земель», а також майже 60 іноземних авторів [8]. Так, 5 жовтня 1928 р. «кабінет виучування Поділля» Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при УАН звертався до А. Крушельницького з категоричною вимогою друку «Тіней забутих предків» М. Коцюбинського [18, арк. 1].

Деякі автори-дописувачі намагалися друкувати свої твори у «Нових шляхах» на умовах анонімності. Однак А. Крушельницький вважав, що на таких умовах, можна друкувати твори лише тоді, коли «... Помітити під псевдонімом могли тільки такі речі, од яких автор з відкритим імям міг би потерпіти від когось якусь шкоду серед те, моральну чи матеріальну...» [17, арк. 49].

З редакційною колегією співпрацювала певна частина знаних дописувачів. Зокрема, Михайло Гнатишак, син львівського професора Лева Гнатишака, який емігрував до радянської України, повідомляв про надсилання йому за публікації суми у розмірі 10 доларів США [17, арк. 13]. До речі, згадуваний автор подавав до друку статтю «Синтетичний театр», у якій йшлося про занепад західноукраїнського театрального мистецтва [17, арк. 14; 134]. В. Гренджа-Донський пропонував

надрукувати його п'єсу «На зеленій Гуцульщині» [17, арк. 30]. Власне її текст подано у архівній справі [23].

З «Новими шляхами» співпрацював А. Чайковський, писав про те, що «... Ваш орган являється що раз кращий, і надіятися можна, що він буде такий і заступить місце колишнього УЛВ (Українського літературного вісника – примітка автора – йдеться насправді про «Літературно-науковий вісник») видаваного Франком і Грушевським» [17, арк. 85].

А. Коломиєць висловлював прохання про допомогу у виданні власних збірок поезій у радянській Україні [17, арк. 40]. До речі, він пропонував А. Крушельницькому у «Нових шляхах» «... зареферувати для мене і Косача одну-дві сторінки для літературних відстрілювань убік наших антиподів», «Це буде постійна боївка «НШ» яку я з Косачем старатимемося заповнювати регулярно й кольоритно» [17, арк. 41].

Ю. Косач надсилав до редакції оповідання «Вершник над ланами», з циклу революційної романтики на Волині, яким автор прагнув «... цикл цей закінчити з метою трактування явищ сучасного життя» [17, арк. 45]. Однак Ю. Косач, незважаючи на можливу співпрацю з редакцією «Нових шляхів», здебільшого за сприяння А. Коломийця, за нез'ясованих обставин все ж таки відмовився від послуг редакції у виданні своїх творів [17, арк. 47].

Твори не усіх дописувачів редакція «Нових шляхів» друкувала на шпальтах видання. Так, вірші М. Лужного, викладача Бережанської гімназії, редакція забракувала за зміст і форму [17, арк. 62]. Ю. Сліпко також надсилав свої поезії і, незважаючи на негативну ухвалу редакції, вказував рахунок у банку на переведення коштів за друк [17, арк. 69].

Варто наголосити на тому, що «Нові шляхи» мали міжнародне визнання, про що свідчать листи-прохання про передплату за кордон. Так, у приватному листі з Відня, датованому 22 лютого 1929 р., висловлювалося прохання про передплату видання Українським академічним товариством «Січ», «Українською євангельською просвітою» зі США, Студентським академічним домом у Празі, Радою української бібліотеки ім. С. Петлюри у Парижі, Українським культурним об'єднанням в Болгарії, яке через складне матеріальне становище прагнуло отримувати часопис безкоштовно, з аналогічним проханням зверталось українське товариство «Основа» з Данцигу [16, арк. 1, 10–13, 20, 31 зв., 40, 45]. Передплатники з Буенос-Айресу, Берліна також намагалися передплатити часопис [16, арк. 6, 26].

Про прорадянськість змісту «Нових шляхів» свідчить як тематика публікацій, так і трактування редакційною колегією подій, що відбувалися в УСРР. Зокрема, про це йдеться у статті А. Аршавського «Внутрішня організація колгоспів», надрукованій у журналі «Огонек» № 16 від 10 червня 1930 р. [24, арк. 1, 7]. Її автор, виходячи із радянських постулатів, намагається колективні принципи, які використовувалися у колгоспах, вважати «всіленською машиною», що «... пускає в рух і регулює працю в колгоспах» [24, арк. 1]. А. Аршавський переконаний у тому, що «... зорганізувати працю в колгоспі, що об'єднує тисячі селян на території декількох десятків тисяч гектарів – це велетенське завдання» [24, арк. 1].

Розхвалюючи колгоспи, автор зазначав, що колгоспи це нове явище у світовій історії, новий етап прогресу суспільного життя і комуністичної революції. Завершуючи статтю, він писав, що «... намічене партією завдання – максимально збільшити засівну площу й підняти врожайність полей – цілковито відповідає селянським стремлінням і побажанням. Тому-то й бачимо ми часто такий підйом духа й ентузіазм на польових роботах, і в цьому запорука бурхливого зросту й повного успіху колгоспного руху» [24, арк. 7].

Звичайно, що в умовах міжвоєнної Польщі, практично усі видання піддавалися гонінню влади і конфісковувалися нею. Зокрема, філія «Просвіти» у Коломиї повідомляла «Нові шляхи» про те, що видання «Дужим помахом крил» львівська поліція заборонила поширювати [17, арк. 76]. 30 січня 1930 р. А. Крушельницький отримав повідомлення від міського староства Львова, у якому зазначалося, що, виходячи з 73 артикулу розпорядження Президента Польщі від 10 травня 1927 р. про пресу, стаття під назвою «Біг в сутінках» (листопад 1930 р.) порушує вказане положення [25, арк. 1–2].

Головного редактора «Нових шляхів» звинувачували у насильницькій зміні державного ладу Польщі. Насправді ж йшлося про наступне. Наведемо конкретний приклад того, як міське староство Львова коментувало окремі фрагменти тексту як державну зраду. «Оце завдання «Рідної Школи»! Це повинна виконати рідношкільна організація! На цей шлях вона може піти, коли звільниться від клерикального полону, від націоналістичного пустомельства й від опортуністичних настроїв. Коли нарешті звільниться від тягару, який зв'язує її руки й притолочує її. Тим тягарем є середні школи «Рідної Школи» [25, арк. 4 зв.]. А. Крушельницький виступав проти такого трактування владою матеріалів, друкованих на сторінках часопису [25, арк. 6]. 21 вересня 1932 р. головний редактор «Нових шляхів» звертався до Львівського воєводства з приводу описуваних подій, наголошуючи на тому, що він «... вносить спротив проти цієї тимчасової конфіскації...» [25, арк. 4–6].

Остання відома книга, 8/9, вийшла у вересні 1932 р. Імовірно, надалі часопис не виходив через несприятливу ситуацію, пов'язану із матеріальними труднощами, про що й повідомляла редакція в останніх номерах. З 1933 р. журнал перестав існувати у зв'язку з переїздом родини Крушельницьких до УСРР [8]. Вважаємо, що часопис не видавався не лише через матеріальні труднощі, а ще через те, що 15 червня 1932 р. А. Крушельницького заарештовано за те, що 5 червня поточного року у Львові зібралися письменники, науковці, композитори, на прорадянську конференцію, яка підтримала ініціативу Р. Ролана, А. Барбюса, Б. Шоу і М. Горького скликати на 28 липня 1932 р. Міжнародний антивоєнний конгрес. Конференція обрала комітет і прийняла резолюцію, підписану Л. Шіллером, А. Крушельницьким, І. Крушельницьким, С. Тудором, Л. Пастернаком, Я. Галаном, Я. Викою, О. Деєм, П. Козланюком, О. Гаврилюком, Я. Кондрю, В. Мизинцем, М. Колессою, К. Пеллахатим та іншими особами, у якій підкреслювалося, що «Боріться проти нової світової різни! Не допустіть до нападу на СРСР! Стійте муром при Радянським Союзі! Солідаризуйтеся з противоєнним конгресом! Вибирайте противоєнні комітети! Вибирайте делегації! Бороніть Радянський Союз!» [26, с. 154].

Натомість у «Невідомих сторінках з біографії Юліана Бачинського» йдеться про те, що А. Крушельницького ув'язнили у зв'язку із прорадянською діяльністю як редактора «лівої» газети. У цій групі був ув'язнений тоді і Ю. Бачинський [27]. Дійсно, восени 1932 р. польська поліція розгромила редакції «лівих» газет, таких як, «Вікна», «Сила», «Сіль-роб», «Нові шляхи», арештувавши їх редакторів [1, с. 7].

Польська поліція висунула обвинувачення усім учасникам прорадянської конференції у антидержавному злочині й провела обшуки їх помешкань. У повідомленні начальника поліції Львова з приводу арешту А. Крушельницького йшлося про те, що «У зв'язку з донесенням про злочин – комуністичну діяльність – 11 бригада слідчого відділу державної поліції Львова провела 14 червня 1932 р. о 6 год. 45 хв. 9 год. домашній обшук у Крушельницького Антона в його помешканні на вул. Квятковського № 19 в розшуках літератури антидержавного змісту. Обшук дав позитивні наслідки» [26, с. 154–155].

Зазнавали переслідувань особи, які друкувалися у «Нових шляхах», через те зменшувалася їх кількість. З іншого боку, з радянської України надходили тривожні чутки: громадськість сколихнув інспірований суд над СБУ. Західноукраїнські члени ВУАН М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат, К. Студинський вже не одержували зарплат від радянського уряду [28].

З припиненням виходу «Нових шляхів» прорадянський напрямок у літературному процесі Галичини припинив існування. Марксистська ідеологія тут зовсім збанкрутіла внаслідок репресій та Голодомору в Україні, про що широко інформувала преса. Втратилися контакти між літераторами обох частин України. Втім, у Східній Україні літературний рух припинився, недавнє культурне відродження стало «розстріляним відродженням», а ті з письменників, хто залишився живим, після репресій 30-х рр. XX ст., були зламані морально. Літературне життя по цей бік Збруча, що зосереджувалося переважно у Львові, намагалося продовжувати перерваний на Сході рух, розвивати ті тенденції, які там були обірвані [28].

Зважаючи на складність ситуації, у квітні-травні 1933 р. А. Крушельницькому вдалося видати лише декілька номерів місячника «Критика». Гострота і актуальність вміщених у ньому матеріалів загострили й до того напружені стосунки головного редактора з польською владою. Продовжувати видання «Критики», як і перебування у Львові, було небезпечним для життя [1, с. 7]. «Гіркота поразки відродженої Української держави і брутальність польських окупантів призвели до того, що А. Крушельницький почав пов'язувати майбутнє свого народу з вірою «в якусь спасительну революцію», а з нею – оцасливлення нації при «соціалістичному устрої» [29]. Співпраця з радянською владою – видання відверто пропагандистських «Нових шляхів» (1929–1932 рр.) та «Критики» (1933 р.), що були закриті цензурою, трактувалося як шляхетне обстоювання власної позиції навіть тоді, коли усі інші радянофіли, дізнавшись про масові репресії, від неї відмовилися [30, с. 238].

Отже, діяльність А. Крушельницького на посаді головного редактора «Нових шляхів» і «Критики» характеризувалася пошуком оптимального видавничого проекту з історії, філософії, соціології, економіки, культури, тогочасної радянської та зарубіжної літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва. Львівський літературно-науковий, мистецький і громадський місячник «Нові шляхи» і «Критика» – своєрідні видавничі феномени, у яких на початковому етапі їх існування акумулювалися ідеї різноманітних політичних течій та груп, а з часом домінувала прорадянська ідеологія, популяризована головним редактором А. Крушельницьким, який перебував під її впливом.

Список використаних джерел

1. Дубина М. Антін Крушельницький: Шляхами письменницької долі / М. Дубина // Літературна Україна. – 13 грудня 1990. – С. 7.
2. Романюк М. М. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.:

Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Львів: Світ, 2003. – Т. 3. – Кн. 2. 1929–1939 рр. – 928 с. 3. Зуляк М. «Нові шляхи» – львівський літературно-науковий, мистецький і громадський місячник (1929–1932 рр.) / М. Зуляк // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів: зб. наук. статей. – Львів: ПП Сорока Т. Б., 2013. – Випуск 3. – С. 55–63. 4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 361, оп. 1, спр. 144, 53 арк. 5. ЦДАЛ України, ф. 311, оп. 1, спр. 1, 4 арк. 6. Там само, спр. 2, 18 арк. 7. Там само, спр. 3, 1 арк. 8. Ільницький М. М. Нові шляхи – журнал / Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. [Електронний ресурс] / М. М. Ільницький. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Novi_shliakhy_z. 9. Гава М. В. Антін Крушельницький / М. Гава // Городенщина. Історично-мемуарний збірник. – Нью Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. – С. 591–592. 10. ЦДАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 158 а, 45 арк. 11. Там само, спр. 165, 44 арк. 12. Маринич Л. Західноукраїнська еміграція в УСРР, 1930-ті роки: репресивний епілог. [Електронний ресурс] / Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статей): Збірник праць / Л. Маринич. – Київ, 2007. – 400 с. – Режим доступу: http://chitalka.net.ua/textbooks/1/p_6275.html. 13. ЦДАЛ України, ф. 311, оп. 1, спр. 7, 28 арк. 14. Там само, спр. 8, 195 арк. 15. Там само, спр. 6, 10 арк. 16. Там само, оп. 1, спр. 11, 51 арк. 17. Там само, оп. 1, спр. 9, 132 арк. 18. ЦДАЛ України, ф. 361, оп. 1, спр. 49, 9 арк. 19. Там само, ф. 311, оп. 1, спр. 14, 145 арк. 20. Там само, спр. 12, 124 арк. 21. Там само, ф. 361, оп. 1, спр. 146, 281 арк. 22. Там само, ф. 311, оп. 1, спр. 13, 99 арк. 23. Там само, спр. 84, 5 арк. 24. Там само, спр. 25, 7 арк. 25. Там само, спр. 4, 6 арк. 26. Трофимук С. Антін Крушельницький (1. VIII. 1878 – 13. XI. 1941) / С. Трофимук // Український календар. – 1968. – С. 151–158. 27. «Винним себе не визнаю...» (Невідомі сторінки з біографії Юліана Бачинського). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/content/view/79/30>. 28. Ільницький М. Статті про Львів. Літературний Львів першої половини ХХ ст. [Електронний ресурс] / М. Ільницький. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/ilnyckij.html>. 29. Гринів О. За плугом на перелогах історії [Електронний ресурс] / О. Гринів. – Режим доступу: <http://lib.if.ua/exhib/1277126757.html>. 30. Україна і Польща 1920–1939 рр.: 3 історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю посполитою: Документи і матеріали / [НАН України; Інститут історії України; упорядкування, коментарі Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов]. – Київ: Дух і Літера, 2012. – 624 с.

Марьяна Зуляк

АНТОН КРУШЕЛЬНИЦКИЙ – ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР «НОВЫХ ШЛЯХИВ» И «КРИТИКИ»

В статье проанализирована деятельность Антона Крушельницкого в должности главного редактора журналов «Новые шляхи» и «Критика». Его труд характеризовалась поиском оптимального издательского проекта по истории, философии, социологии, экономики, культуры, тогдашней советской и зарубежной литературы, музыки, театра, изобразительного искусства. Анализ содержательного наполнения журналов свидетельствует о распространении просоветской идеологии, популяризированных главным редактором А. Крушельницким, который находился под ее влиянием.

Ключевые слова: Антон Крушельницкий, главный редактор, «Новые шляхи», «Критика», советофильство.

Mariana Zuliak

ANTIN KRUSHELNYTSKY IS A CHIEF EDITOR OF «NOVI SHLIAHY» AND «KRYTYKA»

The article deals with Anton ushelnytsky's activity as a chief editor of «Novi shliahy» and «Krytyka». His work was characterized by the search for the best publishing project on history, philosophy, sociology, economy, culture, contemporary Soviet and foreign literature, music, theater, art. Anton Krushelnytsky was under the influence of Soviet ideology and spread it.

Key words: Antin Krushelnytsky, chief editor, «Novi shliahy», «Krytyka», radianofilstvo.

УДК 94 (438)

Наталія Григорук

ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО В ЕМІГРАЦІЇ*У статті проаналізовано основні етапи громадської діяльності Миколи Чубатого в еміграції.**Ключові слова: громадська діяльність, Микола Чубатий, еміграція, товариство, США.*

Західноукраїнські землі другої половини XIX – початку XX ст. дали чимало видатних діячів, учених, людей, відданих національній ідеї. Були в Галичині особистості, які своїми здібностями та наполегливою працею зуміли побороти усі труднощі та вийти на передові позиції творців історичної науки. До них належить нове, динамічне покоління істориків, які працювали під науковим керівництвом Михайла Грушевського, що мало переломне значення для розвитку національної історіографії у XX ст. Серед них визначне місце своєю плідною та різнобічною діяльністю посідає історик – Микола Дмитрович Чубатий (1889–1975 рр.).

Описати громадську діяльність М. Чубатого непросто. Його життя проходило на двох континентах, а діяльність була широкою. Наука, журналістська і громадсько-суспільна діяльність – були його відданою працею для українського народу у важких умовах двох світових війн, визвольних змагань та еміграції.

Актуальність цієї теми полягає у тому, що постать М. Чубатого посідає особливе місце в історії. Він був особистістю, яка вражає багатогранністю діяльності і знань, великою ерудицією, а загалом – глибокою любов'ю до свого народу. М. Чубатий зразок того, яким повинен бути українець: працьовитим, витриманим, незламним, гордим і скромним. І як науковець, і як громадський діяч, він працював не для себе, а для свого народу.

Мета цієї статті полягає у комплексному дослідженні громадської діяльності М. Чубатого в еміграції.

Завдання дослідження базуються на ступені наукової розробки теми та опрацюванні усього комплексу джерел; діяльності М. Чубатого щодо становлення та розвитку Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – НТШ) та інших організацій; головних напрямках суспільно-політичної діяльності вченого.

Окремі аспекти діяльності М. Чубатого, як політика і громадського діяча висвітлюються у збірниках та працях М. Гуцуляка [1], В. Дорошенка [2], М. Ждана [3] та інших.

Активну громадську позицію довелося проявляти М. Чубатому в різні періоди життя. Так, як член Міжнародної католицької організації «Пакс Романа» і директор підсекретаріату східних справ, він виїхав з дружиною 10 серпня 1939 р. до США на Міжнародний конгрес цієї установи. Запланована тритижнева поїздка у зв'язку з початком Другої світової війни затягнулася для нього на решту життя. Після приїзду до Нью-Йорка 21 серпня 1939 р. М. Чубатий взяв участь у конгресі. М. Чубатий згадував, що його приїзд до США, як члена Міжнародної організації «Пакс Романа», став для нього у ті воєнні часи найкращою рекомендацією перед американською владою, тому що «Пакс Романа» в довоєнний період мала характер антикомуністичної і антифашистської організації. Через це в США вважали, що всі українці на той час мають антинацистські симпатії. Тому М. Чубатий, отримавши паспорт громадянина США, мав повну свободу для публічної праці та журналістської діяльності. Безперечно, М. Чубатий широко використовував свободу пересування, яка йому була надана [4, с. 114].

Відразу після приїзду, професор почав активно займатися громадською діяльністю. В американський період життя М. Чубатого її можна поділити на декілька напрямків. По-перше, участь у діяльності українських громадських організацій (НТШ, УККА, УІТ та ін.) та деяких заходах (ювілейні вечори, академії, виступи з доповідями в університетах, на радіо тощо), організованих переважно українською громадою в діаспорі. По-друге, його публічні роздуми (у вигляді політичних і публіцистичних статей у періодичних українських виданнях) над станом і перспективами українського національного питання в СРСР.

Відтак значне задоволення і прихильний відгук отримала його доповідь у Колумбійському університеті на тему: «Характеристичні черти української культури» в серії виступів про Україну, організованих слов'янським департаментом університету за кошти Українського Народного Союзу (далі – УКС). Доповідь надруковано українською мовою у «Свободі» (липень-серпень 1941 р.) та перекладено англійською мовою і надруковано університетом, але вона не увійшла до його бібліографії [4, с. 114]. Аналогічно праця «Духове життя українського народу по Першій світовій війні», написана на замовлення центральної організації «Об'єднання» і надрукована у «Свободі» (кінець 1942 р. та початок 1943 р.) [5], мала на меті ознайомити читачів із реаліями України. Проте в

американський період чи не на перше місце виходить громадсько-публіцистична праця М. Чубатого як організатора, публіциста, редактора.

У спогадах про громадську діяльність професор відзначав, що до США, у зв'язку з воєнними подіями в Європі, емігрувало багато учених істориків з Польщі, Чехії, Румунії та інших сусідніх держав. До війни засновано союз істориків Середньої та Східної Європи, до якого належало НТШ, а М. Чубатий був його делегатом. Цей союз відновлено в США з ініціативи професорів Галецького, Одложілека та інших. Головою був професор Галецький. М. Чубатого запрошено до нього як представника НТШ. Цей союз восени 1943 р. скликав з'їзд у Нью-Йорку, на якому професор М. Чубатий проголосив доповідь на тему: «Проблеми сучасної української історіографії», котра вийшла з друку у 1944 р. Історичні доповіді М. Чубатого у Колумбійському університеті та на з'їзді істориків зробили його цікавою особою для американських славістів як європейського історика Східної Європи. Професор Ф. Мозлі, редактор «*Slavic and East European Review*» («Слов'янський і Східно-Європейський огляд» – примітка автора), був присутній на з'їзді у Нью-Йорку і запросив М. Чубатого до співпраці в його журналі. Славіст, професор Маннінг з Колумбійського університету попросив М. Чубатого написати статтю про митрополита А. Шептицького для протестантського журналу, котра вийшла в осінньому випуску того журналу під назвою: «*A Clergyman Apostle of new civilization in Eastern Europe*» («Святий апостол нової цивілізації у Східній Європі» – примітка автора) [4, с. 16].

На наш погляд, питання примусової репатріації українських полонених і втікачів з німецьких таборів до СРСР ще до сьогодні як слід не з'ясовано в історіографії. Мало хто знає про ті зусилля, що їх робили американські українці, щоб до тієї репатріації не допустити. У тих зусиллях брав участь також професор М. Чубатий. Він писав статті до українського щоденника «Америка», публікувався в часописах «Новий шлях», «Наша мета», «Вільне слово» та «Українське життя». У статтях цього періоду історик прагнув реабілітувати український самостійницький рух, який у світлі співробітництва США та СРСР проти фашизму часто трактувався як «профашистська діяльність» [6, с. 198]. Його стаття у «Вільному слові» (11, 12 і 13 вересня 1968 р.) подає про репатріацію дуже цікаві відомості. У ній вміщені фотокопії листа М. Чубатого до Президента США Г. Трумена від 16 червня 1945 р. і відповідь Державного департаменту 19 липня 1945 р. Там також описана аудієнція М. Чубатого у лідера американських соціалістів Нормана Томаса та його зустріч з Доротою Томсон, найвпливовішою американською журналісткою того часу та з редактором тижневика «Америка», які на сторінках американських часописів зайняли відповідну позицію щодо примусової репатріації, і це, безумовно, вплинуло на її припинення [7, с. 60]. Отже, і ця справа виявила чітку громадсько-суспільну позицію М. Чубатого.

Відтак не знайшовши викладацької роботи в американських університетах, учений повернувся до ще більш активної громадсько-публіцистичної діяльності. Тоді саме настав досить трагічний час для української громади в США. У грудні 1941 р. США вступили у Другу світову війну як союзник західних демократичних країн та СРСР проти Німеччини, Японії та Італії. Українську діаспору американська влада почала підозрювати у пронацизмі. Розпочалося переслідування американською федеральною поліцією українців. Хоча нікого не відправили до військового концентраційного табору, проте страх поширився серед українців тому, що на підприємствах військово-промислового комплексу почали звільняти українців як політично ненадійних.

М. Чубатий у той час активно дописував до «Свободи», перейнявши від свого учня «Українську радіо годину», яку перейменував в «Українську культурну годину», у своїх передачах він наголошував на праві українського народу на національну самостійність, згідно з американськими демократичними засадами. Без сумніву, що його матеріали на сторінках «Свободи» та радіопередачі були для українських патріотів променем надії та підтримки духу й користувалися значною популярністю серед української громади. Водночас, це переконувало ученого, що все ж таки існує можливість оновити політичну репрезентацію американських українців. Навіть у той воєнний час було дуже відважно писати, захищаючи ідеали українського народу.

Перебуваючи у Детройті, М. Чубатий ще з деякими українськими патріотами створили ініціативний комітет для створення Ради американських українців, який 4 липня 1943 р. в день свята американської незалежності підготував відозву до американських українців, запрошуючи їх на новий конгрес для обрання Українського Конгресового Комітету Америки (далі – УККА). Він відбувся 22–23 січня 1944 р. у Філадельфії, в ньому взяло участь 235 делегатів. Заслухано 9 доповідей і прийнято рішення про оновлення УККА. За пропозицією М. Чубатого вирішено видавати англomовний журнал «Український кварталник», засновником і редактором якого його обрали [8, с. 25–32].

Специфічним різновидом громадської діяльності М. Чубатий вважав свою працю редактора, підкреслюючи, що заснування англomовного журналу про Україну в США є найуспішнішою зброєю, щоб сформувані публічну думку американців «на справу українського народу» [4, с. 119]. «Український кварталник» зорієнтовано на вищу верству англосакського політичного,

журналістського та наукового світу, тобто тих кіл, що мали вирішальний вплив на міжнародну політику. Він почав видаватися у жовтні 1944 р. і досить швидко здобув довіря та прихильність у читачів, через те, що з першого випуску в ньому подавалась інформація, присвячена аналізу подій у Східній Європі з посиланнями на авторитетні джерела. Проте потрібно було подолати ворожу атмосферу, котра існувала у США, і створити прихильне ставлення до України серед населення. Журнал пропонував об'єктивну та правдиву інформацію про Україну, її населення, історію, знайомив з політичними, культурними, науковими і мистецькими надбаннями.

Незважаючи на те, що симпатії американського керівництва були на боці союзника США – СРСР, число прихильників журналу зростало з появою кожного номера. Так, найвища військово-політична установа в США (National War College – примітка автора) тричі просила дозволу передрукувати статті М. Чубатого з «Квартальника» для учасників щорічних студійних сесій. Редактор «Marine Corps Gazette» («Газета військово-морських сил» – примітка автора) військового часопису найкращої частини американської армії, писав, що, читаючи «Квартальник», він «прийшов до переконання, що Український Квартальник є компетентним та найбільше об'єктивним інформатором в ЗДА про Советський Союз» [4, с. 120]. Після п'яти років роботи М. Чубатому стало відомо, що дирекція центральної бібліотеки ООН зарахувала «Український кварталник» до 2 тисяч вибраних журналів світу, статті з яких читають його працівники. Учений видавав цей журнал до 1975 р., пропагуючи об'єктивну, достовірну інформацію про Україну.

Підкреслимо, що саме публіцистична і редакторська діяльність М. Чубатого була яскравим виразником його громадської роботи в американський період життя історика. Тільки в «Українському кварталнику» вчений опублікував 93 англomовні публіцистичні статті політичної тематики і 53 рецензії на наукові роботи американських і радянських істориків [9, с. 55–61]. Отже, в американський період важливе місце у громадській діяльності М. Чубатого займає його робота як організатора, публіциста, редактора. Його гострі аналітичні статті і рецензії розповідали про тогочасне політичне життя і є неоціненним джерелом вивчення тодішньої ситуації в Україні.

Іншим напрямком громадської діяльності М. Чубатого була участь у відновленні і роботі НТШ у США. У 1947 р. колишні члени НТШ, за ініціативою професора В. Кубійовича, відновили інституцію в Німеччині. Сконтактувавши з ними, професор М. Чубатий як дійсний член НТШ зі Львова, вирішив зайнятися організацією американського відділу НТШ [10, с. 105]. Професор Я. Падох у книзі «Незнищене товариство (до 110-річчя НТШ)» про створення американського відділу НТШ писав так: «На загальних основуючих зборах, які відбулися в Нью-Йорку 29-го вересня 1947 року, заходами проф. Миколи Чубатого обрано президію Управи в особах: проф. Чубатий – голова, проф. д-р Роман Осінчук – секретар й о. Лев Чапельський – скрб.ник. Згодом кооптовано до Управи проф. Романа Смаль-Стоцького, д-ра Ярослава Падоха, д-ра Миколу Шлемкевича, проф. Лева Окіншевича, проф. Володимира Січинського й проф. Василя Лева» [11, с. 15; 12, с. 65]. Підтвердження про це можна знайти в книзі «Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування 1873–1948» [13, с. 48], а також у праці «Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА» [14, с. 12].

Умови праці членів НТШ в еміграції були відмінні від умов, у яких вони працювали у Львові. У той час товариство не мало своєї бібліотеки, музею, кабінетів, лабораторій, фінансових ресурсів, відповідного приміщення. В НТШ у США об'єдналися науковці, які хотіли свою працю спрямувати для розвитку української науки [13, с. 47–48; 15, с. 49–50]. Самовіддано у товаристві, крім М. Чубатого, працювали Р. Смаль-Стоцький, В. Лев, Р. Осінчук, Я. Падох та ін. [16, с. 50].

Головуючи в НТШ, М. Чубатий популяризував товариство серед широких кіл української та американської громадськості. Воно співпрацювало з іншими українськими та іноземними науковими установами і товариствами, виступало з окремими українськими сесіями на загальноамериканських наукових з'їздах, мало власну бібліотеку й архів та репрезентувало українську науку перед науковим світом. НТШ проводило березневі шевченківські свята й брало активну участь у підготовці загальних громадських шевченківських академій. Тож за головування М. Чубатого (1947–1952 рр.) товариство займалося не тільки науковою діяльністю, а й громадською працею, відстоюючи право на те, що уже мав Захід, – незалежність і повну політичну й духовну суверенність.

Зауважимо, що М. Чубатий піклувався, щоб придбати в Нью-Йорку приміщення для НТШ і Дому української культури (далі – ДУК) і це йому вдалося. З М. Чубатим співпрацював член НТШ, о. Лев Чапельський, а згодом перші дійсні члени, доктори Р. Осінчук та В. Калина. М. Чубатий відзначав, що ідея створення ДУК знайшла серед громадян прихильний відгук, як наслідок, в 1951 р. були вже 10 тис. дол. США пожертв. Історичу випала можливість вислати до Німеччини В. Кубійовичу для НТШ 1,2 тис. дол. США допомоги, а з готівкою в 10 тис. дол. США він приступив до придбання будинку для НТШ, тобто ДУК за 25 тис. дол. США у Нью-Йорку, взявши позику 12 тис. дол. США в Українського Народного Союзу. На суму 2,5 тис. дол. США, якої не вистачало, М. Чубатий з дружиною заставив свою ферму. Таким чином, у 1951 р. учений придбав будинок, у якому дотепер

знаходиться приміщення НТШ та УККА [4, с. 121–122]. Хіба це не патріотичний вчинок? Тільки патріот України, щоб принести користь державі, міг піти на такий крок, ризикувати, заклавши своє майно, у згаданому випадку – ферму, яка допомагала сім'ї ученого пережити матеріальну скруту.

Оцінюючи діяльність товариства, М. Чубатий писав, що «НТШ найкраще буде служити українському народові, коли буде зберігати у своїй науковій праці наукову безсторонність та відокремлення НТШ від кипучої української політики» [12, с. 64]. До заслуг М. Грушевському історик ставив залучення студентів до засідань секції, які не брали участі у наукових дискусіях, але спостерігали за ними – для них це була «добра школа» [12, с. 65]. «НТШ, як кузня української науки, пробудила в широких колах інтерес до минулого України, до появи нових творців, прагнення до знання», – зазначав учений [12, с. 65]. Його участь у НТШ допомогла вченому відновити і поширити наукову діяльність у США.

М. Чубатий склав повноваження голови НТШ в США на загальних зборах товариства 3 жовтня 1952 р. [12, с. 67]. Після цього НТШ поділилося на чотири наукові товариства: американське, канадське, європейське та австралійське. Історик продовжував працювати в НТШ як член управи, тому вплив його на діяльність товариства поступово почав зменшуватися.

Важливою рисою громадської діяльності М. Чубатого була його активна участь в організації УІТ. Він – один із засновників з 1 березня 1965 р. УІТ, завданням якого було згуртувати істориків, дослідників історичних наук та їх активних прихильників. Перше засідання істориків відбулося 3 червня 1956 р. після наукової конференції Української вільної академії наук (далі – УВАН) у Нью-Йорку, в якому брали участь О. Оглоблин, Л. Винар, М. Чубатий, Л. Сневицький, П. Грицак. Основою зустрічі стала стаття Л. Винара у «Свободі», присвячена організації історичного товариства й історичного журналу. Усі присутні були переконані, що створення товариства є необхідним, задля згуртування українського наукового світу і відродження занепадаючих історичних дослідів [17, с. 106–107, 205]. М. Чубатий вважав, що створювати товариство дуже потрібно і сумнівався, що НТШ і УВАН разом зможуть видавати історичний журнал [17, с. 40]. На думку вченого, товариство потрібне для українських істориків і воно надасть змогу співпрацювати з Американською історичною асоціацією та виступати на її щорічних з'їздах із щонайменше однією українською тематичною доповіддю [17, с. 72], що вивело б українську історичну науку на міжнародний рівень. Адже М. Чубатий, будучи знайомим із професором Г. Томсоном із Колорадського університету в Болдері, завжди пам'ятав його твердження про те, що без окремого журналу української історіографії і професійного товариства українська історична наука буде ізольована від світової історіографії.

16 серпня 1958 р. у «Свободі» знову з'явилася стаття Л. Винара «Криза організації історичних дослідів» з пропозицією створити товариство українських істориків. Упродовж 1958–1963 рр. Л. Винар активно листувався з О. Оглоблином, М. Антоновичем, Н. Полонською-Василенко, Я. Пастернаком, О. Домбровським, І. Рудницьким, В. Кубійовичем, П. Курінним, В. Дубровським, О. Прицаком, М. Чубатим та іншими дослідниками з приводу організації товариства [17, с. 106–107]. Однак попри усі намагання на той час створити історичне товариство не вдалося, але започатковано видання історичного журналу.

Тільки у листопаді 1964 р. сформувалася ініціативна група УІТ, головним завданням якої було популяризувати ідею незалежного історичного товариства між українськими істориками, опрацювати завдання і напрями діяльності майбутньої інституції, підготувати та провести установчі збори і розпочати співпрацю з іншими українськими та іноземними науковими установами. 25 грудня 1964 р. 17 членів ініціативної групи УІТ (серед яких був і М. Чубатий) підписали звернення та розіслали його до українських видань США, Канади і Європи [17, с. 72; 18, с. 1].

З 1 березня 1965 р. почало діяти УІТ. Головою управи обрано О. Оглоблина, заступником – Н. Полонську-Василенко, Л. Винара – секретарем і скарбником, а членами управи: О. Домбровського, І. Каменецького, В. Дубровського, Р. Климкевича, М. Чубатого та ін. [17, с. 59]. Завдяки їх науково-організаційній праці українська історична наука стала на міцний ґрунт і при співпраці представників різних поколінь істориків змогла і надалі активно розвиватися за межами України [17, с. 149]. З найважливіших справ, якими займалося УІТ, можна назвати захист інтересів вільної української історичної науки, виправлення фальшивих й тенденційних інтерпретацій історії України, видання історичного журналу «Український історик» та ін.

Зауважимо, що українські історики, згуртовані в УІТ, прийняли наукову схему М. Грушевського, яка сьогодні є схемою української національної історіографії і творить, як у свій час згадував М. Чубатий, наукову систему минулого України [19, с. 20]. Однак це не означає, що беззастережно прийнято схему, як якусь закостенілу догму, а навпаки, вона була обговорена і доповнена на сторінках журналу «Український історик». Можемо погодитися з думкою Л. Сакади про те, що М. Чубатий зазначав, що їм випало на власній долі переконатися, що «ніяка ділянка людського знання не стоїть так близько практичної політики, як історичні науки» [20, с. 24, 72]. Отже,

М. Чубатий, та інші історики-емігранти прагнули працювати за фахом в умовах іншої оточуючої їх реальності і приносити користь своїй батьківщині. Вони були обмежені у своїх можливостях доступу до архівних фондів України, але користувалися значними перевагами свободи слова і зв'язку зі світом наукової думки Заходу.

Нарешті, найвідомішим виявом громадської діяльності М. Чубатого в американський період була його участь у захисті на сторінках «Українського кварталника» Української католицької церкви і Української православної церкви. Історик підкреслював, що захищав особисто та різними способами обидві церкви. У випадку Української католицької церкви йшло про переслідування за віру, яке захищене Статутом ООН про «Основні права людини». У випадку ж Української православної церкви йшлося про культурно-національне переслідування, яке не мало такого захисту. «Під час коли перед Об'єднаними Націями можна було з усією певністю доказати, що повна ліквідація Українсько-Католицької Церкви в Україні, це виразне переслідування релігії, того не можна було ніяким чином доказати, що Москва так само переслідує в Україні православну релігію» [4, с. 126]. Змішати одне з іншим, це означало цілком послабити скаргу українського католицизму без користі для українських православних [4, с. 126].

Обміркувавши все ґрунтовно, професор М. Чубатий 5 грудня 1956 р. написав листа до М. Хрущова про релігійні переслідування в Західній Україні, зазначивши, що він є американським українцем із Західної України, у минулому професор Українського (таємного) університету та Греко-католицької богословської академії у Львові, а тепер історик і журналіст. Історик зазначав, що не викликає сумніву те, що переслідування української Греко-католицької церкви не йде на користь ні Україні, ні СРСР. Воно загнало тисячі вірних тієї церкви в підпілля. По-іншому й не могло бути тому, що Греко-католицька церква в Західній Україні відігравала надзвичайно важливу роль в житті народу. М. Чубатий резюмував, що, порушуючи в цьому листі справу свободи віри для греко-католиків Західної України, як одна з найбільш важливих проблем життя українців, він вірив: задля добра майбутніх відносин між українським та російським народом цю справу необхідно вирішити терміново та справедливо [21, с. 139–143].

Учений, безперечно, не сподівався, що його лист міг змінити політику незмінну впродовж двохсот років. Проте він хотів подати цей лист для зміни громадської думки на захист свободи віри в Україні, написавши звернення з національною гідністю та збереженням усіх форм дипломатії. Професор М. Чубатий, звичайно, не сподівався отримати відповідь і, зачекавши три місяці, переклав листа англійською мовою та надрукував його в 13 випуску «Українського кварталника» у 1957 р. під заголовком: «В Обороні Релігійної Свободи в Україні». Як вступ до англійського перекладу листа до М. Хрущова професор додав звернення до лідерів трьох найбільших комуністичних партій, крім всесоюзної комуністичної партії, а саме: американської – У. Фостера, італійської П. Тольяті та французької Ж. Дікльоса [21, с. 138–139]. Отже, М. Чубатий мав відвагу та готовність приймати незвичайні рішення і повністю відповідати за них.

Звертаємо увагу на ще одну проблему, яка не залишала байдужим відомого вченого. Над українською громадськістю в діаспорі нависла загроза денационалізації українського молодого покоління. У зв'язку з цим проблема виховання українських дітей в українському національному дусі, популяризація українських самостійницьких ідей та врешті питання виховання українських наукових кадрів постала з усією гостротою. Професор М. Чубатий, як визначний педагог і вчений, зайняв щодо цього чітку позицію. Останні його погляди на цю проблему подані в статтях «Про Годину історії України в гайскулі» [22] у «Свободі» 1969 р., а в часописі «Українське життя» 4 травня 1969 р. – стаття «Дискусія над Гарвардською катедрою» [23].

Ще одним питанням, що хвилювала українську громадськість у діаспорі, була справа створення Українського католицького Патріархату. М. Чубатий як визначний знавець історії права Української Церкви не тільки інформував через пресу громадськість про законні підстави домагань частини української нації, він опублікував статтю у «Свободі» в липні 1969 р. на тему: «До діалогу треба знати справу». Незважаючи на фізичні зусилля, він брав участь у вічах та громадських зборах, які відстоювали цю потрібну справу.

Підсумовуючи, зауважимо, що громадська позиція М. Чубатого була надзвичайно дієвою. Він брав активну участь в Українській національній революції, підготовці Акту злуки 22 січня 1919 р., засіданнях Трудового конгресу у Києві та займав патріотичну громадську позицію, проживаючи після Другої світової війни у США.

М. Чубатий, як дійсний член НТШ, виявився надзвичайно дієздатним лідером товариства в еміграції. Саме він став організатором і головою НТШ в США. За часів його керівництва вирішено такі важливі питання: проведена організаційна робота щодо створення НТШ в США; закуплено приміщення для товариства і ДУК у Нью-Йорку; налагоджено систематичні наукові засідання інституції і співпрацю з іншими українськими та іноземними науковими установами і товариствами;

створено власну бібліотеку та архів товариства. Завдяки активній участі М. Чубатого у діяльності НТШ зріс авторитет організації не тільки в США, але й у Європі.

М. Чубатий був одним з організаторів – засновників Українського конгресового комітету Америки, Українського історичного товариства, організував і редагував англomовний журнал «Український кварталник». Отже, маємо всі підстави стверджувати, що М. Чубатий був визначним ученим, патріотом, який у конкретних історичних обставинах провадив державотворчу працю у громадському та політичному житті в еміграції.

Список використаних джерел

1. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року. Зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину / М. Гуцуляк. – Нью-Йорк, 1973. – 407 с.
2. Дорошенко В. Огнище української науки – Наукове товариство імені Т. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування / В. Дорошенко. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. – 118 с.
3. Ждан М. Микола Чубатий (З нагоди 80-ліття) / М. Ждан // Українське історичне товариство. Серія: Українські вчені. – Ч. 2. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1970. – 21 с.
4. Український Католицький Університет ім. Св. Климента Папи в другому п'ятиліттю своєї діяльності (1968–1973). – Рим, 1974. – 368 с.
5. Духове життя українського народу по Першій світовій війні // Свобода. – 1942. – Листопад–грудень [19 частин]; 1943. – січень–березень [22 частини].
6. Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів / [Ред.-упор. Б. Мельничук, Б. Проник]. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – 204 с.
7. Ждан М. Микола Чубатий / М. Ждан // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62.
8. Halecki O. The American Historical Review / O. Halecki. – 1967. – No. 4. – Vol. LXXII. – P. 1364–1365.
9. Падох Я. Бібліографія праць Миколи Чубатого / Я. Падох, Д. Штогрин // У пошуках історичної правди: Збірник на пошану Миколи Чубатого, 1889–1975 / [Ред. Григор Лужницький і Ярослав Падох]. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987. – С. 51–62. – (Записки НТШ. – Т. 205. Історично-філософська секція. Правнична комісія; Ч. 2.).
10. Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї / Р. В. Кучер. – К.: Наук. Думка, 1992. – 112 с.
11. Падох Я. Микола Чубатий. 1889–1975. Українське Історичне Товариство / Я. Падох. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1976. – 15 с.
12. Наукове товариство ім. Шевченка (його минуле і сучасне) // Америка. – 1975. – Ч. 63–67.
13. Історія Наукового товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. 1873–1948. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1949. – 52 с.
14. Народжені Україною: Меморіальний альманах. У 2-х т. – К.: Євроімідж, 2002. – Т. 2. – 896 с.
15. Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949) / В. Кубійович. – Львів, 1991. – 52 с.
16. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М. Стахів. – Скрантон, 1963. – Т. 3. – С. 15, 91, 273.
17. Винар Л. Р. «Український Історик»: 40 років служіння науці, 1963–2003 / Л. Винар. Статті і матеріали / [Ред. Алла Атаманенко]. – Нью-Йорк–Острого, 2003. – 422 с.
18. Українська еміграція: від минулщини до сьогодення: Навч. посібник / Б. Д. Лановик, М. В. Граф'як, та ін.; За ред. проф. Лановика Б. Д. – Тернопіль: «Чарівниця», 1999. – 512 с.
19. Українська історична наука (її розвиток та досягнення) // Америка. – 1970. – Ч. 110–112; 114–117; 119–122.
20. Рудницький Л. НТШ у США й науковий світ Заходу: спроба аналізу / Л. Рудницький // Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського Вільного Університету. Матеріали міжнародної наукової конференції (Пряшів–Свидник, 12–15 червня 1991 р.). – Київ–Львів–Пряшів–Мюнхен–Париж–Нью-Йорк–Торонто–Сідней, 1992. – С. 149–156.
21. In Defence of the Religious Freedom in Ukraine; A Letter to Nikita S. Khrushchev // The Ukrainian Quarterly. – 1957. – Vol. 13. – No. 2. – P. 138–143.
22. Про Годину історії України в гайскулі // Свобода. – 1969. Ч. 26–27.
23. Дискусія над Гарвардською катедрою // Українське життя. – 4 травня 1969.

Наталія Григорук

ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НИКОЛАЯ ЧУБАТОГО В ЭМИГРАЦИИ

В статье проанализированы основные этапы общественной деятельности Николая Чубатого в эмиграции.

Ключевые слова: общественная деятельность, Николай Чубатый, эмиграция, общество, США.

Nataliya Hryhoruk

PUBLIC ACTIVITY MYKOŁA CHUBATY ON EMIGRATION

In the article analysed the basic stages of public activity of Mykola Chubaty on emigration.

Key words: public activity, Mykola Chubaty, emigration, society, USA.

УДК 94 (477) (092) «1939/1945»: 82–92

Тарас Батюк

НАУКОВА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ПРАЦЯ МИРОНА КОРДУБИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Стаття присвячена вивченню наукової та публіцистичної праці Мирона Кордуби в роки Другої світової війни. З'ясовано провідну тематику науково-публіцистичних студій історика. Виявлено, що вчений зробив акцент на популяризаторській діяльності, вважаючи її найбільш затребуваною в роки воєнного лихоліття. Зроблено висновок, що різнопланова творчість М. Кордуби виконувала важливі національно-мобілізаційні функції.

Ключові слова: М. Кордуба, публіцистична діяльність, «Історія Холмщини й Підляшшя», «Краківські вісті», «Львівські вісті».

На сьогодні життєвий шлях та різнопланова творча діяльність Мирона Кордуби загалом добре знані. В численних публікаціях статейного та книжкового формату у цілому задовільно відтворені наукова, публіцистична, громадська та культурно-просвітницька складові творчого генія видатного діяча. Разом із тим, відзначаємо значну диспропорцію кордубознавчого наративу, що полягає в інтенсивності звернень до його біографії кінця XIX – першої третини XX ст., і, поряд із цим, скромність дослідницької уваги до проблеми поневірянь учня М. Грушевського в роки Другої світової війни. Так, надзвичайно побіжно згаданого етапу біографії М. Кордуби торкаються у своїх працях лише І. Федорів [1, с. 41–43] та О. Піх [2, с. 33]. Звісно, на перешкоді тут стоять суто об'єктивні причини, передусім, скупість джерельної бази. Втім, це зовсім не виправдовує згаданий перебіг у сучасній кордубіані. Тож у нашій статті ми хочемо звернути увагу на згадану проблему та реконструювати особливості наукової і публіцистичної діяльності видатного діяча в роки найбільшого в історії людства лихоліття.

Вибух Другої світової війни застав М. Кордубу у польській столиці, де видатний український учений упродовж тривалого часу був професором університету. У Варшаві М. Кордуба, згідно його тогочасних листів до друзів, проживав до вересня 1940 р. [3, с. 214]. Будучи позбавленим засобів існування, а також постійно відчуюючи загрозу з боку німецьких окупантів, історик вирішив повернутися до Львова.

Втім, дорога до столиці Східної Галичини через воєнну хуртовину виявилася нелегкою. Багато друзів ученого намагалися знайти для нього хоч якусь можливість заробити на життя та прогледувати родину. Найбільш привабливою для М. Кордуби виявилася пропозиція від сина видатного українського мецената та просвітнього діяча Євгена Чикаленка – Левка. Він писав до галицького педагога: «Вищі влади дозволили одчинити в Холмі державну гімназію. Наплив учнів такий великий, що деяких класів буде по три відділи. Потребуємо істориків. Чи погодились би Ви викладати? Будете мати 23 лекції. При оплаті буде узгляднена і вислуга літ і попередній заробіток Ваш, як професора університету. Коли даєте згоду або ні, то телеграфуйте по адресі: Холм. Українська гімназія, директор Білик».

М. Кордуба прийняв пропозицію і поселився в старовинному княжому місті Холмі, де починаючи з першого вересня 1940 р. почала працювати Державна українська гімназія. Українські холмцяки, у першу чергу колеги по гімназії, чудово знали наукові досягнення видатного діяча та із захопленням сприйняли його згоду. Так, тодішній директор Холмської української гімназії М. Білик писав: «Це для гімназії великий здобуток і що Холм буде мати це щастя, що п. Професор в ньому (на якийсь перехідний час) поселяться» [4, с. 182].

Поряд із викладацькою роботою в гімназії, що забирала немало часу, М. Кордуба намагається продовжувати свої перервані вибухом війни наукові заняття. В умовах воєнної розрухи і цілковитої дезорієнтації українського народу, що опинився між двох тоталітарних режимів, М. Кордуба слушно вирішує скоригувати свої наукові зацікавлення. Він береться за популяризаторську і просвітницьку роботу, намагаючись прищепити одноплемінникам силу духу та продемонструвати єдність поділених воюючими сторонами українців. Як приклад, наведемо науково-популярну книгу видатного вченого «Історія Холмщини й Підляшшя», що була замовлена Володимиром Кубійовичем як директором «Українського видавництва» у Кракові та вийшла в 1941 р. В ній учений, відповідаючи на пропаганду польських шовіністів про одвічно польський етнічний характер західноукраїнських земель, змалював давню та середньовічну історію найбільш західного українського регіону, доводячи його культурну приналежність до східнослов'янського цивілізаційного простору та тісну пов'язаність з рештою українських земель [5].

Тогочасна критика, попри зрозумілі труднощі в науковій комунікації, надзвичайно схвально сприйняла появу нової книги М. Кордуби та відзначила її потужну культурно-популяризаторську

місію. Так, на сторінках газети «Краківські вісті» рецензент І. Ірук у першу чергу підніс вагу твору видатного вченого у вихованні соборницьких цінностей, адже історія Холмщини та Підляшші показана як органічна складова загальноукраїнського історичного процесу. Критик вказує: «...З твору проф. Кордуби можна пізнати й загальну українську історію, з'ясовуючи собі одночасно вужчу роллю тих західних українських провінцій, що у свій час творили й осередок української історії. У книжці проф. Кордуби саме звертає передусім увагу знаменита методика, якою автор розв'язав проблему – написати докладну історію одної землі на тлі й у злучі з побіжною історією всіх земель!» [6, с. 6].

Також І. Ірук звернув увагу на особливості архітекτονіки книги та її мовностилістичне оформлення. На його переконання, М. Кордуба вміло підібрав стилістику для популяризації своїх історичних поглядів, а поділ праці на короткі тематичні блоки значно полегшує сприйняття тексту широкими колами читачів. Разом із тим, рецензент підкреслює наукову вартість праці, вказуючи, що автор завжди дотримувався принципів історизму та об'єктивності. У підсумку, І. Ірук відзначив: «...Читати Історію Холмщини і Підляшшя М. Кордуби так цікаво, немов це не науковий твір, а повість із напівсенсаційними моментами!» [6, с. 6]. Відзначимо, що в подібному тоні була витримана й рецензія на книгу знаного українського історика Дмитра Дорошенка, опублікована на сторінках берлінської газети «Українська дійсність» [7, с. 4].

На початку грудня 1941 р. життєві обставини вкотре змусили М. Кордубу змінити місце праці, адже життя у Холмі через терористичні акції польських боївків, що вирізували українську інтелігенцію, ставало дедалі більш небезпечним. Тож педагог перебирається до окупованого німцями Львова. Певний час учений працює в бібліотеці НТШ, але згодом вирішує віддати свій колосальний педагогічний досвід українській громаді. Відтак педагог вчителює спершу у Другій, опісля в Першій державній українській гімназії Львова, котру дозволили створити німецькі окупанти на місці старої Академічної гімназії [8].

У львівський період М. Кордуба вперше проявив себе як дослідник історії української культури, зокрема, галицького шкільництва. Так, на сторінках українських «Краківських вістей» він пропонує читачам декілька історичних замальовок про шкільне життя на західноукраїнських землях в другій половині XIX – на початку XX ст. У фокусі історичного зацікавлення ученого виступає постать Феофана Лебединцева – першого редактора журналу «Київська старовина» та організатора шкільництва на Холмщині. Власне на останньому аспекті діяльності видатного українського педагога й зосереджується М. Кордуба. Джерелами його розвідки виступають листи Ф. Лебединцева до його брата Петра (соборного архієрея в Києві) та матеріали архіву освітнього міністерства у Варшаві [9, с. 3].

У першу чергу, М. Кордуба зосереджується на змалюванні контексту проблеми – знайомить читача з обставинами, котрі вплинули на рішення Ф. Лебединцева залишити Київ і переїхати на західні окраїни Російської імперії, що «загоювали рани» після придушення польського повстання 1863 р. Власне подолання наслідків виступу польської шляхти й змусили російський царат звернути прискіпливу увагу на місцеве українське населення Холмщини та Підляшшя. Прогресивні кола у Петербурзі слушно зауважили, що польському шляхетському режиму можна протиставити лише українських селян. А для цього народу треба було дати освіту рідною мовою, в чому їм тривалий час відмовляли польські зверхники. З цією метою царськими урядниками переведено масштабну освітню реформу, наслідком якої стало усунення впливу католицької церкви на систему освіти та підпорядкування її державним структурам. Згідно постанов нового освітнього закону, ліквідовувався визначальний вплив місцевої шляхти на кадрові рішення у галузі народної та середньої ланки освіти та запроваджувалися шкільні округи, керовані призначеними з Петербургу чиновниками. Таким чином, територію Царства Польського поділено на десять шкільних округів, очолювані призначеними директорами, що мали всю повноту влади в освітній галузі краю.

Наступною проблемою для російської адміністрації стало кадрове забезпечення освітньої реформи. Суть її полягала в тому, що вчителі не хотіли їхати в чужу з мовного та релігійного погляду країну, в якій періодично спалахували криваві повстання. Царський уряд вирішив привабити педагогів подвійною платнею та перспективами швидкого кар'єрного зростання. На пропозицію організації шкільництва на давніх українських землях радо відгукнулася українська інтелігенція Наддніпрянщини, котра бачила свій патріотичний обов'язок у поверненні сполученим землякам рідної мови та культури. Керовані такими міркуваннями, на культурно-просвітницьку працю до Царства Польського вирушили, наприклад, видатний український історик Пантелеймон Куліш, письменник Іван Нечуй-Левицький та знаний український освітянин Сергій Грушевський (батько Михайла Грушевського – голови Центральної Ради). Одним із перших, хто вирішив покинути добре влаштований побут у Києві та переїхати на непевні умови праці до Холмщини був і Ф. Лебединцев – професор Київської духовної академії.

Далі М. Кордуба коротко реконструював біографію свого героя від дитячих років до становища професора духовної академії. Він показує важкий шлях, яким прийшов Ф. Лебединцев до

українства. Спершу це були проповіді в народній українській мові, а згодом праця в київських наукових і культурних інституціях, де історик уперше зіткнувся з багатством джерел до історії свого народу. Автор підводить читача до думки про природність рішення Ф. Лебединцева покинути Київ заради педагогічної праці у Холмі, де він мав розбудовувати шкільництво за російськими зразками. «Мимоволі насувається питання, – відзначає М. Кордуба, – яким чином і в який спосіб він погоджував ролю русифікатора Холмщини зі своїм національним українським почуттям» [9, ч. 190, с. 5]. Відповідь на нього дослідник знаходить у тогочасному світогляді українських «хлопоманів», що вважали прийнятними будь-які методи просвіти свого народу. Під покровом офіційної русифікаторської освітньої діяльності вони намагалися вести непомітну українофільську працю, спрямовану на підняття національного самоусвідомлення селян.

Так, і Ф. Лебединцев, використовуючи перед царськими чиновниками як аргумент нерозуміння місцевим населенням російської мови та непридатність російських підручників для навчання, засновує в Холмі та окрузі українські школи, діти в яких навчалися за галицькими підручниками. М. Кордуба пише: «Перебравши управу шкільництва в холмській окрузі, Лебединцев у всіх новозакладаних школах в українських селах заводив навчання в українській мові [...]. Справу з добром підручників старався повести так, щоб існуючий стан вдержати як найдовше та в майбутнім перепакувати бодай частинне навчання в рідній мові населення і в його національним дусі» [9, ч. 191, с. 3].

Дальшу еволюцію українського світогляду Ф. Лебединцева дослідник пов'язує з його подорожами до Львова, звідки холмський педагог намагався залучити педагогічні кадри для свого округу. У Львові Ф. Лебединцев зустрічався з українськими керманічами та уперше в житті побачив справжнє українське місто, населення якого не тільки свої щоденні справи, але й високі духовні потреби артикулювало в рідній мові. Це настільки його вразило, що Ф. Лебединцев зрозумів всю брехливість поширюваної російською та польською шовіністичною пропагандою тези про штучне походження українства, його спрямованість на руйнацію східнослов'янського цивілізаційного простору. М. Кордуба пише: «Взагалі Лебединцеву імпонували міцно розвинена національна свідомість серед галичан, глибоке почуття окремішності від поляків та навіть ненависть до них, сильна любов і прив'язання до Русі та готовість ці почуття при кожній нагоді бурхливо маніфестувати» [9, ч. 192, с. 3].

Поряд із Холмом, як дослідив М. Кордуба, Ф. Лебединцев взявся також за розбудову народного шкільництва по навколишніх селах. З цією метою він сам відвідував з візитаційними поїздками кожне село, де на сходинах місцевих громад переконував селян у важливості освіти і потребі відкриття шкіл. З метою підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, Ф. Лебединцев організував вчительські курси, на яких упродовж літніх канікул учителі здобували не лише фактичні знання зі своїх предметів, але й знайомилися з новинками методики та дидактики. Підводячи підсумки праці видатного діяча на полі шкільництва на західноукраїнських землях, М. Кордуба вказав на різке збільшення кількості шкіл і українських дітей, що їх відвідували. Насамкінець, дослідник відзначив: «Дбайливість і енергійна діяльність Лебединцева для розвою шкільництва найшли незабаром признание серед шкільних кругів холмського громадянства. Виразом цього було публічне святкування його іменин, влаштоване 12 (24) березня 1869 р. Тут виступили з промовами недавно перед цим поставлений уніатський єпископ Михайло Куземський і цілий ряд інших промовців, величаючи великий педагогічний хист і трудолюбивість головного директора» [9, ч. 193, с. 5].

Інша студія з минулого українського шкільництва висвітлювала освітню діяльність видатного буковинського педагога Василя Сімовича. Її появу викликала звістка про передчасну смерть видатного освітянина в березні 1944 р. Праця М. Кордуби була позначена значним мемуарним колоритом, адже в перших десятиліттях ХХ ст. він товаришував із В. Сімовичем. Дослідник відтворив процес перетворення галицького хлопця на щирого буковинського патріота; вказав на його наукові здобутки в галузі українського мовознавства та культурно-просвітню працю серед українського студентства з обох боків Збруча. Втім, найбільш повно педагогічний та організаційний талант В. Сімовича, на думку М. Кордуби, розкрився за роки його праці у чернівецькій гімназії на посаді вчителя української мови. Дослідник згадує: «На учительській становищі Сімович швидко здобув собі велику популярність серед учнів та учениць і загальну любов та пошану, хоча в школі ставив до них великі вимоги. Особливо набрали розголосу його обговорення писемних завдань, при яких вказував на головні прогріхи проти української мови і стилю» [10, с. 3].

Втім, педагогічна діяльність буковинського письменника не обмежувалася лише середньою школою. Іншою її стороною була участь В. Сімовича в організації народного університету, відкриття якого ініціював С. Смаль-Стоцький. Згадуючи ті події, М. Кордуба, як активний працівник «мужицького університету» у столиці Буковини, вказує на різнопланову діяльність його колеги як лектора та тактовного вихователя і порадирика простих українських селян. Світова війна, пише М. Кордуба, відкрила потужний організаційний талант Сімовича-освітянина, який прийнявся

організувати просвітницьку роботу у таборі полонених українців у Фрайштадті. Ця робота була поставлена надзвичайно раціонально і взірцево: полонені мали друкарню і власну газету «Розвага», аматорський театр, в таборі діяли численні культурні секції тощо. «...А за всім цим, – твердить М. Кордуба, – доглядало невсипуще око і всім кермувала вміла рука Василя Сімовича» [10, с. 3]. Тож за прикладом буковинського письменника пішли й інші українські освітяни, котрі вирушили до багатьох інших таборів.

М. Кордуба, котрий приїхав до Фрайштадту переймати просвітницький досвід молодшого колеги, насамперед відзначив позитивну психологічну атмосферу, що була створена В. Сімовичем у таборі: «Особливо кидалася у вічі приязна товариська поведінка провідника з полоненими, його дбайливість про заспокоєння їх потреб та бажань, навіть про їх особисті справи» [10, с. 3]. Полонені українці з Наддніпрянщини, розчулені самозреченою працею буковинського педагога та його щирим бажанням дати їм правдиві знання про свою культуру та історію, називали його, як згадує М. Кордуба, «дядьком Василем» [10, с. 3]. Тож втрата В. Сімовича для українського шкільництва, підсумовує автор, є незамінною.

Також у львівський період М. Кордуба продовжив свої студії над новою українською історіографією. Так, на сторінках «Львівських вістей» з'явилася його цікава студія про В. Антоновича, виконана у жанрі історіографічного портрету [11]. Стаття була присвячена тридцять п'ятій річниці з дня смерті засновника київської документальної школи. Відзначимо, що це було не перше звернення вченого до постаті родоначальника української науки [12, с. 33–78]. Нав'язуючи до оцінок В. Антоновича, у свій час даних М. Грушевським, М. Кордуба метою своєї розвідки бачив пригадати українському суспільству свого видатного керманіча, котрий за вкрай несприятливих обставин віднаходив можливість розбудувати культуру одного з найбільших слов'янських народів. В загальному ключі біографії В. Антоновича автор у влучних виразах показав його різнопланову працю над модернізацією українського наукового та громадсько-політичного життя, підсумком якої стало проголошення української незалежності Четвертим Універсалом Центральної ради в січні 1918 р.

Підсумовуючи наукову та публіцистичну працю М. Кордуби в роки Другої світової війни, вкажемо на її різноплановість та водночас підпорядкованість провідній меті – відродженню виснаженого в тривалому протистоянні українського народу, скріплення його душевних сил та підняття віри у власні сили. Послідовно втілюючи цю мету, вже немолодий М. Кордуба дає свої відповіді викликам часу, визнаючи пріоритетність просвітницької роботи. Його адресовані більш широкій аудиторії науково-популярні студії книжкового та статейного формату, на сторінках яких пропагувався величний образ одного з найбільших слов'янських народів, що володіє визначною історією та самобутньою культурою, виконували важливі національно-мобілізаційні функції. У підсумку, це дає всі підстави ствердити вагомість внеску визначного діяча до культурного життя українського народу в найбільш трагічну добу його існування.

Список використаних джерел

1. Федорів І. О. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.) / І. О. Федорів. – Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2001. – 127 с.
2. Піх О. Мирон Кордуба (1876–1947) / О. Піх. – Львів, 2012. – 72 с. [Серія: Історики України, вип. 10].
3. З архіву проф. Івана Раковського: Листування. М. Кордуба, В. Сімович, еп. І. Бучко, І. Раковський // Український історик. – 1985. – № 1–4. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен. – С 207–216.
4. Серкіз Я. Мирон Кордуба в оцінці сучасників / Я. Серкіз // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна Академія наук України, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Коляччука. – С. 179–183.
5. Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя / М. Кордуба. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 123 с. (Серія: Минуле й сучасне, ч. 10).
6. Ірук І.: Проф. Д-р Мирон Кордуба: Історія Холмщини й Підляшшя. Українське видавництво, Краків 1941, стор. 128 / І. Ірук // Краківські вісті. – Краків, 1941. – Ч. 39 (195). – С. 6.
7. Д-ко Д. [Дорошенко Д.]: Проф. Д-р Мирон Кордуба. Історія Холмщини й Підляшшя. Українське Видавництво. Краків 1941. Ст. 128. / Д. Дорошенко // Українська дійсність. – Берлін, 1941. – Число 8. – С. 4.
8. Серкіз Я. Плугатар національної історії / Я. Серкіз // За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого.
9. Кордуба М. Діяльність Теофана Лебединцева в Холмщині (До історії шкільництва на українських землях) / М. Кордуба // Краківські вісті. – Краків, 1943. – Ч. 188. – С. 3. Ч. 190. – С. 5. Ч. 191. – С. 3. Ч. 192. – С. 3. Ч. 193. – С. 5.
10. Кордуба М. Василь Сімович на Буковині (Жмут споминів) / М. Кордуба // Краківські вісті. – Краків, 1944. – Ч. 62. – С. 3.
11. Кордуба М. Володимир Антонович / М. Кордуба // Львівські вісті. Щоденник для дистрикту Галичини. – Львів, 1942. – Ч. 77. – С. 2; Ч. 78. – С. 2.
12. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною / М. Кордуба // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 33–78.

Тарас Батюк

НАУЧНАЯ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИРОНА КОРДУБЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Статья посвящена изучению научной и публицистической деятельности Мирона Кордубы в годы Второй мировой войны. Определена ведущая тематика научно-публицистических студий историка. Выявлено, что ученый сделал акцент на популяризаторской работе, считая ее наиболее затребованной в годы военной разрухи. Сделан вывод, что многоплановая творческая деятельность М. Кордубы выполняла важные национально-мобилизационные функции.

Ключевые слова: М. Кордуба, публицистическая деятельность, «История Холмины и Подляшья», «Краковские вести», «Львовские вести».

Taras Batuik

SCIENTIFIC AND JOURNALISTIC WORKS OF MYRON KORDUBA DURING THE WORLD WAR II

This article is devoted to the study of scientific and journalistic works of Myron Korduba during the World War II. The leading topics of scientific and journalistic studies of the historian have been shown. It is revealed that the scientist put the emphasis on promotional activities, considering them to be the most needed during the war years. It was also concluded that diverse works of Myron Korduba conducted important national mobilization functions.

Key words: M. Korduba, scientific work, journalistic activity, «History of Holm and Podlasie», «Cracow news», «Lviv news».

УДК 94(477) «15/19»

Андрій Кузьменко

ВНЕСОК АПОЛЛОНА СКАЛЬКОВСЬКОГО У ПРОЦЕС ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розкривається процес розвитку історичних знань про Україну в контексті їх інституціоналізації у другій чверті XIX ст., зокрема на півдні України. Особливу увагу приділено висвітленню дослідницької роботи члена Одеського товариства історії і старожитностей Аполлона Скальковського.

Ключові слова: Аполлон Скальковський, розвиток історичних знань, дослідження з історії України, історичні товариства, інституціоналізація.

Звертаючись до того спектру історичних знань, який тяжив до їх подальшої інституціоналізації, слід зазначити, що в першій половині XIX ст. дослідження з історії України продовжували розвиватись в обрамленні інтеграційної політики Російської імперії. У контексті цієї політики характерним було поширення західних, переважно німецьких, інтелектуальних впливів, зокрема німецької ідеалістичної філософії Й. Фіхте, Й. Гегеля, Ф. Шеллінга та ін. Головними осередками цієї інтеграції в підросійській Україні виступили Харківський і Київський університети, які переживали інтелектуальний диморфізм: з одного боку – процес соціальної русифікації еліт; з іншого – прийняття німецької філософії ідеалізму й романтизму, котра стала визнаною передумовою сучасного націоналізму.

Подальше піднесення розвитку історичних знань про Україну в контексті їх інституціоналізації на вищій організаційній щабель у другій чверті XIX ст. зумовило появу нової, колективної форми наукових досліджень. Саме в цей час на загальноімперському просторі виникли історичні товариства й установи, сформувалася система підготовки фахівців на історично-філологічних факультетах нових університетів. Ці осередки несли в суспільство інформацію про самотуню історію України, яку офіційна ідеологія намагалася подати як історію російської провінції.

У зазначеному контексті варто звернути увагу, що до польського повстання 1830–1831 рр. російський уряд розглядав український літературно-науковий рух як частину «загальнооруського» культурного процесу. Втім, специфічне суспільно-політичне тло, на якому розвивались українознавчі дослідження, зумовило унікальний збіг обставин, згідно яких вже ближче до середини XIX ст. інтереси офіційної російської науки збіглися із інтересами українознавства [2, с. 35]. Як відомо, відповіддю царського уряду на польське повстання була прийнята в 1832 р. миколаївським режимом теорія «офіційної народності», що ставила нагальною потребою знешкодження національних ідей, які на той час все частіше почали проникати до імперії із заходу [5, с. 88]. Для

здійснення цих намірів передбачалось мобілізувати науку, зокрема акцент у першу чергу ставився на розвитку історичних досліджень в Україні.

Одним із перших кроків втілення цієї політики стало відкриття 8 грудня 1843 р. київської «Временной комиссии для разбора древних актов». На задум уряду, вона мусила стати офіційною урядовою установою, метою якої була публікація історичних документів, що доводили б безпідставність польських претензій на так званий Південно-Західний край і виправдовували імперську русифікаторську політику [1, с. 120; 12, с. 36]. На наш погляд, з появою комісії з'явився унікальний шанс – під прикриттям офіціозу перейти від аматорських краєзнавчих досліджень і етнографізму до комплексного наукового вивчення історії України.

Продовж першої половини XIX ст. у Російській імперії джерела з історії України також публікували такі наукові інституції, як Товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті (1804) та Петербурзька археографічна комісія (1834), в яких відповідно працювали видатні українські вчені О. Бодяньський та М. Костомаров [3, с. 34].

1839 р. розпочало роботу Одеське товариство історії і старожитностей, створене за зразком аналогічного товариства при Московському університеті. Йому належала провідна роль у дослідженні історії, статистики й географії новоосвоєного краю Півдня України (офіційно – Новоросії) [6, с. 155]. Засновниками цієї інституції були археологи – градоначальники Керчі – І. Стемповський та Одеси – А. Льовшин, ад'юнкт Ришель'євського лицю М. Мурзакевич, також Д. Княжевич, А. Фарб, М. Кір'яков та ін. [7, с. 195].

Важливим підсумком діяльності товариства в першій половині XIX ст. у галузі української історії було нагромадження матеріалу й видання наукового органу «Записок». В цей час товариство також видало окремо матеріали з історії запорозьких козаків – «Историю о казаках запорожских, соч. князя Мышецкого» за списком, ряд цінних документів під назвою «Запорожская старина», матеріали про ліквідацію Запорозької Січі Катериною II, а також «Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа» про ці події [11, с. 218]. На нашу думку, це істотно вплинуло на розширенню джерелознавчої бази дослідження проблеми козацтва в цілому.

З діяльністю Одеського товариства історії і старожитностей тісно пов'язана також дослідницька робота члена цього товариства, представника «нарративної» історичної школи – Аполлона Скальковського (1808–1898 рр.). Після закінчення відділення морально-політичних наук Московського університету в 1827 р., він розпочав кар'єру чиновника в штаті канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова. 1828 р. вийшла перша в Одесі публікація А. Скальковського в газеті «Одесский вестник» [8, с. 84; 10, с. 53]. Поступово його наукові інтереси зосередилися на місцевій історії.

За підтримки М. Воронцова, А. Скальковський упродовж 1835–1843 рр. здійснив три археографічні подорожі, оглянув архіви краю. Головним результатом першої експедиції (1835 р.) стало видання «Хронологического обозрения истории Новороссийского края» (1839 р.), яке було складено на основі рукописного «Начерка истории Новороссийского края» (1835 р.) [10, с. 54]. З нашої точки зору, цінність праці досить вдало охарактеризував сам історик, визначивши його статус як архів для майбутніх дослідників козацтва.

Результатом опрацювання отриманих під час другої археографічної експедиції документів стала перша в своєму роді монографія «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» (Одеса, 1841 р.) [14], яка синтезувала в собі публікацію і аналіз унікальних документів канцелярії Війська Запорозького.

1843 р. А. Скальковський, дізнавшись про існування у Київській губернії фамільних архівів учасників польського повстання 1830–1831 рр., подав М. Воронцову проект пошуку документів з історії Західної і Південної Росії та здійснив останню археографічну подорож. Цим самим, на наш погляд, він створив своєрідну конкуренцію Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, яка виникла того ж року. На підставі отриманих матеріалів дослідник написав першу монографію про гайдамацький рух і відношення до нього Запорізького козацтва під назвою «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в., 1733–1768 (Одеса, 1845 р.) [10, с. 56]. Звернемо увагу, що негативна й ґрунтовна за характером рецензія М. Максимовича на цю працю викликала різку характеристику історика з боку Т. Шевченка у вірші «Холодний яр». Це мало вирішальне значення для подальшої оцінки всієї наукової спадщини А. Скальковського, особливо за радянських часів [4, арк. 8; 13, с. 29]. А. Скальковський виробив якісно нові підходи в дослідженнях історії Запорозького козацтва. Його історик розглядав, з одного боку, як складову частину історії Новоросійського краю, або Степу (до речі, А. Скальковський вперше в українській історичній науці широко ввів поняття Степу як географічної категорії), з іншого – як складову частину історії козацтва взагалі, як феномена слов'янського прикордонного війська. Сприяючи утвердженню легітимності козацького стану в імперську свідомість, дослідник підкреслював шляхетську природу козаків, називаючи їх «дворянством України».

Важливою заслугою А. Скальковського було те, що він не обмежився викладом систематизованих за хронологічним або проблемним принципом фактів. Так, історик не залишався осторонь однієї із актуальних проблем того часу про співвідношення філософії та історії. В результаті, у його працях з'явилось положення про подібність запорозького козацтва західноєвропейським чернечо-лицарським орденам, мета яких – боротьба з мусульманством. Відзначимо, що дослідник іменував Запорозьку Січ слов'янським лицарським орденом, який закономірно з'явився на зміну західноєвропейським, і вказував на його оборонну функцію для слов'янських і європейських країн проти агресії Османської імперії [9]. На нашу думку, А. Скальковський у цій концепції прагнув подолати негативний образ козацтва в суспільній думці, який ґрунтувався в основному на Маніфесті 1775 р. і був поширений у польській історичній науці. Зауважимо, що концепція мала й іншу мету: героїзуючи минуле Новоросійського краю, вона орієнтувала на формування історичної самосвідомості та почуття місцевого патріотизму.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що дослідження А. Скальковського з історії Південної України, запорозького козацтва, гайдамацького руху мали вагоме значення для становлення української історичної науки та сприяли пробудженню уваги до окресленої проблематики. Історик, провадячи свої дослідження на базі наукової інституції та завдяки обраній формі своїх праць, ввів до наукового обігу велику кількість нових джерел. Важливе місце посіли й створені ним історичні концепції, особливо концепція подібності запорозької громади західноєвропейським орденам. В цілому ж, діяльність вищезазначених товариств і дослідників упродовж початку – середини ХІХ ст., що проходила в руслі інституціоналізації історичних досліджень про Україну, сприяла згуртуванню української інтелігенції, утверджувала частину її представників в українстві, виховувала майбутніх свідомих діячів у національно-культурній і політичній сферах.

Список використаних джерел

1. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
2. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
3. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності [Текст] / О. І. Журба. – К.: Наукова думка, 1993. – 187 с.
4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. Х, спр. 17464, 14 арк.
5. Киян О. І. М. Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки / О. І. Киян // Український історичний журнал. – 2002. – № 2. – С. 84–99.
6. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.
7. Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
8. Лашенко Х. Діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників / Х. Лашенко // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 82–116.
9. Новікова Л. Чи була Запорозька Січ орденом? До питання про інтерпретацію особливостей устрою козацької громади та її суспільної ролі А. Скальковським / Л. Новікова // Історія України. – 2004. – № 40. – С. 9–11.
10. Новікова Л. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні / Л. Новікова, В. Хмарський; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії ХІХ–ХХ ст. – С. 52–74.
11. Першина З. Одеське товариство історії та старожитностей / З. Першина // Історичний календар '99: Науково-популярний та літературний альманах. – К.: Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві, 1998. – Вип. 5. – С. 218.
12. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 27–47.
13. Сарбей В. Оспівувач Запорозької Січі та Південної України (Аполлон Скальковський) / В. Сарбей // Історичний календар '99: Науково-популярний та літературний альманах. – К.: Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві, 1998. – Вип. 5. – С. 29.
14. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.

Андрей Кузьменко

ВКЛАД АПОЛЛОНА СКАЛЬКОВСЬКОГО В ПРОЦЕСС ИНСТИТУЦИОНАЛІЗАЦІЇ ІССЛЕДОВАНИЙ ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В статтє раскрывається процесс развития исторических знаний об Украине в контексте их институционализации во второй четверти ХІХ в., в частности на юге Украины. Особое внимание уделено освещению исследовательской работы члена Одесского общества истории и древностей Аполлона Скальковского.

Ключевые слова: Аполлон Скальковский, развитие исторических знаний, исследования по истории Украины, исторические общества, институционализация.

Andriy Kuzmenko**APOLLON SCALCOVSQUI'S CONTRIBUTION TO PROCESS OF AN
INSTITUTIONALIZATION OF RESEARCHES ON HISTORY OF UKRAINE**

In the article the process of historical knowledge about Ukraine in the context of their institutionalization in the second quarter of the nineteenth century., particularly in the south of Ukraine. Particular attention is paid to the research member of the Odessa Society of History and Antiquities Apollo Skalkovsky.

Key words: Apollon Skalkovsky, the development of historical knowledge, research on the history of Ukraine, historical society, institutionalization.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(430) «1896–1900»

Леся Гончаренко, Світлана Личко

НІМЕЦЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ФЛОТ У КОЛОНІАЛЬНИХ ПЛАНАХ ВІЛЬГЕЛЬМА II (1896–1900 РР.)

У дослідженні висвітлено питання формування німецького військового флоту та його роль у колоніальних планах німецького імператора Вільгельма II наприкінці XIX – початку XX ст. Розкрито питання основних напрямків й особливостей реалізації воєнно-морської програми, зокрема особливості висвітлення цього питання у пресі та його наукового обґрунтування. Розглянуто питання участі кайзера у формуванні та розбудові флоту, а також плани імператора щодо залучення військово-морських сил до участі у колоніальній політиці імперії в 1896–1900 рр.

Ключові слова: військово-морська програма, військово-морський флот, колоніальна політика, Вільгельм II, Німеччина.

Колоніальна політика є однією з найбільш досліджуваних тем, що в останні десятиліття активно розробляються вітчизняними та світовими науковцями. Особливий інтерес становлять питання завоювання та освоєння колоній найбільшими європейськими державами, в тому числі і Німецькою імперією. В контексті цієї проблеми не останнє місце займає дослідження ролі німецького військового флоту, як одного з засобів досягнення зазначеної мети.

Характеризуючи джерельну базу питання, необхідно звернути увагу на мемуари кайзера Вільгельма II [1], рейхканцлера Німецької імперії Б. Бюлова [2] та на роботи головного ідеолога німецького колоніалізму Ф. Ратцеля [3; 4].

Дослідженню даного питання присвятили свої роботи науковці різних країн. Зокрема, російські дослідники С. Єрусалимський [5], О. Пуховська [6], Л. Іванов [7], А. Патрушев [8] та С. Шилов [9], які тією чи іншою мірою торкаються в своїх роботах питання становлення військового флоту Німецької імперії. Особливу увагу слід звернути на роботу Ф. Ротштейна [10], присвячену міжнародним відносинам кінця XIX ст. Серед вітчизняних істориків зазначене питання мало досліджене. Частково у своїх роботах його торкаються С. Троян [11] та Л. Питльована [12].

Варто підкреслити, що зазначені автори не торкаються ролі Вільгельма II у створенні німецького військового флоту. Крім того, майже не висвітлено питання ролі військового флоту у колоніальних планах імператора. Тому ми, спираючись на зазначені джерела, ставимо за мету дослідити вплив німецького імператора Вільгельма II на формування військового флоту та його значення у колоніальній політиці німецької держави в 1896–1900 рр.

Суттєвий інтерес до воєнно-морського флоту Німецької імперії з'явився наприкінці XIX ст. Така увага була не випадковою. Адже настав переломний момент не лише в історії німецького колоніалізму, а і кайзерівської Німеччини взагалі. 18 січня 1896 р. на бенкеті, присвяченому святкуванню 25-річного ювілею імперії, Вільгельм II заявив: «Німецька імперія стала світовою державою. Всюди в найвіддаленіших куточках земної кулі живуть наші співвітчизники; німецькі товари, німецька наука, німецька підприємливість перепливають океани, і цінність того, що Німеччина посилає через моря, вимірюється тисячами мільйонів марок. Ваш святий обов'язок, панове, допомогти мені міцно пов'язати цю велику Німецьку імперією з Вітчизняною» [11, с.1].

Вільгельм II, неодноразово звертався до уряду з вимогою прийняти закон про розбудову військового флоту, нарешті отримав перемогу. Рейхстаг у першому слуханні розглядав проект про посилення військово-морського флоту. Роль флоту у колоніальній політиці, на прохання імператора, обґрунтував відомий німецький науковець Ф. Ратцель. Він декілька років, за рекомендацією Вільгельма II, досліджував питання німецького колоніалізму і шукав шляхи його розвитку. Проблема «влади на морі» і «школи володарювання у морському просторі» була розглянута ученим на ландшафтних параметрах держав, що мали вихід до моря. Так був встановлений «політичний зв'язок між узбережжям і сушею», з'явився новий термін «морські народи». Ф. Ратцель зазначав: «І морський простір росте за законом збільшення простору». Наявність у держави узбережжя формує «політичний характер морських народів» і обов'язково сприяє їх рухові зовні [6, с.91].

У 1897 р. Ф. Ратцель опублікував статтю «Питання про флот і положення в світі». У ній науковець обережно підняв питання значення флоту у міжнародних відносинах. З одного боку, він зазначив, що «географ не розвиває мілітаристських та економічних основ для посилення німецького

військового флоту», а з іншого констатував: «географ вивчає розподіл влади, яка робить необхідним дане збільшення». Крім наукового обґрунтування Ф. Ратцель звернувся до уряду, рейхстагу та суспільства з проханням замислитися над ситуацією, що склалася у міжнародних відносинах. Дослідник зазначав: «Німеччина може тільки сподіватися на те, щоб влада у світі забезпечить її народ землею, необхідною їй для росту», а влада тісно пов'язана з «морською владою», адже в ній і лежить «вирішальне значення питання про флот для Німеччини» [3, с.376].

Проте уряд не поспішав вирішувати питання флоту. На противагу міністрам, кайзер Вільгельм II, вимагаючи перерозподілу світу, бачив майбутнє Німеччини виключно «на морях». Звичайно імператор розумів, що для цього необхідно було вирвати першість у Великобританії, тому у Вільгельма II з'явився ще один привід для посилення німецького військово-морського флоту. Розуміючи, що для прийняття необхідного рішення, уряду знадобиться поштовх, імператор знову звернувся до Ф. Ратцеля. На думку Вільгельма II, головною рушійною силою впливу на владу у вирішенні цього питання має стати народ. Якщо переконати пересічних німців у необхідності розбудови флоту, вони зможуть домогтися відповідного рішення і від уряду. Відтак, отримавши нове завдання від імператора, відомий геополітик взявся до справи. Наприкінці XIX ст. Ф. Ратцель неодноразово звертався до морського питання, намагався показати політичний бік проблеми. Науковець зазначав: «нашій нації необхідно добитися більшої участі на морі, вийти зі стану континентальної вузькості малої, історично старої частини землі». Ф. Ратцель вважав, що німці не повинні обмежуватися статусом континентального народу і повинні використовувати «політичну і економічну користь моря» [4, с.237].

Та варто зазначити, що й до прийняття урядом відповідного рішення, флот вважався улюбленим дітищем імператора. На кайзера справила глибоке враження геополітична доктрина «морської сили» американського історика А. Механа. Заходи з будівництва флоту сучасники незмінно пояснювали особистими прагненнями і симпатіями монарха. Будівництво військового флоту можна, звичайно, вважати монаршою забавою. Проте імператорський підводний флот, який був побудований наприкінці XIX ст., виявився дійсно дуже сильним, і рівних йому на той час не було [9, с.54–55].

Варто також зазначити, що Вільгельм II взяв шефство над флотом і його будівництвом. Він відмінно знав «усі бойові одиниці німецького військово-морського флоту і на кожному бойовому кораблі для нього була обладнана спеціальна імператорська каюта» [1, с.140]. Головну мету створення сильного національного військового флоту імператор вбачав у захисті колоній, оволодінні ринками на Сході і головне – завоювання світового панування [7, с.49]. Імператор наполягав, що Німеччина, яка не має потужного військово-морського флоту, не може розраховувати на світову гегемонію. З будівництвом власного флоту Вільгельм II пов'язував усі свої подальші зовнішньополітичні плани.

Варто зазначити, що ідеї кайзера гаряче підтримали його піддані. Одним з них був статс-секретар військово-морського відомства, адмірал Гольман. У березні 1897 р. він вніс в рейхстаг проект нової військово-морської програми, яка передбачала збільшення чисельності німецького флоту. Виступаючи на захист цієї програми, він, щоправда не зумів показати її переваги перед колишньою програмою 1873 р. Навіть після виступу Х. Гогенлое-Шиллінгсфюрста, який намагався виправдати витрати на флот життєвою необхідністю імперії, бюджетна комісія рейхстагу відхилила проект. Адмірал не зміг змиритися з поразкою і пішов у відставку [5, с.316].

Через декілька днів після гарячих дебатів в уряді, Х. Гогенлое-Шиллінгсфюрст заявив: «необхідність у німецькому військовому флоті в даний час є аксіомою, німецький флот – результат політичного розвитку. Без флоту неможлива «Велика Німеччина»...нам потрібен сильний флот, значення якого визначається через завоювання основних наших колоній» [6, с.92]. Прибічниками розбудови німецького флоту стали також члени руху «Альдойче Фербанд». У 1897 р. товариство опублікувало брошуру «Чи достатньо у Німеччини захисних сил на морі? Передосторога», метою якої була пропаганда ідеї будівництва флоту, а також створення національного руху в його підтримку [5, с.61]. Щоправда ідеологи «Альдойче Фербанд» не заперечували навіть радикальних методів у боротьбі за досягнення Німеччиною статусу світової морської держави. Тому Б. Бюлов неодноразово виказував побоювання щодо діяльності товариства.

Справжніми прибічниками і головними виконавцями імперської воєнно-морської програми стали статс-секретар військово-морського відомства, адмірал А. Тірпіц та статс-секретар міжнародного відомства Б. Бюлов. Б. Бюлов приділяв значну увагу питанням колоній і колоніальній політиці взагалі. Першочерговим своїм завданням на посаді статс-секретаря він бачив забезпечення інтересів судноплавства, торгівлі та індустрії в африканських колоніях, а також будівництво флоту для «захисту і збереження нашої безпеки». Окрім того, новий статс-секретар розробив і обґрунтував модель нової німецької зовнішньої політики, пов'язаної із захистом колоній, колоністів, підприємців, а також із розбудовою військово-морського флоту [2, с.36].

Вагому роль у реалізації імперської військово-морської програми відіграв призначений у 1897 р. на посаду статс-секретаря з військово-морських справ контр-адмірал Альфред фон Тірпіц. Новий статс-секретар підійшов до проблеми розбудови флоту з необхідності боротьби проти морської гегемонії Великобританії. Його концепція була розрахована на підтримку військових сил, зокрема флоту, всіма верствами населення та всіма гілками влади. Реалізацію ж своїх планів А. Тірпіц вбачав в уникненні війни, хоча б на час розбудови флоту та на досягненні міжнародної рівноваги через зближення з Росією та Японією [10, с. 479].

Наслідком зазначених подій став розгляд військово-морського питання в ході зимової сесії 1897–1898 рр. Напередодні відкриття сесії, розроблений А. Тірпіцом законопроект був опублікований. Ним передбачалося збільшення німецького флоту до кінця 1904 р. до 19 лінійних кораблів (дві ескадри по вісім кораблів, один флагманський і два резервні кораблі), 8 панцерників, 12 великих і 30 малих крейсерів. У цілому Німеччина повинна мати до 23 бойових одиниць. Асигнування на створення такого флоту зростали майже вдвічі. Чисельність екіпажів кораблів збільшувалася від 1818 – до 26637 осіб [10, с. 482].

На засідання рейхстагу 30 листопада 1897 р. 65 % депутатів підтримали законопроект, щоправда не повною мірою. Незважаючи на переконливі виступи Вільгельма II, Б. Бюлова, А. Тірпіца та інших прибічників військово-морського будівництва. Все ж в 1898 р. рейхстаг затвердив програму будівництва 19 лінкорів, 8 панцерників берегової оборони, 12 важких і легких крейсерів. У 1900 р. прийнято нову програму, яка збільшила їх кількість удвічі [8, с. 43].

Отже, наприкінці XIX ст. Німецька імперія остаточно стала на шлях «світової політики», важливою частиною якої була широкомасштабна колоніальна експансія. Підтримкою ж останньої повинен був стати сильний військово-морський флот. Головним ідеологом залучення воєнного флоту до реалізації колоніальної політики став імператор Вільгельм II. Незважаючи на ряд перепон з боку рейхстагу та деяких політичних організацій йому вдалося домогтися розбудови і модернізації флоту. В результаті чого Німецька імперія отримала наприкінці XIX – на початку XX ст. найсучасніший флот, потенціалу якого могли позаздрити навіть розвинені морські держави.

Список використаних джерел

1. Вильгельм II. События и люди 1878–1918 г. Воспоминания. Мемуары / Вильгельм II. – Минск: «Харвест», 2003. – 64 с.
2. Бюлов Б. Воспоминания [пер. с нем.] / Б. Бюлов. – М.-Л.: Соцэргиз, 1935. – 562 с.
3. Ratzel F. Flottenfrage und Weltlage / Kleine Schriften / F. Ratzel. – München, Berlin: Oldenbourg. Bd.1. – 1898. – 540 s.
4. Ratzel F. Der Geist, der über den Wassern weht // Kleine Schriften / F. Ratzel. – München, Berlin: Oldenbourg. Bd. 2. – 1906. – 447 s.
5. Ерусалимский С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / С. Ерусалимский. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1948. – 607 с.
6. Пуховская. Е. Ю. Германская экспансия в Намибии и позиция России / Е. Ю. Пуховская // Россия и политика держав в странах Востока: Межвуз. сб. науч. тр. Иркутск, 1991. – С. 89–99.
7. Иванов Л. Морское соперничество империалистических держав / Л. Иванов. – Л.: «Соцэргиз», 1936. – 291 с.
8. Патрушев А. И. Германские канцлеры от Бисмарка до Меркель / А. И. Патрушев. – М.: МГУ, 2009. – 432 с.
9. Шилов С. П. Русско-японская война 1904–1905 годов и германское Военно-морское ведомство / С. П. Шилов // Новая и новейшая история. 2004. - № 5. – С.52–68.
10. Ротштейн Ф. А. Международные отношения в конце XIX века / Ф. А. Ротштейн. – М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1960. – 705 с.
11. Троян С. С. Німецька військово-морська програма в контексті «Світової політики» кінця XIX століття / С. С. Троян. – Чернівці, 1995. – 40 с.
12. Питльована Л. Ю. Гельголандський договір 1890 р. в системі англо-німецьких відносин кінця XIX ст. / Л. Ю. Питльована // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 1997. – С. 69–72.

Леся Гончаренко, Светлана Лычко

НЕМЕЦКИЙ ВОЕННО-МОРСКОЙ ФЛОТ В КОЛОНИАЛЬНЫХ ПЛАНАХ ВИЛЬГЕЛЬМА II (1896–1900 ГГ.)

В статье освещены вопросы формирования германского военного флота и его роль в колониальных планах германского императора Вильгельма II в конце XIX – начале XX вв. Раскрыты вопросы основных направлений и особенностей реализации военно-морской программы, в частности, особенностей освещения данного вопроса в прессе и его научного обоснования. Рассмотрены вопросы участия кайзера в формировании и развитии флота, а также планы императора относительно привлечения военно-морских сил к участию в колониальной политике империи.

Ключевые слова: военно-морская программа, военно-морской флот, колониальная политика, Вильгельм II, Германия.

Lesya Goncharenko, Svitlana Lychko

THE GERMAN NAVY IN THE COLONIAL PLANS OF WILHELM II (1896–1900)

The article highlights the issues of formation of the German Navy and its role in the colonial plans of the German Emperor Wilhelm II in the late nineteenth and early twentieth century. The issues guidelines and implementation details of naval program, in particular, the features coverage in the press and its scientific justification were solve. The questions of the Kaisers participation in the formation and development of the fleet, as well as plans of regarding the involvement of the emperor naval forces to participate in the colonial policy of the empire were review.

Key words: naval program, the Navy, the colonial policy of Wilhelm II, Germany.

УДК 94(73).091.2:327

Ілона Лукач

ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ ДОКТРИНИ ДЖЕЙМСА МОНРО В «ДИПЛОМАТІЇ ДОЛАРА» США В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто еволюцію на початку ХХ ст. доктрини Дж. Монро (1823 р.) як концептуальної основи зовнішньої політики США. Метою цього дослідження є проаналізувати новий розвиток, який доктрина, залишаючись традиційною догмою, отримала завдяки проголошеній Президентом Вільямом Говардом Тафтом міжнародній стратегії США під назвою «дипломатії долара». Показано, яким чином зростаюча економічна потужність США використовувалася у якості дипломатичного інструменту, зокрема в державах Латинської Америки.

Ключові слова: США, Латинська Америка, доктрина Дж. Монро, «дипломатія долара», Вільям Говард Тафт.

2 грудня 1823 р. Президент США Джеймс Монро в своєму щорічному посланні Конгресу оголосив про недопущення реколонізації нових незалежних держав Американського континенту країнами Священного Союзу. Дж. Монро виокремлював політичну традицію США від європейської та декларував їх домінуюче положення у Західній півкулі [1]. Проголошеним принципам, що до середини ХІХ ст. оформилися в доктрину зовнішньої політики США, судилося стати наріжним каменем американської дипломатії. Втім, нечіткі формулювання дозволили наступникам Президента Дж. Монро пропонувати власні розширені трактування та доповнення, які виправдовували дії США на міжнародній арені, передусім в Латинській Америці.

У реаліях сучасних глобальних трансформацій як ніколи актуальним є вивчення всього спектру зовнішньої політики такого могутнього актора на світовій арені як США, підґрунтям та синонімом якої тривалий час власне й була доктрина Дж. Монро. Країни Латинської Америки традиційно були тим регіоном, у яких складався та відпрацьовувався інструментарій дипломатії США.

Проблеми походження, характеру та подальшої еволюції доктрини Дж. Монро широко обговорювалися в історіографії (передусім американській). Особливої уваги заслуговує фундаментальна праця видатного історика, професора Рочестерського університету, Декстера Перкінса «Історія доктрини Монро» [2]. Серед більш пізніх досліджень, присвячених власне доктрині Дж. Монро та її місцю в дипломатії США, увагу привертають праці Джея Секстона [3] та Едварда Ренегана [4]. Нешироким, у порівнянні з дослідженнями діяльності інших американських президентів, є доробок праць, присвячених постаті Вільяма Говарда Тафта, з чийм ім'ям пов'язують появу та впровадження засад «дипломатії долара». Натомість величезну увагу дослідників, передусім у США, привертало питання політики та дипломатії в країнах Латинської Америки. Праці останніх років вирізняються комплексним аналізом історії, теорії та сучасного стану відносин США з південними сусідами [5–6]. Слід відзначити, що на сьогоднішній день проблематика латиноамериканської політики США, як і детального аналізу доктрини Дж. Монро, залишається поза увагою вітчизняних вчених.

На президентських виборах 1908 р. у США перемогу знов отримав кандидат від Республіканської партії – 27-им Президентом США став колишній військовий секретар та губернатор Філіппін Вільям Говард Тафт. Новому очільнику країни було властиве традиційне вже зневажливе ставлення до народів та урядів країн Латинської Америки. Разом з тим В. Г. Тафт відзначав певний прогрес та позитивні зміни в розвитку великих держав Південної Америки – Аргентини, Бразилії та Чилі. Тому, як і раніше, увага Вашингтону мала зосереджуватися на менш стабільних та ближчих до США державах Центральної Америки та Карибського регіону [5, р. 17].

Попередник В. Г. Тафта на посаді Президента США Теодор Рузвельт кардинально трансформував доктрину Дж. Монро, прийнявши 1904 р. поправку, за якою США брали на себе роль єдиної «поліцейської сили» у Західній півкулі, забезпечивши собі право на втручання у внутрішні справи латиноамериканських країн [7]. Прийняття поправки Т. Рузвельта надало доктрині Дж. Монро нового змісту: як міжнародної правової регулюючої норми в конфліктах між Європою та Америкою та перешкоди на шляху європейських інвестицій та позик країнам Карибського басейну. Латиноамериканська політика В. Г. Тафта проходила за умов, коли більше не існувало загрози військового вторгнення на американський континент з Європи. Своє бачення сутності доктрини Дж. Монро та її місця в дипломатичній традиції США В. Г. Тафт виклав у окремому розділі праці «Сполучені Штати та мир». В. Г. Тафт відкидав звинувачення у використанні доктрини Дж. Монро для нав'язування США свого «сюзеренітету латиноамериканським сусідам... що принижує їх національну гідність». Разом з тим Президент наголошував, що звернення до доктрини цілком залежить від «загрози інтересам та безпеці Сполучених Штатів». Меншою мірою це стосувалося «таких віддалених країн, як Аргентина, Бразилія та Чилі, ніж країн, розташованих навколо Карибського моря, та тих, що стали ближчими до Сполучених Штатів завдяки відкриттю Панамського каналу» [8, р. 7–10]. Для В. Г. Тафта закономірним продовженням доктрини Дж. Монро було усунення зарубіжних інвесторів з латиноамериканських ринків. Це мало б зменшити для США ризик іноземного втручання в майбутньому [8, р. 30]. За словами В. Г. Тафта, завдання США в державах Центральної Америки полягало в тому, щоб «допомогти цим країнам допомогти самим собі» [9].

На початку ХХ ст. яскраво спостерігалася тенденція до економізації доктрини Дж. Монро. У відповідності з цим нова адміністрація вбачала доцільнішим для досягнення пріоритетних для США геополітичних цілей використовувати «долари замість куль» [9]. Економічний потенціал США дозволяв залучати позики та прямі інвестиції в економіку країн Латинської Америки [6, с. 103]. Подібна політика отримала назву «дипломатії долара». Це визначення нового дипломатичного курсу з'явилося у виданні «Харперс Уіклі» від 23 квітня 1910 р. як влучне визначення намагання державного секретаря Філандера Нокса створити сприятливіші умови для захисту американських капіталів за кордоном. Широкого вживання термін набув вже після Другої світової війни й стосувався переважно саме інвестицій в Латинській Америці [10, р. 13]. Головна роль у формуванні теоретичних засад та реалізації нової зовнішньополітичної парадигми належала Державному секретарю в адміністрації В. Г. Тафта Філандеру Ноксу (1909–1913 рр.). Відносно політики в Центральній Америці та Карибському регіоні він цілком покладався на свого першого секретаря Гантігтона Вільсона. Останній завдання «дипломатії долара» вбачав у «створенні добробуту замість хижих чвар. Це означає використання інтересу бізнесу в мирному розвитку... Слід визнати, що фінансова стійкість є потужним фактором політичної стабільності» [11, р. 160]. Стосовно доктрини Дж. Монро Ф. Нокс досить недвозначно висловився: «Вона не залежить не від права, а від політики та сили» [12, р. 184].

Зростаючий промисловий потенціал США вимагав від керівництва країни пошуку нових ринків збуту, що дозволило б утвердитися в якості одного з лідерів світового комерційного простору. Інструментами для цього мали бути військово-морський та торговельний флот, а також дипломатично-консульська служба [12, р. 238]. Відповідно, ключова роль у практичному втіленні засад «дипломатії долара» покладалася на дипломатичну та консульську службу, офіційних представників Вашингтону в усьому світі. Стараннями Ф. Нокса та Г. Вільсона була проведена структурна реорганізація державного департаменту. Зокрема, створено окремий департамент Латинської Америки, що мав слідкувати за недопущенням жодних загроз безпеці Панамського каналу. Ключовою умовою для цього ставало забезпечення миру, стабільності та добробуту в країнах Центральної Америки та Карибського басейну.

У Латинській Америці та на Далекому Сході новий підхід мав не лише приносити помітні матеріальні вигоди, але й сприяти економічній та політичній стабільності даних регіонів. Утім, найбільші держави Латинської Америки – Аргентина, Бразилія та Чилі – орієнтувалися переважно на європейських партнерів, Британію та Німеччину передусім. У цій частині латиноамериканського простору на увагу заслуговують укладені США з Аргентиною контракти про продаж двох лінкорів. Іншим актом «дипломатії долара» в Південній Америці стали військові контракти з Чилі, Перу та Бразилією [13, р. 262–264]. Таким чином, Президент не лише заявляв про США як потужного гравця на світовому ринку озброєнь, що стрімко розширювався напередодні Першої світової війни. Важливішим було те, що, з огляду на зростаючу військову потужність південноамериканських держав, вони потребували нових зразків військово-морських кораблів та зброї. Беззаперечно, присутність в Західній півкулі лінкорів європейської конструкції була вкрай небажаною. У цьому також простежується побічний аспект розвитку доктрини Дж. Монро.

Продовжуючи практику державного секретаря в уряді Т. Рузвельта Еліу Рута, який прагнув досягти взаємовигідних партнерських відносин між країнами континенту шляхом мирного діалогу, в 1910 р. США ініціювали проведення IV Міжамериканської конференції в Буенос-Айресі. Американська делегація запропонувала визнати доктрину Дж. Монро як основний зовнішньополітичний принцип всіх держав континенту. Пропозиція зустріла рішучий опір та обурення інших делегатів. Російський учений, професор В. Печатнов, припускає, що сам цей факт свідчить про зростання могутності та амбіцій США, які прагнули бути вже не регіональним лідером, а гегемоном [6, с.103]. До досягнень Вашингтону на цій конференції можна віднести хіба що перейменування Міжнародного бюро американських республік на Панамериканський союз – консультативний орган з декларативними повноваженнями [14].

Виникає питання стосовно бачення американськими можновладцями та дипломатами сутності «дипломатії долара» – чи замінили долари набої та канонерки або останні мали стояти на сторожі доларів, тобто американських капіталів (а не суто геополітичних інтересів) США за кордоном. В. Г. Тафт не підтримував прийняття Т. Рузвельтом поправки 1904 р., оскільки вважав, що «жалюгідний характер урядів на континенті (Південній Америці – примітка автора) та повна відсутність надії на покращення за нинішніх умов змусили б нас захищати лише хаос, анархію та хронічну революцію» [8, р.26]. Загалом можна говорити про те, що В. Г. Тафт прагнув створити власний, відмінний від рузвельтівського, підхід до вирішення проблем міжнародного характеру [15, р. 345–346]. Разом з тим в Латинській Америці Президент продовжував магістральну лінію свого попередника, основу якої і становила прийнята в 1904 р. поправка Т. Рузвельта до доктрини Дж. Монро.

У перші роки ХХ ст. кризове становище в ряді центральноамериканських країн загрожувало призвести до інтервенцій європейських кредиторів, що кидало б виклик незалежності цих країн та, як наслідок – доктрині Дж. Монро й стратегічній безпеці США. У 1905 р. з Домініканською Республікою був підписаний договір, за яким до США переходив контроль за митними зборами. Вашингтон також зобов'язувався гарантувати територіальну цілісність та безпеку країни [16]. Підґрунтям такого договору стало дотримання доктрини Дж. Монро. І хоча В. Г. Тафт стояв на позиціях рівноправного діалогу з латиноамериканцями задля взаємного процвітання, вже 1911 р. Гондурас повторив долю Домініканської Республіки [17]. Це був знаковий епізод, коли США вперше відверто нав'язали латиноамериканській країні договір, метою якого було заміщення британського політичного та економічного впливу [18, р. 47]. Американські банкіри через компанію «Юнайтед Фрут» фактично керували фіскальною політикою Гондураса, зважаючи на величезні державні борги, перед усім – позики від британців. Подібна доля спіткала й Гватемалу, уряду якою в особі диктатора Мануеля Естрада Кабрери загрожувало примусове стягнення боргів британським підприємцям, на захисті яких стояла корона. Поява біля американських берегів європейських військових, безумовно, стала б порушенням нової зовнішньополітичної доктрини США, втіленої в поправці Т. Рузвельта до доктрини Дж. Монро.

Найбільшого обурення в Латинській Америці викликала політика США відносно Нікарагуа. Президент країни Хосе Сантос Селайя проводив досить незалежну політику, що включала оподаткування бананових компаній та інших підприємств США на Атлантичному узбережжі Нікарагуа. Не оминула цю країну й проблема заборгованості британському синдикату, що загрожувала привести до інтервенції [19, с. 226]. У 1909 р. проти Х. С. Селайї спалахнуло озброєне повстання, підтримане США. Це стало прикладом того, коли дипломатія стала на захист долара, оскільки американські інвестори, що володіли значною часткою гірничої галузі Нікарагуа, заручилися підтримкою Ф. Нокса [20, р. 212]. Американський ставленик Адольфо Діас став президентом країни, але вже в 1911 р. проти нього самого розгорнулися масові виступи. А. Діас звернувся до США з проханням про інтервенцію для дотримання порядку, і влітку 1912 р. 2,5 тис. американських морських піхотинців придушили повстання проти діючої влади. Де-факто (але не де-юре) окупація США завдяки присутності обмеженого військового контингенту тривала до 1933 р. У Манагуа американцями був створений банк, що керував фінансами країни [20, р. 221]. Контроль за митними зборами – ключовим джерелом бюджету країни – також перебував у руках посадовців з Вашингтона. Слід зазначити, що договори про фінансовий протекторат США над Гондурасом та Нікарагуа так і не були ратифіковані Сенатом [8, р. 33–34].

До кінця ХІХ ст. лише Європа могла становити потенційну загрозу безпеці США та їх перевагам у Західній півкулі. Натомість вже в перші роки ХХ ст. занепокоєння викликало зростання військової могутності Японії, продемонстроване нею у переможних війнах з Китаєм у 1894–1895 рр. та Росією в 1904–1905 рр., що супроводжувалися територіальними здобутками. Водночас і США завдяки анексії Гавайїв та Філіппін отримали статус тихоокеанської держави. Політика «відкритих дверей» у Китаї ставала одним з пріоритетів зовнішньої політики США, дозволивши їм приєднатися до неофіційного «клубу великих держав». Авторитетний дослідник з

Йельського університету Г. Сміт зауважував, що іспано-американська війна та подальша активна політика на Далекому Сході не лише не узгоджуються з доктриною Дж. Монро, але й порушують заповіт батьків-засновників США – уникати втручання в справи іншої півкулі [21, р. 27].

Японія, з якою США раніше вже мали конфлікт інтересів щодо статусу Гавайських островів, у свою чергу також бажала проникнути на латиноамериканські ринки та створити військові форпости на Тихоокеанському узбережжі Америки. Відповіддю на це з боку Вашингтона стало прийняття в 1912 р. поправки сенатора Генрі Кебота Лоджа. Ця поправка до доктрини Дж. Монро фактично заборонила придбання будь-якими неамериканськими акторами заток та інших об'єктів, що були стратегічно важливими для комунікацій та системи безпеки США. Подібне рішення можна вважати переломним через два чинники. По-перше, раніше законодавча гілка влади США переважно залишалася осторонь висунення та прийняття рішень зовнішньополітичного характеру. По-друге, відтепер можна говорити про те, що дія доктрини Дж. Монро поширювалася крім європейських держав, як це зазначено самим її автором у 1823 р., на весь світ – як уряди, так і приватні корпорації.

Приводом для прийняття поправки став прецедент, пов'язаний з затокою Магдалена. Ця прикордонна затока на півдні Каліфорнії належала Мексиці, але стала вотчиною крупних американських підприємців, які володіли значними територіями вздовж її берегів. На початку 1911 р. американський синдикат розпочав переговори з групою японських підприємців, які бажали придбати частину земель з метою спорудження тут вугільної станції. Згодом поширилися чутки, що до проекту причетний офіційний уряд у Токію. У липні представник американського концерну обговорив деталі можливої угоди з другим заступником державного жсекретаря Алві Еді. Той наголосив, що участь уряду іноземної держави в придбанні територій на американському континенті неминуче спровокує звернення до доктрини Дж. Монро [2, р. 227]. З боку ж імператорського уряду Японії відкинуто чутки про свою причетність до придбання землі в районі затоки Магдалена. Втім, Д. Перкінс припускав, що японські капіталісти вели переговори з американським синдикатом про купівлю, маючи в планах майбутню передачу територій власному урядові [2, р. 273].

Навесні 1912 р. увага до питання поступово спадала. Але попри це спеціально створений підкомітет сенатського комітету із закордонних справ розпочав підготовку резолюції стосовно цього прецеденту. Ініціаторами та авторами її стали голова комітету, сенатор Г. К. Лодж та колишній державний секретар, сенатор, Е. Рут [22, р. 223]. 2 серпня 1912 р. резолюція була прийнята в Сенаті США 51 голосом проти 4. У ній зазначалося: «будь-який порт або інший об'єкт на американських континентах, розташований таким чином, що його окупація у військово-морських чи військових цілях може загрожувати комунікаціям або безпеці Сполучених Штатів, Уряд Сполучених Штатів не може не розглядати без серйозної занепокоєності оволодіння таким портом чи іншим об'єктом будь-якою корпорацією або асоціацією, яка має з іншим, не американським, урядом такі відносини, що надають цьому уряду практичне право контролю в національних інтересах» [23, с. 174–176]. Подібний крок мав на меті випередити виникнення навіть потенційної загрози або іноземної присутності взагалі в зоні Панамського каналу чи шляхів сполучення його зі США [22, р. 237].

Щодо зв'язку резолюції з доктриною Дж. Монро, то зазначалося: «Доктрина Монро, як ми всі знаємо, застосовувалася лише у випадках оволодіння територією, підданої подальшій колонізації, і, природно, не стосувалася саме цієї проблеми. Однак, якби не було доктрини Монро, володіння гаванню, подібній бухті Магдалена, що стало причиною цієї резолюції, по-моєму, викликало б необхідність зробити певну заяву, що стосується випадку, коли виявляється замішаною яка-небудь корпорація або асоціація... Дана резолюція є просто політичною заявою, звичайно, пов'язаною з доктриною Монро, але не обов'язково є залежною від неї або її наслідком». Таким чином, є всі підстави вважати резолюцію, складену та запропоновану Г. К. Лоджем, розширенням доктрини Монро або «поправкою до доктрини Монро», як це ствердилося в історіографії. Хоча сам Г. К. Лодж пізніше наголосив, що «ця резолюція ґрунтується на набагато старішій доктрині самозахисту, визнаній всіма націями» [24]. Аналогічно й Президент В. Г. Тафт так охарактеризував резолюцію в 1913 р.: «вона не є розширенням доктрини Монро. Вона лише акцентується на непрямих шляхах, якими доктрина може порушуватися» [8, р. 36].

Відносини офіційного Вашингтона й Мехіко в означений період були вкрай напруженими. У Мексиці не вщухала громадянська війна, почастишали зіткнення біля самих кордонів з США. В. Г. Тафт дотримувався політики невтручання, але водночас не приховував контактів з опозицією до діючого президента. Не обійшлося й без методів «дипломатії канонерок» – у штаті Техас спостерігалось демонстративне концентрування американських військ [13, р. 270–271]. Уряд Мексики зустрів прийняття резолюції по затоці Магдалена різкою критикою, оскільки та суперечила суверенному праву кожної держави укладати комерційні контракти щодо передачі територій з іншою державою, будь-то європейською, американською чи азійською. Пізніше керівник країни Венустіано Карранса (1917–1920) у посланні до Конгресу Мексики заявляв, що «Мексика не

визнала й не визнає доктрину Монро, оскільки без погодження всіма народами Америки вона була прийнята без консультацій і, відповідно, становить загрозу суверенітету та незалежності Мексики... доктрина встановлює покровительство над народами Америки» [25, р. 18].

Таким чином, можна відзначити, що «дипломатія долара» періоду президентства В. Г. Тафта відповідала духу доктрини Дж. Монро – США не втручалися в справи європейських держав, обмежуючись мірами із захисту життя та майна своїх громадян за кордоном. Пріоритетними завданнями залишалися винятковий контроль за спорудженням та безпекою Панамського каналу, а також досягнення стабілізації в країнах Центральної Америки та Карибського басейну. Доктрина Дж. Монро отримала своє продовження в поправці Г. К. Лоджа, що може свідчити про її значущість та актуальність в поточній американській дипломатії.

Список використаних джерел

1. Monroe J. Seventh Annual Message. December 2, 1823 / J. Monroe. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29465>.
2. Perkins D. A History of the Monroe Doctrine / Dexter Perkins / D. Perkins. – Boston: Little, Brown and Company, 1955. – 462 p.
3. Sexton J. The Monroe Doctrine: Empire and Nation in Nineteenth-Century America / J. Sexton. – New York: Hill and Wang, 2011. – 290 p.
4. Renahan E. J. The Monroe Doctrine: The Cornerstone of American Foreign Policy / E. J. Renahan. – New York: Chelsea House, 2007. – 122 p.
5. Williams M. E. Understanding U.S.-Latin American Relations: Theory and History / M. E. Williams. – New York: Routledge, 2012. – 416 p.
6. Печатнов В. О., Манькин А. С. История внешней политики США / В. О. Печатнов, А. С. Манькин. – М.: Междунар. отношения, 2012. – 672 с.
7. Roosevelt T. Fourth Annual Message, December 6, 1904 / T. Roosevelt. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29545>.
8. Taft W. H. The United States and Peace / W. H. Taft. – New York: C. Scribner's Sons, 1914. – 182 p.
9. Taft W. H. Fourth Annual Message, December 3, 1912 // W. H. Taft. – Режим доступу: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29553>.
10. Black J. A History of Diplomacy / J. Black. – London: Reaktion Books Ltd, 2011. – 312 p.
11. Wilson H. The True Meaning of Dollar Diplomacy / H. Wilson // The Advocate of Peace (1894–1920). – Vol. 73. – No. 7 (JULY, 1911). – P. 160–161.
12. Coletta P. E. The Presidency of William Howard Taft (American Presidency Series) / P. E. Coletta. – Lawrence: The University Press of Kansas, 1973. – 306 p.
13. Anderson D. F. William Howard Taft: A Conservative Conception of the Presidency / D. F. Anderson. – New York: Cornell University Press, 1973. – 364 p.
14. Tentative programme for the fourth Pan-American conference to be held at Buenos Aires, Argentina, May, 1910. – Режим доступу: <https://archive.org/details/tentativeprogram00inte>.
15. The American Presidents: Critical essays / edited by Melvin I. Urofsky. – New York: Garland Publishing Inc., 2000. – 544 p.
16. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1904, p. 310. – Режим доступу: <http://digioll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=turn&entity=FRUS.FRUS1905.p0430&id=FRUS.FRUS1905&isize=M>.
17. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1911, pp. 299–301. – Режим доступу: <http://digioll.library.wisc.edu/cgi-bin/FRUS/FRUS-idx?type=turn&entity=FRUS.FRUS1911.p0386&id=FRUS.FRUS1911&isize=M>.
18. LaFeber W. Inevitable Revolutions: United States in Central America. Second Edition / Walter LaFeber. – New York: W.W.Norton, 1993. – 464 p.
19. Кравченко И. Н. Дипломатическая история США (1877–1919) / И. Н. Кравченко – М.: Науч.кн., 2002. – 366 с.
20. Schoultz L. Beneath the United States: A History of U.S. Policy toward Latin America / L. Schoultz. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1998. – 476 p.
21. Smith G. The Last Years of the Monroe Doctrine / G. Smith. – New York: Hill And Wang, 1994. – 280 p.
22. Bailey T. A. The Lodge Corollary to the Monroe Doctrine / T. A. Bailey // Political Science Quarterly Vol. 48, No. 2 (Jun., 1933). – P. 220–239.
23. «Поправка Платта» / История США: хрестоматия / [сост. Э. А. Иванян]. – М., Дрофа, 2007. – с. 159–160.
24. Lodge H. C. One hundred Years of the Monroe Doctrine / H. C. Lodge. – Режим доступу: <http://www.unz.org/Pub/Scribners-1923oct-00413>.
25. Dozer D. M. The Monroe Doctrine: Its Modern Significance / D. M. Dozer. – New York: Alfred A. Knopf, 1967. – 208 p.

Илона Лукач

ВОПЛОЩЕНИЕ ПРИНЦИПОВ ДОКТРИНЫ ДЖЕЙМСА МОНРО В «ДИПЛОМАТИИ ДОЛЛАРА» США В ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКЕ ВНАЧАЛЕ XX В.

В статье рассмотрена эволюция в начале XX в. доктрины Дж. Монро (1823 г.) как концептуальной основы внешней политики США. Целью данного исследования является проанализировать развитие, которое доктрина, оставаясь традиционной догмой, получила благодаря провозглашенной Президентом Вильямом Говардом Тафтом международной стратегии США под названием «дипломатии доллара». Показано, каким образом возрастающее

экономическое могущество США использовалось в качестве дипломатического инструмента, в частности – в государствах Латинской Америки.

Ключевые слова: США, Латинская Америка, доктрина Дж. Монро, «дипломатия доллара», Вильям Говард Тафт.

Пона Lukach

APPLICATION OF THE MONROE DOCTRINE PRINCIPLES IN THE U. S. «DOLLAR DIPLOMACY» IN LATIN AMERICA (EARLY 20TH CENTURY)

The article is devoted to the evolution of the Monroe Doctrine of 1823 as a conceptual basement of the U.S. foreign policy in the early 20th century. The purpose of the present paper is to examine new development, given to the Doctrine, still a traditional dogma, by the President William Howard Taft, who denounced new international strategy as «Dollar Diplomacy». It is shown how the U.S. grown economic power was used as a diplomatic tool, particularly in the Latin-American states.

Key words: the USA, Latin America, the Monroe Doctrine, «Dollar Diplomacy», William Howard Taft.

УДК 94(470+571) «1915/1916»-056.24

Галина Ковальська

ДОПОМОГА СКАЛІЧЕНИМ ВОЇНАМ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ І ВСЕРОСІЙСЬКОГО СОЮЗУ МІСТ УПРОДОВЖ 1915–1916 РР.

У статті розглянуто діяльність таких загальноросійських організацій гуманітарного спрямування, як Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст щодо допомоги скаліченим воїнам упродовж 1915–1916 рр. Головну увагу приділено характеристиці таких заходів Союзів: організації медично-санітарної допомоги скаліченим воїнам, забезпечення їх протезами, опіка над нездатними до праці воїнами та створення для воїнів-інвалідів майстерень, у яких вони б навчалися ремеслам і виконували нескладну роботу, насамперед шили одяг і взуття для армії. Здійснено оцінку результатів роботи земського та міського союзів у цій сфері.

Ключові слова: Перша світова війна, скалічені воїни, допомога, Всеросійський земський союз, Всеросійський союз міст.

Перша світова війна – це один із найбільш трагічних і переломних періодів у світовій історії початку ХХ ст. Одним із наслідків цього збройного конфлікту стали мільйони загиблих, поранених і скалічених військовослужбовців. У роки війни з усією очевидністю виявилася економічна та політична слабкість самодержавства. Існуючий лад не зумів швидко перебудуватися для успішного ведення війни. Реакцією на невдачі уряду стало зростання громадських благодійних організацій, які надавали допомогу воїнам і цивільному населенню. Зокрема, найбільш вагомою й відчутною виявилася діяльність таких загальноросійських громадських організацій як Земський і Міський союзи. Крім допомоги хворим і пораненим воїнам, Союзи брали активну участь в організації допомоги скаліченим інвалідам. Одним з актуальних завдань сучасної історичної науки є вивчення заходів Союзів для підтримки скалічених воїнів.

У сучасній українській історіографії тему допомоги скаліченим воїнам висвітлено в публікаціях істориків О. Донік [1] і Т. Лазанської [2] та дисертації Н. Загребельної [3], але вона досліджена фрагментарно, лише в контексті благодійності громадських гуманітарних організацій. У сучасній російській історіографії слід виділити праці таких авторів, як П. Щербінін [4] та Н. Басов [5], які вивчають її в період становлення й розвитку соціального захисту та підтримки інвалідів у ХVIII – початку ХХ ст. Такі дослідники, як Ф. Гавриков [6] та О. Суханова [7] розробляють тему допомоги скаліченим воїнам в період Першої світової війни в загальному регіональному плані.

Мета статті – проаналізувати становище скалічених воїнів і визначити роль Всеросійського земського союзу (далі – ВЗС) і Всеросійського союзу міст (далі – ВСМ) у наданні допомоги інвалідам упродовж 1915–1916 рр.

Із розвитком військових воєнних дій Першої світової війни серед загальної спільної кількості поранених, евакуйованих у тил, з'являлося все більше солдатів, вже остаточно нездатних до повернення на фронт. Це передусім поранені, які втратили кінцівки із ампутованими руками або ногами, сліпі, глухі, із важкими й непоправними ушкодженнями нервової системи, важкими наслідками травм. Уже впродовж перших місяців бойових дій значний відсоток хворих і поранених у госпіталях мали саме такі каліцтва. Надалі їх кількість усе зростала, збільшувалася й виписка таких

«непридатних до служби» воїнів до себе на батьківщину, де їм необхідно було організувати негайну допомогу. Турбота про інвалідів стала обов'язком держави та громадських організацій.

Серед воїнів, які отримали каліцтва, була виділена група поранених, що втратили кінцівки. Ураховуючи досвід російсько-японської війни 1904–1905 рр., кількість поранених із ампутованими кінцівками досягла за всю війну приблизно 3000. Уже в початковий період Першої світової війни, у жовтні 1914 р., передбачали, що таких скалічених за весь період війни буде не менше 18 тис. осіб, проте наступні події показали помилковість цих розрахунків. До вересня 1915 р. їх уже налічували близько 25 тис. осіб [8, с. 84].

Згідно із законом від 22 листопада 1911 р., кожен каліка, що втратив на війні кінцівку, мав право на безкоштовне отримання за рахунок казни штучної кінцівки; таке ж право мали й каліки, які втратили око або щелепу. Право постачати штучні кінцівки, надане до війни Маріїнському притулку в Петрограді, розширеному після 1914 р. до 400 ліжок. Цей притулок зі своїми майстернями міг виробляти протези для 4–4,5 тис. осіб щороку. Недостатність такої кількості протезів порівняно із зазначеною потребою поставила перед громадськими організаціями завдання облаштувати нові протезні фабрики та майстерні для задоволення дійсних потреб усіх скалічених [8, с. 85].

Найефективніше в період війни допомагали скаліченим воїнам ВЗС і ВСМ. У рамках союзів розгорнули активну діяльність щодо надання допомоги хворим і пораненим солдатам. Створені союзами громадські організації працювали над відкриттям госпіталів, формуванням санітарних потягів, заготівлею медикаментів і білизни, відкриттям навчальних курсів і майстерень для скалічених солдатів, постачанням для них протезів [4, с. 394].

12–13 березня 1915 р. створено особливий відділ при головному комітеті ВЗС, який спільно із медичною радою, мав вирішувати такі проблеми: 1) допомога скаліченим воїнам; 2) способи вишукування коштів; 3) втілення в життя напрацьованих заходів. Відділ почав функціонувати 2 жовтня 1915 р. Медична рада у справі допомоги скаліченим воїнам встановила такі загальні положення: 1) допомога скаліченим повинна стати обов'язком держави та турботою суспільства; 2) організацію та ведення всієї справи слід зосередити в руках земств, міст і їх союзних організацій; 3) допомога скаліченим повинна полягати в лікуванні, відновленні та підтриманні працездатності, організації трудової допомоги й опіки; 4) допомога, як лікувальна, так і трудова, має бути наближена до тих, хто її потребує [9, с. 354].

5–7 жовтня 1916 р. в Москві відбулася нарада представників земств щодо здійснення ними допомоги скаліченим воїнам, де були спеціально розглянуті питання про надання конкретної санітарної та соціальної підтримки інвалідам війни, підведені перші результати цієї діяльності. По-перше, стосовно лікування: а) перебудова Будинку опіки на 100 ліжок; б) виділення приміщень для спеціальної фізіотерапевтичної установи в м. Саратові. По-друге, щодо протезної справи: а) харківська майстерня виробляла до 4000 протезів у рік; б) майстерня в Ростові-на-Дону – до 350 протезів у рік; в) Ріхтеровська лікарня (Московська губернія) приблизно – 70–100 протезів щороку; г) у Будинку опіки – близько 50–100 протезів щороку. По-третє, з'явилися притулки для скалічених воїнів, зокрема на кошти Всеросійського земського союзу утримували 11 притулків на 260 ліжок. Однак, підсумовуючи на нараді представників земств те, що зроблене Земським союзом щодо допомоги скаліченим воїнам стосовно долікування й опіки, лікар Д. Дорф відзначав недостатність цієї роботи [10, с. 30–31].

Провідною на нараді була ідея надання «трудової допомоги» інвалідам. В. Доброхотов заявив про те, що «... розмір пенсії, згідно із законом від 25 червня 1912 р., у середньому сто з лишком карбованців у рік для звичайного рядового не забезпечить його найнеобхіднішим у житті, розраховувати ж на яке-небудь значне збільшення виплат з боку держави навряд чи можливо через фінансову скруту. З іншого боку, навіть за умови забезпеченості пенсією життя молодого інваліда без самостійного заробітку, пов'язаного з працею в трудовому колективі, буде край жалюгідним, позбавленим будь-якого змісту. Тому обов'язок суспільства й держави прийти на допомогу скаліченим, яка в практичному здійсненні повинна переслідувати дві мети: підняти матеріальну забезпеченість інвалідів і зробити їх корисними для країни, і таким чином бути цінними й діяльними членами суспільства» [10, с. 87]. Задля цього видавали спеціальні брошури, наприклад: «Матеріал організації ремісничого і професійного навчання скалічених воїнів» і «Ремісничі курси для скалічених воїнів» [4, с. 395].

У ВСМ допомога скаліченим воїнам була одним із завдань лікувально-госпітального відділу, який розпочав роботу лише після III-го з'їзду представників ВЗС 7–9 вересня 1915 р. [10, с. 31]. Однак питання про допомогу скаліченим воїнам у вигляді постачання їм протезів було підняте раніше в ВСМ у доповіді лікаря В. Розанова. На спільні кошти обох союзів і Московського міського управління в Москві на початку 1915 р. відкрита майстерню.

Якщо II-й з'їзд ВСМ у лютому 1915 р. у постановках про допомогу скаліченим мав на увазі, головним чином, воїнів з ампутованими кінцівками, то на III-му з'їзді у вересні 1915 р. затверджено

широкий план допомоги скаліченим воїнам, що охоплював усі види діяльності в цій сфері. Проте на перший план висували насамперед створення спеціальних лікувальних закладів, обладнаних із цією метою усіма новітніми досягненнями в галузі фізіотерапії, ортопедії тощо [8, с. 85–86].

Також запроваджувалася система допомоги й навчання тих чи інших ремесел, відповідних для кожного окремого скаліченого воїна, яке давало йому можливість самостійно працювати. Окремо виділяли допомогу сліпим. Планували також облаштування бірж праці для того, щоб знайти роботу особам, які відновили свою працездатність. Нарешті, розроблено низку заходів та створено установи для опіки воїнів, уже нездатних до праці (притулки й патронати). В основі всього цього плану була обов'язкова реєстрація всіх скалічених у госпіталях.

Таким чином III-ому з'їзді ВСМ розроблено таку схему облаштування установ для скалічених воїнів: 1) лікувальна допомога скаліченим, механо-терапевтичні інститути (лікувальний заклад, який пропонував різні процедури із застосуванням медичних апаратів з метою відновлення рухливості суглобів, полегшення рухів і зміцнення м'язів, підвищення загальної працездатності); 2) постачання протезами і облаштування майстерень для їх виробництва; 3) тимчасові притулки для скалічених, яким виготовляють протези, і майстерні для навчання ремесел; 4) біржі праці; 5) опіка нездатних до праці в притулках і патронатах.

Фактично цей план почали здійснювати раніше. Влітку 1915 р. головний комітет ВСМ ухвалив відкрити в Москві перший механо-терапевтичний інститут. У його облаштуванні взяли участь Московське міське управління та ВЗС, він розпочав свою діяльність у листопаді 1915 р. За планом міського союзу спілки такі інститути повинні були відкритися в більшості університетських міст Росії, а в деяких містах у наприкінці 1915 р. відкрили притулки для калік та інвалідів [8, с. 86].

14–15 липня 1916 р. скликано спільну нараду лікарів ВСМ і ВЗС із тих міст, у яких передбачено облаштування спеціальних інститутів для долікування. Однак аналіз того, що зроблено для допомоги скаліченим воїнам, засвідчив недостатність вжитих заходів у загальнодержавному масштабі, оскільки фактично лише в м. Москві в найманому приміщенні облаштовано травматологічний інститут на 450 ліжок та відкрито притулки в м. Катеринославі (на 30 ліжок, у м. Харкові на 130 ліжок, у м. Нахичевані на 50 ліжок [10, с. 35].

Отже, більшість починань і проектів ВЗС і ВСМ так і залишилися нереалізованими: не було коштів, не було єдиного органу, який би координував їх діяльність щодо надання допомоги скаліченим солдатам; до того ж завадили реалізації задуманого й революційні події 1917 р. Поступово розпочалося згортання благодійної допомоги, припинили існування багато громадських комітетів та організацій. Проте земський і міський союзи відіграли важливу роль у справі допомоги скаліченим воїнам. Головною сферою їх роботи стала медично-санітарна допомога скаліченим фронтовикам, сприяння в працевлаштуванні, заснування мереж майстерень для навчання ремесел та опіка нездатних до праці воїнів.

Список використаних джерел

1. Донік О. М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – С. 61–86.
2. Лазанська Т. І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 4. – С. 84–110.
3. Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. І. Загребельна. – К., 2004. – 20 с.
4. Щербинин П. П. Особенности призрения увечных воинов в России в XVIII – начале XX в. / П. П. Щербинин // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2003/2004. Новые научные направления / [гл. ред. и сост. Е. С. Сенявская]. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 381–398.
5. Басов Н. Ф. Становление и развитие социальной защиты и поддержки инвалидов в дореволюционной России / Н. Ф. Басов // Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психологии. – 2010. – Вып. 3 (18). – С. 67–78.
6. Гавриков Ф. А. Роль общественных организаций Курской губернии в оказании помощи фронту в годы Первой мировой войны / Ф. А. Гавриков, О. Е. Чуйков // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2014. – № 33 (3). – С. 306–310.
7. Суханова О. Н. Деятельность Калужского земства в годы Первой мировой войны / О. Н. Суханова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 2 (16). – Ч. 2. – С. 201–204.
8. Очерк деятельности Всероссийского союза городов 1914–1915 гг. – М., 1916. – 239 с.
9. Рязанская Книга Памяти Великой войны 1914–1918 годов. В 2 т. Т. 1 / [сост. А. И. Григоров]. – М.: РосАрхив, 2010. – 940 с.
10. Труды Сопредседателя представителей земств по вопросам осуществления земствами помощи увечным воинам 5–7 октября 1916 года. Вып. 1. Доклады и постановления. – М., 1916. – 196 с.

Галина Ковальська

ПОМОЩЬ УВЕЧНЫМ ВОИНАМ ВСЕРОССИЙСКОГО ЗЕМСКОГО СОЮЗА И ВСЕРОССИЙСКОГО СОЮЗА ГОРОДОВ НА ПРОТЯЖЕНИИ 1915–1916 ГГ.

В статье рассмотрена деятельность таких общероссийских организаций гуманитарного направления, как Всероссийский земский союз и Всероссийский союз городов относительно помощи увечным воинам на протяжении 1915–1916 гг. Главное внимание уделено характеристике таких направлений действий Союзов как организации медико-санитарной помощи увечным воинам, обеспечению их протезами, опеке неспособных к труду воинов и созданию для воинов-инвалидов мастерских, где они учились бы ремеслам и выполняли несложную работу, прежде всего шили одежду и обувь для армии. Осуществлена оценка результатов работы земского и городского союзов в этой области.

Ключевые слова: Первая мировая война, увечные воины, помощь, Всероссийский земский союз, Всероссийский союз городов.

Galina Kovalska

THE HELP TO CRIPPLED WARRIORS THE ALL-RUSSIA UNION OF ZEMSTVO AND THE ALL-RUSSIA UNION OF CITIES DURING 1915–1916

In the article reviewed the activity of such all-russian humanitarian organizations as the All-Russia Union of Zemstvo and the All-Russia Union of Cities which help maimed warriors during 1915–1916 years. Main attention an author spares to the next measures of Unions: organization of medical-sanitary help to the maimed warriors, providing them with prostheses, care of warriors unable to work and the creation for the warriors-invalids of workshops, where they studied crafts and executed simple work, especially sewed clothes and shoes for an army. The estimation of job of the Zemstvo and the Cities Unions performances is carried out in this area.

Key words: The First World War, maimed warriors, custody, the All-Russia Union of Zemstvo, the All-Russia Union of Cities.

УДК 94(477) «1917/1921»

Ігор Дацків

МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

У статті розглянуто та висвітлено обставини, які вплинули на рішення Української Центральної Ради включитися до Брестської мирної конференції. Проаналізовано напружену дипломатичну боротьбу українських дипломатів із відстоювання національних інтересів.

Ключові слова: міжнародні відносини, Україна, дипломати, мирний договір, національні інтереси.

Розгортання складних процесів новітнього українського державотворення, зокрема непомірно довгий у часі пошук оптимальних концептуальних підходів до зовнішньої політики незалежної України ставить завдання ґрунтовного вивчення традицій та уроків дипломатичної діяльності самостійницьких урядів України, процесу формування зовнішньополітичних концепцій українських державних утворень на різних етапах історії. Особливо багатий і повчальний для сьогодення досвід дипломатичної боротьби на захист української державності накопичено в період національно-визвольних змагань українського народу у 1917–1921 рр., що заслуговує на увагу насамперед багатогранністю процесу українського державотворення та багатовекторною зовнішньополітичною активністю українських урядів.

Тому цілком закономірно останнім часом помітно поживавився інтерес до історії української дипломатії зазначеного періоду: значно інтенсифікувалися пошук і опрацювання дослідниками різноманітної джерельної бази з даної тематики та ґрунтовне, всебічне висвітлення найважливіших її сторінок.

Метою нашої статті є проаналізувати міжнародне становище України і розвиток українського питання в його цілісності як складової політичного процесу Європи у зазначений період. Виходячи із цього, нами поставлено такі завдання: визначити передумови виходу України на міжнародну арену і виявити закономірності зростання актуальності українського питання; проаналізувати європейських держав щодо України.

Історіографічний доробок теми складають роботи різних поколінь істориків, політиків, публіцистів. Першими історіографами зовнішньополітичної діяльності України були діячі

Центральної Ради, провідні урядовці УНР – М. Грушевський [1], В. Винниченко [2], Д. Дорошенко [3], І. Мазепа [4], О. Шульгина [5] та ін. Характеризуючи проблеми становлення державності в цілому, вони торкаються і питань зовнішньої політики УНР. Незважаючи на певний суб'єктивізм, автори дають загальний огляд зовнішньої політики України, відбивають погляди тодішнього керівництва на вибір орієнтації, стратегії і тактики виходу УНР з світової війни передають цікаві для істориків спостереження, особисті враження.

Усі роботи радянських авторів, в яких розглядалася зовнішня політика України, з політичних причин носили заідеологізований характер, коли йшлося про дипломатичну діяльність Центральної Ради. Це роботи Г. Нікольнікова [6], А. Лихолата [7], Р. Симоненка [8], І. Хміля [9] та ін. Вони або свідомо взагалі замовчували діяльність дипломатів УНР, або усіяло перекручували факти, мотивації та результати дій дипломатів Центральної Ради, що було властиво радянським історикам.

Новий етап історіографії проблеми розпочинається після проголошення незалежності України, що дало могутній імпульс дослідженню історії доби Української революції 1917–1921 рр. Серед них треба відзначити дослідження В. Верстюка [10], В. Солдатенка [11], М. Держалюка [12], Д. Веденєєва [13], В. Соловйової [14] та ін.

Від самого утворення Центральної Ради на порядку денному її політичного проводу постала проблема війни і миру. Було очевидно, що Україні немає жодного сенсу брати участь у війні проти Центральних держав, відгукуючись на заклики Тимчасового уряду та її військового міністра О. Керенського, який відвідував Київ і вів переговори з українцями про продовження війни. «Навпаки, – слушно зауважував український діаспорний історик Петро Мірчук, – Україні треба було негайного миру, стягнення всіх своїх збройних сил (маються на увазі українізовані полки, дивізії і корпуси – авт.) з фронтів для забезпечення кордонів Української Держави перед білими й червоними, чорносотенними й большевицькими московськими імперіалістами і, при належному забезпеченні державних кордонів збройною силою, використання всіх сил народу для державного будівництва» [15, с. 212–214].

Тому між угрупованнями державників-самостійників та автономістів-федералістів постійно точилися гострі дискусії, які досягли піку у зв'язку з більшовицьким переворотом в Петрограді у жовтні 1917 р. Самостійники на чолі з визначним провідником Миколою Міхновським розгорнули наполегливу і активну боротьбу за укладення сепаратного миру з Центральними державами незалежно від Раднаркому В. Леніна. Проте українські соціалістичні партії в Центральній Раді, користуючись чисельною перевагою, вперто протистояли цілком зрозумілій і реалістичній політиці самостійників. Мало того, вони вважали, що позиція опонентів – «ніж в спину російської революції». В. Винниченко пізніше визнавав: «Ми весь час намагалися створити всеросійський центральний федеративний Уряд, щоб він міг від усієї Росії вести справу миру. Тільки після того, як большевики вже вступили в переговори з німецьким командуванням..., вислали свою ноту до воюючих і нейтральних держав, у якій, навівши докази свого права вести мирові переговори (3-й Універсал)... пропонували Четвірному союзові вступити в мирові переговори, навівши свою програму миру» [16, с. 199–200].

9 листопада питання війни і миру стало предметом обговорення на засіданні Генерального секретаріату. У дискусії відзначалася необхідність завершення війни, а також обговорювався порядок підписання миру. Домінувала думка В. Винниченка, який вважав, що своїми діями, спрямованими на укладання перемир'я з німцями, Раднарком порушив міжнародні договори з Антантою і не враховував думок інших національних утворень на території Росії. У прийнятій постанові, яку підписали В. Винниченко, В. Голубович, М. Ткаченко, М. Порш та інші, наголошувалося, що треба негайно утворити «центральне правительство на основі федеративній (бо тільки таке правительство буде авторитетним і для фронту, і для всієї держави)» [17, арк. 68]. Лише такий уряд, уповноважений народами Росії та новостворених держав, зокрема України, за думкою Генерального секретаріату, зможе успішно вести переговори щодо миру і закінчення війни з Центральними державами та країнами Антанти.

Реагуючи на перші ініціативи Петрограду щодо перемир'я з німцями, Генеральний секретаріат зауважував, що не визнає Раднарком представником від усіх народів і держав і знову наполягав на негайному формуванні федеративного уряду спільними зусиллями України, Дону, Кубані, Кавказу, Білорусії, оскільки справа миру є нагальною проблемою. Водночас, заходи Раднаркому щодо стихійних переговорів на фронтах, які організуються солдатськими масами, лише шкодять мирним переговорам між воюючими блоками. Крім того, це змогло би спричинити зайняття військами Центральних держав нових земель України [17, арк. 68–68 зв.].

Коли 2 грудня більшовицька делегація на чолі з А. Йоффе і Л. Каменєвим підписала з німецьким командуванням угоду про перемир'я й розпочала переговори у Бресті щодо підписання мирного договору з Центральними державами, Центральна Рада приступила до конкретних дій.

Перш за все, слід було перехопити ініціативу у більшовиків, вважав В.Винниченко, і заявити про намір Центральної Ради, базуючись на оголошеному у Ш Універсалі рішенні про утворення незалежної Української Народної Республіки, «стати на дорогу самостійних міжнародних відносин» [16, с.199].

На зборах Центральної Ради обговорено проект резолюції, яку запропонував О.Степаненко, і прийнято постанову: «Приймаючи на увагу: 1) що після революції бувша Російська імперія розвалилась і невільні перше народи та краї, що складали цю імперію, стали вільними; 2) що тимчасове правительство народних комісарів, не признане всіма народами і краями бувшої Російської імперії, на ділі лише правительство бувшої Московської держави (так званої Великоросії); 3) що в силу сучасних обставин Україна, проголошена окремою Народною Республікою, тепер є цілком самостійною державою, бо федеративного союзу поки що не утворено, а правительство Московської (Великоруської) держави об'явило Українській Республіці війну; 4) що війну з Центральними державами оголошено правительством Російської імперії, без згоди українського народу, Центральна рада постановляє: послати на мирні переговори в Берестя Литовське делегацію від Української Республіки, незалежно від делегації народних комісарів; делегація Центральної ради повинна стояти на ґрунті окремих інтересів України і Московської держави та неоголошення сучасної війни Україною і вимагати: а) заключення миру загального; б) визнання за Українською Республікою права участі в мировій нараді, як держави незалежної і нейтральної, яка особливо постраждала від війни; в) визнаючи гасло «без анексій і контрибуцій з правом самовизначення народів», домагатись на тій нараді, щоб до сучасної Української Республіки мали право приєднатись також українські землі поза її межами (в Галичині, Буковині і зайнятих неприятелем частинах бувшої Російської імперії); делегація посилається зараз з метою інформаційною, але для виробки певних умов миру, які б забезпечували інтереси Української Республіки, повинно бути скликано після Берестських переговорів спеціальну сесію Центральної ради, коли до того часу Установчі збори не будуть ще скликані» [18].

Згідно з рішенням Малої Ради, до Бреста виїхала перша делегація у складі члена Малої Ради М. Любинського, діяча соціал-демократів М. Левитського і помічника генерального секретаря з військових справ С. Петлюри капітана Г. Гасенка. 3(16) грудня вони прибули до Бреста. Але ще у дорозі українців на конференцію, член більшовицької делегації у Бресті Л. Каменєв повідомив їх, що угода про перемир'я ними та австро-німецькою делегацією вже укладена і делегації УНР нічого робити у Бресті. Проте київська делегація все ж прибула на місце конференції у Брест, щоправда, у статусі спостерігачів. Серед документів з архіву Центральної Ради привертає увагу протокол засідання Малої Ради від 8 грудня 1917 р. за участю М. Грушевського. На засіданні виступили члени делегації М. Левитський і Г. Гасенко, які прибули з Бреста за консультаціями. М. Левитський доповідав, що українці після зустрічі з керівниками делегації Німеччини мали розмову з представниками Раднаркому Л. Каменєвим, М. Караханом та А. Йоффе, які перш за все поцікавилися, як Україна ставиться до більшовицького уряду В. Леніна. «Ми вас не визнаємо за всеросійське правительство, – відповідав Левитський, – а за правительство лише Великоросії». На що Л. Каменєв заявив: «Спочатку ви нас скиньте, а потім будете робити подібні заяви». Він додав, що російська делегація не заперечує українізації військових частин і з'єднань Південно-Західного і Румунського фронтів.

За доповіддю М. Левитського і Г. Гасенка у протоколі зроблено запис, який, на наш погляд, варто подати повністю: «14. Вислухали інформації Левитського і Гасенка, делегатів Української Центральної ради для участі в переговорах про перемир'я в Бресті. Коли делегація прибула в Брест, договір про перемир'я був вже підписаний. Делегація просила дати папір договору і протоколи засідань. Ніяких пояснень по деяких пунктах договору російська делегація не дала, таким неясним пунктом являється пункт про заборону обстрілу торгових суден і перекидання військ з одного фронту на другий. Протоколи складені дуже неповно, німці записували тільки те, що їм бажано, російський протокол ще гірший. Делегація не знала, як їй поставитися до факту підписаної згоди, бо не мала на це повноваження. Найбільш неясним був пункт договору, що негайно після перемир'я обидві сторони приступають до миру. Делегація не мала уповноваження брати участі в переговорах про мир, тому рішила вернутися до Києва, щоб одержати відповідний мандат. Залишився в Бресті член делегації Любинський, якому треба негайно послати телеграму, щоб він був присутній на мирних переговорах для інформації. В приватних розмовах члени делегації з боку Центральних держав, як Леопольд Баварський, генерал Гофман, цікавились українським військом; ставили питання, в якому стані українське військо, чи дисципліноване воно, чи може бути активним. На ці питання була дана позитивна відповідь. Щодо миру, то делегація Центральної ради пояснила представникам Центральних держав, що Українська Народна Республіка не вважає «Совет народних комиссаров» правомочним заключити мир від імені всієї Росії. Німці вказували на те, що російська делегація виступала як представниця російського правительства, і тому, з погляду

міжнародного, вони мусять входити з ними в зносини. Германія знає про оголошення Української Народної Республіки, але офіційного повідомлення про це від українського правительства вона не мала, тому формально вона мусить рахувати представників «Совета народных комиссаров» представниками правительства Росії. Делегація відповіла, що Центральні держави і не могли одержать офіційного повідомлення про проголошення Української Республіки, бо вони знаходяться в стані війни з Росією, а значить і з Україною. Гофман сказав, що коли Германія буде мати офіційне повідомлення від українського правительства про те, що «Совет народных комиссаров» воно не вважає правительством всієї Росії, тоді Германія не буде говорити з делегацією «Совета народных комиссаров» про українські справи. Представники Австрії цікавились поглядом українського правительства на Галичину і Буковину. Делегація сказала, що вона не може нічого сказати, не маючи на це ніяких уповноважень. Турки виявляли інтерес до України і висловили бажання одержувати правдиві і точні інформації про Україну. Члени російської делегації казали, що вони хотіли побачитися з німецькими соціал-демократами, але німці цього не дозволили. В германській пресі виключно більшовицька інформація. Необхідно негайно організувати Українське прес-бюро за кордоном для інформації закордонної преси про українські справи. Загальне враження таке, що Германія навмисно признає «Совет народных комиссаров» правительством Росії, щоб заключить як можна швидше мир на «законном основанні» [19, арк.10–13].

На засіданнях 8-9 грудня 1917 р. Генерального секретаріату щодо мирних переговорів із Центральними державами та відносин із Раднаркомом розгорнулися широкі і бурхливі дискусії. О. Шульгин запропонував видати ноту, у якій визнати, що мирні переговори у Бресті є справою лише центральної влади федеративної Росії, але не Раднаркому. Він наголошував: «Перше ніж оголосити цю ноту, котра тісно зв'язана з переговорами, що ведуться в Бресті, я повинен вказати на те, що Генеральний секретаріат, згідно з не раз висловленою волею української демократії, стоїть на укладенні загального демократичного миру, укладеного на згоді зі всіма союзними Росії державами. Ці мирні переговори ведуться тільки між нейтральними державами і совітом народних комісарів – без згоди на те всіх республік і країв Росії. По цьому видно, що рішачого значення ці переговори мати не можуть. Але вважаючи, що вони можуть приблизити загальний мир, а також, обороняючи національні інтереси України, котрі в Бресті можуть бути забутими, Генеральний секретаріат вважає необхідним мати своїх представників на цій конференції. Надіюсь рівночасно з тим на близьке скликання мирного конгресу з представниками всіх воюючих держав, а також при справедливим представництві всіх державних частин Росії і її федеративного правительства, як воно до того часу буде складене» [20].

М. Порш заявляв, що, оскільки такого уряду нема, у переговорах мають право взяти паралельно з Раднаркомом усі інші новоутворені республіки і області. В. Винниченко наголошував, що мирного договору, укладеного делегацією більшовицької Росії, Україна ніколи не визнає. Більшість членів Малої Ради виступали за участь України у переговорах з конкретними пропозиціями і вимогами, а також вважали необхідним звернутися до всіх воюючих і нейтральних держав із закликом припинити війну й приступити до мирних переговорів, водночас пропонували надіслати до Бреста нову, більш представницьку делегацію, для участі у переговорах [21, арк.57–58].

Отже, 9 грудня Генеральний секретаріат ухвалив текст ноти до всіх воюючих і нейтральних держав, у якій насамперед повідомляв, що Третім Універсалом Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. проголошено Українську Народну Республіку і цим актом визначено її міжнародне становище. Таким чином, Україна стає на шлях самостійної зовнішньої політики і міжнародних стосунків. Одним з головних напрямків зовнішньополітичної діяльності Генеральний секретаріат вважає «розпочати діяльну працю в справі миру» і закликає всі воюючі держави негайно приступити до мирних переговорів. Реалізуючи свої мирні плани, Україна вислала свою делегацію в Брест, де розпочалася конференція делегацій Центральних держав і Росії. Але угоду про перемир'я підписано цими сторонами без її участі. Виключення України, на території якої знаходяться потужні війська воюючих держав – Росії, Німеччини, Австро-Угорщини, від переговорного процесу суперечить здоровому глузду. У зв'язку з цим, продовжувалося в документі, Генеральний секретаріат змушений ще раз звернутися до воюючих держав з пропозиціями щодо загального миру. Далі викладалися умови майбутнього загального мирного договору. Згідно з ними він повинен бути, насамперед, демократичним і забезпечувати право на самовизначення «навіть найменшому народові». Виключалися анексії, насильне приєднання чи відділення земель без плебісциту. Україна повинна бути рівноправним учасником мирних конференцій чи переговорів. Оскільки вона незалежна від більшовицької Росії, всі угоди які будуть укладені воюючими державами з Петроградом, Україна не визнає. Тому її участь у Брестській мирній конференції обов'язкова і без неї угоди не можуть бути легітимними. У заключенні ноти Генеральний секретаріат висловлював тверду надію на те, що «остаточно справу миру буде довершено на міжнародному конгресі, до участі в якому правительство Української Республіки закликає всіх, що тепер воюють» [22].

Зовнішньополітичне становище Української Центральної Ради спонукало її керівництво враховувати безпосередню реальну загрозу агресії з боку більшовицької Росії. Отже, незважаючи на певні симпатії до країн Антанти, варто було шукати контактів з Центральними державами, які негайно відгукнулися на заклик України. Це питання винесене на обговорення VIII сесією Центральної Ради 12 грудня 1917р. О. Шульгин проінформував делегатів про надіслану всім воюючим і нейтральним державам ноту, причому висловлювався за те, що не треба наслідувати прикладу більшовиків, які уклали сепаратний мир з Німеччиною і Австро-Угорщиною, а слід домагатися загального миру й припинення війни [23, с.18].

Наступного дня на засіданні Генерального секретаріату розглядалося питання про відрядження до Бреста повноважної делегації, на яку покладалося завдання підписати мирний договір з Центральними державами. Прискорити цю акцію Центральну Раду спонукали повідомлення групи членів Союзу Визволення України із Стокгольма. Вони стурбовано пропонували негайно приступати до прямих переговорів у Бресті з Центральними державами. Якщо Україна прогає час і більшовики підпишуть сепаратний мир у Бресті без неї, це суттєво зміцнить Раднарком як єдиний правочинний уряд колишньої Російської імперії. Між іншим, у Стокгольмі певний час перед тим працював відомий галицький політичний діяч і дипломат Осип Назарук. Завдяки йому та представникам СВУ українська справа набула у Скандинавії досить широкого розголосу. До того ж мирні переговори з Центральними державами спочатку передбачалися у Стокгольмі [24, арк. 9,14].

Варто зауважити, що це питання знову викликало досить широку дискусію як на сесії, так і на засіданні Генерального секретаріату. Якщо С. Шелухін, Є. Неронович, Н. Григорієв та інші відомі діячі висловлювалися за негайну відправку до Бреста делегації з широкими повноваженнями, їх опоненти висували два варіанти дій Центральної Ради: не посилати делегації взагалі або надіслати з обмеженим завданням спостерігачів для отримання інформації. І все ж обидві дискусії закінчилися рішенням надіслати на Брестську мирну конференцію дипломатичну місію з широкими повноваженнями й правом підписувати договори. Щоправда, в резолюції Центральної Ради від 15 грудня не обійшлося від усталених стереотипів щодо федерації народів Росії. «Мир від імені всієї Росії повинен бути заключений тільки федеративним урядом усіх республік бувшої Російської імперії, однак, рахуючись з тим, що федеративного уряду немає, а Рада Народних Комісарів не є таким урядом і що це не може бути причиною дальшого відволікання мирних переговорів – Центральна Рада постановляє взяти участь у мирних переговорах від імені Української Республіки» [25].

Тому вже наступного дня, після дискусії і оголошення ноти, Генеральний секретаріат обговорював склад делегації та її конкретні завдання. Якщо склад схвалено без проблем: Генеральні секретарі М. Порш (голова) і В. Голубович, заступник генерального секретаря К. Мацієвич, член Центральної Ради, діяч українських есерів О. Севрюк та попередні члени місії, навколо завдань і концепції розгорнулися тривалі дебати. О. Шульгин висловився за негайне відрядження делегації з широкими повноваженнями, яка мала вручити ноту Центральної Ради учасникам конференції і вести переговори з Центральними державами незалежно від делегації Раднаркому. В. Винниченко застерігав, що українців поки що ніхто до Бреста не запрошував, і чи доцільно вести перемовини у момент, коли Україна практично у стані війни з більшовицькою Росією. Він пропонував спочатку провести переговори з німцями на Українському фронті.

Проте, у прийнятій постанові відзначено: «Послати у Брест мирну делегацію Генерального секретаріату незалежно від делегації Совіта народних комісарів. Негайно по радіо передати останню ноту Генерального секретаріату до воюючих і нейтральних держав. Повідомити Любинського, що в Брест виїжджає самостійна Делегація правительства Української Народної Республіки» [17, арк.102–103].

Одночасно і цими заходами Генеральний секретаріат намагався самостійно укласти перемир'я на Українському фронті. З цією метою його командувач генерал Дмитро Щербачов звернувся до головнокомандувача союзними військами в Румунії генерала-фельдмаршала Августа фон Макензена з пропозицією зібрати в Одесі спільну нараду щодо втілення у життя постанови укладеного росіянами з німцями у Бресті перемир'я. Водночас генерал Д. Щербачов запитав Генеральний секретаріат, чи визнає він умови перемир'я. Генеральний секретаріат дав повну згоду на його укладення, а також повідомив генерала, що Румунія не визнала перемир'я заключеного у Бресті, оскільки це пов'язано з майбутнім Бессарабії, яку вона боялася втратити [26, арк.1–2].

Слід додати, що керівництво Бессарабії в особі уряду новоутвореної Молдавської Народної Республіки надіслало свого представника до Києва з пропозиціями надати військову допомогу у разі спроби Румунії самочинно приєднати край. На початку січня 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР підтримала прохання й надіслала підрозділи, сформовані з колишніх полонених – вояків австро-угорської армії, здебільшого буковинців [27, арк.7–8].

Таким чином, Центральна Рада змушена була активізувати зовнішньополітичну діяльність і долучитися до переговорного процесу, водночас відмовившись від орієнтації на Антанту, яка виявилася безперспективною. 4 грудня 1917 р. на засіданні Малої Ради М. Грушевський повідомив, що на Румунському фронті розпочалися переговори про перемир'я. Член Ради Є. Неронович виступив з пропозицією: «Перемир'є на Румунському і Південно-Західному фронтах має бути оголошено від імені УНР, яка повинна взяти до своїх рук цю справу як держава незалежна, повідомивши про це Раднарком як владу всеросійську, а також супротивників і союзників» [28, с. 43]. Після цього ухвалено рішення відрядити на фронт своїх представників для переговорів про перемир'я й звернутися до всіх воюючих держав з пропозицією розпочати мирні переговори [29, арк. 48].

Оскільки Україна взяла на себе певні обов'язки перед новоствореними республіками і областями колишньої Російської імперії, Генеральний секретаріат визнав за необхідне 19 грудня звернутися до них з нотою, у якій обґрунтував свою позицію щодо участі Брестської конференції. У ній відзначалося, що «Генеральний секретаріат Української Народної Республіки постійно уживав заходів для утворення федерального уряду для всіх республік і країв, що виникли на території колишньої Російської імперії. Однак, ці спроби не дали бажаних наслідків. Між тим, інтереси республік вимагають, якщо не утворення федерального правительства, то негайного узгодження ставлення до мирних переговорів, які розпочалися у Бресті.

Генеральний секретаріат, у своїй ноті від 11 грудня до всіх воюючих і нейтральних держав він виклав умови, за яких повинен бути підписаний загальний мирний договір, у таких параграфах визначає справу про те, хто може підписати мир від імені всієї Росії. Виходячи з того, що Раднарком не представляє всіх новостворених республік, а федерального уряду не створено, Україна вважає своїм правом взяти участь у Брестській мирній конференції і підписувати узгоджені документи.

Водночас Генеральний секретаріат даною нотою запрошував «правительства всіх інших республік Росії прислати негайно свої делегації на мирну нараду в Берестя, направляючи при тім означені делегації через Київ. В разі ж, коли б з технічних причин делегати вашого правительства найближчими днями приїхати не змогли, Генеральний секретаріат згоден тимчасово взяти на себе оборону інтересів вашої республіки через свою делегацію в Бересті-Литовському. Розгядяючи Берест-Литовську нараду як попередню, вважаючи, що остаточне вирішення всіх міжнародних справ, що торкаються як України, так і інших заінтересованих країн, може бути перенесене на міжнародний конгрес, Правительство Української Народної Республіки аж до одержання відповіді від вашого правительства, а також від правительств інших республік та країв Росії вважає можливим вести переговори в Бересті тільки від імені Української Народної Республіки відповідно до її інтересів» [30, с. 2]. Ноту підписали В. Винниченко і О. Шульгин.

Довідавшись про те, що Раднарком, підписавши угоду про перемир'я у Бресті, випередив Київ, 24 грудня Генеральний секретаріат звернувся до всіх країн-учасниць війни з нотою, у якій ще раз наголошував на тому, що Україна є незалежною державою і прагне стати «на дорогу самостійних міжнародних відносин». У ноті наголошувалося, що влада Раднаркому не поширюється на Україну, отже, її мирний договір матиме силу лише після приєднання і підписання актів урядом УНР. Рішучі дії уряду України досягли бажаної мети: вже 28 грудня на ім'я В. Винниченка і О. Шульгина надійшла відповідь з Бреста. Представники Німеччини – фон Кюльман, Австро-Угорщини – граф Чернін, Болгарії – Попов і Туреччини – Мессіні-Бей негайно відповіли: «Безумовно, потрібно, щоб представники УНР взяли участь у переговорах в Берестю-Литовському. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним відзначити, що вони готові привітати участь представників УНР в мирних переговорах в Берестю-Литовському» [28, с.44].

Радикальна переорієнтація зовнішньополітичного курсу Центральної Ради від Антанти до Четверного союзу викликала бурхливі дебати на її VIII сесії 12 грудня 1917 р. Під тиском реалій прийнято рішення вислати повноважну делегацію, яку очолив тодішній генеральний секретар торгівлі і промисловості Всеволод Голубович. Уродженець Поділля, виходець із священницької сім'ї, випускник духовної семінарії, Київського політехнічного інституту, був активним діячем Української партії соціалістів-революціонерів, згодом став членом Центральної Ради, Малої Ради. Пізніше, вже після Бреста він був обраний головою Ради народних міністрів, виконував обов'язки міністра закордонних справ. (Репресований органами ГПУ у радянській Україні й загинув 1939 р. у тюрмі м. Ярославля) [31, с.150–151].

До складу, по суті першої дипломатичної місії України, на Брестські мирні переговори увійшли М. Любинський (згодом міністр закордонних справ), О. Севрюк, М. Левитський, М. Полозов – молоді громадсько-політичні діячі, для яких Брест був першим кроком їх діяльності у сфері дипломатії. Проте їх відданість українській справі й тверда позиція в обороні інтересів молодій державі допомагали досягти великих успіхів у дискусіях з досвідченими дипломатами країн Четверного союзу та представниками більшовицької Росії.

Перед від'їздом до Бреста з делегатами зустрівся М. Грушевський, який докладно з'ясував їх основні завдання: домагатися насамперед визнання незалежності УНР країнами-учасниками конференції, а також розв'язання територіальних проблем, які виникли у зв'язку з утворенням української держави. Слід було ставити питання про приєднання всіх етнічних українських земель: Холмщини, (звідки був родом М. Грушевський), Підляшшя, Східної Галичини, Буковини, Закарпаття. Отже, визначено один з основних напрямків зовнішньої політики – боротьбу за соборність України [28, с. 44].

Влітку 1917 р. серед впливових кіл Німеччини з'являється зацікавленість українським національним рухом. Вперше ця проблема була розглянута на широкій нараді вищого військового командування та відомств імперського канцлера 9 серпня у Кройцнаху, але конкретні пропозиції стали формулюватися лише у жовтні. Російський історик українського походження Олег Федюшин, який вивчав документи німецьких архівів, свідчить, що керівник політичного департаменту Генерального штабу генерал Пауль фон Бартенвеффер склав детальний меморандум про політику Німеччини відносно України. Насамперед він відзначав, що підтримка національних прагнень українців є ефективним способом послаблення Росії. «Просування Росії до проливів і Константинополя зупиниться лише тоді, – наголошував генерал, – коли Росія буде відкинута за межі України. Тільки після утворення незалежної України можна сподіватися на встановлення постійного миру на Балканах... Отже, українська боротьба за незалежність настільки ж важлива для Болгарії і Туреччини, як і для нашої власної майбутньої політики на Балканах» [32, с. 69–70]. Водночас, підкреслював генерал, незалежна і сильна Україна допоможе стримувати Польщу [32, с. 70].

Слід відзначити, що Берлін у питаннях політики щодо України змушений був врахувати позицію Австро-Угорщини, уряд якої поставився до цих ідей дуже обережно, що пов'язано з його обіцянками Польщі у територіальних питаннях, передусім передачі їй Галичини, Буковини і Холмщини. Крім того, падіння Тимчасового уряду, що орієнтувався на Антанту, і прагнення більшовиків досягти якнайшвидшого миру, могли розв'язати німцям руки на Східному фронті й зосередити головні зусилля на заході. Ситуація, коли російська армія розвалювалася з кожним днем, спонукала Берлін якимось налагодити стосунки з Раднаркомом. Одним із перших його кроків було фінансове вливання в більшовицьку революцію: вже 9 листопада 1917 р., тобто зразу ж після перевороту, міністерство фінансів рейху виділило 15 млн марок «на здійснення політичних планів у Росії» [32, с. 70].

Відтак, новопризначений главою зовнішньополітичного відомства Німеччини Р. Кюльман на початку грудня 1917 р. вважав небажаним і неможливим відділення України від Росії й не сприймав серйозно, зрештою, як і працівники його відомства, українського національного руху і Центральної Ради. Проте з Києва до Берліна стали надходити повідомлення про зростання дипломатичної активності Антанти, яка мала намір явно використати українсько-більшовицький конфлікт, що викристалізувався у грудні. Поряд з тим, відзначає О. Федюшин, Кюльман виїхав до Бреста на переговори з більшовицькою делегацією щодо сепаратного миру без конкретного плану щодо України. Отже, мирний договір, підписаний між Україною та Центральними державами, став результатом активної і цілеспрямованої діяльності українських дипломатів.

На наш погляд, О. Федюшин не врахував низки обставин, які свідчили, що задовго до грудня 1917 р. серед впливових німецьких чиновників вже розглядалися певні плани щодо України. Ще 9 серпня 1917 р. на Третій конференції союзників у Кройцнаху один із пунктів резолюції зазначав, що треба врахувати і чіткіше визначити стосунки з Україною, які мають розвиватися у бік «доброзичливого союзу». Значну роль у формуванні німецьких планів щодо України відіграла австро-німецька конференція 6 листопада 1917 р., яка розглядала найважливіші проблеми, що впливали із рішень форуму у Кройцнаху. Саме тоді О. Чернін змушений був погодитися з формулою Берліна щодо можливих переговорів з Росією: «Росії слід погодитися на уступку наступних регіонів: Польщі, Литви і Курляндії, які вже скористалися своїм правом на самовизначення. Якщо інші народи Росії висловлять бажання стати автономними чи незалежними, Росії й Німеччині доведеться визнати їх незалежність» [32, с. 70–71]. Безумовно, під іншими народами малися на увазі українці й фіни.

Цікаві висновки щодо формування зовнішньої політики Німеччини відносно України зробив діаспорний український історик І. Каменецький, який вважав: «Ситуація, яка склалася для Німеччини впродовж 1917-го року, була справді повна парадоксів. З однієї сторони, вже раніше запропоновані схеми розчленування російської імперії ставали близькою реальністю. З другої сторони, кинуті в тому часі ідеї національного самовизначення, що їх запропонував американський президент В. Вільсон, а також пропаговані В. Леніном, висували питання розчленування імперій в загальному, а тим самим ставили під знак запитання також національну проблему на територіях, що знаходилися під німецькою та австрійською суверенністю. Німецький уряд прийшов до переконання, що в даних обставинах не можна здійснити політики розчленування, обійшовши принцип

самовизначення, а водночас він був свідомим, що, видвигаючи такий принцип, Німеччина куватиме двосічну зброю. Другим парадоксом даної ситуації було побоювання німецьких дипломатів, що підтримка рухів за незалежність неросійських народів центральними державами утруднить укладення сепаратного миру з російським урядом, який з уваги на катастрофічний стан Австро-угорської монархії ставав все більше необхідним. Однак російський Тимчасовий уряд принципово не відкидав автономних чи незалежницьких прав неросійських народів, а большевицький уряд такі права навіть спеціально підкреслював... Третім парадоксом було назрівання процесу послаблення російського контролю над неросійськими народами і зросту на силі їх національних урядів. Ігнорування їх фактичної незалежності могло виявитись також ризикованою політикою для Німеччини, тим більше, що виникала небезпека, що західні аліанти можуть здобути ті новостворені держави для себе, особливо на випадок сепаратного миру центральних держав з Росією. Це відносилось передусім до України, якої незалежний статус Англія й Франція визнали ще перед тим, як центральні держави зав'язали з нею дипломатичні зносини» [33, с. 16–18].

Загалом, Берлін зрозумів, що присутність українців у Бресті дає йому додаткові важелі впливу на переговорний процес з російською стороною, тому швидко відгукнувся на ноту України і висловив бажання бачити на мирній конференції її дипломатичну місію. Взагалі ж основні завдання німецької делегації, яка виїхала до Бреста, були сформульовані військово-політичним проводом держави: вести переговори з Росією як єдиною державою й негайно укласти мир; забезпечити підписаними угодами можливість звільнити війська Східного фронту й перекинути їх на Захід для здійснення вирішальних бойових операцій для переможного закінчення війни; оскільки блокована країнами Антанти Німеччина гостро відчувала відсутність продовольства, забезпечити отримання від Росії майже мільйон тонн зерна.

Вже на початку переговорів з росіянами, до приїзду української делегації, досить поважна німецька професійна делегація усвідомила, що головні регіони, що забезпечували Російську імперію хлібом (Україна, Дон, Кубань та ін.) не визнали більшовицького уряду В. Леніна й засновували національні державні утворення. Відтак, німці повернулися у бік України. 14 грудня помічник Кюльмана Ф. фон Розенберг проінформував Міністерство закордонних справ про бажання української делегації взяти участь у роботі мирної конференції, причому на засадах незалежності від російської. Берлін негайно дав згоду. Мало того, 17 грудня фактичний командувач німецьких збройних сил Людендорф зробив спеціальний запит до Міністерства закордонних справ щодо принципів підходу до української проблеми. На це він отримав відповідь: «Німеччина не має наміру втручатися у внутрішні справи Росії чи України і як тільки сторони узгодять свої суперечності, ми будемо готові визнати незалежність України в любий час і попросимо наших союзників піти слідом за нами» [32, с. 77]. Тому німці досить прихильно зустріли у Бресті українську дипломатичну місію, насамперед, сподіваючись використати її антибільшовицькі настрої для тиску проти делегації Раднаркому. Коли у час перерви конференції Р. фон Кюльман 1 січня 1918 р. виступив перед депутатами рейхстагу, він вже впевнено заявив, що проводитиме у Бресті переговори не лише з Росією, але й з «автономними спільнотами» і, насамперед, з найбільшою і найважливішою – Українською державою.

Щоправда, перша делегація Центральної Ради: М. Левитський, М. Любицький, Г. Гасенко – мала статус лише спостерігачів й призначалася збирати потрібну інформацію та контролювати, щоб прийняті рішення не зашкодили Україні. Отже, Центральні держави не сприймали її як суб'єкт переговорів, проте, генерал-фельдмаршал Леопольд Баварський та начальник штабу Східного фронту генерал М. Гофман спілкувалися з українцями, а члени німецької делегації Ф. Розенберг та зазначений генерал М. Гофман вважали, що українську делегацію треба приєднати до переговорного процесу. На це Р. Кюльман відповідав, що Україна не має статусу самостійної держави, декларує приналежність до російської федерації, тому треба враховувати точку зору російської делегації. Повноправним учасником вона стала пізніше, коли українську делегацію очолив В. Голубович (однак до Бреста він не поїхав), а російську – Л. Троцький, який за рішенням Леніна прибув до Бреста [23, с. 492].

Таким чином, українська дипломатична місія у Бресті знаходилася у надзвичайно складній ситуації, представляючи на поважному міжнародному форумі невизнану державу, водночас маючи важливі завдання глобального характеру. Вона вступала у двобій з делегаціями, які очолювали досвідчені дипломати високого державного рівня та воєначальники. Шансів на успіх в українців було дуже мало. Але вони намагалися виконати життєво важливі для України завдання й готові були відстоювати її інтереси з великим завзяттям.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали / М. Грушевський. – К., 1917. – 16 с.; Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / М. Грушевський. – К., 1918. – 120 с.;

Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с. 2. Винниченко В. К. Щоденник. У 2-х т. – Т.І. – 1911–1920. / Ред. вступна стаття і примітки Г. Костюка / В. К. Винниченко. – Едмонт. – Нью-Йорк, 1980. – 500 с.; Т. II. 1921–1925. – 1983. – 700 с. 3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1918). Ч. 2. З початків відродження Української державності: (Доба Центр. Ради) / Д. Дорошенко. – Львів: Червона Калина, 1923. – 96 с.; Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. В 2-х т. / Д. І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т.1. – 320 с.; Т.2. – 352 с. 4. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917–1921: [Спогади] / І. Мазепа. – Прага: Пробоем, 1942. – 210 с. 5. Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи / О. Шульгин. – К., 1918. – 110 с. 6. Никольников Г. Л. Брестский мир и Украина / Г. Л. Никольников. – К., 1981. – 252 с. 7. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні. 1917–1922 / А. В. Лихолат. – К., 1955. – 622 с. 8. Симоненко Р. Г. Брест: Двобій війни і миру / Р. Г. Симоненко. – К.: Політвидав України, 1988. – 277 с.; Симоненко Р. Г. Про авантюристичну діяльність українського буржуазного націоналізму на міжнародній арені в 1917–1918 рр. / Р. Г. Симоненко // Історія та історіографія України: Зб. наук. пр. – К., 1985. – С. 137–173. 9. Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни / І. С. Хміль – К., 1962. – 340 с. 10. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник / В. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с. 11. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 973 с.; Солдатенко В. Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода / В. Ф. Солдатенко // Україна дипломатична: науковий щорічник. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 248–263. 12. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках / М. С. Держалюк. – К.: Оріяни, 1998. – 240 с. 13. Веденєєв Д. В. Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки / Д. В. Веденєєв. – К.: Національна академія СБУ, 2007. – 261 с. 14. Соловійова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія / Відп. ред. О. П. Реєнт / В. В. Соловійова. – Київ – Донецьк: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с. 15. Мірчук П. Українська державність. 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с. 16. Винниченко В. Відродження нації. Ч. II / В. Винниченко. – Київ; Відень, 1920. – 328 с. 17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 68. 18. Народна воля. – Скрантон, 17 грудня 1917. 19. ЦДАВО України, ф. 3690, оп. 1, спр. 5, арк. 10–14. 20. Нова Рада. – 12 грудня 1917. 21. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 2, арк. 58. 22. Народна воля. – Скрантон, 12 грудня 1917. 23. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т.2. – 424 с. 24. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 78, арк. 14. 25. Нова Рада. – 17 грудня 1917. 26. ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 6, спр. 2, арк. 2. 27. ЦДАВО України, ф. 2491, оп. 1, спр. 1, арк. 8. 28. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917–1920 / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко. – К., 1997. – 205 с. 29. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 5, оп. 1, спр. 2, арк. 48. 30. Народна воля. – Скрантон, 21 грудня 1917. 31. Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – 671 с. 32. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918 [Пер. с англ. Л. А. Игоревского] / О. Федюшин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с. 33. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генерація / І. Каменецький // Український історик. – 1968. – Ч. 1. – С. 5–19.

Игорь Дацкив

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ УКРАИНЫ В НАЧАЛЕ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917–1921 ГГ.

В статье рассмотрены и освещены обстоятельства, которые повлияли на решение Украинской Центральной Рады включиться к Брестской мирной конференции. Проанализировано напряженную дипломатическую борьбу украинских дипломатов по отстаиванию национальных интересов.

Ключевые слова: международные отношения, Украина, дипломаты, мирный договор, национальные интересы.

Igor Datskiv

UKRAINE INTERNATIONAL SITUATION AT THE BEGINNING OF UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

The circumstances are examined and highlighted in the article which influenced on the decision of the Ukrainian Central Rada to come in the Brest peace conference. A tense diplomatic struggle of Ukrainian diplomats to defend national interests is analyzed.

Key words: international relations, Ukraine, diplomats, peace treaty, national interests.

УДК 323.173(470.5)(091)(045)

Андрій Бульвінський

СИБІРСЬКИЙ СЕПАРАТИЗМ: ПРИЧИНИ ПОЯВИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У статті аналізуються причини виникнення явища сибірського сепаратизму у формі обласницького руху у другій половині XIX ст. та його розвиток. Ключовим чинником у цьому процесі стало усвідомлення представниками місцевої еліти колоніального статусу Сибіру у складі Росії. У сучасній Росії вагомими чинниками розвитку сибірського сепаратизму є наявність сибірської самоідентифікації у значної частини населення, розуміння вкрай несправедливого статусу сировинного придатку Сибіру до європейської Росії та наявність окремих груп автономістів, які пропагують ідеї сибірської автономії чи незалежності.

Ключові слова: Сибір, сибірський сепаратизм, обласництво, Російська імперія, колоніальний статус.

Для сучасної України вкрай важливо розуміти чинники, які можуть, принаймні у перспективі, суттєво вплинути на стабільність розвитку та існування Російської держави й підштовхнути її до модернізації у західному, а не імперському розумінні цього поняття. Одним із таких потенційних факторів є, на нашу думку, сибірський сепаратизм.

Уперше проблему регіонального сибірського сепаратизму підняли у своїх роботах другої половини XIX ст. сибірські обласники Г. Потанін [7; 8, с. 260–294; 12], М. Ядринцев [6; 10], А. Щапов [11, с. 83–173] та інші. У радянській та сучасній російській історіографії проблему сибірського обласництва розробляли М. Шиловський [1; 16, с. 119–132; 21, с. 79–80; 23, с. 6–16], А. Зайнутдинов [5, с. 9], Н. Серебренников [2, с. 176–179], А. Малінов [4, с. 41–52], А. Головинов [13, с. 154–161], Е. Вержбицька [9, с. 122–125] та інші. Проблема сибірської ідентичності у своїх роботах аналізували Н. Сверкунова [24], А. Анісімова [25, с. 58–76] та інші дослідники.

Завданням цієї статті є з'ясування причин появи явища сибірського сепаратизму, можливостей його розгортання на сучасному етапі та впливу чинника модернізації, а точніше її відсутності у Росії, на цей процес.

Відносини Сибіру, територіально значно віддаленого від європейських районів Росії, з центром Російської держави завжди мали особливий характер. З часів початку освоєння Сибіру і, принаймні, до XIX ст. Росія розглядала його як свою економічну колонію та східний рубіж оборони. Ці території тривалий час були слабо інтегровані в економічний, політичний, культурний та правовий простір Росії. Так, у 1764–1782 рр. Сибір офіційно іменувався Сибірським царством у якому ходили власні гроші – сибірська монета.

У російській історії сепаратистські прояви з боку регіонально відособлених частин російського етносу найчастіше мали в своїй основі невдоволення відсутністю реформ та бажання модернізації суспільно-політичного та економічного життя.

Яскравим прикладом подібної тенденції є феномен сибірського регіонального сепаратизму, відомого у XIX – на початку XX ст. під назвою сибірське обласництво.

Цей суспільно-політичний рух започатковано у Санкт-Петербурзі, де у 1860–1863 рр. діяв неформальний земляцький «Сибірський гурток» на чолі з Г. Потаніним та М. Ядринцевим складом до 20 осіб. Саме на засіданнях цього гуртка визначено коло питань, яке заклало основу обласницького руху: колоніальне становище Сибіру у складі Росії та шляхи його зміни [1, с. 62–63].

Вихід сибірського обласницького руху на загальноросійську суспільну арену засвідчила поява у 1863–1865 рр. відозв «Сибірським патріотам» та «Патріотам Сибіру» [2, с. 176–179]. Зокрема, у відозві «Патріотам Сибіру» йшлося про те, що: «На протязі майже трьох століть в нього [Сибір] посилались воєводи і губернатори, які за своїми уподобаннями керуючи ним, оббирали і грабували, катували і мучили, вшали і вбивали нещасний народ наш. Інтереси Сибіру ніколи не з'єднуються з інтересами Росії... обов'язки патріотів Сибіру – прагнути всіма силами до надання народу якнайшвидшого звільнення» [3, с. 92–95].

Пізніше, під час слідства у «справі про відділення Сибіру від Росії і створення республіки, подібної Сполученим Штатам» Г. Потанін зазначав: «При відсутності можливості брати участь в управлінні своєю долею... сибірським патріотам залишався єдиний вихід підтримувати у своїх грудях полум'я любові до батьківщини ідеєю про майбутню славу Сибіру і жити у світі мрії про сепаратизм». Зміст місцевого сепаратизму Потанін розумів у свободі місцево-патріотичній діяльності і наданні Сибіру загального і єдиного для всієї провінції самоврядування, якому необхідно доручити нагляд за експлуатацією мінеральних багатств сибірського ґрунту» [3, с. 222–223].

Найбільш відомими сибірськими обласниками того часу були Г. Потанін, М. Ядринцев, С. Попов, С. Шашков, А. Щапов, Н. Щукін, Ф. Зімін, А. Шайтанов та інші. У справі щодо сибірського сепаратизму у 1865–1868 рр. арештовано 59 осіб. Г. Потанін, М. Ядринцев, С. Шашков й інші (загалом 20 осіб) засуджені та до 1873–1874 рр. перебували в ув'язненні чи на засланні.

У наступні роки у Росії виходили ряд газет, які пропагували сибірську обласницьку ідеологію, це зокрема газети «Сибір» (1875–1887 рр., Томськ), «Сибірська газета» (1881–1888 рр., Томськ), «Східний огляд» (1882–1906 рр., Санкт-Петербург), «Сибірський збірник» (1886–1905 рр., Санкт-Петербург, Іркутськ).

Становлення руху сибірських обласників відбувалося на основі сибірського патріотизму, невдоволення політикою Росії щодо Сибіру, усвідомлення колоніального становища Сибіру у складі Російської імперії, наявності близького прикладу США, як успішної колонії, яка звільнилася. Як підкреслює у своїй роботі О. Малинов, «у прилученні до європейської культури і знайомстві з європейською наукою, літературою і філософією обласники бачили головний спосіб духовного розвитку народу. Європа, а на ранній стадії становлення обласницької ідеології й Америка, були для обласників орієнтиром цивілізаційного розвитку» [4, с. 49]. Під час слідства в Омську у 1865 р. Г. Потанін заявив, що думка про відділення Сибіру виникла у нього по аналогії з історією англійських, французьких та іспанських колоній в Америці [3, с. 171].

В основі руху сибірських обласників лежали ідеї самоврядування і самоорганізації суспільства, демократичної виборності органів державної влади, незалежності їх від бюрократії, свободи слова, думки, віросповідання, вимоги відкрити сибірський університет для виховання місцевої інтелігенції, дотримання прав малих народів, пришвидшеного індустріального розвитку, небажання залишатися зоною збуту неякісних товарів, вироблених в європейській частині Росії та, водночас, джерелом постачання сировини тощо.

Концептуально ці ідеї є близькими до європейських ліберальних підходів, а тому реалізовувати їх на практиці в умовах імперської Росії можна було лише за умови здійснення глибокої модернізації країни. На думку російського дослідника А. Зайнутдинова «програма сибірського обласництва була версією народницького проекту модернізації російського суспільства, у якій був запропонований варіант наздоганяючої модернізації Сибіру» [5, с. 9]. Упродовж 1890–1918 рр. основні акценти у програмі сибірських автономістів-обласників змістилися на питання економічного розвитку Сибіру, колоніального статусу Сибіру, федеративного устрою, сибірської автономії. Зокрема, погляди М. Ядринцева ще більш радикалізувалися і були представлені у відомій фундаментальній книзі «Сибір як колонія» (1882 р.) [6].

Позиція ж Г. Потаніна трансформувалася в бік обґрунтування сибірського регіоналізму («Обласницька тенденція в Сибіру», 1907 р.) [7]. Зокрема, він підкреслював: «Сибір занадто великий додаток до території Європейської Росії; російські люди, які живуть на цьому додатку, не можуть не відчувати, що вони живуть в особливих умовах. У території Сибіру... все таки свій фізичний організм, і люди, які живуть в залежності від цього організму, повинні відчувати солідарність між собою і водночас відчувати, що ця солідарність пов'язує їх між собою міцніше, ніж із жителями інших областей імперії» [8, с.261–262].

Іншими відомими сибірськими автономістами того часу були П. Головачев, І. Серебренников, В. Анучин, Н. Новомбергський, Г. Жерनावкін та інші. Так, зокрема, Г. Жерनावкін у роботі «Сибір і уряд» (1907 р.) оцінював відносини Сибіру та європейської частини Росії як колоніальні, засуджував чиновницьку сваволю в регіоні, наголошував на сповільнених темпах розвитку регіону [9, с. 123].

Також вже обласники XIX ст. почали писати про сибіряків, як про окремий етнокультурний тип населення. Так, у статті 1865 р. «Етнологічні особливості Сибірського населення» М. Ядринцевим обґрунтована думка про те, що нащадки росіян у Сибіру, змішуючись з місцевим населенням під впливом природно-географічних чинників, переродилися на окремий, відмінний від росіян, тип сибіряка [10]. Аналогічних поглядів дотримувався й сибірський публіцист А. Щапов, який у 1872 р. писав, що «в Сибіру, внаслідок схрещування слов'яно-руського племені й інших різноплемих вихідців із Росії з сибірсько-азіатськими племенами, поволі складається своєрідна однорідна маса населення, яка не утримує однією мірою ознак ні суто слов'яно-руської раси, ні суто азіатських племен» [11, с.129].

Розвиваючи обґрунтування цієї думки, Г. Потанін на початку XX ст. чітко зазначав: «Обласне самоврядування передбачає область; в області є населення, воно пробудилось і починає усвідомлювати свої інтереси, загальні у межах області; ця самосвідомість поширюється лише до меж області і за її межі не виходить» [12, с. 252]. «В кліматі Сибіру міцна основа обособлення Сибірського населення, як у фізичному, так і в духовному відношенні... Клімат – самий упертий, самий закостенілий сепаратист, і нічого не завадить йому, всупереч шовіністичним, обрусительським і т.п. бажанням утворити расу» [8, с. 266–267].

Як зазначав А. Головинов, перші сибірські обласники водночас були і виразниками сибірської регіональної ідентичності і тими, хто заклав її теоретичний та ідеологічний фундамент [13, с.157]. На думку А. Зайнутдинова, виникнення сибірського обласництва стало наслідком посилення процесів самоідентифікації населення Сибіру і оформлення сибірської регіональної ідентичності [5, с. 9].

Нового розвитку тема сибірського сепаратизму набула під впливом революційних подій 1905 р. в Росії. Ініціаторами її актуалізації стали іркутський підприємець В. Сукачев, який у 1885–1897 рр. очолював Іркутську міську думу, та історик П. Головачев. Вони у 1905 р. заснували журнал під назвою «Сибірські питання», ніби підкреслюючи, що Сибір є самостійною областю, яка має власні інтереси [14, с. 138]. У журналі було опубліковано «Проект основних начал положення про земські установи в Сибіру», розроблений у Томську сибірськими обласниками та членами юридичного товариства при Томському університеті (Г. Потанін, П. Вологодський, М. Вознесенський та інші). Згідно з проектом, волосні, повітові і губернські збори мала об'єднати обласна сибірська дума як вищий земський орган Тобольської, Томської, Єнісейської, Іркутської губерній, Якутської і Забайкальської областей та Степового й Приамурського генерал-губернаторств. Обласне земство наділялося широкими повноваженнями – розпоряджатися усіма землями регіону, керувати шляхами сполучень та громадською безпекою, видавати обов'язкові для місцевих жителів постанови [15].

У травні 1905 р. в Томську на засіданні об'єднаної ради громадських організацій з метою реалізації надання Сибіру автономії засновано Сибірський обласний союз. У серпні 1905 р. на базі «Основних начал положення про земські установи в Сибіру» ухвалено «Основні положення Сибірського обласного союзу», які виражали автономістичні погляди власне областників на чолі з Г. Потаніним, лібералів та есерів [16, с. 123–124].

У ІІ Державній думі (1907 р.) депутати-сибіряки об'єдналися у «Сибірську парламентську групу», яка займала опозиційну щодо уряду позицію, піднімала питання створення загальної сибірської обласної думи, яка б займалася сибірськими проблемами [17]. У 1908 р. для вироблення вимог до уряду організовано «Товариство вивчення Сибіру і покращення його побуту», яке мало відділення у 16 сибірських містах [14, с. 141].

На думку С. Селіверстова, під час дискусій 1905–1907 рр. ідеї сибірського сепаратизму еволюціонували в легальне питання про автономію і місцеве самоврядування Сибіру на чолі з представницьким органом – обласною думою [18, с. 110]. Причому у міжреволюційний період більшість сибірських обласників дійшли думки, що навіть запровадження у Сибірі земського самоуправління не зможе подолати колоніальне положення країни, тому йшлося про сибірську автономію.

Революційні події 1917 р. в Росії дали новий поштовх процесам суверенізації в Сибіру, оскільки розглядалися різними групами обласників або як частина загальноросійського модернізаційного процесу, або як можливість здійснити самостійну модернізацію краю. Один із найбільш радикальних проектів переформатування існуючого державного устрою Сибіру після Лютневої революції 1917 р. запропонував Г. Жернавкін. Взявши за зразок державний устрій США, а поняття правової держави й верховенства закону як орієнтири для розвитку Сибіру, він у статті «Сибірська обласна федерація» представив проект сибірського самоврядування, побудованого на принципах федерації, а не земства. Проект передбачав створення Сибірського Союзу Вільних Штатів у складі Росії, обрання обласної думи, ухвалення конституції автономної сибірської федерації [19].

Томське губернське народне зібрання, яке обговорювало різні проекти майбутнього устрою краю, у травні 1917 р. ухвалило резолюцію «По обласному самоврядуванню» у якій йшлося про автономію Сибіру. Аналогічні ухвали були прийняті в Іркутську, Омську та інших сибірських містах. У червні 1917 р. народні збори ухвалили рішення про перетворення Сибіру на автономну державу та створення сполучених штатів Сибіру, у яких верховна влада належала б Сибірській Думі [14, с.141]. У жовтні 1917 р. у Томську відбувся Сибірський обласний з'їзд, який оголосив себе найвищим законодавчим органом регіону і фактично розпочав організацію сибірської державності. Ухвалене з'їздом «Положення про обласний устрій Сибіру» повинно було стати основою конституції автономної Сибірської республіки. Ця подія сприяла поширенню державницьких ідей у краї.

У сибірській періодиці почали з'являтися статті з вимогами створити свою сибірську державність. Так, газета «Сибіряк і селянин» за 30 листопада 1917 р. у статті «Сибір і поточний момент» закликала «відмовитись від узгодженості інтересів Сибіру з інтересами європейської Росії, проголосивши грізне гасло «Сибір для сибіряків» і заснувати власну самостійну Сибірську республіку» [20, с. 177].

У зв'язку із наведеним, у нас є усі підстави твердити, що восени 1917 р. сибірський культурний сепаратизм еволюціонував у сепаратизм політичний. У грудні 1917 р. на надзвичайному з'їзді у Томську ухвалено політичне рішення про проголошення автономії краю та утворення сибірської державної влади. Зокрема, скликано Сибірську обласну думу і утворено тимчасовий сибірський уряд – Обласну раду [20, с.177]. Головою Сибірської обласної думи з'їзд обрав Г. Потаніна [21]. 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Томську створено Сибірський Тимчасовий уряд, який 4 липня 1918 р. в Омську ухвалив Декларацію про державну самостійність Сибіру [22]. В основі цих рішень лежав сибірський патріотизм, сибірська ідентичність та небажання підкорятись владі більшовиків.

Важливо підкреслити, що ці сепаратистські політичні процеси йшли одночасно з процесами зміцнення окремої сибірської ідентичності. Так, у квітні 1917 р., під час виборів до Ново-Миколаївського (сучасний Новосибірськ – примітка автора) міського зібрання, місцеві обласники активно пропагували гасло «Сибір – для сибіряків». У той час вже існувала невелика група населення, яка ідентифікувала свою національність як «сибіряки». Зокрема, згідно з даними О. Сушка, у делегатських карточках надзвичайного з'їзду в Томську соціал-демократ В. Писарев у графі національність написав «сибіряк», а есер Д. Портягін – «сибіряк-росіянин». У карточках депутатів Сибірської обласної думи також була присутня національність «сибіряк» [20, с. 175].

Загалом варто відзначити, що громадянський націоналізм сибірських обласників орієнтувався на виборення політичної автономії з перспективою створення незалежної сибірської держави на основі чіткого відмежування сибіряків від росіян та утвердженні окремої сибірської ідентичності.

Проте, поява у 1918 р. у Сибіру значної кількості біженців-росіян з європейської частини та білогвардійських військових частин, в основі ідеології яких лежав принцип «єдиної і неподільної Росії», змінилася суспільна атмосфера і політична ситуація в Сибіру.

Коли перед прихильниками регіональної автономії Сибіру постала дилема, чи підтримати Сибірський Тимчасовий уряд А. Колчака, який сповідував принципи єдиної і неподільної Росії, чи більшовиків, більшість сибірських автономістів підтримали білогвардійський уряд. 3 листопада 1918 р. Декларація була відмінена і Сибірська обласна дума ухвалила рішення про саморозпуск, підтримавши режим А. Колчака [23, с. 15–16]. З цього часу можна вважати, що рух сибірських автономістів як політична течія припинив своє існування. Хоча проект всесибірської автономії чи незалежності зазнав невдачі, проте великі сибірські корінні народи, перейшовши на бік більшовиків у ході громадянської війни, змогли добитися визнання за собою права на створення національно-державних утворень. Так, у 1921 р. створено Бурят-Монгольську автономну область у складі Далекосхідної республіки, а у 1922 р. аналогічне державне утворення у складі РРФСР (у 1923 р. об'єднані у Бурят-Монгольську АРСР), у 1922 р. алтайці домоглися створення Ойротської автономної області, а якути – Якутської АРСР.

Проте усвідомлення окремої сибірської ідентичності не зникло із суспільного життя і в радянський час. Так, у часи Другої світової війни в СРСР поширилися такі поняття як «сибірські дивізії», «сибірський характер», які опосередковано визнавали наявність особливої сибірської ідентичності. Особливий унікальний просторовий образ Сибіру, характер, традиції та історична пам'ять людей, які його населяють ґрунтовно і з великою любов'ю описувалися Г. Марковим, К. Седих, В. Распутіним. Саме у так званих «сибірських» романах та картинах у радянський час знайшли своє віддзеркалення окрема сибірська ідентичність та місцевий патріотизм.

Загалом, варто відмітити, що в ідеях сибірського обласництва було два концептуальні підходи. Відповідно до західницького підходу, Сибір розглядався як колонія Росія, яка повинна звільнитися від Росії-метрополії і стати окремою Сибірською державою. Відповідно до євразійського підходу, Сибір бачився як надзвичайно важливий регіон, який зв'яже російський континентальний простір Євразії.

Говорячи про сучасний Сибір, можна із впевненістю констатувати, що за чотири століття його перебування у складі Російської імперії у краї склалася регіонально-територіальна спільнота – «сибіряки», яка характеризується своєю субкультурою, ментальністю та ідентичністю та є адаптованою до природних і соціальних умов території. Згідно з даними соціологічного опитування Н. Сверкунової, у Східному Сибіру близько 80 % опитаних ідентифікують себе, як сибіряки. 77,7 % усіх сибірських жителів стверджують, що таке поняття, як «сибірський характер» існує в реальності, а 58,6% навіть заявили, що саме їм притаманний «сибірський характер» [24]. За даними соціологічного дослідження, проведеного А. Анісімовою та О. Єчевською у 2011 р. (Новосибірськ, Омськ, Іркутськ – примітка автора) [25] актуалізація сибірської самоідентифікації у пострадянський період носить протестний характер і пов'язана з протиставленням жителів Сибіру та європейської частини Росії. У його основі лежить невдоволення освоєнням сибірської території федеральним центром [26, с. 110], які, принаймні частиною сибіряків, сприймаються як прояв відносини між метрополією та колонією.

Згідно з даними всеросійського перепису населення 2010 р., національність «сибіряк» обрали 4166 осіб [27], що значно менше, ніж фіксує соціологія, але це на два порядки більше, ніж під час

попереднього перепису. Низка сибірських активістів пояснює відносно невисокі цифри маніпуляцією з даними [28], адже напередодні перепису громадські активісти, такі, як О. Коновалов, А. Лоскутов, Г. Андріянов, Д. Верхотуров, К. Еременко та інші, провели акцію «Ми – сибіряки», закликаючи співвітчизників самовизначитися і записуватися під час перепису сибіряками. О. Коновалов так пояснив мотивацію ініціативи: «Якщо ми зберемо достатню кількість людей і доб'ємося визнання статусу «сибіряк», то Москва, можливо, перестане сприймати Сибір виключно як сировинне джерело» [29]. У результаті навіть представник президента у Сибірському федеральному окрузі В. Толоконський зізнався в інтерв'ю журналістам, що також назвав себе «сибіряком» у ході перепису [30].

Також важливо відзначити, що у 1990-х рр. значна частина маргіналів, які не пов'язували своєї долі з Сибіром та не змогли адаптуватися до його складних природних та соціальних умов, виїхали в європейську частину Росії. Тобто, частка власне сибіряків у складі населення регіону у часи після розвалу СРСР зросла.

Сприяючи формуванню сибірської національної спільноти, томський блогер-філолог Я. Золотарев у 2005–2007 рр. здійснив спробу кодифікувати сибірську мову на основі традиційних говорів у формі писемної літературної мови у блозі та на сайті «Сибирська вольгота» [31]. У 2006–2007 рр. існував розділ «Вікіпедії» сибірською мовою, закритий через звинувачення у пропаганді сибірського сепаратизму.

В контексті суспільно-політичних процесів у часи соціально-економічної кризи наприкінці існування СРСР, у Сибіру знову відробилися національно-сепаратистські настрої, актуалізувалася тема створення окремих республік. Першими ідею сибірської самостійності відродили у Томську. У 1989 р. тут створюється комітет «Сибір», який ставить за мету створення суверенної Конфедерації сибірських земель, а у 1990 р. група письменників і активістів формує Партію незалежності Сибіру (існувала до 1993 р.), яку очолив депутат Томської обласної ради Б. Перов. Він сформулював основні положення Декларації сибірської незалежності: проголошення самостійної Сибірської республіки; заборона іноземної участі в освоєнні природних ресурсів краю; депортація з Сибіру всіх ув'язнених і засланих, що жили до ув'язнення в інших регіонах країни; відшкодування Сибіру збитку, завданих «імперією». Реалізовувати ці ідеї планувалося через скликання Всесибірського з'їзду народних депутатів [32].

Сепаратистська тенденція у Сибіру у 1990-х рр. простежувалася і за межами загального сибірського дискурсу. Так, у 1992 р. у Красноярському краї обговорювалася ідея створення Єнісейської республіки, а у червні 1993 р. голова Красноярської крайової ради депутатів В. Новиков заявив на місцевому радіо, що докладе всіх зусиль, щоб зробити Красноярський край суверенною державою – Єнісейською республікою [33]; у 1993 р. в Іркутській області та Красноярському краї обговорювалася ідея створення Східно-Сибірської республіки; створена у 1990 р. у Владивостоці Далекосхідна республіканська партія висунула вимоги відновлення Далекосхідної республіки, як такої, що була у 1921 р. анексована РРФСР; 18 жовтня 1990 р. Рада народних депутатів Ямало-Ненецького автономного округу проголосила Ямало-Ненецьку республіку й ухвалила декларацію про її суверенітет.

Поширеність сепаратистських настроїв серед частини сибірської громади 1990-х рр. фіксувалася і соціологами. Так, відповідно до даних соціологічного дослідження, отриманих у червні 1992 р. Центром соціальних досліджень, технологій, інновацій Красноярського університету (СИТИ) у Красноярському краї з думкою про необхідність перетворення Сибіру на повністю суверенну державу повністю погоджувалось 13 %, частково 15 % (Алтайський край – відповідно 10 % і 10 %), а з думкою про доцільність створення республіки з широкими повноваженнями у рамках РФ погоджувалася більшість: повністю – 32 %, частково – 29 % (відповідно 23 % і 29 %) [34, с.24].

Основною причиною відродження цього дискурсу у пострадянський період стало бажання змінити напівколоніальний тип відносин Сибіру з метрополією, зокрема, перейти від політики орієнтованої на викачування ресурсів з регіону (освоєння Сибіру) – до політики, орієнтованої на розвиток регіону з врахуванням інтересів місцевого населення. Так, згідно з соціологічним дослідженням, проведеного у 2010 р. у Східному Сибіру фахівцями відділення соціології Сибірського федерального університету (Красноярськ) 72 % опитаних у Красноярському краї і 62 % у Хакасії тією чи іншою мірою сумніваються в тому, що реформи, які проводяться російським урядом, враховують інтереси Сибіру. Тому й не дивно, що більшість жителів Красноярського краю (61,2 %) вважають жителів Росії далекими/чужими або ставляться до них байдуже (у Хакасії – 55,8 %) [35].

У суспільно-політичному житті сучасної Росії намітилася тенденція відродження парадигми регіонального сибірського сепаратизму. Ідея «Вільного Сибіру» почала переосмислюватися окремими сучасними російськими публіцистами. Так, Д. Верхотуров у роботі «Ідея сибірської самостійності вчора і сьогодні» (2009 р.) акцентує увагу на необхідності регіональної культурної автономії [36, с. 294]. У 1998 р. створена невелика обласницька організація «Визвольна армія

Сибіру» на чолі з М. Кулеховим, з 2000 р. – «Обласницька альтернатива Сибіру». Говорячи про актуальність ідеї незалежності Сибіру, М. Кулехов у 2010 р. наголосив: «Сибір потребує державного самовизначення... Без цього жодні проекти та програми «розвитку Сибіру» не можуть мати нічого спільного з реальністю. У той же час і ми, наполягаючи на самовизначенні Сибіру, зовсім не вважаємо, що це повинна бути повна державна незалежність, повний розрив із Росією. Ні, цілком реальні різноманітні форми спільності - автономія Сибіру в рамках гідної федерації, союз Росії і Сибіру, конфедерація чи щось ще... Сибір, будучи колонією Російської Федерації, як колоніальна територія за всіма міжнародними законами має право на самовизначення і незалежність від метрополії»[37]. У 2010 р. К. Єременко створив сепаратистську інтернет-групу «Сибірское движение». Упродовж 2010–2014 р. існувало співтовариство організацій сибірських націоналістів «Совет сибирского народа», модератором якого був Я. Золотарев. Через внесення співтовариства у федеральний список екстремістських матеріалів за № 2211 співтовариство було закрито у лютому 2014 р. [38].

Блогери А. Лоскутов та Д. Марголін у 2011 р. випустили документальний фільм «Нафта в обмін на нічого» [39], у якому акцентують увагу громадськості на тому, що у Сибіру зосереджені основні багатства Росії (90 % природного газу і близько 70 % нафти, близько 80 % вугілля, понад 40 % запасів золота і срібла, значна частина кольорових і рідкоземельних металів), що велика частина федерального бюджету формується за рахунок продажу цих ресурсів, але на розвиток сибірських регіонів виділяється тільки незначна частина доходів. Висновок авторів фільму наступний: Сибір міг би і сам розбудувати свою транспортну інфраструктуру, але метрополія збирає непомірну данину, не залишаючи регіону можливості це робити.

У 2012 р. з ініціативи О. Будникова створено Сибірський державний союз, як спільний представницький орган сибірських народів від Уралу – до Тихого океану й ухвалено «Декларацію про становлення Сибірської Держави і боротьби за її незалежність» [40] у якій оголошувалося про початок боротьби проти диктату московського центру та за самостійний розвиток Сибіру у складі Росії, трансформованої у конфедерацію. «Головне – в тому, щоб територія, де експлуатуються природні ресурси, самостійно і в інтересах населення, яке тут проживає встановлювала правила гри. Сибір, а не Москва, повинна вирішувати, скільки прибутку повинні їй залишати працюючі тут промислові корпорації. Сибір буде визначати і рівень природної ренти, що стягується з надрокористувачів. І, безумовно, рівень життя в Сибіру повинен бути вищим, ніж в Європейській Росії, включаючи Москву і Петербург. Якщо цього можна домогтися в рамках РФ – прекрасно. Якщо доведеться створювати автономію – що ж, давайте. Ну а на «ні» і суду немає: хай живе Сибірська Держава!» [41]. У Декларації підкреслюється: «Ми усвідомлюємо, що нинішня влада тримається тільки завдяки доходам від ресурсів, які за великим рахунком викачуються із землі, на якій ми живемо. Позбавлення цього джерела доходів – виб'є владний трон з-під антинародного режиму. Сибірська державність – це інструмент досягнення мети всіх народів країни - звільнення від розбійної влади».

В ухваленому на установчому з'їзді федерації соціалістів Сибіру (Томськ, 4–6 січня 2013 р.) маніфесті констатувалося «складування на території Сибіру особливого економічного, соціального та політичного устрою колоніального типу, який посилює всі пороки капіталістичної системи» й наголошувалося на тому, що «освоєння Сибіру по капіталістичному шляху неминуче вело, веде і буде вести до односторонньої експлуатації найбільш доступних сировинних ресурсів та витискання соків із залишків радянської спадщини, до перетворення її в колонію». Проявами колоніального типу відносин радикальні сибірські соціалісти вважають посилення у Сибіру ролі окремих монополізованих державних корпорацій та галузей на обслуговуванні яких, в інтересах центру, зосереджені зусилля місцевої влади (наприклад, ідея 2012 р. створення державних корпорації розвитку Сибіру і Далекого Сходу, з наданням їй спрощеного порядку отримання прав користування надрами і лісовими ресурсами [42]).

Так, схвалена у 2009 р. «Програма співробітництва між регіонами Далекого Сходу і Східного Сибіру РФ і Північного-Сходу КНР на 2009–2018 рр.» має усі риси колоніального щодо Сибіру характеру. Адже усі ключові проекти у її межах ґрунтовані на спільній експлуатації Китаєм і Росією природних ресурсів Східного Сибіру та Далекого Сходу (проекти лісообробних виробництв та розширення видобутку корисних копалин) й створення високотехнологічних обробних потужностей, у першу чергу хімічних й металургійних, у північно-східних провінціях Китаю [43].

У сучасній Росії ідеї сибірського автономізму можуть розвиватися на засадах федералізму та децентралізації. У їх основу ймовірно ляжуть ідеї про сибіряка як особливий культурний тип та сибірську колективну спільність за природно-географічною ознакою, а також бажання змінити реальність у яких Сибір продовжує залишатись відсталою частиною Росії. Серйозним чинником посилення сибірської ідентичності та сепаратистських настроїв є все більш очевидне протиріччя між багатствами регіону, наявними у ньому ресурсами та низьким рівнем життя мешканців. Так, у 2011 р.

бюджетний розрив за видатками між Москвою і найбільшим містом Сибіру та третім за величиною містом Росії – Новосибірськом складав фантастичні 42 рази (1,5 трлн крб. проти 36 млрд крб.) [44].

Отже, формування обласницької ідеології у другій половині XIX ст. було результатом свідомих зусиль частини сибірської інтелігенції, спрямованих на укорінення і теоретичне обґрунтування окремої сибірської ідентичності, яка до того існувала у невизначеній формі. Ідеологи сибірського сепаратизму у своїх побудовах виступали виразниками регіональної ідентичності, носії якої почали усвідомлювати особливі сибірські інтереси. Ключовим явищем соціально-економічних проблем є поява сибірського сепаратизму у XIX ст. стало усвідомлення місцевими інтелектуалами колоніального статусу Сибіру у межах Російської імперії, за умови збереження якого перспектив на розвиток та модернізацію регіон не мав.

Чинниками, які посилюватимуть тенденції регіонального сепаратизму та сприятимуть утвердженню протестної сибірської ідентичності на сучасному етапі є збереження, а тим більше посилення колоніального сировинного акценту у політиці Москви щодо Сибіру, споживацького, несправедливого ставлення до регіону, орієнтованого на експлуатацію землі та надр. Це посилюватиме у сибіряків відчуття, що вони не є рівноправною частиною країни, а відповідно й відчуття відособленості від Москви.

Сенс сучасного сибірського сепаратизму і патріотизму в забезпеченні більш справедливого для Сибіру міжнародного поділу праці. Незгода з існуючим соціально-економічним положенням Сибіру у складі Російської Федерації рано чи пізно актуалізує потребу реалізації проекту модернізації Сибіру з опорою на її регіональні особливості. Змінити неокolonіальний статус Сибіру може лише зміна його державного статусу на автономію або й незалежну державу.

Реалізувати на практиці модернізаційний курс розвитку можливо лише за умови консолідації місцевого населення на базі сибірської ідентичності, посилення впливу місцевих громад на перерозподіл природних багатств Сибіру в інтересах у першу чергу сибіряків, а не центру, як це є зараз. Існуючі на сучасному етапі автономістичні/незалежницькі групи у Сибіру є вкрай нечисленними і носять маргінальний характер. Проте вони намагаються перенести свою діяльність з Інтернету на вулицю, наштовхуючись при цьому на жорсткий опір російської правоохоронної системи. Ігнорування Москвою об'єктивних потреб модернізації Сибіру в інтересах його жителів, а не великих корпорацій, неминуче вестиме до наростання серед сибіряків невдоволення політикою російського центру і, відповідно, сепаратистських настроїв.

Список використаних джерел

1. Шиловский М. В. Сибирские областники в общественно-политическом движении в конце 50-х–60-х годах XIX века / М. В. Шиловский. – Новосибирск, 1989. – 144 с.
2. Серебренников Н. В. Проблема авторства и датировки воззваний об отделении Сибири от России / Н. В. Серебренников // Вестник Томского государственного университета. – 2003. – № 276. – С.176–179.
3. Дело об отделении Сибири от России / [публ. А. Т. Топчия, Р. А. Топчия; сост. Н. В. Серебренников]. – Томск: Издательство Томского университета, 2002. – 387 с.
4. Малинов А. В. Обласничество в истории русской мысли / А. В. Малинов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2013. – Т. 16. – №1. – С.41–52.
5. Зайнутдинов А. Э. Сибирское областничество: историко-социологический анализ: автореф. дис. ... канд. социолог. наук: 22.00.01 / А. Э. Зайнутдинов. – СПб., 2012. – С. 9.
6. Ядринцев Н. М. Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении / Н. М. Ядринцев. – СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1892. – 750 с.
7. Потанин Г. Н. Обласническая тенденция в Сибири / Г. Н. Потанин. – Томск: Паровая типолитография Сиб.т-ва печат. дела, 1907. – 64 с.
8. Потанин Г. Н. Нужды Сибири / Г. Н. Потанин // Сибирь: ее современно состояние и ее нужды: сборник статей / [под ред. И. С. Мельника]. – СПб: Издание А. Ф. Девриена, 1908. – С. 260–294.
9. Вержбицкая Е. Ю. Перспективы политического развития Сибири в трудах представителя позднего обласничества Г. И. Жернавкина / Е. Ю. Вержбицкая // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2007. – Вып. 3 (66). – С.122–125.
10. Ядринцев Н. М. Этнологические особенности сибирского населения / Н. М. Ядринцев // Томские губернские ведомости, неофициальная часть. – 1865. – 23 апреля (№15); 7 мая (№16); 14 мая (№17/18).
11. Щапов А. П. Историко-географические и этнологические заметки о сибирском населении / А. П. Щапов // Собрание сочинений. Дополнительный том к изданию 1905–1908 гг. – Иркутск: Восточносибирское обл. изд-во, 1937. – С.83–173.
12. Потанин Г. Н. Быть или не быть сибирскому обласничеству / Г. Н. Потанин // Потанин Г.Н. Избранные сочинения: в 3 т. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – Т.2. – 533 с.
13. Головинов А. В. По поводу идеологической природы обласничества: опыт политического осмысления / А. В. Головинов // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. – 2013. – №3 (23). – С.154–161.
14. Шевцов В. В. Вопрос о самоуправлении Сибири в период революции 1905–1907 гг.

- / В.В. Шевцов // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – № 4 (20). – С. 138–142.
15. Проект основных начал «Положения о сибирском земских учреждениях в Сибири» // Сибирские вопросы. Периодический сборник, издаваемый В. П. Сукачевым. – 1905. – № 1. – С. 310–316.
16. Шиловский М. В. Оформление программы сибирских областников в период революции 1905–1907 гг. / М. В. Шиловский // Революционное и общественное движение в Сибири в конце XIX – начале XX вв. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1988. – С.119–132.
17. Барсуков В. Л. Сибирские депутаты Государственной думы о месте Сибири в Российском государстве / В. Л. Барсуков // Из прошлого Сибири: Межвузовский сборник научных трудов. – Новосибирск: [б.и.], 1996. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 11–20.
18. Селиверстов С. В. Г. Н. Потанин: сибирское областничество между западничеством и евразийством (вторая половина XIX – начало XX в.) / С. В. Селиверстов // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 300-1. – С. 107–115.
19. Жерनावкин Г. И. Сибирская областная федерация / Г. И. Жерनावкин // Сибирские записки. – 1917. – № 4–5.
20. Сушко А. В. Сибирский национализм и борьба за власть в крае (март 1917 – ноябрь 1918 г.) / А. В. Сушко // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – № 323. – С.174–179.
21. Шиловский М. В. Сибирские областные съезды / М. В. Шиловский // Историческая энциклопедия Сибири: в 3 т. – Новосибирск: Историческое наследие Сибири, 2009. – Т. 3. – С. 79–80.
22. Декларация Временного Сибирского Правительства о государственной самостоятельности Сибири, 04.07.1918 – Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_2874.html.
23. Шиловский М. В. Хроника областнического движения в Сибири) / М. В. Шиловский // Материалы к хронике общественного движения в Сибири в 1895–1917 гг. [Отв. ред. В.П. Зиновьев. – Томск: Издательство Томского университета, 1994. – С. 6–16.
24. Сверкунова Н. В. Региональная сибирская идентичность: опыт социологического исследования / Н. В. Сверкунова. – СПб: НИИ Химии СПбГУ, 2002. – 192 с.
25. Анисимова А. А. Сибирская идентичность как фактор устойчивого развития Сибири / А. А. Анисимова, О. Г. Ечевская // ЭКО. Всероссийский экономический журнал. – 2013. – № 1. – С. 58–76.
26. Ремнев А. В. Национальность «сибиряк»: региональная идентичность и исторический конструктивизм XIX в. / А. В. Ремнев // Полития. – 2011. – № 3. – С. 109–128.
27. «Сибиряков» в России за восемь лет стало почти в 412 раз больше – данные Росстата, 20.11.2011 – Режим доступа: <http://tayga.info/news/2011/12/20/~106368>.
28. Верхотуров Д. Нас 4 миллиона!, 16.12.2011 – Режим доступа: <http://www.verkhoturrov.info/content/view/1191/1>.
29. Блогеры призвали сибиряков называться сибиряками, 07.09.2010 – Режим доступа: <http://www.tv2.tomsk.ru/news/blogery-prizvali-sibiryakov-l-nazyvatsya-sibiryakami-l>.
30. Полпред президента в СФО назвал себя «сибиряком» в ходе переписи, 26.05.2011 – Режим доступа: <http://www.tv2.tomsk.ru/news/polpred-prezidenta-v-sfo-lnazval-sebya-sibiryakom-v-khode-perepisi-l>.
31. Сибирска вольгота – Режим доступа: <http://volgota.com/ru>.
32. Мальшев А. Регионы. Сибирская идея – Режим доступа: <http://pandia.org/text/77/210/86377.php>.
33. Как отделялась Сибирь // Русский репортер. – 2011. – №7 (185).
34. Немировский В. Г. Сибирь: на пути к сепаратизму? / В. Г. Немировский, С. И. Григорьев, С. И. Пешков // Социологические исследования. – 1993. – № 2. – С. 20–26.
35. Немировский В. Г. Особенности социокультурной самоидентификации населения Восточной Сибири / В. Г. Немировский // Социологические исследования. – 2011. – № 8. – С. 88–94.
36. Верхотуров Д. Идея сибирской самостоятельности вчера и сегодня / Д. Верхотуров. – Красноярск; Владимир: Издательство «АБУ», 2009. – 332 с.
37. Михаил Кулехов: «Давайте обсуждать общественное устройство независимой Сибири», 19.07.2010 – Режим доступа: <http://i38.ru/obschestvo-kommenti/michail-kulechov-davayte-obsuzhdat-obschestvennoe-ustroystvo-nezavisimoy-sibiri>.
38. Федеральный список экстремистских материалов дорос до п. 2212, 04.02.2014 – Режим доступа: <http://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/news/counteraction/2014/02/d28949/>.
39. Нефть в обмен на ничего – Режим доступа: <http://oil-for-nothing.ru/>.
40. Декларация о становлении Сибирской Державы и борьбе за её независимость, 19.03.2012 – Режим доступа: <http://sibpower.com/normativnye-dokumenty/deklaracija-o-stanovleni-sibirskoi-derzhavy-i-borbe-za-eyo-nezavisimost.html>.
41. ЦЕЛЬ: Создание Сибирской Державы в составе Российской Федерации, 29.03.2012 – Режим доступа: <http://sibpower.com/normativnye-dokumenty/cel-sozdanie-sibirskoi-derzhavy-v-sostave-rosiiskoi-federaci.html>.
42. Вся власть в Сибири, 20.04.2012 – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/1919404>.
43. Изотов Д. А. Пока только намерения: первые итоги реализации программы сотрудничества между восточными регионами России и Северо-Востоком КНР (2009–2018 гг.) / Д. А. Изотов, Д.В. Суслов // ЭКО. Всероссийский экономический журнал. – 2011. – №3. – С.160–178.
44. Корчагин Ю. Бюджеты столиц регионов продолжают ускоренно уменьшаться / Ю. Корчагин. – Режим доступа: <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=2&page=78>.

Андрей Бульвинский

СИБИРСКИЙ СЕПАРАТИЗМ: ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

В статье анализируются причины возникновения сибирского сепаратизма в форме областнического движения во второй половине XIX в. и его развитие. Ключевым фактором в этом процессе стало осознание представителями местной элиты колониального статуса Сибири в составе России. В современной России весомыми факторами развития сибирского сепаратизма есть наличие сибирской самоидентификации у большей части населения, понимание крайне несправедливого статуса сырьевого придатка Сибири к европейской части России и наличие отдельных групп автономистов, которые пропагандируют идеи сибирской автономии или независимости.

Ключевые слова: Сибирь, сибирский сепаратизм, областничество, Российская империя, колониальный статус.

Andriy Bulvinsky

SIBERIAN SEPARATISM: ORIGINS AND CURRENT STATUS

The article analyzes the causes of the Siberian separatism in the form of regionalism movement in the second half of the 19th century and its development. The key factor in this process was that the local elite realized the colonial status of Siberia as the part of Russia. In modern Russia, significant factors of the Siberian separatism are the presence of Siberian identity of a larger part of the population, the understanding of the Siberia extremely unfair status as raw materials appendage of the European Russia, and the presence of certain autonomists' groups which promote the idea of Siberian autonomy or independence.

Key words: Siberia, Siberian separatism, regionalism, Russian empire, colonial status..

УДК 94 (497.5) «1990–1999»

Микола Нагірний

ХОРВАТСЬКО-СЕРБЬСЬКА ВІЙНА: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті висвітлено основні події хорватсько-сербської війни, виділено її основні причини. Проаналізовано миротворчі плани С. Венца та Z-4, показано, чому ці ініціативи виявилися неспроможними забезпечити мир у зоні конфлікту. Описано умови, на які була готова піти Хорватія задля повернення повсталих сербських районів у своє адміністративно-правове поле. Висвітлено причини, які змусили хорватське керівництво вдатися до силового сценарію розв'язання конфлікту. Розглянуто наслідки цієї війни для Хорватії та негативні аспекти, які залишила по собі ця війна у зовнішній та внутрішній політиці країни. Висвітлено паралелі у збройному протистоянні у Хорватії 1990-х рр. і в сучасній Україні. Зроблено висновки з хорватського досвіду вирішення таких конфліктів. Наголошено, що попри подібності обох конфліктів, повністю їх ототожнювати не варто через принципову відмінність політичної ваги зовнішніх чинників – Сербії та Росії.

Ключові слова: Хорватія, Республіка Сербська Країна, хорватсько-сербська війна, миротворчі сили ООН, Україна.

Для другої половини 80-х рр. XX ст. характерними були кризові явища у європейських країнах так званого «соціалістичного блоку». Дезінтеграційні процеси в Югославській Федерації призвели до розпаду цього багатонаціонального об'єднання на п'ять незалежних держав. Однією з перших власну державність проголосила Хорватія. Однак вона відразу ж зіштовхнулася з низкою проблем, серед яких – конституювання республіки, відстоювання цілісності її кордонів, питання статусу національних, передусім сербської, меншин.

Спостерігається багато спільного у недавньому історичному минулому України та Хорватії, які входили до складу багатонаціональних СРСР і СФРЮ. Ці республіки були одними з найбільш розвинутих в економічному плані у своїх державних формуваннях. Саме їх декларації про незалежність фактично поклали початок незворотному розпадові багатонаціональних держав. Окремі відмінності стосувалися способу відокремлення і характеру стосунків із колишніми метрополіями.

Питання хорватсько-сербського збройного конфлікту добре розроблені у хорватській та й загалом світовій історіографії. Серед дослідників цієї тематики варто згадати таких, як Й. Юрчевич [1], В. Шакич [2], С. Штерц, Н. Покос [3], К. Чавошкі [4], Р. Лукич [5], Р. Міллер [6], З. Балетич [7].

Однак порівняльне вивчення процесів становлення хорватської та української державності, а також збройних конфліктів на території цих держав на науковому рівні практично не проводилося. Факт того, що Хорватія у збройний спосіб відстоювала власну незалежність та територіальну цілісність на двадцять років раніше за Україну, дає нам цікавий порівняльний матеріал для прогнозування розвитку подій у нашій державі. Недостатня обізнаність щодо хорватсько-сербської війни у науково-пізнавальному плані й зумовила вибір даної теми як предмету дослідження.

Автор ставить своєю метою висвітлити основні події хорватсько-сербської війни та виокремити в них корисні висновки для України у контексті сучасних подій на Донбасі.

Процес конституювання Хорватії як держави був тривалим і охопив період з 20 травня 1990 р. (перші багатопартійні вибори в республіці) – до 22 травня 1992 р. (набуття членства в ООН). Конституція Хорватії 1990 р. не зафіксувала політичної автономії для сербів на землях, де вони становили більшість. Це стало одним з головних каталізаторів сербського повстання. 21 грудня 1990 р. у Кніні проголошено утворення Сербської автономної області Країна (далі – САО Країна). Використовуючи існування значної сербської меншини у Хорватії і Боснії як виправдання, Сербія розпочала політику, скеровану на перекроювання політичної карти регіону та об'єднання усіх сербів в одній державі. Розпочалася повномасштабна війна. Після падіння Вуковара 18 листопада 1991 р. інтенсивність воєнних дій послабилася. Федеральні і сербські добровольчі війська досягли своєї мети: взяли під свій контроль територію САО Країни і значну частину Славонії.

19 грудня 1991 р. утворено Республіку Сербська Країна (далі – РСК) шляхом об'єднання територій, контрольованих сербськими повстанцями за підтримки регулярних підрозділів Югославської народної армії (далі – ЮНА). На початку 1992 р. під контролем сербських військ опинилася чверть території Хорватії. Якщо для керівництва РСК головним завданням впродовж наступних років стало намагання добитися визнання з боку світової спільноти, то для хорватської влади – повернути втрачені території.

Оскільки мирна конференція з колишньої Югославії (відбувалася восени 1991 р.) не виробила механізмів припинення війни, Генеральний секретар ООН восени 1991 р. скерував у Хорватію свого представника Сайруса Венса для вивчення ситуації і пропозицій врегулювання конфлікту. С. Венс запропонував план, що складався з трьох етапів. Перший передбачав демілітаризацію територій із невизначеним статусом. На другому етапі планувалося повернення вигнанців і недопущення проявів дискримінації. На третьому етапі, на майбутніх демократичних виборах мало бути прийняте рішення про долю цих територій [8, s. 81–82]. Відповідно до мирного плану, передбачалося створити «захисні зони» – території під захистом ООН (далі – УНПА). Буферні зони також мали бути демілітаризовані – усі озброєні сили в них мали або вивести війська, або здати зброю. Одночасно до перейняття силами ООН контролю над УНПА, підрозділи ЮНА мали залишити республіку.

Роз'єднання сторін у «захисних зонах» покладалося на сили ООН із підтримки миру у колишній Югославії – УНПРОФОР. «Блакитні шоломи» разом із гуманітарною місією ООН мали також запевнити безпеку мирного повернення вигнаних осіб до їх домівок у буферних зонах. Всього передбачалося задіяти 10 тис. миротворців [9, s. 159–163]. Бездіяльність УНПРОФОР спричинила декілька збройних акцій хорватської армії, внаслідок чого територія Сербської Країни зменшилася із 33 % – до 25 % території Хорватії. Погрози санкцій із боку ООН змусили хорватську владу припинити наступ. Однак нормалізації стосунків не досягнуто. Пропозиції Хорватії порозумітися з РСК не мали успіху, хоча у жовтні 1992 р. хорватський парламент прийняв закон про амністію всіх, хто боровся на боці сербів.

На початку 1994 р. Рада Безпеки ООН визнала план С. Венса неактуальним. Запропоновано новий план – Z-4, що складався з трьох фаз: загального припинення вогню, угоди з економічної співпраці і переговорів про політичне врегулювання. Угода була моделлю віртуальної конфедералізації Хорватії: Сербська Країна мала отримати власні уряд, валюту, емблему, подвійне громадянство (Хорватії та Сербії). Влітку 1994 р. відбулося підписання домовленості про надання Сербській Країні автономії у складі Хорватії. Президент міг без погодження із Загребом призначати уряд, якому надавалося право самостійно укладати угоди з іншими країнами. Це де-факто означало міжнародне прийняття відокремлення РСК від Хорватії. Проте керівництво країнських сербів 3 січня 1995 р. відмовилося підписати мирну угоду [10, s. 549].

Діяльність УНПРОФОР у Хорватії виявилася неефективною. Підконтрольні зони не були засобами демілітаризації, прогрес у поверненні біженців на окуповані сербами території був незначний, переговори щодо реінтеграції Сербської Країни не дали результату. Ставало все більш очевидним, що миротворчі сили не мають, намірів та сил для будь-якої ефективної діяльності, а

тим більше – для повернення території Сербської Країни під юрисдикцію Загреба. Існування самопроголошених сербських територій було перешкодою для політичної і економічної безпеки Хорватії. Хорватські збройні сили змушені були захищати довгу лінію конфронтації, а невирішений регіональний статус відлякував міжнародні інвестування та стояв на перешкоді економічного розвитку. Тому Хорватія змінила свою пасивну позицію і вдалася до тактики рішучих дій [1, s. 227].

У ході збройної операції «Блиск» (30 квітня – 4 травня 1995 р.) відвойовано Західну Славонію, яка складала 10 % території Сербської Країни. Внаслідок операції «Буря» (4–6 серпня) хорватські війська зайняли основні землі сепаратистів – Кнінський регіон. Після військових операцій «Блиск» і «Буря», територію РСК залишило, за різними оцінками, від 90 – до 200 тис. сербів [11, s. 204], які переселилися у населену сербами північну Боснію і в Сербію. Підконтрольною сербам залишилася тільки Східна Славонія. 12 листопада 1995 р. хорватський уряд і місцеве сербське керівництво підписали договір про дворічний «перехідний період» для реінтеграції регіону. Остаточо Східна Славонія відійшла у правове поле Хорватії восени 1998 р.

Війна залишила глибокий слід у свідомості хорватського суспільства. Загибло понад 10 тис. осіб, а 250 тис. осіб стали біженцями. Матеріальні збитки склали 27 млрд доларів США. На третину зменшився потенціал хорватської економіки [12, с. 86]. Хорватія змушена була під міжнародним тиском повертати сербських біженців. Від офіційного Загреба вимагалось забезпечити репатріантів житлом і роботою, у той час як хорватська економіка, обтяжена наслідками війни, не змогла гарантувати робочі місця для самих хорватів. Усе це не сприяло оздоровленню стосунків між двома народами. Таким чином, політика нової хорватської влади штовхнула хорватських сербів на створення власних державних інститутів, що всіяко підтримувалися офіційним Белградом. Міжнародні організації не змогли виробити спільної позиції щодо хорватського питання і розв'язання конфлікту на Балканах. Направлені у регіон миротворчі сили виявились неспроможними забезпечити умови миру. Неефективність зусиль світової спільноти спричинила ситуацію, за якої Хорватія силою повернула сербські області, які проголосили власну державність, під свій контроль.

Хорватсько-сербська війна першої половини 1990-х рр. була одним з найбільших військових конфліктів у Європі в другій половині ХХ ст. Її результатами стали різке зменшення частки сербів у Хорватії та обережне ставлення Заходу до цієї республіки, яку піддавали критиці за таке розв'язання «сербського питання». Хорватія та Україна проголосили незалежність в один рік. Та якщо українцям вона дісталася фактично безкровно, то хорвати здобували її зі зброєю в руках, а територіальну цілісність держави відновлювали ще впродовж кількох років. Сучасні події на сході України показали, що наша держава не уникає боротьби за відстоювання власної незалежності та територіальної цілісності, – вона просто значно відстала у часі порівняно з хорватським прикладом.

Які ж уроки можна винести Україні з хорватсько-сербського протистояння? Досвід Хорватії свідчить, що геополітичний лідер регіону може на власний розсуд намагатися перекроювати політичну карту, використовуючи як приклад наявність національних меншин чи просто груп, орієнтованих на цього лідера. Провідні світові держави у вирішенні локальних конфліктів керуються власними інтересами. Міжнародні організації також діють неефективно і не оперативно. Тому кожна країна, яка перебуває в епіцентрі збройного конфлікту, повинна насамперед сама потурбуватися про захист власних інтересів. Миротворчі контингенти часто виявляють свою неефективність та неспроможність мирним способом врегулювати конфлікт. Тому їх залучення слід розглядати як допоміжний, а не основний елемент у врегулюванні збройних конфліктів.

Невизнаний статус квазідержавних утворень ще не означає їх недієздатності (політичної, економічної тощо). Часто доля таких невизнаних держав залежить від підтримки країн, що інспірували їх створення. Етнічні чистки – це вкрай негуманний, але ефективний спосіб вирішення міжнаціональних проблем на певній території. Вирішивши у такий спосіб «сербське питання», Хорватія перетворилася на мононаціональну державу з цілковитою відсутністю проблеми сепаратизму, однак цим зіпсувала відносини із Заходом, який не толерує порушення громадянських прав, у тому числі прав меншин.

Однак є суттєва різниця між хорватським та українським прикладом. Попри тогочасні лідерські позиції у регіоні, Сербію С. Милошевича ніяк не можна порівняти із Росією В. Путіна – в економічному, політичному, військовому планах. Механічно переносити хорватський досвід на українські реалії для прогнозування характеру та тривалості збройного конфлікту не зовсім вірно. Чимало прикладів із висвітленого у статті конфлікту можна знайти у сучасній гібридній війні на Донбасі. Зробити потрібні висновки з цього та уникати вирішальних чи трагічних помилок у майбутньому – завдання керівництва України та її суспільства.

Список використаних джерел

1. Jurčević J. Srbijanska oružana agresija na Hrvatsku 1990.–1995. godine / J. Jurčević // Jugoistočna Europa 1918–1995.: zbornik radova / [urednik A. Pavlič]. – Zagreb, 1996. – S. 214–229.
2. Šakić V. Opći okvir proučavanja srpske agresije na Hrvatsku 1991... / V. Šakić // Društvena istraživanja. – Zagreb. 4–5. – God. 2 (1993). – Br. 2–3. – Ožujak–lipanj 1993. – S. 217–246.
3. Pokos N. Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske / N. Pokos, S. Šterc // Društvena istraživanja. – Zagreb. 4–5. – God. 2 (1993). – Br. 2–3. – Ožujak–lipanj 1993. – S. 305–334.
4. Чавошки К. Настанак РСК и њен међународни положај / К.Чавошки // Република Српска Крајина / [уредник З. Каличанин]. – Книн–Београд, 1996. – С. 11–24.
5. Lukic R. Greater Serbia: A New Reality in the Balkans / R. Lukic // Nationalities Papers (New York). – 1994. – Spring. Vol. 22. No. 1. – P. 49–70.
6. Miller R.F. Tudjman's Victory: Croatia, the U. N., NATO and the U. S. / R.F.Miller // Nationalities Papers (New York). – 1997. – September. Vol. 25. Nr. 3. – P. 501–514.
7. Baletić Z. Croatia between aggression and peace / Z. Baletić. – Zagreb, 1994. – 80 s.
8. Debie F. Od Brijuna do Daytona: vrlo čudna mirovna diplomacija / F. Debie // Posljednji balkanski rat: bivša Jugoslavija: svjedočenja, raščlambe, izgledi / [priredio J.Cot]. – Zagreb, 1997. – S. 67–113.
9. Dokumenti o državnosti Republike Hrvatske / [priredio A.Milardović]. – Zagreb, 1992. – 186 s.
10. Pavličević D. Povijest Hrvatske / D.Pavličević. – Zagreb, 2000. – 618 s.
11. Ivanković N. Hrvatska od okupacije do regionalne sile / N.Ivanković. – Zagreb, 1996. – 414 s.
12. Нагірний М. Становлення та розвиток Республіки Хорватія: державно-політичний аспект / М. Нагірний. – Нововолинськ: Мінотавр, 2007. – 248 с.

Николай Нагирный**ХОРВАТСКО-СЕРБСКАЯ ВОЙНА: УРОКИ ДЛЯ УКРАИНЫ**

В статье освещены основные события хорватско-сербской войны, выделены ее главные причины. Проанализированы миротворческие планы С.Вэнса и Z-4, показано, почему эти инициативы оказались несостоятельными обеспечить мир в зоне конфликта. Описаны условия, на которые была готова пойти Хорватия для возвращения восставших сербских районов в административно-правовое поле. Освещены причины, которые заставили хорватское руководство прибегнуть к силовому сценарию решения конфликта. Рассмотрены последствия этой войны для Хорватии и негативные моменты, которые оставила по себе эта война во внешней и внутренней политике страны. Освещены параллели в вооруженном противостоянии в Хорватии 1990-х гг. и в современной Украине. Сделаны выводы из хорватского опыта решения таких конфликтов. Отмечено, что несмотря на сходства обоих конфликтов, полностью их отождествлять не стоит из-за принципиального отличия политического веса внешних факторов – Сербии и России.

Ключевые слова: Хорватия, Республика Сербская Краина, хорватско-сербская война, миротворческие силы ООН, Украина.

Mykola Nahirnyy**CROATIAN-SERBIAN WAR: LESSONS FOR UKRAINE**

The article shows the major events of the Croatian-Serbian war, the main reasons of this war are marked. Peace plans of C.Vance and Z-4 are analyzed, it's shown why these initiatives have failed to bring peace in the conflict zone. The options on which Croatia was ready to agree for the return of the rebellious Serb areas is described. The reasons that forced the Croatian leaders to use a military variant of solution of this conflict are shown. The consequences of this war for Croatia in foreign and domestic policy of the country is considered. Parallels between armed conflict in Croatia 1990s and in modern Ukraine are shown. The conclusions from the Croatian experience in solving such conflicts are made. It's noted that despite the similarities of both conflicts, the external military factors of wars – Serbia and Russia – have a difference geopolitical influences.

Key words: Croatia, Republic of Serbian Krajina, the Croatian-Serbian war, the UN peacekeeping force, Ukraine.

УДК 94(73):327

Вячеслав Циватий

**ЄВРОПА Й СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ: ІНСТИТУЦІЙНЕ
СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТА РОЗВИТОК
МІЖДЕРЖАВНОГО ПАРТНЕРСТВА У XVIII–XXI СТ.
(ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА)**

Стаття присвячена становленню, історичному розвитку й сучасним інститутам дипломатії та дипломатичній службі США. Досвід США багато в чому є цінним і корисним для сучасних держав у контексті використання практичного досвіду США, які мають усталені, історично сформовані традиції, оперативно та адекватно реагують на нові виклики й загрози глобалізованого світу. Особливу увагу приділено особливостям розвитку зовнішньої політики та інституціональним аспектам дипломатичної взаємодії та інституціонально-дипломатичного діалогу: США – європейські держави в історичній ретроспективі XVIII–XXI ст.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, США, Європа.

Поняття «інституціоналізація» активно використовується в сучасному науково-дослідницькому інструментарії, але історики, враховуючи специфіку цього терміну та його концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати термін «інституціоналізація» до методологічного арсеналу історичного пізнання. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав в контексті формування суспільно-політичної думки та її ідеологем як в Європі, так і в США.

У добу раннього Нового часу і Нового часу (XVI–XIX ст.), поряд з виникненням і еволюцією європейської системи держав, відбувається об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення американської політико-дипломатичної системи та закономірний процес її впливу на становлення та трансформації, відповідний розвиток теорії зовнішньої політики і дипломатії держав Європи і США [1, р. 236–266; 2, р. 196–199]. Саме в цей період у США відбувається процес перебудови політичної та дипломатичної систем у контексті формування нової європейської системи держав. Одним із головних завдань США, та її інститутів дипломатії доби XVIII–XIX ст., стало ідеологічне обґрунтування своєї пріоритетності в міждержавних відносинах і кореляція їх зовнішньополітичного курсу відносно політико-дипломатичних систем провідних держав Європи. Дипломатія США в новому статусі спрямувала свої зусилля на вихід на міжнародний плацдарм в якості реального міжнародного актора, здатного впливати на баланс сил на європейському та американському континентах, а не лише як рівноправний учасник блоків, коаліцій та угод [3, р. 96].

Досліджуючи інституціональні процеси в європейській та американській зовнішній політиці й дипломатії Нового часу (XVIII–XIX ст.), автор дослідження прагне показати не лише історію розвитку зовнішньої політики, дипломатії та дипломатичної служби США в міждержавному діалозі США–Європа, яка ще не була предметом окремого компаративного дослідження науковців, а також виокремити її функціональний аспект саме в контексті впливу суспільно-політичної думки на процес інституціоналізації дипломатичних служб в державах Європи та США у часово-просторовому вимірі, та формуванні зовнішньополітичних та дипломатичних ідеологем в політико-психологічній конструкції ідей щодо формування та трансформації європейської та американської політико-дипломатичних систем держав у XVIII–XXI ст.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби раннього Нового часу і Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б. Гончар, О. Дьомін, В. Дятлов, А. Кудряченко, С. Віднянський, В. Смолій, Н. Подаляк, Б. Ачказі, В. Ададунов, О. Машевський, С. Сорочан, В. Яровий, С. Пронь, М. Бурьян, В. Косміна, О. Цветков, С. Троян, Ю. Каганов, А. Кліш.

Характерною рисою російської історіографії другої половини XX – початку XXI ст., щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу і Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як – С. Сказкін, Б. Поршнев, О. Люблінська, Ю. Івонін, С. Карпов, Н. Хачатурян, С. Цатурова, Н. Басовська, П. Уваров, В. Керов, Н. Девятайкіна, В. Ведюшкін, М. Юсім, І. Ельфонд, І. Краснова, О. Кудрявцев, В. Матвєєв, А. Розанов, В. Печатнов, О. Маникін, В. Согрін, Б. Ширяєв та інші.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу, Нового і Новітнього часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської та англо-американської історіографічних шкіл.

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав, політико-дипломатичної системи США, та їх системних елементів, свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій дипломатичної діяльності держав, спираючись на джерельну базу, а показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища під впливом суспільно-політичної думки, певних ідеологем, на організовану систему установчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, відповідні зовнішньополітичні та дипломатичні ідеологеми, виявити критерії ефективності зовнішньої політики з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи і США [4, р. 196–203].

На сьогодні Сполучені Штати Америки (США) є одним з найважливіших глобальних акторів, здатних здійснювати значний вплив на розвиток світових геополітичних, політико-дипломатичних, зовнішньополітичних та економічних процесів. Просування до однієї із лідируючих позицій на світовій арені для цієї держави відбувалося під впливом низки чинників та впродовж декількох століть (XVIII–XXI ст.), в основу традиційної внутрішньої та зовнішньої політики США було покладено три головних фактори американської цивілізації – лібералізм, демократію та імперію [5]. Саме комплексне, неупереджене вивчення історичних традицій, дипломатичних ідеологем, зовнішньополітичних трендів, еволюції та сучасного стану зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів Америки актуалізує та дає можливість зрозуміти їх сучасні пріоритети в поліцентричному світі: від історичних трендів до новацій сьогодення [6].

Як зазначив Г. Кіссінджер: «У кожному столітті, ніби слідуючи певному закону природи, з'являється країна, що володіє могутністю, волею, а також інтелектуальними та моральними стимулами, що допомагають їй привести всю систему міжнародних відносин у відповідність до власних цінностей» [7, с. 235]. Крах СРСР залишив США в унікальній ситуації. Вони стали єдиною та дійсно глобальною силою, яка претендувала на домінування у визначенні шляхів розвитку світового суспільства наприкінці XX – початку XXI ст.

Роль США в системі міжнародних відносин і світових політико-дипломатичних системах перетворюють зовнішню політику і дипломатію цієї держави в «чинник номер один» для будь-якої держави-актора та для всієї міжнародно-політичної системи в цілому. Тому, неминує в цьому аспекті постає питання про стосунки США з оточуючим світом, та про те, як самі США усвідомлюють себе і свою роль у побудові сучасних міжнародних відносин і сучасних політико-дипломатичних систем. Для цього слід чітко представляти найважливіші зовнішньополітичні цілі, дипломатичний інструментарій, дипломатичні ідеологеми та завдання цієї держави [8].

У США перші дипломатичні інститути створювалися безпосередньо представницькими органами, що радикально відрізняє модель їх створення від Великої Британії та більшості країн Західної Європи. Більш того, впродовж декількох років вони навіть підкорялися законодавчим, а не виконавчим владним структурам. Історія дипломатичної служби США розпочинається зі створення 29 листопада 1775 р. американським континентальним Конгресом комітету кореспонденції з метою спілкування з колоніальними агентами у Великій Британії та інших частинах світу. До складу комітету входили: Бенджамін Франклін, Бенджамін Харісон, Томас Джонсон, Джон Дікінсон і Джон Джей. Конгрес надав комітетові широкі повноваження здійснювати міжнародну дипломатію, включаючи проведення переговорів щодо таємних відвантажень зброї та інших подібних дій. Унаслідок природи походження кореспонденції та враховуючи специфіку діяльності, учасники почали додавати слово «таємниця» до назви комітету, і незабаром він був відомий вже як Комітет Секретної Кореспонденції. Оскільки його дипломатичні обов'язки зростали, то Конгрес 17 квітня 1777 р. перейменував його на Комітет закордонних справ.

Комітет продовжував координувати комунікацію між Конгресом і дипломатами в Європі, і надсилав все більше представників до різних європейських країн. Проте, уже в 1780 р. Дж. Ловел, з огляду на перевантаженість Конгресу та нехтування членами Комітету своїми обов'язками, звернувся до Артура Лі та Джона Джей із пропозицією винести на розгляд Конгресу питання про створення Департаменту закордонних справ, який би опікувався повсякденною дипломатичною діяльністю. Члени комітету подали цю пропозицію до Конгресу, який був відповідальний за вирішення таких питань та створили Комітет щодо створення виконавчих департаментів. Континентальний Конгрес 10 січня 1781 р. проголосував за створення Департаменту закордонних

справ. Саме ця дата є днем народження центрального дипломатичного відомства. 10 серпня того ж року Конгрес обрав Роберта Лівінгстона секретарем закордонних справ [9].

У 1789 р. відповідно до прийнятої у 1787 р. Конституції США департамент був перетворений у Державний департамент та був перепідпорядкований президентові країни. Конституція, підвівши загальну правову базу під службу зовнішніх зносин, говорить про її організацію у вельми гуманній формі: визначаються межі компетенції виконавчої та законодавчої влади та роль Держдепартаменту в системі зовнішньополітичних відомств. Держсекретар має керувати справами Департаменту так, як буде давати вказівки президент. Низка записаних у Конституції прерогатив президента в подальшому була витлумачена в розширеному плані. Так, зафіксоване в тексті право президента призначати послів (з поради та згоди Конгресу), призначати посланників і консулів трансформувалося в право здійснювати призначення в будь-яких зовнішньополітичних установах, створювати нові посади і структури, а також контролювати роботу апарату. У Конституції нічого не сказано про професійну дипломатичну службу, що в подальшому негативно відобразиться на діяльності американських дипломатичних установ (інституцій) у ХХ ст., коли така служба буде створена.

У роки становлення нової держави (з 1775 р. – до 30-х рр. ХІХ ст.) зусиллями талановитих політиків Б. Франкліна, Т. Джефферсона, Дж. Адамса та багатьох інших у США – при повній відсутності в її розпорядженні спеціально навчених дипломатичних кадрів – вдалося вирішити міжнародні, зовнішньополітичні та дипломатичні завдання, що стояли перед нею. Але на зміну талантам прийшли пересічні особистості, проте американські політики по-старому не вважали за необхідне створювати власну кар'єрну дипломатичну службу. Свою позицію вони мотивували тим, що для республіканських США неприйнятні дипломатичні інститути та традиції «старого світу». Іншим аргументом проти професіоналізації стало відоме з 30-х рр. ХІХ ст. судження президента Е. Джексона: «Обов'язки державних службовців настільки прості, що виконувати їх під силу будь-якій розумній людині» [10, с. 18].

Ідея знайшла своє конкретне втілення у впровадженні системи призначень, у тому числі на дипломатичні посади, за принципом «винагорода переможцям». Президент, який здобував перемогу на виборах, призначав на впливові посади своїх союзників і друзів, «нагороджуючи» їх цим за підтримку. При цьому їх професійна придатність могла і не враховуватися. При такій системі призначень справа деколи доходила до безглуздостей – у 1869 році президент У. Грант призначив свого друга Е. Уошберпа держсекретарем на термін 12 днів, щоб він міг ненадовго «насолодитися престижем перебування» на посту глави дипломатичного відомства [10, с. 69]. У результаті подібних дій, у державному апараті, включаючи його дипломатичну ланку розцвіли корупція, різко знизилася ефективність роботи, що не змогло не відбитися негативним чином на авторитеті США у всьому світі.

Перетворення США на потужну державу, претензії фінансових і політичних кіл країни та повноправна участь у вирішенні міжнародних проблем на межі ХІХ–ХХ ст. зі всією наполегливістю вимагали змінити відношення до дипломатії та до її головного інструменту – дипломатичної служби. Це й було зроблено. Політичні лідери країни, активно підтримані діловими колами та університетами, що існували на кошти перших, з готовністю відкинули «демократичну риторіку» і декларували своє бажання звернутися до дипломатичного досвіду країн Західної Європи (європейських інститутів дипломатії). У 1905–1916 рр. серією виконавчих наказів президентів Т. Рузвельта і У. Тафта, а також законами Конгресу вводився конкурсний критерій прийому на дипломатичну та консульську службу, проголошувався принцип кар'єрного просування на основі знань, кваліфікації та за вислугу років.

Проте, незважаючи на реформи, які були здійснені в США, консульська і дипломатична служби, виконуючи ідентичні завдання з багатьох питань, існували окремо. Перехід із консульської служби на дипломатичну здійснювався досить рідко, а призначення консулів главами дипломатичних місій взагалі було виключенням. Призначення на керівні посади в цілому залишались прерогативою державного секретаря і президента, тому звичайний дипломат не маючи достатніх коштів і «зв'язків» практично не мав шансів досягти вершини своєї кар'єри – посади посла чи посланника. Кількість бажаючих вступити на дипломатичну службу, оскільки молоді дипломати мали мізерну заробітну платню, була невеликою. Незначні шанси на успішне просування по службі, навряд чи могли стимулювати потік у зовнішньополітичне відомство здібних людей з малозабезпечених сімей. Встановлений жорсткий класовий контроль над відбором дипломатичних кадрів закривав дорогу в американські дипломатичні представництва не тільки представникам робітничого класу, але й середнього класу та інтелігенції. До 1914 р. дипломатична служба залишалась майже виключно прерогативою синів та найближчих родичів багатих американців, залучених на службу її соціальним престижем.

Фінансова олігархія сприяла в деякій мірі організаційній раціоналізації дипломатичної служби, створенню в дипломатичних установах нових підрозділів. У 1915 р. Конгрес, у відповідності до побажань ділових кіл, санкціонував призначення кадрових дипломатів на посади, пов'язаних не тільки з політичною діяльністю, але й з виконанням функціональних обов'язків у сфері торговельно-економічної, інформаційно-пропагандистської та конференційної діяльності.

У роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) тенденція до бюрократизації дипломатичного механізму, стає ледве не головною. У той же час, участь США у війні зробила очевиднішою непідготовленість дипломатичної служби та інститутів дипломатії США в цілому до міжнародної діяльності в нових умовах. Спрямованість дипломатичного апарату, особливо закордонного, на двосторонні зв'язки і спеціалізацію щодо окремих країн, у т.ч. – європейських, уже не відповідала міжнародним інтересам державно-монополістичного капіталу, які набули різнобічного характеру. Разом з тим, при виконанні зовнішньополітичних завдань зросла роль військового міністерства і спеціально створеного управління військової промисловості. На вирішальних ділянках зовнішньополітичної боротьби у воєнний період Держдепартамент опинився в тіні, а посольства взагалі не були задіяні. У дипломатичних представництвах відчувалася гостра нестача кадрів, підготовлених до виконання нових завдань. Чисельність персоналу в представництвах у 1914–1918 рр. зросла майже в півтора рази, але ріст цей відбувався в основному внаслідок повернення дипломатів «старої школи».

Після закінчення Першої світової війни встало питання про завершення формування кадрової дипломатичної служби. Вона була створена під назвою «Закордонна служба США» згідно із законом Роджерса. Закон наказував об'єднати кадри дипломатичної та консульської служби в єдину систему, порядок прийому на службу в молодші ранги виключно через конкурсні іспити тощо. Проте інтеграція кадрів Держдепартаменту закордонної служби (перші входили до складу цивільної служби) була відкладена і сталася лише у 50-і роки ХХ ст. У 20–30 рр. ХХ ст. сформувався кістяк професійної дипломатичної служби, який визначав її політичний вигляд до закінчення Другої світової війни. Не зважаючи на те, що чисельність кадрового дипломатичного персоналу впродовж цього періоду не перевищувала тисячі чоловік, він здійснював значний вплив на низку важливих напрямів американської зовнішньої політики і дипломатії.

Професійним працівникам закордонної служби вдалося отримати ключові посади в Держдепартаменті і закордонних представництвах, забезпечити собі вирішальний голос при доборі та розташуванні кадрів. У багатьох випадках вплив кадрової дипломатії може пояснюватися їх класовою єдністю, однорідним соціальним походженням і освітою, спільними морально-етичними нормами. Професійних дипломатів відрізняли антикомуністичні, антидемократичні погляди, що відображали офіційний курс Вашингтона. Приблизно половина професійних дипломатів, які розпочали кар'єру у 20-і рр. ХХ ст., складалася із синів відомих адвокатів, військових та адміністративних керівників університетів і коледжів, третина – із сімей президентів промислових і банківських компаній. Для їх середовища найбільш характерною була мораль протестантизму з її акцентом на «упорядкованість, церемоніальність і віру в призначення долі» [11, р. 13].

Соціально-класові та політичні позиції працівників Закордонної служби, які працювали як за кордоном, так і у Вашингтоні, відповідали антирадянському напрямку зовнішньої політики всіх американських адміністрацій аж до 1933 р. Правлячі кола країни не були задоволені тим, що дипломатичні кадри орієнтуються головним чином на політичні форми роботи, ігноруючи інші напрями діяльності, значення яких для американських монополій на визначених етапах було суттєвим. Саме з цих причин у 1927–1935 рр. були створені ще три американські закордонні служби, які проіснували до 1939 р., тобто до приєднання їх президентом Ф.Рузвельтом до дипломатичної Закордонної служби. Так, у 1927 р., міністром торгівлі Г. Гувером, створено закордонну комерційну службу, яка підпорядковувалася Міністерству торгівлі. Гувер відкрив більше 60 самостійних торгових бюро за кордоном, працівники яких активно просували американські товари на іноземні ринки.

У передвоєнні роки особливого значення набувала діяльність американських послів у головних європейських державах. Президент США Ф. Рузвельт та його адміністрація продумували нову інституціонально-дипломатичну систему відносин з європейськими державами. Величезне значення надавалося зміцненню особистих контактів президента з їхніми зовнішньополітичними відомствами. Напередодні Другої світової війни Держдепартамент США мав висококваліфіковані кадри. Дипломатичний корпус Сполучених Штатів Америки в ці роки був представлений У. Доддом, У. Булітом, Б. Лонгом, Дж. Кенеді, Х. Вільсоном, Дж. Грю, К. Бауерсом, М. Тейлором, Г. Пеллом та іншими [12, р. 69]. Вони займали ключові дипломатичні посади, будучи послами в провідних державах Європи та Азії. Саме вони в критичні передвоєнні роки зіграли важливу роль у виробленні зовнішньополітичної стратегії США знаходили баланс серед зовнішньополітичних дилем США та формували позитивний імідж США через політико-дипломатичні ідеологеми.

Обставини, що змінилися внаслідок гітлерівської агресії в Європі, покладали особливу відповідальність на діяльність американських дипломатів. Положення посла Сполучених Штатів Америки в будь-якій столиці мало величезне значення. Посол повинен був діяти обдуманно, прийняти рішення тільки після консультацій з Держдепартаментом. У той же час, він був офіційним представником США, і його слова, навіть сказані випадково, мали велику вагу. Він зобов'язаний був бути добре інформованим з усіх зовнішньополітичних і дипломатичних питань [13, р. 653].

У передвоєнне десятиліття основу кадрового складу Держдепартаменту становили так звані кар'єрні дипломати – професіонали вищої якості. Це були дипломатичні чиновники, що постійно перебували на службі в Держдепартаменті. Як правило, кар'єрні дипломати, відповідно до традиції, політично нейтральні стосовно адміністрації, що перебуває при владі. Іншу групу представляли особисті призначенці президента Р. Рузвельта – некар'єрні дипломати, які, не будучи професіоналами, прийшли у велику міжнародну політику внаслідок зміни, у другій половині 30-х рр. ХХ ст., геополітичної та інституціональної ситуації у світі та переосмислення ролі США в ньому. До числа таких президентських призначенців належали У. Додд, К. Бауерс, Дж. Кенеді та ін. Президент Рузвельт залучав до дипломатичної служби освічених людей, що володіли широким креативним мисленням і життєвим досвідом. Так, Вільям Едвард Додд і Клод Бернард Бауерс були відомими істориками.

За роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) загальна чисельність працівників Держапарату збільшилася більше ніж утричі, подвоївся бюджет. Зростання було забезпечене за рахунок спеціалістів із інших установ та організацій, оскільки зарахування на кадрову дипломатичну службу шляхом іспитів призупинено. Актуальною стала реорганізація дипломатичного апарату з урахуванням змін міжнародних зв'язків, у т.ч. – європейського напрямку та ролі США.

На початку «холодної війни» дипломатична служба, в особі Держдепартаменту та закордонної служби, почала втрачати набуте нею в міжвоєнний період значення. Створені згідно із законом «Про Національну безпеку» Міністерство оборони США, Центральне розвідувальне управління, Рада національної безпеки стали серйозними конкурентами традиційним дипломатичним установам у питаннях здійснення зовнішньої політики. Крім того, у справі дипломатичні почав активно втручатися Конгрес. Як наслідок, підкреслюють сучасні дослідники, «Держдепартамент стає бюрократичним пігмеєм у середовищі гігантів» як з точки зору свого фінансового положення, так і впливу на зовнішньополітичний процес і дипломатію [14–16]. У посольствах представники військових відомств і розвідники відтіснили кадрових дипломатів на задній план, діючи деколи навіть в обхід послів. Також необхідно зазначити, що в першій половині 50-х років з подачі ультрареакційного сенатора Дж. Маккарті почалося відверте цькування професійних дипломатичних кадрів, що підірвало на довгі роки їх і без того вже послаблене положення в державному апараті.

При президентові Дж. Кеннеді авторитет Держдепартаменту та американських дипломатичних співробітників за кордоном був підвищений. Але минуло лише один рік, і президент Рональд Рейган, ігноруючи цю рекомендацію, призначить майже половину (44 %) із заміненних їм послів, із числа своїх особистих знайомих. Одночасно декілька досвідчених дипломатичних професіоналів, кар'єрне просування котрих виявилось заблокованим президентськими «призначеннями», були вимушені піти зі служби. У ті роки Асоціація Закордонної служби, що захищала інтереси професійних дипломатів, у спеціальному листі Р. Рейгану відмічала, що із-за безвідповідальних призначень з політичних, а не ділових мотивів «падає пошана до США у світі». Зрозуміло, багато президентів США схильні більшою мірою, ніж Р. Рейган, спиратися на професійних дипломатів. Проте, у цілому статус останніх залишається перманентно нестійким.

У середині 1990-х рр. американська політична еліта почала усвідомлювати необхідність реформування системи зовнішньополітичних інститутів і дипломатичної служби США. Декілька поважних комісій і дослідницьких центрів у своїх доповідях прийшли до єдиного висновку про системну кризу, що вразила американську дипломатію. Було визнано, що механізм, створений у роки «холодної війни», у нових реаліях, в умовах нових інституціональних викликів і загроз, вимагає серйозної реорганізації. Наприкінці 2000 р., уже після обрання Дж. Буша-молодшого, була опублікована доповідь комісії Ф. Карлуччі, що претендує на узагальнення висновків всіх попередніх комісій і на вироблення практичних рекомендацій для нової адміністрації [17, р. 35]. Саме доповідь комісії Ф. Карлуччі була прийнята за основу при розробці програми дій на посту держсекретаря новим главою Держдепартаменту К. Пауеллом. Він знайшов спільну мову з Конгресом, домігся помітного збільшення фінансування зовнішньополітичних установ (щорічно в середньому на 5 млрд. доларів), розпочав реалізацію програми «Дипломатичної готовності» (збільшення чисельності дипломатичної служби на 1200 осіб – до 2005 р.), скерував значні ресурси на вдосконалення систем безпеки та оснащення закордонних представництв сучасною технікою. К. Пауеллу вдалося налагодити особистий контакт зі співробітниками Держдепартаменту. Він

демонстрував турботу про рядових співробітників, активно взявся за рішення їхніх побутових проблем. У цьому сенсі він радикально відрізнявся від багатьох своїх попередників. М. Олбрайт, наприклад, взагалі обмежувала коло свого спілкування у Держдепартаменті декількома найближчими помічниками, у край рідко виступала перед співробітниками, була цілком зайнята питаннями великої політики. Батьківська турбота К. Пауелла про дипломатів, безсумнівно, сприяла поліпшенню загальної атмосфери в дипломатичній корпорації. Однак справа не обмежилася емоціями. У квітні 2001 р. Асоціація дипломатичної служби США (дипломатична профспілка) організувала дискусію з приводу внесення змін у формальні вимоги для просування по службі [18, с. 21].

Події 11 вересня 2001 р. спочатку лише підсилили ці настрої. Різко зросло число бажаючих бути зарахованими на дипломатичну службу. На іспитах у 2002–2003 рр. спостерігався небачений конкурс, заяви надійшли від 80 тис. претендентів, прийнято було ледве більше 1000. Однак незабаром з'ясувалося, що в'їзні візи були видані терористам з порушенням існуючих вимог, та й самі вимоги надто м'які та ліберальні. Апогей критики досягнув літа 2002 року, коли через Конгрес проходив президентський законопроект про створення Департаменту внутрішньої безпеки (Department of Homeland Security – DHS). Радикальні критики пропонували повністю передати DHS функцію видачі віз, хоча в проекті мова йшла лише про нагляд. Ціною серйозних зусиль, використавши найпотужніші засоби, у тому числі феноменальну популярність (рейтинг Пауелла перевищував президентський та досягав 80 %), держсекретар відстояв позиції свого відомства. Правда, довелося пожертвувати главою консульського відділу – Мері Ріан (кар'єрний посол) відправлена у відставку в липні 2002 р. У жовтні 2002 р. їй присуджена премія Держдепартаменту «за видатні досягнення». Тим самим К. Пауелл продемонстрував критикам Держдепартаменту, що ідучи на тактичні поступки, він не визнає огульних обвинувачень, які по суті все більше нагадували знаменитий маккартизм 1950-х рр. З кінця 2002 р. ситуація навколо Іраку стала робити визначальний вплив практично на всі аспекти політики США. Уже на стадії підготовки американського вторгнення Держдепартамент і Пентагон вступили в жорстке протиборство з питань про цілі та методи американської політики (хоча зовні глави цих відомств К. Пауелл і Д. Рамсфелд прагнули показати, що між ними існують рівні ділові відносини та спільні політико-дипломатичні ідеологеми).

Навесні 2003 р., вже після завершення першої фази воєнної операції, натхненником нового наступу на Держдепартамент став Н. Гінгрич. У квітні того ж року він виступив у стінах консервативного American Enterprise Institute, а потім опублікував у літньому випуску журналу Foreign Policy статтю «Непідконтрольний держдепартамент» [19, р. 36]. Майже в душі сенатора Дж. Маккарті Гінгрич звинуватив американських дипломатів у нелояльності президентові, у тому, що вони цілеспрямовано руйнують своїми діями плоди блискучих перемог армії США в Іраку. Гінгрич закликав до негайних радикальних перетворень зовнішньополітичного відомства з метою усунення самої можливості корпоративної опозиції дипломатів курсу Білого дому. Всі зусилля К. Пауелла з реформи Держдепартаменту не зробили дипломатичну службу менш уразливою для критики. Системна криза нікуди не зникла, а навпаки, у новій непростій ситуації виявилася ще чіткішою і конструктивнішою.

Новий держсекретар Кондоліза Райз, виступаючи у школі закордонної служби Джорджтаунського університету 18 січня 2006 р., запропонувала радикальну концепцію «трансформаційна дипломатія». Одним із важливих напрямів «трансформаційної дипломатії» є сприяння покращенню іміджу США в інших країнах світу. У зв'язку з цим, дипломати повинні працювати не тільки у столицях країн перебування, але й у провінціях та «виникаючих регіональних центрах». Держдепартамент сформулював концепцію посольств США та постійної американської присутності, коли кваліфікований дипломат проживає та представляє інтереси США не в американському посольстві, а за межами столиці, у тих місцях, де намічаються значні перетворення. При цьому, американські дипломати повинні тісно взаємодіяти з представниками інших федеральних відомств, особливо з Пентагоном.

Хіларі Клінтон обрала модель керівництва Держдепартаментом, виконуючи настанови президента-демократа Барака Обами з відновлення дипломатії в якості головного засобу реалізації зовнішньої політики. Від «експорту демократії» демократи відмовились. Посилилась роль законодавчої влади, тобто Конгресу в реалізації зовнішньої політики країни. Особливу увагу американські дипломати приділяють тому, як зовнішня політика держави представлятиме американський народ, а також тому, як переконати колег здійснювати зовнішню політику і дипломатію США.

У XXI ст. особливий інтерес для держав пострадянського простору в контексті використання практичного досвіду – являє саме досвід США, які мають усталені традиції та оперативно та адекватно реагують на нові виклики і загрози глобалізованого світу [20, с. 16]. Дипломатична

служба США, її інститути, у відповідь на виклики і загрози часу відповідно реформуються [21–22]. З метою своєчасної адаптації до нових умов, зокрема – умов екстремальних, відбувається удосконалення дипломатичного механізму США у контексті перспективних напрямів дипломатичних ініціатив. Теракти 11 вересня 2001 р. вплинули на впровадження й посилення безпекової складової в підготовці відповідних дипломатичних кадрів. Обов'язковими стали спеціальні тренінгові курси щодо моделей поведінки дипломатів у надзвичайних або кризових ситуаціях. Для моделювання умов наближених до реалій використовуються спеціальні методики, спеціальне технічне та мультимедійне обладнання, спеціальні Система ротації Держдепартаменту США увібрала в себе багатий досвід американської дипломатії, довела на практиці свою функціональність і відповідність реаліям дипломатичної служби США і американського суспільства в цілому.

Отже, зовнішньополітичні та дипломатичні ідеологеми, як психологічна конструкція нових ідей, нової суспільно-політичної думки XVIII–XX ст., а також соціальна і політико-дипломатична доктрина XXI століття, яка виражала інтереси панівного класу, апелювали до морального обов'язку людини і вимагала від нього бути справедливим як заради досягнення головної мети життя – рятування душі, так і заради встановлення суспільного порядку й збереження його в постійності [23; 24; 25, с. 666-673]. Проблеми зовнішньої політики й дипломатії хвилювали уми непересічних сучасників у США. Вони перебували в пошуку відповідей на ті питання, які ставила перед ними об'єктивна реальність. Адже цей період європейської історії, і зокрема – в історії США – не міг залишити нікого байдужим, так як мир і злагода – першочергово необхідні речі для королів і держав.

Ідеологічне обґрунтування зовнішньополітичних та дипломатичних ідеологем нової європейської системи міждержавних відносин, пояснення подій і фактів у контексті розвитку суспільно-політичної думки та світорозуміння минулих поколінь відкриває нові шляхи до пізнання суспільства епохи доби Нової історії й розуміння протистояння політичної теорії та політичної практики провідних держав-гравців у політичній грі тогочасної Європи і США. Спроба побудувати узагальнену модель політико-дипломатичної думки (ідеологем, концептів, теорій тощо) початку особливої, трансформаційної епохи, звичайно, не є вичерпною і остаточною.

Доба раннього Нового часу та Нового часу (XVI–XIX ст.) – це період трансформації та інституціоналізації принципово нового суспільно-політичного порядку в Європі та США, утвореного територіальними державами, та формування нової інституціонально-дипломатичної практики. Як підтверджує історичний досвід значення ідеологем змінюється відповідно до політичної прагматики, а цілеспрямоване використання ідеологем є ефективним засобом управління масовою свідомістю – ідеологема легко запам'ятовується і створює ілюзію розуміння в об'єкті маніпуляції. Практично всі вищезгадані підходи тією чи іншою мірою наближають нас до розкриття й розуміння своєрідності поглядів на владу, право, ідеологію, державу, дипломатію, внутрішню й зовнішню політику держави, процеси їх інституціоналізації, а, відповідно, допомагають також скласти уявлення про людей тогочасної епохи, їх світогляд, ідеологеми та ментальні установки.

Розуміти ідеологеми означає розуміти цілу ідеологію, зокрема нову зовнішньополітичну ідеологію Європи і США в контексті формування світової політико-дипломатичної системи та системи світового й європейського лідерства, флуктуаційні зміни та поетапні трансформації систем міждержавних відносин XVI–XXI ст. в історичній ретроспективі.

Список використаних джерел

1. Barbiche V. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / V. Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369 p.
2. Black J. A History of Diplomacy / J. Black. – Reaktion Books, 2010. – 312 p.
3. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle / G. Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231 p.
4. Mowat R. B. A History of European Diplomacy (1451–1789) / R. B. Mowat. – London: Hamden-Connecticut, 1971. – 311 p.
5. Согрин В. В. США в XX–XXI веках. Либерализм. Демократия. Империя: монография / В. В. Согрин. – М.: Весь мир, 2015. – 592 с.
6. Печатнов В. О. История внешней политики США / В. О. Печатнов, А. С. Манькин. – М.: Международные отношения, 2012. – 692 с.
7. Киссинджер Г. Дипломатия / хпер. с англ. В. В. Львова / Г. Киссинджер. – М.: «Ладомир», 1997. – 848 с.
8. Демин А. А. Государственная служба / А. А. Демин. – 6-е изд. – М.: Книгодел, 2013. – 182 с.
9. Сайт Бібліотеки Конгресу США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.loc.gov>.
10. Матвеев В. М. Дипломатическая служба США: монография / В. М. Матвеев. – М.: Международные отношения, 1987. – 192 с.
11. Santis H. The Diplomacy of Silence. The American Foreign Service. The Soviet Union and the Gold War. 1933–1947 / H. Santis. – Chicago. – L., 1980. – 336 p.
12. Christopher W. Department of State Reorganization plan / W. Christopher // U.S. Department of State Dispatch. – February 1993. – P. 66–69.
13. The Diplomats 1919–1939. Ed. by J. A. Craig and F. Jilbert. – N.Y., 1963. – Vol. II. – 903 p.
14. Ціватий В. Г. Підвищення професійної майстерності, модель ротації та кар'єрне зростання дипломатів США:

досвід для України / В. Г. Циватий // Зовнішні справи. – 2014. – № 07. – С. 24–27. 15. Pigman G. A. Contemporary Diplomacy / G. A. Pigman. – Washington, 2010. – 288 p. 16. Кузнецов Д. В. Взаимодействие внешней политики и общественного мнения в США: некоторые актуальные вопросы: монография / Д. В. Кузнецов. – М.: КомКнига, 2014. – 496 с. 17. State Department Reform / Independent Task Force Report Cosponsored by the Council on Foreign Relations and the Center for Strategic and International Studies. New York, 2000. – 396 p. 18. Кубышкин А. И., Цветкова Н. А. Публичная дипломатия США / А. И. Кубышкин, Н. А. Цветкова. – М.: Аспект Пресс, 2013. – 270 с. 19. Gingrich N. Rogue State Department / N. Gingrich // Foreign Policy. – July/August. – 2003. – P. 30–39. 20. Цветков И. А. Дипломатическая служба США после 11 сентября / И. А. Цветков // Современные США: тенденции внутренней и внешней политики. – СПб., 2004. – С. 11–16. 21. Саломатин А. Ю. Президентская власть в США и её представители (сравнительные политологические и конституционно-правовые очерки): монография / А. Ю. Саломатин. – М.: Норма, 2015. – 239 с. 22. Розанов А.А. Внешняя политика США: актуальные аспекты / А. А. Розанов. – Мн.: Тэхналогія, 2008. – 103 с. 23. Захаров П. В. Экономическая политика США (2009–2013 гг.): кризис, реформы и экономический рост / П. В. Захаров. – М.: РИСИ, 2015. – 375 с. 24. Исэров А. А. США и борьба Латинской Америки за независимость, 1815–1830 / А. А. Исэров. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию, 2011. – 466 с. 25. Стоун О. Нерассказанная история США / О. Стоун, П. Кузник. – М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2015. – 924 с.

Вячеслав Циватий

**ЕВРОПА И СОЕДИНЁННЫЕ ШТАТЫ АМЕРИКИ: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ
СТАНОВЛЕНИЕ ПОЛИТИКО-ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ И РАЗВИТИЕ
МЕЖГОСУДАРСТВЕННОГО ПАРТНЁРСТВА В XVIII–XXI ВВ.
(ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА)**

Статья посвящена становлению, историческому развитию и современным институтам дипломатии и дипломатической службе США. Опыт США во многом ценен и полезен для современных государств в контексте использования практического опыта США, которые имеют устоявшиеся, исторически сформировавшиеся традиции, оперативно и адекватно реагируют на новые вызовы и угрозы глобализованного мира. Особенное внимание уделено особенностям развития внешней политики и институциональным аспектам дипломатического взаимодействия и институционально-дипломатического диалога: США – европейские государства в исторической ретроспективе XVIII–XXI вв.

Ключевые слова: внешняя политика, институты дипломатии, институционализация, США, Европа.

Vyacheslav Tsivatyi

**EUROPE AND THE UNITED STATES OF AMERICA: INSTITUTIONAL
DEVELOPMENT OF POLITICAL AND DIPLOMATIC SYSTEM AND THE
DEVELOPMENT OF INTER-STATE PARTNERSHIP IN XVIII–XXI CENTURIES
(HISTORICAL RETROSPECTIVE)**

The article is devoted to the formation, historical development and contemporary institutions of diplomacy and the diplomatic service of the United States. The US experience in many ways is a valuable and useful for modern states in the context of practical experience in the US, which have well-established, historical traditions, promptly and adequately respond to new threats and challenges of the globalized world. Particular attention is paid to the peculiarities of foreign policy and diplomatic aspects of institutional cooperation and institutional and diplomatic dialogue the United States – European states during the XVIII–XXI centuries.

Key words: foreign policy, institutions of diplomacy, institutionalization, the USA, Europe.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Юрій Терещенко

МЕЛЬНИЧУК І.А. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ (ІХ – СЕРЕДИНА XVII СТ.) / І.А. МЕЛЬНИЧУК. – ЖИТОМИР: ВИДАВНИЦТВО «РУТА», 2014. – 388 С.

У рецензії аналізується монографія про становлення і розвиток української політичної еліти окресленого періоду. Основна увага в монографії скеровується на узагальнену роль української політичної еліти у державотворчих і соціально-економічних перетвореннях в українському суспільстві від початків Старокиївської держави – до середини XVII ст. Розкрито основні функції та визначальні риси владних інститутів княжої доби, литовсько-руського періоду та аналізує особливості функціонування козацької еліти на першому етапі Хмельниччини.

Ключові слова: монографія, становлення, розвиток, українська політична еліта, державотворення.

Книга І. Мельничука присвячена узагальненню ролі української політичної еліти у державотворчих і соціально-економічних перетвореннях в українському суспільстві від початків Старокиївської держави до середини XVII ст. Вона окреслює основні функції та визначальні риси владних інститутів княжої доби, литовсько-руського періоду та аналізує особливості функціонування козацької еліти на першому етапі Хмельниччини.

Актуальність обраної автором теми обумовлена тим, що у надзвичайно складних умовах сьогодення відбувається трансформація еліти в зв'язку з рішучим поворотом України до європейської інтеграції і потребує в зв'язку з цим ретельного вивчення суспільної поведінки національної еліти на всіх етапах її існування.

Монографія аналізує визначальні тенденції та етапи у еволюції і розвитку національної владної еліти від моменту її зародження до радикальної трансформації, пов'язаної із виходом на суспільну арену українського козацтва. Зв'язати логікою політичних та соціальних процесів складний шлях пройдений українською елітою, який був сповнений надзвичайно яскравими і водночас драматичними подіями – таке наукове завдання ставив перед собою автор.

Звичайно, І. Мельничук не першим звертається до проблематики елітотворення та розвитку владних спільнот Середньовіччя та початку Нової доби на теренах України. Багато уваги цьому питанню приділяли визначні представники української та зарубіжної історичної науки. У їх працях, зокрема, справедливо виділялась роль князя та його оточення як головного компонента системи політичної влади Старокиївської держави, але невиправдано, з точки зору автора, залишали дещо в тіні інші впливові верстви в ній – потужні боярську та церковну еліти, а також патриціанську верхівку міста.

Останні праці сучасних українських істориків більше уваги приділяють саме цим аспектам, вони присвячені аналізу співвідношення князівської і боярської влади та впливу міського віче в політичній системі держави. В цьому контексті М. Котляр, О. Моця, В. Ричка та ін. дотримуються цивілізаційного підходу до аналізу розвитку української держави та її політичної еліти. О. Толочко, Л. Войтович та Н. Яковенко відзначають вирішальну роль князівсько-боярської, а згодом і магнатсько-шляхетської еліти у суспільному розвитку українських земель.

За радянських часів термінів «еліта» та «владна еліта» науковці уникали, з огляду на панування офіційної ідеології щодо ролі народних мас як рушійної сили історії. «Аристократична експлуататорська верхівка» зазнавала безоглядно критичних оцінок. У той же час тему влади і владних відносин було обійти складно, що наочно підтверджують кращі праці Б. Грекова, Д. Лихачова, В. Пашуто, М. Тихомирова, Б. Рибаківа, Н. Рубінштейна, В. Мавродіна, В. Сєдова, І. Фроянова, В. Довженюка, М. Котляра, П. Толочка та ін., що розглядали передусім загальний соціально-економічний та політичний розвиток руської держави епохи раннього та високого Середньовіччя. Початок ґрунтовним дослідженням політичної еліти козацької доби поклали М. Максимович, М. Костомаров, О. Лазаревський, В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, Д. Яворницький, у радянський час – М. Слабченко, М. Петровський, К. Гуслистий, В. Голобуцький, І. Крип'якевич, О. Апанович. Еволюцію князівсько-магнатської та шляхетської елітарних верств досліджував М. Дашкевич, в наш час – Я. Ісаєвич, Ф. Шабульдо, Н. Яковенко, Л. Войтович. В останні роки ґрунтовні дослідження козацько-старшинської верстви, здійснені В. Смолієм, В. Степанковим, В. Кривошеєю, О. Моцею, Г. Швидько, Т. Чухлібом та багатьма іншими, дозволили глибше осмислити сутність політичної влади часів Модерну, специфіку її здійснення у тогочасних українських реаліях.

Історіографічному огляду цих та інших робіт присвячений перший розділ монографії І. Мельничука. У ньому також аналізуються літописні та літературні джерела Княжої доби щодо змісту влади та діяльності політичної еліти, дається огляд концепцій елітогенезу, змісту понять «еліта» та «політична еліта» у сучасній науці. Особливу увагу автор акцентує на системі виховання княжої еліти та причинах утворення навколо князя колегіальних дорадчих органів.

Другий розділ, під назвою «Політична еліта княжої доби», подано за чіткою структурно-логічною схемою, що поєднує аналіз державотворчих та елітоутворюючих процесів основних етапів княжої доби. Автор показує трансформацію еліт у ранній період української історії – виділення із плеємної владної верхівки нової військово-політичної еліти, утворення перших князівських династій та утвердження клану Рюриковичів при владі у Старокиївській державі, виділяє причини цих процесів. Розглядаються окремі етапи злагоджених дій політичної, військової та церковної еліт, спрямованих на перетворення Києва у новий європейський центр впливу. Переконаливо обґрунтовано основні причини піднесення держави Рюриковичів, а також кризові явища в політичній системі Русі в середині X ст. та на рубежі X–XI ст., а також реакцію владної еліти на ці кризи. Зростання економічного та політичного впливу великого боярства цілком логічно пов'язано з її становищем у Галицько-Волинській державі. Особливу увагу автор акцентує на системі виховання княжої еліти та причинах утворення навколо княжої влади колегіальних дорадчих органів.

Третій розділ монографії – «Трансформація української політичної еліти під час литовсько-польської експансії (30-ті роки XIV – перша половина XVII ст.)». У ньому автор виокремлює кілька етапів еволюції елітарних верств Литви, Польщі та України. Розкриваються шляхи зростання соціально-економічної і політичної потуги шляхти та поступового зменшення суспільної ваги княжої еліти, показані причини та наслідки цих процесів. Автор проводить думку про те, що у період експансії на українські терени Литви та Польщі і домінування у політичному просторі їх владних еліт, українські князівсько-боярські верстви не втратили повністю владних функцій, хоча їх рівень зменшився в основному до регіонального. У монографії розкриваються причини колонізації та покатоличення української знаті і водночас аналізується боротьба зі старою князівською верхівкою нового політичного класу – шляхти, яка крок за кроком нарощувала свої станові права та привілеї. На думку автора, на відхід у тінь і згасання патріотичної потуги князів та великого українського боярства вплинули також західні ренесансні тенденції та контрреформаційні світоглядні ідеї, що разом з поширеною системою освіти, заведеною єзуїтами все глибше пускали коріння у середовищі князівсько-шляхетської молоді. Крім того, як зауважує автор, вперта і послідовна політична боротьба української князівсько-магнатської та шляхетської еліти за зрівняння у правах з елітою польською на певних етапах приносила свої плоди, і таке статусне зрівняння, хоча із певними дискримінаційними застереженнями, відбулося.

Коли українські державницькі та визвольно-патріотичні прагнення української еліти, здавалося, зазнали остаточної невдачі, зберігшись переважно в середовищі середньої і дрібної української шляхти, на політичну арену вийшла нова українська військово-політична еліта – козацька, яка і очолила національно-визвольну боротьбу.

Дослідженню ґенези та подальшої еволюції козацької старшинської елітарної верстви присвячений четвертий розділ праці – «Козацька старшина як унікальний історичний тип військово-політичної, адміністративної та економічної еліти». У ньому автор ґрунтовно та комплексно розглядає означену у назві розділу проблему, почавши огляд з аналізу геополітичної ситуації, що склалася на українських кордонах Великого князівства Литовського у XV – на початку XVI ст.

Роздумуючи над витоками козацтва, як суспільного явища, І. Мельничук доводить, що рух частини населення у прикордонну зі Степом смугу являв собою постійний, хоча і не завжди інтенсивний процес упродовж усієї княжої доби нашої історії, а також в період литовсько-польського панування. Він був спричинений передусім економічними та внутрішньополітичними обставинами, які витискали частину населення у слабо заселені та неосвоєні землі. З посиленням польської експансії на українські території до причин втечі людної на «Низ» додалися фактори релігійного і національного тиску та закріпачення селян.

Цей рух автор поділяє на два періоди. Перший обіймає період XII–XIII ст. і був викликаний внутрішніми усобицями та економічним тиском з боку великого боярства на руських землях, особливо у Галичині. Другий – починаючи з XV ст., коли зі складанням на порубіжних землях козацтва, зумовленого схожими причинами, виокремленням його у своєрідну військово-економічну верству, поступово утворилися умови для перенесення української соціально-політичної активності у Подніпров'я і формування в подальшому козацької державності.

Аналіз автором «бродництва», «берладництва» і «вигнанства» як соціального явища дали йому певні підстави розглядати їх як складову цілісного соціально-економічного процесу, пов'язаного з утворенням на кордонах зі Степом активної страти людей, що займалися військовою

та господарською діяльністю з чіткими тенденціями до самоорганізації та опозиційними настроями до центральної влади. Водночас автор не відступає від обраної ним концепції безперервності історичного процесу і заперечує погляди деяких дослідників, що розглядали українське козацтво як кальку з т.зв. козацтва татарського.

Автор конкретизує зовнішню політику Литви на кримсько-турецькому напрямку, показуючи поступове зростання ролі козацтва у оборонних функціях держави, висвітлює роль прикордонних урядників і старост у взаєминах держави з козацтвом. Виділення з козацького середовища власної військово-політичної еліти – старшини, складання на Запоріжжі централізованої за змістом правової і, разом з тим, демократичної військової ієрархії, вироблення козацтвом власної ідеології, завершили, на думку автора, перетворення козацтва в окремий стан. І. Мельничук відзначає суспільну роль освіченої, підготовленої з адміністративного та військового боку частини князівсько-шляхетської еліти, що постійно спілкувалась з козацтвом і в той чи інший спосіб впливала на формування його керівного прошарку; показує поступову еволюцію світоглядної системи старшинського елітарного компоненту козацтва, усвідомлення ним себе як особливого лицарського військового ордену у справі захисту Вітчизни, акцептацію ним національно-визвольної ідеї, що перетворило козацтво на справжню еліту нації.

Разом з тим, на нашу думку, слід було б докладніше висвітлити розвиток інтелектуальної еліти Князівської доби. Добу литовсько-польської експансії у XIV–XVII ст. варто було б розділити на два періоди – до 1569 року і після Люблінської унії. Кожен з цих періодів вирізняється радикальними змінами в становищі національної еліти.

Підсумовуючи сказане, можемо зробити впевнений висновок про те, що українська історіографія збагатилася ґрунтовим і цікавим аналітичним дослідженням, вартим уваги як наукової спільноти, так і широкого загалу – всіх, для кого історичний шлях, пройдений вітчизняною політичною елітою є важливою і завжди актуальною проблематикою.

Досвід минулих поколінь є важливою лектурою для сучасників. З цієї точки зору аналіз здобутків та прорахунків української владної еліти епохи Середньовіччя та початку Нового часу, здійснений І. А. Мельничуком, не виглядає анахронізмом, а навпаки, – потребує особливої уваги наукової спільноти – істориків, політологів, філософів, соціологів, культурологів і може бути корисним для діючих представників сучасної української політичної еліти.

Юрій Терещенко

**МЕЛЬНИЧУК И. А. СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОЙ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ (IX – СЕРЕДИНА XVII В.) / И. А. МЕЛЬНИЧУК. –
ЖИТОМИР: ИЗДАТЕЛЬСТВО «РУТА», 2014. – 388 С.**

В рецензии анализируется монография о становлении и развитии украинской политической элиты очерченного периода. Основное внимание в монографии направляется на обобщенную роль украинской политической элиты в государственно и социально-экономических преобразованиях в украинском обществе от начала Старокиевской государственности – до середины XVII века. Раскрыты основные функции и определяющие черты властных институтов княжества, литовско-русского периода и анализирует особенности функционирования казацкой элиты на первом этапе Хмельниччины.

Ключевые слова: монография, становление, развитие, украинская политическая элита, государства.

Yuriy Tereshchenko

**MELNICHUK I. A. FORMATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN
POLITICAL ELITE (IX – THE MIDDLE OF THE XVII CENTURY.)
/ I. A. MELNICHUK. – ZHITOMIR: PUBLISHERS «RUTA», 2014. – 388 P.**

In his review monograph analyzes the formation and development of the Ukrainian political elite outlined period. The focus of the monograph is directed to a generalized role of the Ukrainian political elite in the state, social and economic transformations in Ukrainian society from the beginning Starokyivskaya state – to the middle of the seventeenth century. The basic functions and defining features of government institutions Middle Ages, Lithuanian-Russian period and analyzes the peculiarities of the Cossack elite at the first stage interest.

Key words: book, formation, development, Ukrainian political elite state.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

**КРИСЬКОВ А. А. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В
ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.
/ А. А. КРИСЬКОВ. – ТЕРНОПІЛЬ: ТОВ «ВИДАВНИЦТВО АСТОН»,
2014. – 324 С.**

У рецензії проаналізовано особливості землеволодіння і землекористування в українських губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Автором монографії розкрито особливості і види дворянського, церковного та державного землеволодіння і селянського землекористування з часу приєднання регіону до Російської імперії до реформи 19 лютого 1861 рр., оскільки місцеві соціально-економічні умови значно відрізнялися від загальноросійських.

Ключові слова: землеволодіння, землекористування, українські губернії Правобережна Україна, аграрна політика.

Проблема землі і власності на неї є наріжним каменем аграрної політики будь-якої держави. Україна, потенціал земельних ресурсів якої перевищує 30 млн га лише орних земель, не є винятком. З огляду на це, комплексне вивчення історії землеволодіння і землекористування в процесі його кількісної та якісної еволюції становить одне з найважливіших завдань української історичної науки. Привертає увагу і період, якому присвячене дослідження – кінець XVIII – початок XX ст. – час потужних і різких трансформацій в історії Правобережної України, значення і наслідки яких на економічне, соціальне, політичне життя не до кінця з'ясовано і досі. Саме на цей період припадають спроби капіталістичної модернізації аграрного сектору. Показовим є досвід переходу до ринкової економіки, в тому числі й у земельних відносинах, Російської імперії. Звернення до історичного досвіду та його вдумливе використання не лише дозволить вірно зрозуміти вектор і динаміку еволюційних процесів, узагальнити набутий іншими поколіннями досвід, але й певною мірою сприятиме вирішенню низки сучасних завдань, які постануть після появи в Україні земельного ринку. Адже майже 7 млн сільських мешканців за роки незалежності стали власниками ділянок, розміри яких коливаються від 0,5 га на заході країни – до кількох десятків га на сході та півдні. Отже, де-факто приватна власність на землі сільськогосподарського призначення в Україні існує, але її відчуження заборонено, що нагадує ситуацію з надільним землеволодінням другої половини XIX ст.

Актуальність ретроспективного аналізу землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. полягає і у співпадінні завдань XIX ст. із завданнями сучасної земельної реформи: вироблення методики оцінки земельних угідь, формування земельного кадастру і розмежування земель, розвиток іпотечного кредитування, оренда землі тощо. Отже, досвід вирішення цих питань у минулому має вагоме значення для сучасних умов реформування. З цього погляду тема, обрана А. А. Криськовим для монографічного дослідження, є актуальною.

Актуальною обрана тема є і з точки зору заповнення історіографічної прогалини. На сьогоднішній день аграрна проблематика має досить широку історіографію, але дослідження її триває, оскільки залишається цілий ряд аспектів, що заслуговують на пильнішу увагу. Саме на це і спрямована рецензована монографія, адже у ній аналізуються не тільки питання поземельних відносин, а й їхній вплив на аграрний сектор губерній Правобережної України в цілому: вивчено еволюцію як дореформеного землеволодіння та землекористування, так і ті зміни, які принесла реформа 19 лютого 1861 р. в економіку регіону, трансформувавши цим самим соціальне та політичне життя.

Відправною точкою дослідження є перший розділ, в якому висвітлені історіографія питання, джерельна база дослідження та дослідницькі методи. Аналіз стану наукової розробки теми дозволив дійти висновку, що в працях, присвячених історичному розвитку земель Правобережної України, питанням землеволодіння і землекористування в регіоні відводилося другорядне місце. Їх вивчення слугувало потребам розв'язання різних науково-пізнавальних проблем: військово-політичних, демографічних, соціально-економічних процесів тощо. Проблеми еволюції відносин землеволодіння і землекористування науковців цікавили мало. Спеціального дослідження, присвяченого комплексному розгляду процесів та явищ, які впливали на землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., не існує.

Залучені до реалізації поставлених у дослідженні завдань джерела, різні за походженням, евристичним потенціалом, повнотою висвітлення різних аспектів проблеми, дають підстави констатувати, що опрацьований емпіричний масив забезпечує надійне підґрунтя для комплексного

осмислення заявленої тематики, для розв'язання комплексу наукових завдань, пов'язаних з аналізом землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст., є достатньо об'ємними і репрезентативними.

У монографії розкрито особливості і види дворянського, церковного та державного землеволодіння і селянського землекористування з часу приєднання регіону до Російської імперії до реформи 19 лютого 1861 рр., оскільки місцеві соціально-економічні умови значно відрізнялися від загальноросійських. Наголошено, що листопадове повстання 1830-1831 рр. було використано урядом імперії для декласації шляхти, знищення греко-католицької церкви та секуляризації земельної власності церков і монастирів у Правобережній Україні. З іншого боку, була проведена інвентарна реформа, яка унормувала відносини поміщиків і кріпосних селян, що дещо зменшило рівень експлуатації останніх. Окремо розглянуто особливості проведення земельної реформи 1861 р. та вплив на засади її проведення, а також на землеволодіння і землекористування польського населення Правобережної України Січневого повстання 1863 р. Погоджуємося з думкою автора, що законодавчо оформлені дії влади 1863–1890-х рр. спрямовувалися на створення домінуючого «російського» землеволодіння і занепад «польського». Разом з тим, офіційно було визнано непорушність існування факторів, які перешкождали капіталістичному розвитку регіону (черезсмузжя, малосмузжя, сервітути).

Значну увагу приділено періоду останньої чверті XIX – початку XX ст. У монографії, на основі земельних переписів 1877 і 1905 рр., прослідковано динаміку і здійснено компаративний аналіз землеволодіння різних соціальних груп, досліджено вплив розмірів землеволодіння та форм землекористування на капіталізацію і ефективність господарювання в аграрному секторі. Визначені кількісні параметри аграрного перенаселення регіону, встановлені причини селянського малоземелля, прослідковано відходництво та міграційні процеси в Правобережній Україні, а також урядові заходи щодо їхньої регламентації. Актуальною є спроба пов'язати між собою землеволодіння і капіталізацію, дослідити залежність ефективності функціонування господарства від наявності черезсмузжя та сервітутів. Автор звертає увагу на безпосередній вплив розмірів земельних наділів на такі явища як аграрне перенаселення, відходництво та стихійні переселення.

Значної уваги приділено обробці і трактуванню статистичних даних. Позитивним вважаємо розгляд кількісних параметрів діяльності державних (Державний і Селянський земельні банки) та акціонерних (Бессарабсько-Таврійський, Київський і Полтавський земельні банки) установ іпотечного кредитування, порівняння їхнього впливу на рух землеволодіння в губерніях Правобережної України. Погоджуємося з висновками автора про перевагу акціонерних земельних банків у кредитуванні землеволодіння в регіоні.

Отже, завдання, поставлені у даному монографічному дослідженні, успішно автором розв'язані, а тема дослідження є актуальною і висвітлює складні процеси еволюції форм та видів землеволодіння та землекористування, які були притаманні саме губерніям Правобережної України періоду кінця XVIII – початку XX ст.

Иван Зуляк

КРЫСЬКОВ А. А. ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ КОНЦА XVIII – НАЧАЛВ XX ВВ.

/ А. А. КРЫСЬКОВ. – ТЕРНОПОЛЬ: «ИЗДАТЕЛЬСТВО АСТОН», 2014. – 324 С.

В рецензии проанализированы особенности землевладения и землепользования в украинских губерниях Правобережной Украины конца XVIII – начала XX в. Автором монографии раскрыты особенности и виды дворянского, церковного и государственного землевладения и крестьянского землепользования со времени присоединения региона к Российской империи в реформы 19 февраля 1861, поскольку местные социально-экономические условия значительно отличались от общероссийских.

Ключевые слова: землевладение, землепользование, украинские губернии Правобережная Украина, аграрная политика.

Ivan Zulyak

KRYSKOV AA AND LAND TENURE IN THE PROVINCE RIGHT-BANK UKRAINE LATE XVIII – EARLY TWENTIETH CENTURY. / AA KRYSKOV. – TERNOPIL: «PUBLISHING HOUSE ASTON», 2014. – 324 S.

In the review of the peculiarities of land ownership and land use in the Ukrainian provinces Right-Bank Ukraine late XVIII - early twentieth century. The author of the monograph series features and types of nobility, church and state ownership of land and peasant land in the region since joining the Russian Empire to reform February 19, 1861, as local socio-economic conditions differed significantly from all-.

Key words: land tenure, land use, Right-Bank Ukraine Ukrainian provinces, agrarian policy.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України, декан історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Батюк Тарас – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Бобровнік Юрій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Булах Тетяна – аспірант кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Бульвінський Андрій – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Герасимов Тимофій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського.

Гілязетдінов Рубіль – доктор технічних наук, старший науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки.

Гончаренко Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені Антона Макаренка.

Григорук Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Грузін Володимир – викладач Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Єрмакова Вікторія – аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Єфимчук Наталія – аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Жиленкова Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Зуляк Мар'яна – магістр історії (м. Тернопіль).

Іваницький Ігор – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Капарулін Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету.

Кіндрачук Надія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ковальська Галина – аспірант кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Криськов Андрій – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Кузьменко Андрій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей історії Української Православної Церкви» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Личко Світлана – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Лопатовський Юрій – аспірант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Лукач Ілона – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ляшенко Оксана – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Михайлов Володимир - кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Таврійського державного агротехнологічного університету.

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Нагірний Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних і гуманітарних наук Нововолинського факультету Тернопільського національного економічного університету.

Нітченко Алла – кандидат історичних наук, доцент кафедри цивільного, господарського та кримінального права Чернігівського державного інституту економіки і управління.

Полич Мар'яна – аспірант кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету.

Полякова Лариса – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Попов Вячеслав – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Редька Сергій – історик (м. Харків).

Рошко Катерина – аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Славик Юрій – аспірант кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Старка Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Терещенко Юрій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету.

Ціватий Вячеслав – кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, Заслужений працівник освіти України, перший проректор з науково-педагогічної та навчальної роботи Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України.

Черемісін Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського державного аграрного університету.

Шкільняк Надія – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Янюк Іван – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ	3
Микола Бармак НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ КИЇВСЬКОЇ, ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ В СИСТЕМІ ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ХІХ СТ.....	3
Микола Москалюк ТЮТЮНОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	6
Надія Шкільняк ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІСЬКОЇ ТОРГІВЛІ ВОЛИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	12
Олександр Черемісін МІСЬКІ БЮДЖЕТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1870–1917 РР.....	17
Ганна Андріяка ФІНАНСУВАННЯ МЕДИЧНИХ УСТАНОВ ОРГАНАМИ ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ УПРОДОВЖ 1904–1917 РР.	23
Ірина Жиленкова ІМПОРТ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ В РОСІЙСЬКУ ІМПЕРІЮ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ (1911–1914).....	35
Тимофій Герасимов СПРАВА КОМПАНІЇ «ЗІНГЕР» НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	39
Юрій Лопатовський УТВОРЕННЯ ІНСТИТУТУ КОМІСАРІВ ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ.....	42
Алла Нітченко РУЙНАЦІЯ ВЕРТИКАЛІ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ВОСЕНИ 1917 Р.	46
Вячеслав Попов ДЕФОРМАЦІЯ ПРЕДМЕТНОГО СВІТУ В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ У 1917–1920 РР.....	52
Іван Янюк СТРУКТУРА І ОРГАНІЗАЦІЯ УПРАВЛІННЯ ПАРЦЕЛЯЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА «ЗЕМЛЯ» У ЛЬВОВІ (1907–1923 РР.)	56
Вікторія Єрмакова ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ ДІТЯМ ПОВОЛЖЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У 1921–1923 РР.....	60
Сергій Редька ДИСКУСІЯ 1923 Р. В ПАРТІЙНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ХАРКОВА	63
Юрій Славів ПОЛІТИЧНА «ЗАЧИСТКА» ПРИСЬЯНОЇ ЧАСТИНИ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ (ЛИСТОПАД 1938 – БЕРЕЗЕНЬ 1939 РР.).....	68
Іван Зуляк ФУНКЦІОНУВАННЯ ОПЕРАТИВНО-АГЕНТУРНОЇ МЕРЕЖІ НКДБ НА ЗАКАРПАТТІ У 1945–1946 РР. (НА ОСНОВІ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ).....	74
Надія Кіндрачук ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНЦІВ В УРСР У 60–70-Х РР. ХХ СТ.	79
Володимир Михайлов ОСЕРЕДКИ ТОВАРИСТВА «МЕМОРІАЛ» НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 1980-Х – 1991 РР.	83
Юрій Бобровнік ІСТОРИЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ (1990–2010 РР.)..	88
Лариса Полякова ІСТОРИЧНИЙ ПОГЛЯД НА КОНСТИТУЦІЙНУ РЕФОРМУ 2004 Р.:	93
ЕТАПИ ТА НАСЛІДКИ.....	93

Ігор Дацків, Оксана Ляшенко ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ СУСПІЛЬСТВА І ВЛАДИ.....	98
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА.....	104
Андрій Криськов, Володимир Грузін КАПІТАЛІЗАЦІЯ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	104
Анастасія Лапченко ВИКОРИСТАННЯ МІНЕРАЛЬНИХ РЕЧОВИН В СЕЛЯНСЬКИХ ПРОМИСЛАХ НА ХАРКІВЩИНІ В РОКИ НЕП.....	109
Рубіль Гілязетдінов ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ У 20-Х РР. ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ «УКРСІЛЬБАНКУ»)	113
Володимир Старка ВІДОБРАЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1939–1941 РР. В ДОКУМЕНТАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ.....	117
Наталія Єфимчук ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ ТА УМОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ НА ЖИТОМИРЩИНІ В 1943–1950 РР.....	121
Тетяна Булах ВНЕСОК КОЛГОСПІВ У РОЗБУДОВУ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА СОЦІАЛЬНО- ПОБУТОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДОБИ «ВІДЛИГИ».....	125
Катерина Рошко ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В СЕЛАХ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. (ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ)	129
ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА.....	135
Юрій Капарулін ГЕОРГІЙ АФАНАСЬЄВ (1848–1925): НАРИСИ БІОГРАФІЇ І НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ.....	135
Андрій Кліш ПАРЛАМЕНТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АНАТОЛЯ ВАХНЯНИНА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	142
Мар'яна Полич МІСЦЕ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО У ПОЛІТИЧНОМУ І ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ЖИТТІ ЗУНР І УНР	146
Ігор Іваницький ЛОНГІН ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ. «ВІД ЛЕГЕНД ДО ПРАВДИ»: КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ	152
Мар'яна Зуляк АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ – ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР «НОВИХ ШЛЯХІВ» І «КРИТИКИ».....	157
Наталія Григорук ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ЧУБАТОГО В ЕМІГРАЦІЇ.....	165
Тарас Батюк НАУКОВА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА ПРАЦЯ МИРОНА КОРДУБИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	171
Андрій Кузьменко ВНЕСОК АПОЛЛОНА СКАЛЬКОВСЬКОГО У ПРОЦЕС ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	175
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	179
Леся Гончаренко, Світлана Личко НІМЕЦЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ФЛОТ У КОЛОНІАЛЬНИХ ПЛАНАХ ВІЛЬГЕЛЬМА ІІ (1896–1900 РР.)	179
Ілона Лукач ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ ДОКТРИНИ ДЖЕЙМСА МОНРО В «ДИПЛОМАТІЇ ДОЛАРА» США В ЛАТИНСЬКІЙ АМЕРИЦІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	182

Галина Ковальська	
ДОПОМОГА СКАЛЧЕНИМ ВОЇНАМ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗЕМСЬКОГО СОЮЗУ І ВСЕРОСІЙСЬКОГО СОЮЗУ МІСТ УПРОДОВЖ 1915–1916 РР.....	187
Ігор Дацків	
МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.....	190
Андрій Бульвінський	
СИБІРСЬКИЙ СЕПАРАТИЗМ: ПРИЧИНИ ПОЯВИ ТА СУЧАСНИЙ СТАН.....	199
Микола Нагірний	
ХОРВАТСЬКО-СЕРБСЬКА ВІЙНА: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	207
Вячеслав Ціватий	
ЄВРОПА Й СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ: ІНСТИТУЦІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТА РОЗВИТОК МІЖДЕРЖАВНОГО ПАРТНЕРСТВА У ХVІІІ–ХХІ СТ. (ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА).....	211
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	219
Юрій Терещенко	
МЕЛЬНИЧУК І.А. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ (ІХ – СЕРЕДИНА ХVІІ СТ.) / І.А. МЕЛЬНИЧУК. – ЖИТОМИР: ВИДАВНИЦТВО «РУТА», 2014. – 388 С.....	219
Іван Зуляк	
КРИСЬКОВ А. А. ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	222
/ А. А. КРИСЬКОВ. – ТЕРНОПІЛЬ: ТОВ «ВИДАВНИЦТВО АСТОН»,.....	222
2014. – 324 С.	222
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	224

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – 230 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 1.06.2015 р. Підписано до друку 9.06.2015 р. Формат 60 × 84/18.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 26,3.
Замовлення 193. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення» вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: zuljak@tnpu.edu.ua, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»